ธรรมดุษฎี

พระนิพนธ์ของ

สมเด็จพระญาณสังวร

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

ธรรมดุษฎี

พระนิพนธ์ของ
สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช
สกลมหาสังฆปริณายก

มูลนิธิวิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย
ในพระราชูปถัมภ์

พิมพ์เป็นธรรมบรรณาการ

ในวโรกาสที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จ ฯ ทรงเททองหล่อพระประธาน ๒ องค์ และทรงเปิดอาคารเรียน ๒ หลัง ณ วิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย ในพระราชูปถัมภ์

๑ พฤษภาคม ๒๕๓๙

คำกราบบังคมทูลรายงาน

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี

ในวโรกาสเสด็จพระราชดำเนินทรงเททองหล่อพระ และทรงเปิดอาคารเรียน
ณ วิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย ในพระราชูปถัมภ์
ต.อ้อมใหญ่ อ.สามพราน จ.นครปฐม
วันพุธ ที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๓๙ เวลา ๑๕.๐๐ น.

• • • • • • • • • • • •

ขอพระราชทานกราบบังคมทูลทรงทราบฝ่าละอองพระบาท

ข้าพระพุทธเจ้า พลอากาศเอกหะริน หงสกุล ผู้จัดการมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ พร้อมด้วยท่านผู้ว่าราชการจังหวัด ข้าราชการ พ่อค้า ประชาชน ที่มาเฝ้ารับเสด็จ ต่างปลื้มปีติยินดีเป็นอย่างยิ่ง ที่ฝ่าละอองพระบาทเสด็จพระราชดำเนินมาทรงเททองหล่อพระ และทรงเปิดอาคารเรียน ณ วิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย ในพระราชูปถัมภ์ในวันนี้ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระราชวโรกาสกราบบังคมทูลรายงานความเป็นมาโดยสังเขปต่อไปนี้

พระประธานที่ทรงประกอบพิธีทรงเททองในวันนี้ องค์ที่ ๑ เป็นพระปางนาคปรก ศิลปะแบบลพบุรี ขนาด ๓๙ นิ้ว เพื่อประดิษฐาน ณ ห้องสมุด สธ. ซึ่งกำลังก่อสร้างในวิทยาเขตนี้

องค์ที่ ๒ คือ สมเด็จพระไพรีพินาศ พุทธลักษณะพระไพรี-พินาศ วัดบวรนิเวศวิหาร ขนาด ๘๕ นิ้ว เพื่อนำไปประดิษฐาน ณ หอปฏิบัติธรรม ณ วัดเมกขธรรม ประเทศฮ่องกง ชาวพุทธฮ่องกง กับชาวพุทธประเทศไทยบริจาคสร้าง

องค์ที่ ๓ ทรงเททองหล่อเฉพาะพระรัศมีสมเด็จพระไพรี-พินาศขนาดใหญ่ที่สุด เพื่อประดิษฐาน ณ หอพระกลางสระน้ำ ณ สำนักปฏิบัติธรรม วิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย บ้านแพ้ว

อนึ่ง อาคารเรียนที่ทรงประกอบพิธีทรงเปิดป้ายในวันนี้ หลังแรกคืออาคารเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ สร้างขึ้นในวโรกาสที่ทรงสถาปนามหา-มกุฏราชวิทยาลัย ครบ ๑๐๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๓๖ และในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดมหามกุฏราชวิทยาลัย วัดบวรนิเวศวิหาร อันเป็นสถาบัน-การศึกษาชั้นสูงทางพระพุทธศาสนา ครบ ๑๐๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๓๙

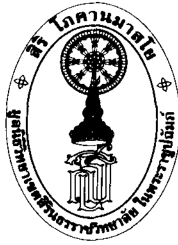
อาคารเฉลิมพระเกียรตินี้ เป็นอาคารคอนกรีต ทรงไทย ๓ ชั้น ๔ มุข กว้าง ๙ เมตร ยาว ๗๓ เมตร ประกอบด้วยห้องเรียน ห้องประชุม ห้องพักครูอาจารย์ และห้องโสตทัศนูปกรณ์ เป็นต้น

อาคารเรียนอีกหลังหนึ่ง คืออาคารเรียนศูนย์เด็กเล็ก กรมสวัสดิภาพและคุ้มครองแรงงาน ออกแบบก่อสร้างตามโครงการพระราชดำริ ในวโรกาสที่ฝ่าละอองพระบาททรงเจริญพระชนมายุ

ครบ ๔๐ พรรษา พุทธศักราช ๒๕๓๘ เป็นอาคารคอนกรีต ๒ ชั้น ประกอบด้วยห้องเรียน สามารถรับเด็กก่อนเกณฑ์ลูกคนงานได้ถึง ๖๐๐ คน และมีห้องสมุด ห้องอาหาร ห้องประชุม ห้องนอน เป็นต้น งานเร่งด่วนจะต้องสร้างในเร็ว ๆ นี้ คือสนามกีฬาขนาดเล็ก สำหรับเด็กลูกคนงาน ได้มีสถานที่ออกกำลังกายอันถูกต้องตาม หลักพลานามัย และขณะนี้ ดร.ภิญโญ สุวรรณคีรี กำลังออกแบบ อุโบสถ วัดสิรินธรเทพรัตนาราม ในพระราชูปถัมภ์แบบ สถาปัตยกรรมไทยประยุกต์

บัดนี้ได้เวลาอันเป็นมหาอุดมมงคลฤกษ์แล้ว ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานพระราชวโรกาสกราบบังคมทูลเชิญฝ่าละออง พระบาททรงเททองหล่อพระ ทรงเปิดอาคารเรียน เพื่อเป็น สิริมงคล และเป็นเกียรติประวัติสืบไป และขอพระทานพระราช วโรกาสเบิกผู้อุปการะ บริจาคทรัพย์สร้างพระประธาน สร้างอาคาร เรียนทั้ง ๒ หลัง เข้าเฝ้ารับพระราชทานของที่ระลึก ในลำดับต่อไป

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม

คำนำ

เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงอธิบายไว้ในที่แห่งหนึ่งว่า "พระพุทธศาสนามีลักษณะพิเศษ คือต้องการให้วิจัยวิจารณ์ ดังมีข้ออ้างคือบทธรรมในโพชฌงค์ว่า "ธรรมวิจัย" วิจัยธรรม และมีเป็นบทสอนว่า "พึงเลือกเฟ้นธรรมโดยแยบคายหรือให้ถึงต้นเหตุ" คนที่ศึกษาและมีวิจัยธรรมดีมักจะมีความเข้าใจธรรมถูกต้อง ผู้ที่ไม่เข้าใจนั้น เพราะขาดการศึกษาและวิจัย"

พระอธิบายดังกล่าวข้างต้น นอกจากจะเป็นการประทานแนวการศึกษาพระพุทธศาสนาแก่คนทั่วไปแล้ว ยังกล่าวได้ว่า ทรงถือเป็นหลักการในการศึกษาพระพุทธศาสนาสำหรับพระองค์เองด้วย ฉะนั้น งานพระนิพนธ์เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ตลอดถึงพระธรรม-เทศนา และพระโอวาท ที่ประทานแก่พุทธศาสนิกชนในโอกาสต่าง ๆ จึงเต็มไปด้วยเนื้อหาสาระที่ควรแก่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง เพราะธรรมแต่ละข้อแต่ละเรื่องที่ทรงแสดงนั้น ทรงวิจัยวิจารณ์ทั้งในเชิงอรรถและในเชิงพยัญชนะอย่างละเอียดถี่ถ้วน ก่อให้เกิดอรรถรสในทางธรรม ตลอดถึงทรรศนะที่แปลกใหม่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่น่าสนใจยิ่ง

เพราะฉะนั้น งานพระนิพนธ์ทางพระพุทธศาสนาของเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช จึงมีคุณค่าต่อการศึกษาทั้งในด้านที่เป็นการศึกษาคำสอนของพระพุทธศาสนาและในด้านที่เป็นการศึกษาพระพุทธศาสนาในเชิงปรัชญา คือมองหรืออธิบายพระพุทธศาสนาด้วยลีลาแห่งปรัชญาหรือเหตุผล ซึ่งก็กล่าวได้ว่าเป็นการวิจัยวิจารณ์ธรรมแบบหนึ่ง

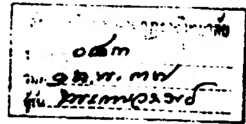
ในวโรกาสที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเททองหล่อพระประธาน แบบพระไพรีพินาศขนาด ๘๕ นิ้ว กับหล่อพระประธานปางนาคปรก ศิลปะลพบุรี ทรงเปิดป้ายอาคารเฉลิมพระเกียรติรัชกาลที่ ๕ องค์สถาปนามหามกุฏราชวิทยาลัยครบ ๑๐๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๓๖ และทรงเปิดอาคารเรียนศูนย์เด็กเล็กวิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัยในพระราชูปถัมภ์ วันที่ ๑ พฤษภาคม ๒๕๓๙ เวลา ๑๕.๐๐ น. จึงขอประทานอนุญาตพิมพ์หนังสือธรรมดุษฎี อันเป็นบทพระนิพนธ์บางเรื่องของเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ซึ่งให้ความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ทั้งเชิงศาสนาและเชิงปรัชญา มาจัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการ

หวังว่าบทพระนิพนธ์นี้ คงอำนวยประโยชน์แก่ผู้สนใจศึกษาทั่วไปตามควร

สำนักงานมูลนิธิวิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย
ในพระราชูปถัมภ์

วัดบวรนิเวศวิหาร
๒ เมษายน ๒๕๓๙

(สำเนา)

ที่ รล 0007/121

สำนักราชเลขาธิการ
สวนจิตรลดา กทม.10303

10 มกราคม 2537

เรื่อง ขอพระราชทานนามวิทยาเขต
นมัสการ อธิการบดีสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย
อ้างถึง ลิขิตที่ มมร.250/2536 ลงวันที่ 26 พฤศจิกายน 2536

ตามที่มีลิขิตขอให้นำความกราบบังคมทูล ขอพระราชทานนามวิทยาเขตอันเนื่องในพระนามาภิไธยสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี เป็นนามวิทยาเขตอ้อมน้อย พร้อมทั้งขอพระราชทานอักษรพระนามาภิไธย "สธ" เป็นตราประจำวิทยาเขต และพุทธภาษิต ประจำวิทยาเขตด้วย ตามแบบที่แนบ โดยสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัยได้เสนอนามวิทยาเขต และพุทธภาษิต เพื่อทรงพิจารณา ความแจ้งอยู่แล้ว นั้น

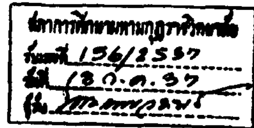
ได้นำความกราบบังคมทูลทราบฝ่าละอองพระบาทแล้ว พระราชทาน โดยทรงเลือกนามวิทยาเขตว่า "สิรินธรราชวิทยาลัย" และพระราชทานพุทธภาษิตประจำวิทยาเขตว่า "สิริ โภคานมาสโย" คำแปล "สิริเป็นที่อาศัยแห่งโภคทรัพย์" พร้อมทั้งพระราชทานพระราชานุญาตให้อัญเชิญอักษรพระนามาภิไธย "สธ" เป็นตราประจำวิทยาเขต

จึงขอนมัสการมาเพื่อทราบ

ขอนมัสการด้วยเคารพ

(ท่านผู้หญิงมนัสนิตย์ วณิกกุล)
ราชเลขานุการในพระองค์สมเด็จพระบรมราชินีนาถ ฝ่ายบริหารงานทั่วไป

กองงานในพระองค์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ
สยามบรมราชกุมารี
โทร. 2811111,2811202 ต่อ 36

ที่ รล 0007/2938

สำนักราชเลขาธิการ

สวนจิตรลดา กทม. 10303

8 กรกฎาคม 2537

เรื่อง ขอพระราชทานพระราชานุญาตใช้พระนามาภิไธยที่พระราชทานแก่วิทยาเขตให้เป็นนามมูลนิธิและศูนย์เด็กเล็ก

นมัสการ ประธานกรรมการสร้างวิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย (พระเทพวราจารย์)

อ้างถึง ลิขิตที่ มมร.สธ.088/2537 ลงวันที่ 20 มิถุนายน 2537

ตามที่มีลิขิตขอให้นำความกราบบังคมทูล ขอพระราชทานพระราชานุญาตอัญเชิญพระนามาภิไธยที่พระราชทานแก่วิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย เป็นนามมูลนิธิวิทยาเขตอ้อมน้อย และศูนย์เด็กเล็กวิทยาเขตอ้อมน้อย ว่า "มูลนิธิวิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย ศูนย์เด็กเล็กวิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย" พร้อมทั้งขอพระราชทานพระราชานุญาตอัญเชิญพระนามาภิไธย "สธ" และพุทธภาษิตเป็นตราประจำมูลนิธิและศูนย์เด็กเล็กเช่นเดียวกับวิทยาเขตที่ได้รับพระราชทานไว้แล้ว ตลอดจนขอพระราชทานพระมหากรุณาให้วิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย มูลนิธิสิรินธรราชวิทยาลัย และศูนย์เด็กเล็กวิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย อยู่ในพระราชูปถัมภ์ ความแจ้งอยู่แล้ว นั้น

ได้นำความกราบบังคมทูลทราบฝ่าละอองพระบาทแล้ว พระราชทานพระราชานุญาตให้อัญเชิญพระนามาภิไธยที่พระราชทานแก่วิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย เป็นนามมูลนิธิวิทยาเขตอ้อมน้อย และศูนย์เด็กเล็กวิทยาเขตอ้อมน้อย รวมทั้งอักษรพระนามาภิไธย "สธ" และพุทธภาษิต รวมทั้งทรงรับวิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย มูลนิธิสิรินธรราชวิทยาลัย และศูนย์เด็กเล็กวิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย อยู่ในพระราชูปถัมภ์

ขอนมัสการด้วยความเคารพ

(ท่านผู้หญิงมนัสนิตย์ วณิกกุล)

ราชเลขานุการในพระองค์สมเด็จพระบรมราชินีนาถ ฝ่ายบริหารงานทั่วไป

กองงานในพระองค์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี

โทร. 2801640-1 โทร. 2801639

(สำเนา)

สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย
รับที่ ๑๗๘
วันที่ ๖ ก.ย. ๓๗
เวลา [illegible]

ที่ รล 0007/๓๖๐๗

สำนักราชเลขาธิการ
สวนจิตรลดา กทม.10303

๒ กันยายน 2537

เรื่อง พระราชทานนามวัดและทรงรับไว้ในพระราชูปถัมภ์

นมัสการ ประธานกรรมการสร้างวัดและวิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย
(พระเทพวราจารย์)

อ้างถึง ลิขิตที่ มมร.สธ.113/2537 ลงวันที่ 10 สิงหาคม 2537

ตามที่มีลิขิตขอให้นำความกราบบังคมทูลสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี เรื่อง สำนักงานวิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย ฯ มีความประสงค์จะสร้างวัดขึ้นในบริเวณพื้นที่วิทยาเขตสิรินธรราช-วิทยาลัย ตำบลอ้อมใหญ่ อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม เนื่องจากวิทยาเขต ฯ มีจำนวนพระภิกษุสามเณรอยู่จำพรรษามากขึ้น มีความจำเป็นต้องขออนุญาตสร้างวัดต่อกรมการศาสนา ในการนี้ ใคร่ขอพระราชทานนามวัด และขอพระราชทานพระมหากรุณาให้วัดอยู่ในพระราชูปถัมภ์ และได้แนบชื่อวัดที่ขอพระราชทาน เพื่อประกอบพระราชดำริ ความแจ้งอยู่แล้ว นั้น

ได้นำความกราบบังคมทูลทราบฝ่าละอองพระบาทแล้ว พระราชทานนามวัดว่า "วัดสิรินธรเทพรัตนา-ราม" และทรงรับไว้ในพระราชูปถัมภ์

จึงขอนมัสการมาเพื่อทราบ

ขอนมัสการด้วยความเคารพ

(ท่านผู้หญิงมนัสนิตย์ วณิกกุล)
ราชเลขานุการในพระองค์สมเด็จพระบรมราชินีนาถ ฝ่ายบริหารงานทั่วไป

กองงานในพระองค์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ
สยามบรมราชกุมารี
โทร. 2801640-1 โทร. 2801639

สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย
รับเลขที่ 221
วันที่ 9 ธ.ค. 37
ผู้รับ [illegible]

ที่ รล ๐๐๐๓/ ๑๗/๗/๑๗

สำนักราชเลขาธิการ
พระบรมมหาราชวัง กทม. ๑๐๒๐๐

๗ ธันวาคม ๒๕๓๗

เรื่อง พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เชิญอักษรพระปรมาภิไธย จปร. ประดิษฐาน ที่หน้าบันอาคาร

นมัสการ พระเทพวราจารย์ ประธานกรรมการสร้างวิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย ในพระราชูปถัมภ์

อ้างถึง ลิขิตที่ มมร.สธ.๑๓๔/๒๕๓๗ ลงวันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๕๓๗

ตามลิขิตที่อ้างถึง ขอให้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณา ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเชิญอักษรพระปรมาภิไธย จปร. ประดิษฐานที่หน้าบันอาคารเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ วิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย ในพระราชูปถัมภ์ อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม นั้น

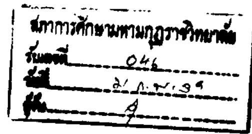
ได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว พระราชทานพระบรมราชานุญาต

จึงนมัสการมาเพื่อโปรดทราบ.

ขอนมัสการด้วยความเคารพอย่างสูง

(หม่อมหลวงทวีสันต์ ลดาวัลย์)
ราชเลขาธิการ

กองการในพระองค์
โทร. ๒๒๕๓๔๕๗ - ๖๒ ต่อ ๓๕๖
โทรสาร ๒๒๔๓๒๕๔

ที่ รล 0008/715

สำนักราชเลขาธิการ

สวนจิตรลดา กทม.10303

8 กุมภาพันธ์ 2539

เรื่อง เสด็จพระราชดำเนินทรงประกอบพิธีเททองหล่อพระประธาน 2 องค์ และทรงเปิดอาคารเรียน 2 หลัง

นมัสการ พระธรรมวราจารย์

อ้างถึง ลิขิตที่ มมร.สช. 166/2538 ลงวันที่ 10 พฤศจิกายน 2538

ตามที่มีลิขิตขอให้นำความกราบบังคมทูล ขอพระราชทานอัญเชิญสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงประกอบพิธีเททองหล่อพระประธาน 2 องค์ และทรงเปิดอาคารเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและอาคารเรียนศูนย์เด็กเล็ก ณ วิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย ในพระราชูปถัมภ์ จังหวัดนครปฐม ระหว่างวันที่ 1 พฤษภาคม - 15 มิถุนายน 2539 เวลา 15.00 น. ส่วนจะเป็นวันใดสุดแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ความแจ้งอยู่แล้ว นั้น

ได้นำความกราบบังคมทูลทราบฝ่าละอองพระบาทแล้ว ทรงรับเชิญเสด็จ ฯ ในวันที่ 1 พฤษภาคม 2539 เวลา 15.00 น. ทั้งนี้ ขอได้โปรดติดต่อกับเจ้าหน้าที่กองพระราชพิธี สำนักพระราชวัง และเจ้าหน้าที่กรมราชองครักษ์ เพื่อร่วมกันพิจารณาจัดทำกำหนดการต่อไปด้วย

ขอนมัสการด้วยความเคารพ

(ท่านผู้หญิงมนัสนิตย์ วณิกกุล)

ราชเลขานุการในพระองค์สมเด็จพระบรมราชินีนาถ ฝ่ายบริหารงานทั่วไป

กองงานในพระองค์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี

โทร. 2801640-1 โทรสาร 2801639

อาคารเฉลิมพระเกียรติ รัชกาลที่ ๕
สร้างในวโรกาส ทรงสถาปณามหามกุฏราชวิทยาลัย
ครบ ๑๐๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๓๖

อาคารเรียนศูนย์เด็กเล็ก
วิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย ในพระราชูปถัมภ์
สร้างในวโรกาสที่ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี
ทรงเจริญพระชนมายุ ๔๐ พรรษา พ.ศ. ๒๕๓๘

ทรงวางศิลาฤกษ์อาคารเรียนเฉลิมพระเกียรติ รัชกาลที่ ๕

และ

อาคารเรียนศูนย์เด็กเล็ก

ณ วิทยาเขตอ้อมน้อย นครปฐม

วันที่ ๑๘ มิถุนายน ๒๕๓๕

ทรงวางศิลาฤกษ์อาคารเรียนอเนกประสงค์ศูนย์เด็กเล็ก
ณ วิทยาเขตอ้อมน้อย นครปฐม
วันที่ ๑๘ สิงหาคม ๒๕๓๖

ประวัติโดยสังเขป

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์
วิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย ในพระราชูปถัมภ์

• • • • • • • • • • •

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ตั้งวิทยาลัยขึ้นในบริเวณวัดบวรนิเวศวิหาร พระราช-ทานนามว่า "มหามกุฏราชวิทยาลัย" เพื่อถวายเป็นพระบรมราชา-นุสรณ์ เฉลิมพระเกียรติแด่สมเด็จพระบรมชนกนาถ และเพื่อเป็นที่ศึกษาเล่าเรียนของพระภิกษุสามเณร ทรงอุทิศพระราชทรัพย์บำรุงประจำปี และก่อสร้างศึกษาสถานของวิทยาลัยนี้ เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๒)

ครั้นเมื่อวันที่ ๒๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ พระบาทสมเด็จพระ-จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงเปิดมหามกุฏ-ราชวิทยาลัย พระองค์ทรงรับอุปถัมภ์ด้วย ทรงพระราชทานพระราชทรัพย์บำรุงประจำปี แม้ในบัดนี้มหามกุฏราชวิทยาลัยก็ยังอยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ อาศัยพระราชประสงค์ดังกล่าวแล้วนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงตั้ง

พระวัตถุประสงค์เพื่อดำเนินกิจการของมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้น ๓ ประการดังนี้.-

๑. เพื่อเป็นสถานศึกษาของภิกษุสามเณร

๒. เพื่อเป็นสถานศึกษาวิทยาการอันเป็นของชาติภูมิและของต่างประเทศ

๓. เพื่อเป็นสถานที่เผยแผ่พระพุทธศาสนา

เมื่อกิจการของมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้ดำเนินแล้ว ปรากฏว่าพระวัตถุประสงค์เหล่านั้นได้รับผลเป็นที่น่าพอใจตลอดมา

เพื่อที่จะให้พระวัตถุประสงค์เหล่านั้นได้ผลดียิ่งขึ้น ดังนั้น ครั้นเมื่อวันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ สมเด็จพระสังฆราช ในฐานะที่ทรงเป็นนายกกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย พร้อมด้วยพระเถรานุเถระ จึงได้ทรงประกาศตั้งสถาบันการศึกษาชั้นสูงในรูปมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาขึ้น ประทานนามว่า "สภาการศึกษาของมหามกุฏราชวิทยาลัย" โดยมีวัตถุประสงค์ดังนี้

๑. เพื่อให้เป็นสถานศึกษาพระปริยัติธรรม

๒. เพื่อให้เป็นสถานศึกษาวิชาทั้งของชาติทั้งของต่างชาติ

๓. เพื่อให้เป็นสถานเผยแผ่พระพุทธศาสนา ทั้งในและนอกประเทศ

๔. เพื่อให้ภิกษุสามเณรมีความรู้และความสามารถในการบำเพ็ญประโยชน์แก่ประชาชนได้ดียิ่งขึ้น

๕. เพื่อให้ภิกษุสามเณรมีความรู้และความสามารถในการค้นคว้า โต้ตอบ หรืออภิปรายธรรมได้อย่างกว้างขวางแก่ชาวไทยและชาวต่างประเทศ

๖. เพื่อให้ภิกษุสามเณรได้เป็นกำลังสำคัญในการจรรโลงพระพุทธศาสนา และเป็นศาสนทายาทที่เหมาะสมแก่กาลสมัย

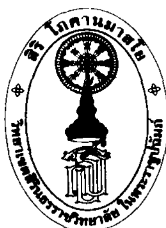
๗. เพื่อความเจริญก้าวหน้า และคงอยู่ตลอดกาลนานของพระพุทธศาสนา

ทั้งนี้ ภายใต้การบริหารของคณะกรรมการคณะหนึ่ง เรียกว่า กรรมการสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย สถาบันการศึกษาแห่งนี้ได้เปิดรับพระภิกษุสามเณรเข้าศึกษา ตั้งแต่วันที่ ๑๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๙ จนถึงบัดนี้

ต่อมา ปีพุทธศักราช ๒๕๑๖ สมเด็จพระญาณสังวร องค์นายกสภามหาวิทยาลัย ได้ขยายการศึกษาไปตั้ง ณ อ.วังน้อย จ.พระนครศรีอยุธยา ได้ขอพระราชทานนามวิทยาลัยว่า "มหาวชิราลงกรณราชวิทยาลัย" สถานศึกษาแห่งนี้ได้จัดการศึกษาถึงระดับอุดมศึกษา ซึ่งเป็นวิทยาเขตแห่งที่ ๑ ของมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

วิทยาเขตแห่งที่ ๒ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก องค์นายกสภามหาวิทยาลัย ได้ประทานที่ดินจำนวน ๖๒ ไร่เศษ ซึ่งคุณจำรูญ ภูไทย และคุณจำเริญ ไวทยานุวัติ ถวาย ณ บ้านอ้อมน้อย ต.อ้อมใหญ่ อ.สามพราน จ.นครปฐม เมื่อปี ๒๕๓๒ โปรดให้จัดสร้างวิทยาเขตของมหา-

มกุฏราชวิทยาลัยขึ้น ชื่อว่า "วิทยาเขตอ้อมน้อย" และพระองค์ได้เสด็จไปทรงวางศิลาฤกษ์อาคารต่าง ๆ เมื่อวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๓ แล้ว ทรงมอบให้พระเทพวราจารย์ วัดบวรนิเวศวิหาร รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร เป็นประธานคณะกรรมการก่อสร้างวิทยาเขตอ้อมน้อย ต่อมา ปี พ.ศ. ๒๕๓๖ มีพระบัญชาแต่งตั้งพระครูวิบูลศีล โสภิตเป็นรองอธิการวิทยาเขตอ้อมน้อย ซึ่งได้สร้างถนนอาคารต่าง ๆ ดังปรากฏอยู่ ณ บัดนี้

รายการก่อสร้าง วิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย ในพระราชูปถัมภ์

ตั้งแต่ปี ๒๕๓๓ - ๒๕๓๙

วิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย ในพระราชูปถัมภ์ ได้สร้างวัตถุถาวร เริ่มเมื่อวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๓ ซึ่งเป็นวันสถาปนา โดยเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เสด็จไปทรงวางศิลาฤกษ์กุฏิ ญสส. ศาลาอเนกประสงค์ และทรงเททองหล่อพระพุทธรูปประจำศาลาอเนกประสงค์ มีรายการดังนี้.-

ในปี ๒๕๓๓ ค่าก่อสร้าง จำนวน ๕,๑๕๙,๐๐๐ บาท ดังนี้.-

๑. ขุดคู ทำคันดินรอบพื้นที่ และปรับพื้นที่บางส่วน ๕๔๐,๐๐๐ บาท

๒. สร้างที่พัก ศาลาไม้ ๓๐๐,๐๐๐ บาท

๓. สร้างสะพานข้ามคลองอ้อมน้อย ๓๕๐,๐๐๐ บาท

๔. ติดตั้งไฟฟ้าสามเฟส ขนาด ๑๕๐ เควีเอ ๓๕๐,๐๐๐ บาท

๕. สร้างกุฏิรับรอง ญสส. ๑ หลัง ๖๕๐,๐๐๐ บาท

๖. สร้างศาลาหอสวดมนต์ หอฉัน (ศาลาอเนกประสงค์) ๑,๔๖๔,๐๐๐ บาท

๗. สร้างกุฏิที่พักอาจารย์ ๒ หลัง ๕๕๕,๐๐๐ บาท

๘. สร้างอาคารที่พักนักศึกษา ๑ หลัง ๑๐ ห้อง ๖๐๐,๐๐๐ บาท

๙. สร้างที่ทำการสำนักงานวิทยาเขต ๑ หลัง ๓๐๐,๐๐๐ บาท

๑๐. ปรับพื้นที่ ๕๐,๐๐๐ บาท

ในปี ๒๕๓๔ ค่าก่อสร้าง จำนวน ๑๔,๔๐๙,๐๗๑ บาท ดังนี้.-

๑. สร้างอาคารที่พักนักศึกษา ๑ หลัง ๑๐ ห้อง ๖๐๐,๐๐๐ บาท

๒. สร้างกุฏิที่พักอาจารย์ ๓ หลัง ๗๕๐,๐๐๐ บาท

๓. สร้างที่ทำการสำนักงานรองอธิการบดี ๑ หลัง ๖๕๐,๐๐๐ บาท

๔. สร้างหอแท็งค์น้ำ ๑ แห่ง ๖,๐๐๐ บาท

๕. ปรับและเทพื้นศาลาหลังเก่า ๔๐,๐๒๐ บาท

๖. ปรับถมที่รอบศาลาเอนกประสงค์ ๑,๐๐๐ บาท

๗. ตอกเสาเข็มเพื่อจะสร้างอาคารที่พักในปี ๒๕๓๕ จำนวน ๔๐๔ ต้น ๑๑๙,๓๐๐ บาท

๘. ปรับปรุงสนามหญ้าบริเวณหน้าสำนักงาน ๓๐,๐๐๐ บาท

๙. ทำทางเข้าสำนักงาน และหน้าสำนักงานโดยลาดยาง

๑๐. สร้างเรือนเพาะชำ ๓,๐๐๐ บาท

๑๑. สร้างถนนเชื่อมจากซอยพงษ์ศิริชัย ๒ และถนนภายใน

๑๒. วิทยาเขต ลาดยางเอสฟัลท์ติดคอนกรีต

๑๒,๒๒๙,๗๗๑ บาท

ในปี ๒๕๓๕ ค่าก่อสร้างจำนวน ๕,๓๙๘,๐๐๐ บาท ดังนี้.-

๑. สร้างอาคารที่พักนักศึกษา ๒ ชั้น ๒๐ ห้องนอน ไม่รวมอุปกรณ์ ๑,๓๒๐,๐๐๐ บาท

๒. สร้างกุฏิที่พักอาจารย์ ๒ หลัง ๖๐๐,๐๐๐ บาท

๓. ตบแต่งสระน้ำ และปรับพื้นที่ที่จะสร้างอุโบสถ ๑๐,๐๐๐ บาท

๔. ตอกเสาเข็มที่จะสร้างกุฏิที่พักอาจารย์ ๖ หลัง ๖๐,๐๐๐ บาท

๕. สร้างป้ายวิทยาเขต ๓๕๐,๐๐๐ บาท

๖. สร้างอาคาร ๘๐ ปี ญสส. ๑ หลัง ๑,๐๐๐,๐๐๐ บาท

๗. ถมลูกรังในพื้นที่ที่จะสร้างอาคารเรียน ๕๐๓,๐๐๐ บาท

๘. ตอกเสาเข็มที่จะสร้างอาคารเรียน ๗๖๐,๐๐๐ บาท

๙. สร้างอาคารเรียนเด็กก่อนเกณฑ์ ๗๖๐,๐๐๐ บาท

๑๐. ปลูกหญ้า ต้นไม้ ในบริเวณที่พัก ๓๐,๐๐๐ บาท

๑๑. ขุดสระ ๒ สระ ๕,๐๐๐ บาท

ในปี ๒๕๓๖ ค่าก่อสร้างจำนวน ๓๕,๗๖๙,๙๒๕ บาท ดังนี้.-

๑. สร้างกุฏิที่พักอาจารย์ ๕ หลัง ๑,๗๕๓,๐๐๐ บาท

๒. ถมดินและปรับพื้นที่บริเวณศูนย์เด็กเล็ก และบริเวณป้ายวิทยาเขต ๑๐๒,๕๑๖ บาท

๓. เจาะน้ำบาดาล ๑ บ่อ ๒๐,๐๐๐ บาท

๔. สร้างถังน้ำประปา ๕๐ ลูกบาศก์เมตร เจาะน้ำบาดาลพร้อมเดินท่อประปา ๓,๓๗๖,๐๐๐ บาท

๕. สร้างหอพักนักศึกษา ๑ หลัง ไม่รวมอุปกรณ์ ๑,๔๐๐,๐๐๐ บาท

๖. ปักเสาพร้อมเดินสายไฟฟ้าภายในวิทยาเขต ๕๐,๐๐๐ บาท

๗. เดินสายโทรศัพท์ภายในวิทยาเขต ๑๐,๐๐๐ บาท

๘. ปลูกต้นไม้ ปลูกหญ้า ในบริเวณป้ายและศูนย์เด็กเล็ก ๔๕,๐๐๐ บาท

๙. ติดตั้งบานประตูอัลลอยค์ ๒๐๐,๐๐๐ บาท

๑๐. สร้างอาคารเรียนทรงไทย ๓ ชั้น ไม่รวมอุปกรณ์ ๒๘,๘๑๓,๔๐๙ บาท

ในปี ๒๕๓๗ ค่าก่อสร้าง ๒๐,๒๙๙,๐๐๐ บาท ดังนี้.-

๑. สร้างศาลาพระไพรีพินาศ ๒,๐๐๐,๐๐๐ บาท

๒. สร้างอาคารศูนย์เด็กเล็ก ชั้นเดียว ๒ ห้องเรียน ๔๘๔,๐๐๐ บาท

๓. สร้างอาคาร ๑๐๐ ปี พระพรหมมุนี (ผิน สุวจเถระ) โดยสร้างเสริมอาคารชั้นเดียว ๒ หลัง เป็น ๒ ชั้น จำนวน ๔๖ ห้อง ๑,๑๕๐,๐๐๐ บาท

๔. ขุดสระ ปรับพื้นที่บริเวณอาคารเรียน ๕๓๐,๐๐๐ บาท

๕. ถมดินเพิ่มเติม ปรับพื้นที่ที่จะสร้างอุโบสถ ๑,๑๖๕,๐๐๐ บาท

๖. ตบแต่งภายในห้องที่อาคารเรียน ๓ ห้อง ๒๐๐,๐๐๐ บาท

๗. จัดทำห้องสมุดพร้อมอุปกรณ์ ๓๐๐,๐๐๐ บาท

๘. สร้างอาคารอเนกประสงค์ศูนย์เด็กเล็กงบประมาณ ๑๔,๗๐๐,๐๐๐ บาท

พ.ศ. ๒๕๓๘

เริ่มก่อสร้างห้องสมุดเป็นอาคารคอนกรีตทรงไทย ๔ ชั้น กว้าง ๙.๐๐ เมตร ยาว ๔๑.๐๐ เมตร งบประมาณ ๑๒ ล้านบาท โครงการต่อเนื่อง ๓ ปี ซึ่งขณะนี้ก่อสร้างถึงชั้นที่ ๔ สิ้นค่าก่อสร้างแล้วประมาณ ๓ ล้านบาทเศษ

ปีนี้ ได้ขยายวิทยาเขตไปตั้ง ณ ตำบลสวนส้ม อำเภอบ้านแพ้ว โดยเช่าที่ดินศาสนสมบัติกลาง ๕๐ ไร่ มีทายาทนายไพบูลย์ เพชรดี ถวายที่ดินเพื่อสร้างวัดอีก ๖ ไร่เศษ มูลค่า ๑๒ ล้านบาทเศษ และได้เริ่มก่อสร้างอาคารคอนกรีตเป็นหอสวดมนต์และหอฉัน พร้อม กุฏิ ๑ หลัง ราคา ๑ ล้านบาทเศษ กับปรับปรุงสถานที่และ

สาธารณูปโภค ตลอดถึงย้ายราษฎรออกจากพื้นที่ สิ้นค่าใช้จ่ายในการนี้ประมาณ ๔ ล้านบาท.

พ.ศ. ๒๕๓๙

ปรับปรุงสถานที่ในวิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย สร้างป้ายอาคารเฉลิมพระเกียรติและอื่น ๆ อีก สิ้นค่าใช้จ่ายประมาณ ๑ ล้านบาท

รวมจ่ายทั้งสิ้น ๘๙,๒๘๕,๐๑๖ บาท

<u>หมายเหตุ</u>

(๑) ค่าก่อสร้างวิทยาเขตได้จาก

๑.๑ สำนักงาน กปร.

๑.๒ กองทัพบก

๑.๓ มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย

๑.๔ ประชาชนทั่วไป

(๒) ค่าใช้จ่ายประจำปี เช่นค่านิตยภัต - เงินเดือน และอื่น ๆ

๒.๑ รัฐบาลอุดหนุน ปีละ ๑-๒ ล้านบาทเศษ

๒.๒ มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

๒.๓ ศรัทธาประชาชน

๒.๔ มูลนิธิวิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย ในพระราชูปถัมภ์

(๓) ผังบริเวณ, งานออกแบบและตกแต่ง

๓.๑ พระธรรมวราจารย์

๓.๒ กรมโยธาธิการ

๓.๓ กรมการทหารช่างราชบุรี

๓.๔ นายวัลลภ อิมะไชย

๓.๕ กรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน

(๔) งานออกแบบอุโบสถ

๔.๑ พระธรรมวราจารย์

๔.๒ ดร.ภิญโญ สุวรรณคีรี สถาปนิก

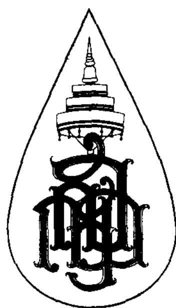
รับรองตามนี้

(พระธรรมวราจารย์)

ประธานกรรมการก่อสร้างวิทยาเขต

๒ เมษายน ๒๕๓๙

ธรรมคุษฎี

ธรรมดุษฎี

พระนิพนธ์ของ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

สำนักเลขานุการสมเด็จพระสังฆราช
จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสที่มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
ทูลถวายปริญญาศิลปศาสตร์ดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาปรัชญาและศาสนา
แด่ เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
ณ พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร
๒๙ กันยายน ๒๕๓๗

ISBN	974-260-093-7
พิมพ์ครั้งแรก	พ.ศ. ๒๕๓๗
จำนวนพิมพ์	๑๐,๐๐๐ เล่ม

บรรณาธิการ	สุเชาวน์ พลอยชุม
ออกแบบปก	ชูชาติ หมื่นอินกุล
รูปเล่ม	ทองทิพย์ สุทธกรณ์
ดำเนินการผลิต	บริษัท ส่องศยาม จำกัด
	โทร. ๒๒๕-๙๕๓๓-๕

ธรรมดุษฎี

พระนิพนธ์ของ
สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช
สกลมหาสังฆปริณายก

สำนักเลขานุการสมเด็จพระสังฆราช
จัดพิมพ์เป็นที่ระลึก
เนื่องในการที่มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
น้อมเกล้าถวายปริญญาศิลปศาสตร์ดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์
สาขาปรัชญาและศาสนา
แด่ เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช
สกลมหาสังฆปริณายก
ณ พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร
๒๙ กันยายน ๒๕๓๗

คำนำ

เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงอธิบายไว้ในที่แห่งหนึ่งว่า "พระพุทธศาสนามีลักษณะพิเศษ คือต้องการให้วิจัยวิจารณ์ ดังมีข้ออ้างคือบทธรรมในโพชฌงค์ว่า 'ธรรมวิจัย' วิจัยธรรม และมีเป็นบทสอนว่า 'พึงเลือกเฟ้นธรรมโดยแยบคายหรือให้ถึงต้นเหตุ' คนที่ศึกษาและมีวิจัยธรรมดีมักจะมีความเข้าใจธรรมถูกต้อง ผู้ที่ไม่เข้าใจนั้น เพราะขาดการศึกษาและวิจัย"

พระอธิบายดังกล่าวข้างต้น นอกจากจะเป็นการประทานแนวการศึกษาพระพุทธศาสนาแก่คนทั่วไปแล้ว ยังกล่าวได้ว่า ทรงถือเป็นหลักการในการศึกษาพระพุทธศาสนาสำหรับพระองค์เองด้วย ฉะนั้น งานพระนิพนธ์เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ตลอดถึงพระธรรมเทศนา และพระโอวาท ที่ประทานแก่พุทธศาสนิกชนในโอกาสต่าง ๆ จึงเต็มไปด้วยเนื้อหาสาระที่ควรแก่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง เพราะธรรมแต่ละข้อแต่ละเรื่องที่ทรงแสดงนั้น ทรงวิจัยวิจารณ์ทั้งในเชิงอรรถและในเชิงพยัญชนะอย่างละเอียดถี่ถ้วน ก่อให้เกิดอรรถรสใน

ทางธรรม ตลอดถึงทรรศนะที่แปลกใหม่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่น่าสนใจยิ่ง

เพราะฉะนั้น งานพระนิพนธ์ทางพระพุทธศาสนาของเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช จึงมีคุณค่าต่อการศึกษาทั้งในด้านที่เป็นการศึกษาคำสอนของพระพุทธศาสนาและในด้านที่เป็นการศึกษาพระพุทธศาสนาในเชิงปรัชญา คือมองหรืออธิบายพระพุทธศาสนาด้วยลีลาแห่งปรัชญาหรือเหตุผล ซึ่งก็กล่าวได้ว่าเป็นการวิจัยวิจารณ์ธรรมแบบหนึ่ง

ในโอกาสที่สภามหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ทูลถวายปริญญาศิลปศาสตร์ดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาปรัชญาและศาสนา แด่เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช ประจำปีการศึกษา ๒๕๓๖-๓๗ สำนักเลขานุการสมเด็จพระสังฆราช จึงได้เลือกบทพระนิพนธ์บางเรื่องของพระองค์ท่าน ที่ให้ความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ทั้งในเชิงศาสนาและในเชิงปรัชญา มาจัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการ

หวังว่าบทพระนิพนธ์ชุดนี้ คงจะอำนวยประโยชน์แก่ผู้สนใจศึกษาทั่วไปตามควร

สำนักเลขานุการสมเด็จพระสังฆราช

วัดบวรนิเวศวิหาร
๒๙ กันยายน ๒๕๓๗

สารบัญ

ภาค ๑

พระพุทธศาสนา

พระพุทธเจ้าคือใคร

การรู้จักพระพุทธศาสนานั้น

ขั้นต้น รู้จักด้วยการเรียน คือการฟังการอ่านพระพุทธศาสนา เป็นต้นว่าฟังหรืออ่านพระวินัยให้รู้พระพุทธบัญญัติที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติไว้ พระธรรมคำสอน พุทธประวัติ คือประวัติของพระพุทธเจ้า

ขั้นที่สอง รู้จักพระพุทธศาสนาที่ตนเอง ด้วยการที่ได้พิจารณาพระพุทธศาสนาที่ฟังหรืออ่านนั้น นำเข้ามาดูที่ตนเอง และปฏิบัติพระพุทธศาสนาขึ้นที่ตนเอง ก็จะรู้จักพระพุทธศาสนาที่ตนเอง

ขั้นที่สาม รู้จักพระพุทธศาสนาด้วยผลของการปฏิบัติที่ได้รับโดยลำดับจนถึงความรู้ความเห็นที่บังเกิดขึ้นแจ่มแจ้งในธรรม อันเป็นเหตุชำระจิตใจให้บริสุทธิ์สะอาดจากเครื่องเศร้าหมองอกุศลบาปทั้งหลาย แม้ในขั้นที่สามนี้ก็เป็นการรู้จักพระพุทธศาสนาที่ตนเองอีกเหมือนกัน

การรู้จักพระพุทธศาสนาขั้นแรกเรียกว่าขั้นปริยัติ คือการเรียน ขั้นที่สองเรียกว่าขั้นปฏิบัติ ขั้นที่สามเรียกว่า ปฏิเวธ ตามศัพท์แปล

ว่า ความรู้แจ้งแทงตลอด คือความรู้ความเห็นที่เกิดขึ้นแจ่มแจ้งดังกล่าว

พระพุทธศาสนานั้น ตามศัพท์ พุทธ ก็แปลว่า ผู้รู้ ผู้ตรัสรู้ ศาสนา แปลว่า คำสอนหรือว่าคำสั่งสอน รวมเข้าเป็นพุทธศาสนา แปลว่าคำสอนของพระพุทธ คือคำสอนของพระผู้รู้ หรือว่าคำสั่งสอนของพระผู้รู้ พระพุทธ พระผู้รู้ในคำนี้ก็หมายถึง ท่านผู้ตรัสรู้พระธรรม แล้วแสดงพระธรรมสั่งสอนตั้งเป็นพระพุทธศาสนาขึ้น ท่านผู้นี้เป็นพระศาสดาผู้สั่งสอนพระพุทธศาสนา เป็นผู้ตั้งพระพุทธศาสนาขึ้น ก็คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย ซึ่งมีพระประวัติปรากฏอยู่ในพุทธประวัตินั้น

พระองค์ประสูติในชมพูทวีป บัดนี้ เข้าใจกันว่าอยู่ในแคว้นเนปาล เมื่อก่อนพุทธศักราช ๘๐ ปี ทรงเป็นโอรสของกษัตริย์ผู้ปกครองแคว้นสักกชนบท ได้ทรงปรารภความแก่ ความเจ็บ ความตาย ที่มีประจำแก่ทุกชีวิตที่เกิดมา จึงพอพระหฤทัยในบรรพชาคือการบวช ดังที่ท่านได้แสดงว่าได้ทอดพระเนตรเห็นเทวทูตทั้งสี่คือ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ ทรงสลดพระหฤทัยในเมื่อทอดพระเนตรเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย ทรงน้อมเข้ามาว่า ทุกคนผู้เกิดมาก็ต้องแก่เจ็บตาย ไม่มีใครที่จะพ้นไปได้ จึงทรงปรารถนา *โมกขธรรม* ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้น หรือความหลุดพ้นจากความแก่ ความเจ็บ ความตาย ได้ทรงพิจารณาเห็นว่า ธรรมเช่นนี้ย่อมมีอยู่คู่กัน เพราะว่าเมื่อมีแก่ มีเจ็บ มีตาย ก็ต้องมีไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตายเป็นคู่กัน และทรงเข้าพระหฤทัยว่า ธรรมที่ทำให้พ้นจากความแก่ความเจ็บความตาย บรรลุถึงความไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย นั้น

แหละเรียกว่า “โมกขธรรม” ซึ่งทรงเข้าพระหฤทัยว่าจะต้องมีอยู่ จึงได้ทรงปรารถนา และได้ทรงเห็นว่า การบวชนั้นมีโอกาสที่จะปฏิบัติเพื่อประสบโมกขธรรม อันเป็นธรรมที่ลุ่มลึกนี้ได้

ทรงปรารภเหตุดังกล่าวนี้ จึงเสด็จออกทรงผนวช โดยทรงสละเครื่องผูกพันของฆราวาสหมดทุกอย่าง ทรงสละทั้งพระชายา พระโอรส สละปราสาทที่ประทับอยู่ในฤดูทั้งสาม สามปราสาท สละตำแหน่งรัชทายาท สละพระประยูรญาติ มิตรสหายทั้งหมด แปลว่าสละโลกออกทรงผนวช เสด็จจาริกท่องเที่ยวไปลำพังพระองค์เดียว โดยที่ได้ทรงตัดพระเมาฬีคือพระเกสาที่มุ่นเป็นมวยด้วยพระขรรค์ และทรงเปลื้องเครื่องขัตติยาภรณ์ทั้งหมด ทรงนุ่งห่มด้วยผ้ากาสายะหรือกาสาวะ คือ ผ้าย้อมน้ำฝาด ดั่งที่เรียกกันในบัดนี้ว่าน้ำกรัก ผ้าย้อมกรัก แล้วก็เสด็จจาริกเที่ยวไปโดยลำพังพระองค์เดียว อาศัยอาหารด้วยการบิณฑบาต คือเที่ยวขอเขามาเสวย ต้องทรงดำเนินไปด้วยพระบาทบนแผ่นดิน บรรทมกลางดินกลางทราย นึกถึงภาพแล้วก็จะรู้สึกว่า ต้องมีพระหฤทัยที่มั่นคงเด็ดเดี่ยวมากจึงทรงสละได้ เพราะว่าก่อนที่จะเสด็จออกทรงผนวชนั้น ประทับอยู่ในปราสาท ๓ ฤดู แวดล้อมไปด้วยบุคคลและวัตถุเป็นเครื่องบำรุงทุกอย่าง ได้เสวยอาหารที่ปรุงมาเป็นอย่างดี ที่มีผู้นำมาทุกเวลาที่ต้องการ ทรงเครื่องขัตติยาภรณ์ที่สวยงามประณีต บรรทมบนพระแท่นและเครื่องลาดที่งดงามและอำนวยความสุขทุกอย่าง แวดล้อมไปด้วยบริวาร จะเสด็จไปข้างไหนก็มียานพาหนะที่สวยงาม หรือจะทรงม้า ทรงช้างก็มีอยู่พร้อมสรรพทุกอย่าง ดำรงอยู่ในฐานะเป็นองค์รัชทายาท พระชายาก็ทรงพระสิริโฉม พระโอรสก็เพิ่งจะประสูติ ตามที่แสดงไว้

ในพระประวัติ พิจารณาดูแล้วก็น่าที่จะสละออกได้ยาก เพราะการที่สละออกนั้นก็ไม่ได้หมายความว่า สละออกชั่วคราว อย่างสละมาบวช ๓ เดือน แต่ว่าเป็นการสละออกตลอดไป ด้วยมุ่งที่จะได้โมกขธรรม คือความหลุดพ้น ดังกล่าวนั้น

อาศัยที่ได้ทรงมีพระปัญญาที่มองเห็นสัจจะ คือความจริงของชีวิตอย่างแท้จริง เรียกว่า มองเห็นทุกข์ที่อยู่ในความสุขอันใครๆ มองไม่เห็น เพราะนึกดูว่า ผู้ที่อยู่ในภาวะที่เป็นสุขเช่นนั้น แวดล้อมไปด้วยอำนาจวาสนา เครื่องบำรุงความสุขทุกอย่าง พระชนม์ก็ยังน้อย พระเกสาก็ยังดำสนิท พระชายาก็อยู่ในพระวัยที่สวยงาม พระโอรสก็เพิ่งประสูติ ทุกอย่างอยู่ในความสดชื่นเหมือนอย่างดอกไม้ที่เพิ่งบาน กำลังงอกงามอย่างไม่แสดงอาการของความร่วงโรยอะไร สิ่งเหล่านี้ควรจะเป็นเครื่องปกปิดไม่ให้มองเห็นความทุกข์ คือ แก่ เจ็บ ตาย ซึ่งก็เป็นเครื่องปกปิดได้จริงสำหรับคนทั่วๆ ไป ใครจะมองเห็น ถ้าว่ากันด้วยตาเนื้อแล้วก็มองเห็นแต่ความสดชื่น ความสมบูรณ์บริบูรณ์ทุกอย่าง แต่ว่าอาศัยตาปัญญา ซึ่งเป็นตาใน จึงได้ทรงมองเห็นความทุกข์ทั้งหลายที่ซ่อนอยู่ในเครื่องปกคลุม คือ ความสุขนั้น อันได้แก่ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ เป็นสัจจะ คือความจริงของชีวิต ที่โผล่ขึ้นมาปรากฏในพระหฤทัยอย่างแจ่มชัด เข้าใจว่าอาศัยเหตุนี้ท่านจึงได้ยกแสดงเป็นปุคคลาธิษฐานว่า ทรงเห็นเทวทูต คือคนแก่ คนเจ็บ คนตาย กับสมณะ เพราะว่าเทวดานั้น ปกติมองไม่เห็นด้วยตาเนื้อตามที่เชื่อถือกัน เว้นไว้แต่ว่าต้องการจะมาแสดงกายให้ปรากฏ เพราะว่ากายของเทวดานั้นเป็นกายทิพย์ จะเห็นก็เห็นด้วยตาทิพย์ อันเรียกว่า ทิพยจักษุ สัจจะคือ

ความจริงของชีวิตทั้งสามก็เหมือนเช่นนั้น ในขณะที่กำลังอยู่ในวัยที่สมบูรณ์ วัยที่สมบูรณ์นี้ย่อมปกปิดไม่ให้มองเห็น แปลว่า ตาเนื้อมองไม่เห็น มองเห็นแต่ความสวยงาม และสิ่งที่ตกแต่งไว้อย่างสวยงาม แต่ว่าตาใจคือปัญญามองเห็น ก็เท่ากับว่าเป็นตาทิพย์นั่นเองมองลอดเข้าไปเห็นสัจจะ คือความจริงที่ซ่อนอยู่ ท่านจึงได้ผูกขึ้นเป็นปุคคลาธิษฐาน ว่าได้ทรงเห็นเทวทูต แม้สมณะก็เช่นเดียวกันจะมองเห็นคุณของสมณะก็ด้วยตาปัญญา ตาเนื้อแล้วก็มองไม่เห็นเพราะว่าการเป็นสมณะนั้น เศร้าหมองในสายตาเนื้อ แต่ว่าผ่องใสในสายตาของปัญญา อาศัยปัญญาและอาศัยพระปณิธาน คือความตั้งพระหฤทัยมุ่งมั่นจริงๆ จึงได้ทรงสละได้

เมื่อทรงสละแล้ว ก็ทรงดำรงความเป็นอยู่อย่างตรงกันข้ามทันที ดังที่กล่าวมาข้างต้น อาหารที่มีผู้จัดถวายอย่างประณีตก็เที่ยวขอเขามาเสวย สุดแต่เขาจะให้ เหมือนอย่างที่พระไปบิณฑบาตแล้วก็ได้อาหารจากชาวบ้านนั่นเอง ดีบ้างเลวบ้าง เคยทรงเครื่องขัตติยาภรณ์ ก็มาทรงผ้ากาสายะ หรือผ้ากาสาวะ คือผ้ากรัก ผ้าย้อมน้ำฝาด ต้องบรรทมกลางดิน กลางทราย ใต้ต้นไม้ สุดแต่ว่าจะไปรอนแรมลงที่ไหน จะต้องเสด็จไปด้วยพระบาทเปล่า ต้องช่วยพระองค์เองทุกอย่าง ไม่มีข้าทาสบริวารมาคอยช่วยเหลืออะไรทั้งนั้น แปลว่าอยู่ในสภาพที่กลับตรงกันข้ามทุกอย่าง คล้ายๆกับถูกเขาเนรเทศออกไปจากบ้านจากเมือง แล้วไม่ได้มีสมบัติอะไรติดตัวไปเลย แถมยังตัดเกสาเสียด้วย การตัดเกสากลายเป็นคนศีรษะโล้นซึ่งถูกดูถูก อย่างไทยเราเรียกว่า อัปรีย์จัญไร ไม่เป็นที่นับถืออีกต่อไป และเมื่อทรงผนวชแล้วก็มุ่งที่จะแสวงหาโมกขธรรม ในข้อนี้

ได้มีแสดงไว้ในวินัยปิฎกว่า

ในครั้งแรกได้ทรงศึกษาและปฏิบัติกับอาจารย์อาฬารดาบส และอุททกดาบส ได้ทรงปฏิบัติได้เสมอกับอาจารย์ทั้งสอง ก็ทรงเห็นว่ายังไม่ใช่ทางหลุดพ้น จึงเสด็จออกไปทำทุกกรกิริยา คือการทำตนให้ลำบากหลายประการ ดังที่ท่านแสดงว่ายังไม่มีใครทำได้เสมอเหมือนมาก่อน แล้วก็ทรงเห็นว่า แม้การกระทำทุกกรกิริยา คือการทรมานกายให้ลำบากนี้ เป็นสิ่งไร้ประโยชน์ ไม่ให้เกิดปัญญาแต่อย่างไร ไม่ใช่ทางของความหลุดพ้น จึงได้ทรงเลิก แล้วก็ทรงหวลระลึกถึงปฐมฌาน คือความเพ่งที่หนึ่ง อันหมายถึงสมาธิอันแน่วแน่ ที่เคยทรงได้ เมื่อทรงพระเยาว์ได้ตามเสด็จพระราชบิดาไปในพิธีแรกนาขวัญ ในขณะที่พระราชบิดาทรงประกอบพิธีแรกนาขวัญนั้น พระองค์ประทับอยู่ ณ ภายใต้ต้นหว้า ก็ทรงกำหนดลมหายใจเข้าออก จิตก็เป็นสมาธิจนถึงขั้นปฐมฌาน ทรงได้ปฐมฌานในครั้งนั้น แต่ว่าต่อมาสมาธินั้นก็เสื่อมไป ได้ทรงระลึกถึงสมาธิจิตที่ทรงได้ ก็ได้ทรงคิดว่า การปฏิบัติทางสมาธินั้นจะพึงนำไปสู่ความหลุดพ้นได้ จึงได้ทรงเริ่มจับปฏิบัติทางสมาธิ อัปปนาสมาธิ คือสมาธิที่แน่วแน่จนถึงขั้นฌาน แล้วก็ทรงน้อมจิตที่เป็นสมาธิไปเพื่อรู้ ก็ได้บังเกิดพระญาณ คือความหยั่งรู้ขึ้นได้โดยลำดับ

พระญาณแรก คือพระญาณที่หยั่งรู้ขันธ์ อันเป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อนได้ เรียกง่าย ๆ ว่าระลึกชาติหนหลังได้ ระลึกย้อนถึงชาติหนหลังตั้งแต่หนึ่งชาติ สองชาติ ออกไปจนถึงนับไม่ถ้วนชาติ ต่อจากนั้น ก็ทรงได้พระญาณ คือความหยั่งรู้จุติคือความเคลื่อนออกไปอุปบัติคือความเข้าถึงชาตินั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลาย ว่าเป็นไปตาม

กรรม คือ การที่จงใจกระทำทางกาย ทางวาจา ทางใจ ของตนเอง ทำกรรมดีก็ไปเกิดในชาติที่ดีมีความสุข ทำกรรมชั่วก็ไปเกิดในชาติที่ชั่วมีความทุกข์ ต่อจากนั้นก็ทรงได้พระญาณคือความหยั่งรู้ที่สาม คือความหยั่งรู้เป็นเหตุสิ้นอาสาวะ คือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในใจทั้งหมด อันได้แก่พระญาณที่หยั่งรู้ในทุกข์ รู้ในเหตุเกิดทุกข์ รู้ในความดับทุกข์ รู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ พระญาณที่หยั่งรู้ในเหตุเกิดอาสวะ พระญาณที่หยั่งในความดับอาสวะ พระญาณที่หยั่งรู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ

ครั้นทรงได้พระญาณที่สามนี้ จึงเป็นวิชชาความรู้แจ่มแจ้งสว่างโพรงขึ้นในสัจจะทั้งหลาย เมื่อวิชชาปรากฏขึ้น วิมุตติคือความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวงก็ปรากฏขึ้น เมื่อทรงได้วิชชาวิมุตติดั่งนี้ จึงทรงเป็น*พุทฺโธ* คือเป็นผู้ที่ตรัสรู้แล้ว *วิสุทฺโธ* เป็นผู้ที่บริสุทธิ์หลุดพ้นแล้ว *กรุณามหณฺณโว* ต่อจากนั้นก็ได้มีพระกรุณาดั่งห้วงทะเลหลวง เพราะได้เสด็จจาริกไปประกาศพระพุทธศาสนา ตั้งพระพุทธศาสนาและพุทธบริษัทขึ้นในโลก

ในตอนนี้ พึงพิจารณาทำความเข้าใจประกอบอีกเล็กน้อยว่า พระญาณที่หนึ่งคือพระญาณที่รู้ระลึกถึงชาติหนหลังได้ ที่เรียกว่าระลึกชาติได้ดังกล่าวนั้น เป็นเครื่องเปิดโมหะ เข้าใจผิดเห็นผิดในเรื่อง ตายเกิด ตายสูญ เพราะได้ทรงมองเห็นว่า มีชาติคือ ความเกิดมาแล้วติดต่อกันมาโดยลำดับ นับย้อนหลังขึ้นไปตั้งแต่หนึ่งชาติจนถึงนับชาติไม่ถ้วน และพระญาณที่หยั่งรู้นี้ได้รู้ถึงรายละเอียดของชาตินั้น ๆ ด้วย ว่ามีชื่อว่าอย่างไร มีอายุอย่างไร มีสุขมีทุกข์อย่างไร ดั่งนี้เป็นต้น

พระญาณที่สอง คือความหยั่งรู้ถึงการจุติ คือความเคลื่อนออกไป อุปบัติคือความเข้าถึงชาตินั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายว่าเป็นไปตามกรรม เป็นเครื่องเปิดโมหะคือความหลง ในเรื่องว่าอะไรเป็นเหตุ เพราะว่าเหตุปรากฏแก่พระญาณว่าเป็นไปตามกรรม คือความเคลื่อนออกไปจากชาติหนึ่ง แล้วเข้าถึงคือเกิดขึ้นอีกชาติหนึ่งนั้นเป็นไปตามกรรม คือการที่จงใจกระทำทางกาย ทางวาจา ทางใจของตนเอง กรรมชั่วก็นำให้ไปเกิดขึ้นในชาติที่ชั่วมีทุกข์ กรรมดีก็ให้ไปเกิดในชาติที่ดีมีสุข ทำให้เกิดความหยั่งรู้แน่นอนลงไปในกรรมและผลของกรรมไม่สงสัย เพราะว่าได้มองเห็นเหมือนอย่างเป็นสถิติปรากฏอยู่ทุกชาติ ในตอนนี้พึงทำความเข้าใจเพิ่มเติมว่า จะทำกรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตาม ก็ต้องทำให้เคลื่อนออกจากชาติหนึ่งและก็เข้าถึงอีกชาติหนึ่ง คือตาย-เกิด ตาย-เกิดอยู่เรื่อยไป ตลอดเวลาที่ยังกระทำกรรมอยู่ และทำไมจึงยังต้องทำกรรมอยู่ ทั้งกรรมดีบ้างกรรมชั่วบ้าง ก็เพราะยังมีกิเลส อันเป็นเหตุให้กระทำกรรม ฉะนั้น เมื่อยังมีกิเลสอันเป็นเหตุให้ทำกรรมอยู่ตราบใด ก็ต้องกระทำกรรมและก็ต้องตาย ต้องจุติแล้วก็ต้องเกิด ต้องอุปบัติ คือเคลื่อนและเข้าถึงชาติหนึ่ง ๆ อยู่เรื่อยไป จนกว่าจะสิ้นกิเลส

เพราะฉะนั้น เมื่อทรงได้พระญาณที่สาม คือว่า ได้หยั่งรู้ลงในทุกข์ ในเหตุเกิดทุกข์ ในความดับทุกข์ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ในอาสวะ ในเหตุเกิดอาสวะ ในความดับอาสวะ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ จึงทรงดับกิเลสได้สิ้นเชิง ความตรัสรู้และความหยั่งรู้ของพระองค์นั้น ก็เป็นความหยั่งรู้ที่ถึงที่สุด ไม่มีความหยั่งรู้ที่จะยิ่งขึ้นไปอีก ความหยั่งรู้ในทุกข์นั้น ก็ตั้งต้นแต่เกิดเป็น

ทุกข์ แก่เป็นทุกข์ ตายเป็นทุกข์ เป็นต้น ดังที่เราทั้งหลายสวดมนต์กันอยู่ในเวลาเช้า คือได้ทรงเห็นประจักษ์ชัดว่า ไม่ใช่แก่เจ็บตายเท่านั้นเป็นทุกข์ เหมือนอย่างที่ทรงเห็นเมื่อครั้งก่อนที่จะเสด็จออกทรงผนวช ที่ว่าทรงเห็นเทวทูตนั้น คือเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย แต่ว่ายังไม่เห็นเกิด แต่ในความตรัสรู้ของพระองค์นี้ ได้ทรงเห็นเพิ่มว่า แม้เกิดก็เป็นทุกข์ และเกิดนี่แหละเป็นความทุกข์ที่เป็นต้นของทุกข์ทั้งหลายในปัจจุบันชาติ เพราะว่ามีเกิดจึงมีแก่ มีเจ็บมีตาย แก่เจ็บตายนั้นเนื่องมาจากเกิด เมื่อเกิดแล้วต้องแก่เจ็บตายเสมอ จะเกิดขึ้นมาโดยไม่แก่ไม่เจ็บไม่ตายไม่ได้ เมื่อมีชาติแล้วต้องแก่ เจ็บตาย เสมอ เพราะฉะนั้น โดยที่แท้แล้ว ชาติคือความเกิดนี้เป็นตัวทุกข์ เป็นต้นของทุกข์ทั้งหลายในชีวิตปัจจุบัน อันนี้เป็นความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าที่เป็นพระญาณที่สาม และหยั่งรู้ในเหตุเกิดทุกข์ว่าตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยากนี่แหละเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ดับตัณหาเสียได้คือความดับทุกข์ ทางที่ทรงปฏิบัติมาโดยลำดับจนได้ปัญญาได้ญาณที่หยั่งรู้นี้เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ และเป็นญาณที่หยั่งลงไปจนถึงอาสวะคือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิต เหตุเกิดอาสวะ ความดับอาสวะ ทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ เพราะตัณหาก็เนื่องมาจากอาสวะมีอวิชชาสวะเป็นต้น

เป็นอันว่า ได้ทรงปฏิบัติดำเนินมาโดยสมบูรณ์ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ดับอาสวะ จึงได้ความดับทุกข์ ดับอาสวะสิ้นเชิง พระญาณคือความหยั่งรู้นี้เป็นวิชชาความรู้แจ่มแจ้งสว่างโพรงขึ้น กิเลสและกองทุกข์ทั้งปวงก็ดับไปหมด เป็นวิมุตติ ความหลุดพ้น เหมือนอย่างว่า เมื่อแสงสว่างปรากฏขึ้น ความมืดก็หายไป สิ่งทั้ง

หลายที่ถูกความมืดปกคลุมหุ้มห่อเอาไว้จึงปรากฏอย่างชัดแจ้งสมบูรณ์ทุกประการ จึงทรงเป็น*พุทฺโธ* ผู้รู้ผู้เห็น รู้เห็นทุกอย่าง รู้เห็นสมบูรณ์ นี่แหละเรียกว่า ผู้ตรัสรู้ *วิสุทฺโธ* เป็นผู้บริสุทธิ์หลุดพ้นดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น จึงเป็นอันว่าได้ทรงประสบโมกขธรรม ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงตามที่ได้ทรงตั้งพระหฤทัยไว้

พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร

ปฐมเทศนา คือเทศนาครั้งแรกของพระองค์ อันเรียกว่า ธรรมจักร หรือธัมมจักกัปปวัตนสูตร พระสูตรที่ว่าด้วยการยังจักร คือธรรมให้เป็นไปนั้น ได้ทรงแสดงถึงความตรัสรู้ของพระองค์ เองพร้อมทั้งทางที่ทรงปฏิบัติมา และทรงแสดงถึงว่าได้ทรงตรัสรู้ อะไรและตรัสรู้อย่างไร ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาจึงสมควรที่จะทราบ ประการแรกเมื่อก่อนจะตรัสรู้พระองค์ได้ทรงปฏิบัติมาอย่างไร ตามปฐมเทศนานี้กล่าวไว้ว่า อันบรรพชิตคือผู้บวชผู้มุ่งนิพพาน อัน เป็นธรรมที่ดับกิเลสและกองทุกข์ด้วยประการทั้งปวง พึงเว้นจาก ความประกอบตนไว้ด้วยความสุขสดชื่นในกามทั้งหลาย และพึงเว้น จากความประกอบตนในการทรมานตนให้ลำบาก เพราะว่าเป็นทาง สุดโต่งสองข้างที่ไม่ให้บังเกิดผลตามที่มุ่งหมายนั้น แต่พึงปฏิบัติ ตนในทางที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางกลาง ไม่ข้องเกี่ยวด้วยทางสุดโต่งทั้งสองนั้น อันได้แก่ มรรคมีองค์ ๘ ประการ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ

๒. สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ

๓. สัมมาวาจา เจรจาชอบ

๔. สัมมากัมมันตะ การงานชอบ

๕. สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ

๖. สัมมาวายามะ เพียรชอบ

๗. สัมมาสติ ระลึกชอบ

๘. สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ

ทางทั้ง ๘ ประการนี้ ทำให้เกิดจักษุคือดวงตา ทำให้เกิดญาณคือความหยั่งรู้ เป็นไปเพื่อความสงบระงับ เป็นไปเพื่อความรู้พร้อม เป็นไปเพื่อพระนิพพาน เป็นอันว่าทรงแสดงว่าได้ทรงเว้นจากทางกาม และเว้นจากทางทรมานตนให้ลำบาก แต่ว่าทรงปฏิบัติในทางอันเรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทาอันเป็นหนทางกลาง ซึ่งหมายความว่าอยู่ในระหว่างทางทั้งสองนั้น ไม่ข้องเกี่ยวด้วยทางทั้งสองนั้น อันเป็นเหตุให้ทรงได้จักษุดวงตาเห็นธรรม ได้ญาณคือความหยั่งรู้

จึงมีปัญหาว่า จักษุดวงตาที่มองเห็น ญาณคือความหยั่งรู้นั้น รู้เห็นในอะไร จึงมาถึงตอนที่สองของปฐมเทศนาที่แสดงว่า อริยสัจจะคือความจริงที่พระอริยะคือผู้เจริญประเสริฐพึงรู้ ความจริงที่ทำผู้รู้ให้เป็นพระอริยะ คือว่าความจริงอย่างประเสริฐ ความจริงอย่างยิ่งสี่ประการได้แก่

๑. ทุกข์

๒. ทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์

๓. ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ หรือ

เรียกสั้นว่า มรรค

ทุกข์ นั้น ก็ได้แก่ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความโศกคือความแห้งใจ ความคร่ำครวญใจ ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ ความคับแค้นใจ เป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักเป็นทุกข์ ปรารถนาไม่ได้สมหวังเป็นทุกข์ กล่าวโดยย่อแล้ว ขันธ์เป็นที่ยึดถือ ๕ ประการเป็นทุกข์

ทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์นั้นได้แก่ ตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยากของใจ อันนำไปสู่ภพใหม่ ประกอบกับนันทิ คือความเพลิน ราคะ คือความติดใจยินดี มีความบันเทิงยินดียิ่งในอารมณ์นั้นๆ ได้แก่กามตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกาม คือในสิ่งที่น่ารักใคร่ ปรารถนาพอใจทั้งหลาย ภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในภพ คือความเป็นนั่นเป็นนี่ วิภวตัณหา คือความทะยานอยากไปในวิภพ คือความไม่เป็นนั่นเป็นนี่

ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ ก็ได้แก่ความดับตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยากได้สิ้นเชิง ทุกข์จะดับไปหมด

มรรค ข้อที่ ๔ ก็ได้แก่มรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นดังกล่าวแล้ว

อริยสัจจ์ ๔ นี้เอง เป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ คือได้ทรงรู้ทรงเห็น

ในตอนที่สาม แสดงว่าตรัสรู้อย่างไร เพราะที่เรียกว่ารู้ๆนั้น ก็ยังมีลักษณะหลายอย่าง ฉะนั้น ความรู้ของพระองค์ที่เรียกว่าเป็นความตรัสรู้นั้นมีลักษณะอย่างไร จึงได้ทรงแสดงว่า จักษุคือดวงตา

ญาณคือความหยั่งรู้ ปัญญาคือความรู้ทั่ว วิชชาคือความรู้แจ่มแจ้ง อาโลกะคือความสว่าง ได้บังเกิดผุดขึ้นแก่พระองค์ในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยทรงสดับมาก่อนว่า

นี้ทุกข์ ทุกข์นี้ควรกำหนดรู้ ทุกข์นี้ได้กำหนดรู้แล้ว

นี้สมุทัยคือเหตุให้เกิดทุกข์ สมุทัยนี้พึงละ สมุทัยนี้ละได้แล้ว

นี้นิโรธคือความดับทุกข์ นิโรธนี้พึงกระทำให้แจ้ง นิโรธนี้ได้กระทำให้แจ้งแล้ว

นี้มรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงทางดับทุกข์ มรรคนี้ควรอบรมทำให้มีให้เป็นขึ้น มรรคนี้ได้อบรมและทำให้มีให้เป็นขึ้นแล้ว

ญาณ คือความหยั่งรู้ของพระองค์ ได้ผุดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยทรงสดับมาก่อน ก็คือในอริยสัจจ์ทั้งหลาย ๔ นี้เอง โดยอาการที่เรียกว่ามีวนสามรอบ มีอาการสิบสอง ญาณคือความหยั่งรู้ของพระองค์ในสัจจะทั้ง ๔ วนไปในสัจจะทั้ง ๔ สามรอบจึงมีอาการเป็นสิบสอง

ในข้อนี้ขอให้ทำความเข้าใจว่า วนไปในสัจจะทั้ง ๔ สามรอบนั้น คือวนไปในทุกขสัจจะ สัจจะคือทุกข์ โดยเป็นสัจจญาณ คือความหยั่งรู้ในสัจจะความจริงว่า นี้เป็นทุกข์จริง ในสมุทัยโดยเป็นสัจจญาณว่า นี้เป็นสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์จริง ในนิโรธคือความดับทุกข์ โดยเป็นสัจจญาณว่านี้เป็นความดับทุกข์จริง ในมรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ โดยเป็นสัจจญาณว่านี้เป็นมรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์จริง วนไปในสัจจะทั้ง ๔ โดยเป็นสัจจญาณ ความหยั่งรู้ในสัจจะ คือความจริงดั่งนี้รอบหนึ่ง

วนไปในสัจจะทั้งสี่ โดยเป็นกิจจญาณ คือความรู้ในกิจหน้าที่ที่

พึงทำหรือข้อที่พึงทำข้อที่พึงปฏิบัติว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้หรือว่าควรรู้ให้รอบคอบ สมุทัยคือเหตุให้เกิดทุกข์ควรละ นิโรธความดับทุกข์ควรกระทำให้แจ้ง มรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ควรอบรมให้มีให้เป็นขึ้น วนไปในสัจจะทั้ง ๔ โดยเป็นกิจจญาณความรู้ในกิจคือว่าหน้าที่ที่ควรทำหน้าที่ถึงปฏิบัติ ดั่งนี้รอบหนึ่ง

วนไปในสัจจะทั้ง ๔ โดยเป็นกตญาณ คือความหยั่งรู้ในกิจนั้นแหละว่า ได้กระทำสำเร็จแล้วว่า ทุกข์ ได้กำหนดรู้แล้ว สมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ ละได้แล้ว นิโรธความดับทุกข์ ได้กระทำให้แจ้งแล้ว มรรคคือความปฏิบัติให้ถึงทางดับทุกข์ ได้อบรมให้มีให้เป็นขึ้นแล้ว วนไปโดยเป็นกตญาณ คือความหยั่งรู้ในกิจนั้นแหละซึ่งได้กระทำสำเร็จแล้ว ในสัจจะทั้ง ๔ นี้รอบหนึ่ง จึงเรียกว่าเป็นญาณคือความหยั่งรู้ที่มีวนรอบ ๓ ในสัจจะทั้ง ๔ สามสี่จึงเป็นสิบสองเรียกว่ามีอาการสิบสอง ญาณคือความหยั่งรู้ในสัจจะทั้งสี่ที่มีวนรอบสามมีอาการสิบสอง ดั่งนี้ คือความตรัสรู้

เพราะฉะนั้น ถ้าจะมีปัญหาว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อะไร ก็ตอบได้ว่า ตรัสรู้อริยสัจจญาณทั้งสี่ ถามว่า ตรัสรู้อย่างไร ก็ตอบได้ว่าตรัสรู้ด้วยญาณคือความหยั่งรู้ที่มีวนรอบสามมีอาการสิบสองในสัจจะทั้งสี่นั้น ที่มีวนรอบสามนั้นก็คือ โดยสัจจญาณความหยั่งรู้ในสัจจะคือความจริง โดยกิจจญาณความหยั่งรู้ในกิจคือหน้าที่ที่พึงกระทำที่พึงปฏิบัติ โดยกตญาณความหยั่งรู้ในกิจนั่นแหละ ว่าได้กระทำสำเร็จแล้ว

ฉะนั้น พระสูตรนี้จึงเป็นพระสูตรที่สำคัญ แสดงถึงความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าพร้อมทั้งทางที่ทรงปฏิบัติมา และพึงอธิบายได้ใน

พระนามว่า สัมมาสัมพุทโธ สัมมาก็แปลว่าชอบ สัมก็แปลว่าเอง พุทโธแปลว่ารู้หรือว่าตรัสรู้ รวมกันเป็นสัมมาสัมพุทโธ แปลว่าผู้รู้เองโดยชอบ หรือว่ารู้ชอบเอง รู้ก็คือตรัสรู้ในสัจจะทั้ง ๔ ด้วยญาณคือความหยั่งรู้ที่มีวนรอบสาม มีอาการสิบสองในสัจจะทั้งสี่เอง

ที่อธิบายกันมาว่าตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ก็เพราะว่าญาณคือความหยั่งรู้ดังกล่าว ได้บังเกิดผุดขึ้นในธรรมที่มิได้ทรงสดับมาก่อน เมื่อเป็นดั่งนี้ ความตรัสรู้ในสัจจะทั้งสี่ของพระองค์จึงเป็นความตรัสรู้ขึ้นเองโดยไม่ได้ทรงฟังจากใครมาก่อน และโดยชอบก็เพราะว่าทรงปฏิบัติมาในมัชฌิมาปฏิปทา ได้แก่มรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบเป็นต้น จึงได้ตรัสรู้ขึ้น ความตรัสรู้นั้นเล่าก็เป็นความตรัสรู้ที่ถูกต้อง เป็นความตรัสรู้ที่ชอบ ไม่มีความผิดความบกพร่อง แม้แต่ประการใดประการหนึ่ง เพราะฉะนั้นจึงได้พระนามว่า สัมมาสัมพุทโธ ผู้ตรัสรู้ชอบเอง หรือผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ

ลักษณะแห่งธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนนั้น ดังที่ได้ยกมาแสดงไว้ในติกะ คือหมวด ๓ แห่งธรรมวิภาคในนวโกวาท คือ

๑. ทรงสั่งสอนเพื่อรู้ ไม่ใช่เพื่อไม่รู้ คือเพื่อให้รู้ยิ่งเห็นจริงในธรรมที่ควรรู้ควรเห็น

๒. ทรงสั่งสอนมีนิทาน คือมีเหตุที่ผู้ฟังอาจตรงตามให้เห็นจริงได้

๓. ทรงสั่งสอนมีปาฏิหาริย์ คือเป็นจริง ผู้ปฏิบัติย่อมได้รับผลตามสมควรแก่การปฏิบัติ

ตามลักษณะที่กล่าวนี้จะพึงเห็นได้ว่า มิได้ทรงสั่งสอนทั้งหมดที่พระองค์ได้ตรัสรู้ แต่ว่าทรงเลือกสอนจำเพาะที่ได้ในลักษณะทั้ง

๓ นั้น

ในข้อนี้ได้มีเรื่องเล่าไว้ว่า ครั้งหนึ่ง ได้เสด็จประทับอยู่ในป่าไม้สีสะปา คือไม้สีเสียด ได้ทรงกอบเอาใบไม้สีเสียดที่ตกอยู่ที่พื้นดินขึ้นมากำพระหัตถ์หนึ่ง แล้วก็ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ใบไม้สีเสียดในกำพระหัตถ์กับใบไม้สีเสียดในป่าทั้งสิ้น ส่วนไหนจะมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายก็กราบทูลว่า ใบไม้สีเสียดในป่าทั้งสิ้นมากกว่ามากนัก พระองค์จึงตรัสว่า ธรรมที่ทรงตรัสรู้นั้นก็เหมือนอย่างใบไม้สีเสียดในป่าทั้งสิ้น แต่ว่าธรรมที่ทรงสั่งสอนนั้นเหมือนอย่างใบไม้สีเสียดในกำพระหัตถ์เท่านั้น แต่ว่าแม้เช่นนั้นธรรมที่ทรงสั่งสอนนั้นก็เป็นธรรมที่เพียงพอซึ่งผู้ฟังจะปฏิบัติเพื่อให้ได้รับผลจนถึงอย่างสูงสุด คือว่าพ้นทุกข์ได้ดังนี้

อนึ่ง เมื่อจะทรงสั่งสอนแก่ผู้ใด ก็ย่อมจะเลือกธรรมสั่งสอนให้เหมาะแก่อุปนิสัยของผู้ฟังนั้น ๆ ด้วย ตามที่แสดงว่าได้ทรงพิจารณาตรวจดูสัตวโลกทุกเวลาเช้า ว่าจะมีผู้ใดสมควรที่จะไปทรงโปรด และจะควรทรงโปรดด้วยธรรมข้อใดอย่างใด เพราะฉะนั้นธรรมที่ทรงแสดงออกไปแล้วแก่ใคร ผู้นั้นจึงได้รับผลเสมอ ไม่มีที่จะไร้ผล ข้อนี้เป็นธรรมดาของพระพุทธเจ้าพระบรมศาสดา ซึ่งจะต้องทรงแสดงธรรมให้ผู้ฟังได้รับผลเสมอตามควรแก่อุปนิสัย

พระพุทธศาสนาคืออะไร

คำว่าศาสนา แปลว่าคำสอน หรือคำสั่งสอน รวมเข้ากับคำว่า พุทธ เป็นพุทธศาสนา แปลว่าคำสอนของพระพุทธ หรือว่าคำสั่งสอนของพระพุทธ คำนี้พระพุทธเจ้าได้ทรงใช้ขึ้นเองเป็นครั้งแรก เมื่อทรงแสดงโอวาทพระปาติโมกข์ คือแสดงพระโอวาทที่เป็นปาติโมกข์ คือเป็นหัวข้อใหญ่ เมื่อตรัสรู้แล้วได้สองสามพรรษา ก็เรียกว่าเมื่อต้นพุทธกาลทีเดียว ปรากฏในพระคาถาหนึ่งของโอวาทปาติโมกข์นั้นว่า

สพฺพปาปสฺส อกรณํ	การไม่ทำบาปทั้งปวง
กุสลสฺสูปสมฺปทา	การยังกุศลให้ถึงพร้อม คือการทำกุศลให้สมบูรณ์
สจิตฺตปริโยทปนํ	การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว
เอตํ พุทฺธาน สาสนํ	นี้เป็นศาสนา คือคำสอนของพระพุทธทั้งหลาย ดั่งนี้

คำว่า *พุทฺธาน สาสน* ก็คือพุทธศาสนานั่นเอง ต่อมาก็ได้ใช้คำนี้เป็นชื่อแห่งพระศาสนาของพระพุทธเจ้าว่า "พุทธศาสนา"

ตามพระประวัติเดิม พระพุทธเจ้าแสดงแต่คำสอน คือเป็นคำสอนสำหรับอบรมจิตใจ ยังไม่ได้ทรงแสดงคำสั่งคือพระวินัย แต่ว่าต่อมาเมื่อภิกษุทั้งหลายมีมากขึ้น ผู้มาบวชก็มาจากตระกูลต่าง ๆ กัน มีอัธยาศัยและมีความมุ่งหมายต่าง ๆ กัน และมีจำนวนมากขึ้น มีลาภสักการต่าง ๆ เกิดมากขึ้น เป็นต้น จึงทำให้ภิกษุบางรูปประพฤติไม่เรียบร้อยเสียหายจนถึงมีคำติฉินบังเกิดขึ้น พระพุทธเจ้าทรงทราบจึงทรงปัญญัติพระวินัยห้ามความประพฤติเช่นนั้นเป็นคราว ๆมา พระวินัยนี้เป็นคำสั่ง ฉะนั้น แต่เดิมมาในขั้นแรกมีแต่คำสอนยังไม่มีคำสั่ง คำว่าศาสนาจึงแปลว่าคำสอนอย่างเดียว คำสั่งนั้นหมายถึงพระวินัย คำสอนนั้นหมายถึงพระธรรม อันหมายถึงคำสอนเป็นเครื่องอบรมจิตใจดังกล่าว

ขอให้ท่านทั้งหลายทำความเข้าใจ คำว่า "ธรรม" นั้นใช้ในความหมายหลายอย่าง ใช้ในความหมายที่กว้างครอบคลุมไปทั้งหมดก็ได้ ใช้ในความหมายที่แคบเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ คำว่าธรรมที่ใช้ในคำว่าตรัสรู้พระธรรม หรือว่าแสดงพระธรรมสั่งสอนที่ใช้ทั่ว ๆ ไป ย่อมหมายความครอบคลุมทั้งหมด แต่ว่าเมื่อแยกออกเป็นคำสั่งและคำสอน คำสั่งนั้นเรียกว่าพระวินัย คำสอนก็คงเรียกว่า ธรรม หรือธรรมะ ซึ่งในที่นี้เมื่อมาคู่กันกับวินัยว่าธรรมวินัย คำว่าธรรมก็มีความหมายจำกัดจำเพาะที่เป็นคำสอน อันไม่ใช่เป็นคำสั่งคือวินัยเท่านั้น โดยแยกคำสั่งออกไปอีกพวกหนึ่งเรียกว่าวินัย จึงขอให้ท่านทั้งหลายได้ทำความเข้าใจถ้อยคำที่ใช้ดั่งนี้

พระพุทธศาสนานั้นจึงแยกออกเป็นธรรมที่เป็นคำสอนส่วนหนึ่ง วินัยที่เป็นคำสั่งส่วนหนึ่ง ในสมัยพุทธกาลก็น่าจะแยกออกเป็นสอง

ส่วน ดั่งนี้ ฉะนั้นในสมัยที่ใกล้จะเสด็จดับขันธ์ปรินิพพาน ได้ทรงตั้งให้พระธรรมวินัย เป็นศาสดาแทนพระองค์ในเมื่อพระองค์เสด็จดับขันธ์ปรินิพพานล่วงไป ดังที่ตรัสไว้แปลความว่า "ธรรมและวินัยอันใดที่เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วแก่ท่านทั้งหลาย ธรรมและวินัยนั้นเป็นศาสดาของท่านทั้งหลายโดยกาลล่วงไปแห่งเรา" ดั่งนี้

ตามพระพุทธภาษิตนี้ก็แสดงว่า พระพุทธศาสนานั้นแยกเป็นสองคือ เป็นธรรมส่วนหนึ่ง เป็นวินัยส่วนหนึ่ง หรือเรียกว่าแยกออกเป็นสองปิฎก ในตำนานสังคายนาครั้งที่ ๑ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธ์ปรินิพพานล่วงไปได้ ๓ เดือน และในตำนานสังคายนาครั้งที่สองเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธ์ปรินิพพานล่วงไปได้ประมาณ ๑๐๐ ปี ก็ปรากฏว่าพระพุทธศาสนายังคงแยกออกเป็น ๒ ปิฎก คือพระธรรมวินัย หรือว่าวินัยและธรรม แต่ต่อมาในสมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ ตามที่แสดงไว้ในตำนานจึงได้แยกออกเป็น ๓ ปิฎก ดั่งที่ไทยเราเรียกว่าไตรปิฎก คือมาจากคำบาลีว่า ติปิฎก คือวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก

คำว่า "ปิฎก" นั้น แปลว่าตะกร้า ที่เป็นวัตถุก็หมายถึงตะกร้าสำหรับใส่ผลไม้หรือสิ่งของทั้งหลายนี้แหละ มาใช้เป็นชื่อของการจำแนกหมวดหมู่แห่งพระศาสนาคือคำสั่งสอน คือว่าแยกออกเป็นสามตะกร้า หรือว่าแยกออกเป็นสามหมวดใหญ่ ๆ นั่นเอง วินัยนั้นก็คงรวมเข้าเป็นหมวดหนึ่ง หรือว่ารวมใส่ไว้ในตะกร้าใบหนึ่งเรียกว่าวินัยปิฎก ธรรมคือคำสอนนั้นแยกออกเป็นสองหมวดหรือว่าแยกใส่ไว้ในสองตะกร้า คือว่าบรรดาคำสอนที่ได้ทรงสอนแก่บุคคลนั้น ๆ ในโอกาสนั้น ๆ เป็นคำสอนที่มีบุคคลเป็นต้นเป็นผู้รับเทศนา รวม

ใส่เข้าในตะกร้าหนึ่ง หรือรวมใส่เข้าไปในหมวดหนึ่งเรียกว่า สุตตันตปิฎก หมวดพระสูตร ส่วนคำสอนที่แสดงแต่ข้อธรรม ไม่กล่าวว่าแสดงแก่ใคร ที่ไหน โดยยกหัวข้อขึ้นเป็น ๔ หัวข้อ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน แล้วก็แสดง อธิบายแสดงไปตามหัวข้อทั้ง ๔ นี้ ก็ร่วมใส่ไปในตะกร้าใบหนึ่ง คือไว้หมวดหนึ่งเรียกว่า อภิธรรมปิฎก

ในขั้นอรรถกถา ท่านพระอาจารย์ผู้แต่งอธิบายพระคัมภีร์ จึงได้กล่าวอธิบายว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จขึ้นไปทรงแสดงโปรดพระพุทธมารดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เป็นคำแสดงในชั้นอรรถกถา ซึ่งแต่งเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปหลายร้อยปีหรือว่าตั้งพันปี ส่วนในเนื้อหาของพระอภิธรรมปิฎกเองนั้นไม่มีบอกว่าแสดงแก่ใครที่ไหน และคำว่าอภิธรรมนั้นแปลว่าธรรมที่ยิ่ง อันหมายถึงว่าเป็นธรรมที่ยิ่งใหญ่กว่าธรรมอื่น ๆ หมายความว่าเฉพาะธรรม คือ แสดงจำเพาะธรรมเท่านั้น ไม่กล่าวถึงเรื่องประกอบทั้งหลายดั่งนี้ก็ได้ หมายความว่าเป็นอธิบายธรรมเท่ากับว่าเป็นอรรถกถา คือเป็นถ้อยคำที่อธิบายเนื้อความอย่างหนึ่งดั่งนี้ก็ได้ บรรดาผู้ที่นับถือพระอภิธรรมปิฎกเป็นอันมาก มักจะพอใจในคำอธิบายว่า อภิธรรมคือธรรมที่ยิ่งใหญ่กว่าธรรมทั้งหลาย แต่ว่าผู้ที่ใคร่ครวญเป็นส่วนมากที่วางใจเป็นกลาง มักจะพอใจในอธิบายว่า คำอภิธรรมหมายถึงเฉพาะธรรม หรือว่าหมายถึงอธิบายธรรม หรือเท่ากับว่าเป็นอรรถกถา เป็นถ้อยคำที่อธิบายเนื้อความของธรรมอย่างหนึ่งดั่งนี้

คำว่าวินัยนั้น แปลว่า แนะนำ แปลว่า กำจัด ที่แปลว่าแนะนำ ก็คือ แนะนำความประพฤติทางกายทางวาจาให้เรียบร้อยดีงาม ที่

แปลว่ากำจัดก็คือ กำจัดโทษ อันเกิดจากความประพฤติชั่วประพฤติผิดทางกายทางวาจา

คำว่าสุตตันตะ มีคำแปลหลายอย่างเช่น แปลว่า เป็นเหมือนอย่างเส้นด้ายที่ร้อยดอกไม้ กล่าวคือเป็นเครื่องรวบรวมประมวลเข้ามาซึ่งข้อธรรมทั้งหลายจัดให้เป็นระเบียบเรียบร้อยดีงาม และยังมีคำแปลอย่างอื่นอีก

คำว่าอภิธรรมนั้นก็ดังที่ได้กล่าวแล้ว แปลว่า ธรรมที่ยิ่งใหญ่ แปลว่าเฉพาะธรรม แปลว่าอธิบายธรรม

พระพุทธศาสนาจึงได้แยกออกเป็น ๓ หมวด ๓ ตะกร้า คือวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก อภิธรรมปิฎก ดั่งนี้ ท่านแสดงว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมสั่งสอนด้วยภาษาของชาวมคธ ซึ่งเป็นภาษาพื้นเมืองที่คนพูดกันเข้าใจกันง่าย ในท้องถิ่นนั้นในเวลานั้น เพราะฉะนั้นจึงได้ใช้ภาษามคธเป็นภาษาของพระพุทธศาสนา หลักฐานที่รับนับถือกันมาจนถึงบัดนี้นั้นเป็นหลักฐานที่ได้จากลังกาทวีปหรือประเทศศรีลังกา ดังที่มีเล่าในประวัติพระพุทธศาสนาว่า

ในสมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ พระเจ้าอโศกมหาราชแห่งชมพูทวีปคืออินเดีย ได้ทรงส่งพระมหินทเถระซึ่งเป็นพระราชโอรสพร้อมทั้งคณะสงฆ์ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในลังกาทวีป พระเจ้าแผ่นดินลังกาพร้อมทั้งประชาชนก็ได้รับนับถือพระพุทธศาสนามาตั้งแต่ในครั้งนั้น พระพุทธศาสนาจึงได้ตั้งมั่นลงในลังกาทวีป และได้กระทำสังคายนาครั้งแรกในลังกาทวีป เป็นการแสดงว่าพระพุทธศาสนาได้ตั้งมั่นลงในลังกาทวีปแล้ว นับต่อจากที่ทำในชมพูทวีปเป็นครั้งที่ ๔ และต่อมาในพุทธศตวรรษที่ ๕ พระสงฆ์ใน

ลังกาทวีปได้ปรารภกันขึ้นว่าความทรงจำของบุคคลได้เสื่อมลง การที่จะจำปาพจน์คือถ้อยคำที่เป็นประธาน คือพระธรรมวินัยหรือพระไตรปิฎก พุทธวัจนะ เป็นการยาก จึงได้ประชุมกันทำสังคายนานับเป็นครั้งที่ ๕ จารึกพระไตรปิฎกเป็นตัวอักษร พระไตรปิฎกจึงได้เป็นตัวอักษรขึ้นตั้งแต่ในพระพุทธศตวรรษที่ ๕ ในลังกาทวีป และได้จารึกด้วยภาษามคธ ซึ่งนับถือว่าเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าได้ทรงใช้สั่งสอน และพระไตรปิฎกที่จารึกเป็นตัวอักษรนั้น ได้เรียกอีกคำหนึ่งว่า "บาลี"

คำว่า "บาลี" นั้นแปลว่า เป็นต้นแบบหรือเป็นแบบอย่าง คำนี้ใช้เรียกเป็นชื่อของคันนาของชาวนา ชาวนาเมื่อทำนาก็ต้องทำคันนา การทำคันนานั้นเป็นแนวบอกเขตของนาด้วย เป็นเครื่องกั้นน้ำหรือขังน้ำสำหรับใช้ในนาด้วย จึงนำเอาคำนี้มาใช้เรียกพระไตรปิฎกหรือพระธรรมวินัยที่จารึกขึ้นไว้เป็นต้นแบบนั้นว่า "บาลี" คือเป็นแนวเขตสำหรับที่จะแสดงว่านี้เป็นพุทธวจนะ นี้เป็นพระธรรมวินัย เป็นพระไตรปิฎก เป็นปาพจน์ (พุทธวจนะ) คือคำที่เป็นประธานของพระพุทธเจ้า แสดงแนวแสดงเขต และในขณะเดียวกัน ก็เป็นเครื่องกั้น เป็นเครื่องป้องกันเพื่อมิให้สัทธรรมปฏิรูป คือคำสั่งสอนที่เป็นของปลอมแปลกปลอมเข้ามา คือว่าถ้านอกจากนี้แล้วไม่ใช่ ถ้าเป็นในนี้แล้วจึงจะใช่ เพราะฉะนั้นจึงได้เรียกว่าเป็นภาษาบาลีอีกอย่างหนึ่ง แต่ก็พึงทราบคำว่า ภาษาบาลีนั้นไม่ใช่เป็นชื่อของภาษาโดยตรง ชื่อของภาษาโดยตรงนั้นคือภาษามคธ หรือเรียกว่า "มาคธี" ภาษามาคธี ภาษาของชาวมคธ

เพราะฉะนั้น ภาษามคธจึงเป็นภาษาที่จารึกพระพุทธวจนะ

ได้ใช้ศึกษาสืบต่อมาจนถึงบัดนี้ และก็ได้มีบัญญัติที่นับถือกันว่าเป็นพระพุทธบัญญัติว่า ในสังฆกรรมทั้งปวงนั้นให้ใช้ภาษามคธ ดังที่เราทั้งหลายได้ใช้ในพิธีอุปสมบท ตลอดจนถึงในการท่องบ่นสวดมนต์ทั้งหลายก็ใช้ภาษามคธเป็นหลักอยู่ และภาษาไทยเราก็ได้รับเอาภาษามคธมาใช้เป็นอันมาก เช่น คำว่าพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ก็เป็นภาษามคธทั้งนั้น เอามาใช้เป็นคำไทย เพราะว่าจะเอาคำไทยแท้ ๆ มาใช้นั้นก็หายากมากหรือว่าหาไม่ได้ ที่จะให้มีความหมายครอบคลุมความหมายเดิมทั้งหมดได้ เช่นคำว่า พระพุทธ จะใช้คำไทยว่าอะไรครอบคลุมไปทั้งหมดก็ยาก คำว่าพระธรรม พระสงฆ์ก็เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น จึงต้องนำภาษามคธมาใช้กัน

ตามที่กล่าวมานี้ ศาสนาก็คือคำสั่งสอนได้แก่ พระธรรมวินัย ซึ่งเดิมแยกออกเป็นสอง คือธรรมส่วนหนึ่ง วินัยหนึ่ง และต่อมาก็แยกออกเป็น ๓ เรียกว่า พระไตรปิฎก และใช้ภาษามคธหรือที่เรียกต่อมาว่า ภาษาบาลีเป็นภาษาหลัก ได้มาจากลังกาทวีปตั้งแต่สังคายนาครั้งที่ ๕ พระพุทธศาสนาสายเถรวาทได้ใช้คัมภีร์พระไตรปิฎกที่จารึกในลังกาดังกล่าวนี้ เหมือนกันหมด ในทุกประเทศมาจนบัดนี้ คำว่าศาสนานั้น จึงหมายถึงดังที่กล่าวมานี้ส่วนหนึ่ง อันจะพึงเรียกว่าปริยัติศาสนา ศาสนาคือพระปริยัติ อันหมายถึงพระธรรมวินัยหรือพระไตรปิฎกที่พึงเล่าเรียนศึกษากัน

เมื่อกล่าวให้สมบูรณ์แล้ว ยังมีอีกสอง คือปฏิบัติศาสนา ศาสนาได้แก่การปฏิบัติ คือการปฏิบัติพระธรรมวินัย ทางกาย ทางวาจา ทางใจ และปฏิเวธศาสนา ศาสนาคือการรู้แจ้งแทงตลอดในมรรคผลนิพพาน จึงรวมศาสนาเบ็ดเสร็จเป็น ๓

๑. ปริยัติศาสนา

๒. ปฏิบัติศาสนา

๓. ปฏิเวธศาสนา

นี้คือพระพุทธศาสนา หากจะเทียบด้วยต้นไม้ พระพุทธศาสนานั้นก็เปรียบเหมือนอย่างต้นไม้ทั้งต้น ปริยัติศาสนานั้นเปรียบเหมือนราก ปฏิบัติศาสนานั้นเปรียบเหมือนต้น พร้อมทั้งแก่นกิ่งใบทั้งหมด ปฏิเวธศาสนานั้นเปรียบเหมือนผลของต้นไม้ รวมทั้งหมดก็เป็นต้นไม้ทั้งต้น คือ ปริยัติศาสนา ปฏิบัติศาสนา และปฏิเวธศาสนา นี้คือพระพุทธศาสนา.

พระพุทธศาสนาสอนอะไร

ธรรมหมวดใหญ่อันเป็นที่ประมวลเข้าแห่งพระพุทธศาสนาทั้งหมด ตามที่ตรัสแสดงไว้ในพระสูตรหนึ่งก็คือ อริยสัจจ์ทั้งสี่ที่ได้กล่าวมาแล้ว เปรียบเหมือนอย่างว่ารอยเท้าสัตว์ทั้งหมดย่อมรวมลงในรอยเท้าช้างฉันใด ธรรมคือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าก็ฉันนั้น ย่อมรวมลงในอริยสัจจ์ทั้งสี่ อริยสัจจ์ทั้งสี่เป็นที่รวมเข้าทั้งหมดของศาสนธรรมทั้งสิ้น

ดังจะพึงเห็นได้จากหมวดธรรมในธรรมวิภาคในนวโกวาท หมวดธรรมที่ว่าด้วยขันธ์ ๕ คือรูปขันธ์, เวทนาขันธ์, สัญญาขันธ์, สังขารขันธ์,วิญญาณขันธ์ พร้อมทั้งหมวดธรรมที่ว่าด้วยสามัญลักษณะ อภิณหปัจจเวกขณะ เกี่ยวด้วยแก่ เจ็บ ตาย และความพรัดพราก เหล่านี้รวมเข้าในทุกขสัจจะ สภาพที่จริงคือทุกข์ทั้งหมด

กิเลสทั้งหมดเป็นต้นว่า อกุศลมูล นิวรณ์ ๕ มลทิน ๙ อุปกิเลส ๑๖ และตัณหาที่แสดงในทุกขสมุทัย ในหมวดอริยสัจจ์ ๔ พร้อมทั้งทุจริต ๓ อกุศลกรรมบท ๑๐ เป็นต้น รวมเข้าในสมุทัยสัจจะ สัจจะคือสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ทั้งหมด

ผลของการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบเป็นต้นว่า สันติความสงบระงับ หรือว่าอุปสมะความเข้าไปสงบระงับ รวมทั้งทุกขนิโรธความดับทุกข์ ที่แสดงไว้ในนิโรธสัจจะในหมวดอริยสัจจ์ ๔ ก็รวมเข้าในนิโรธสัจจะ สภาพที่จริงคือนิโรธ ความดับทุกข์ทั้งหมด

หมวดธรรมที่แสดงเป็นธรรมปฏิบัติเป็นข้อปฏิบัติธรรมทั้งหมด ตั้งแต่ทุกะหมวด ๒ ตั้งต้นแต่ธรรมมีอุปการะสองอย่างเป็นต้นไป รวมเข้าในมรรคสัจจะ สภาพที่จริงคือมรรคทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ทั้งหมด

คราวนี้จำเพาะในข้อที่ ๔ คือมรรคสัจจะ สภาพที่จริงคือมรรคทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์นั้น ทางปฏิบัติที่แสดงไว้โดยตรงก็คือ มรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ เป็นต้น มีสัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบเป็นที่สุด และที่แสดงเป็นธรรมปฏิบัติไว้ทั้งหมด ดังกล่าวมาข้างต้น ซึ่งรวมเข้าในมรรคสัจจะนั้น ถ้าว่าถึงข้อธรรมมีเป็นอันมากตั้งแต่ธรรมที่เป็นข้อเดียวก็มี แต่ที่ได้แสดงไว้ในนวโกวาทเป็นต้นนั้น เป็นธรรมที่เป็นสองข้ออันเรียกว่าทุกะหมวดสอง ไปจนถึงโพธิปักขิยธรรม มี ๓๗ ประการคือ ๓๗ ข้อ และก็ไม่ใช่เพียงแค่นี้ ยังมีแสดงไว้ในที่อื่นอีก แต่แม้ว่าจะมีแสดงไว้น้อยข้อหรือมากข้อเพียงใดก็ตาม ก็สรุปเข้าได้ในไตรสิกขา คือสิกขาทั้ง ๓ อันได้แก่ ศีลสิกขา จิตสิกขา ปัญญาสิกขา หรือว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ศีลก็คือศีลสิกขา สมาธิก็คือสมาธิสิกขา ปัญญาก็คือปัญญาสิกขา ธรรมปฏิบัติทั้งหมดย่อมสรุปเข้าได้ในสิกขาทั้ง ๓ หรือว่าศีล สมาธิ ปัญญา ดังนี้

เมื่อใกล้ที่จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระพุทธเจ้าได้ทรง

แสดงปัจฉิมโอวาทคือพระโอวาทครั้งสุดท้าย ให้ยังอปมาทะคือความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม เพราะฉะนั้นท่านจึงแสดงอปมาทธรรม คือความไม่ประมาทเป็นที่รวมเข้าแห่งกุศลธรรมทั้งสิ้น ก็คือเป็นที่รวมเข้าของธรรมปฏิบัติทั้งสิ้นนั่นเอง ก็มีอุปมาอย่างเดียวกันกับที่กล่าวมาข้างต้น คือว่า รอยเท้าสัตว์ทั้งหมดรวมเข้าในรอยเท้าช้างฉันใด กุศลธรรมทั้งหมดก็รวมเข้าในอปมาทธรรม ธรรมคือความไม่ประมาทฉันนั้น

จึงกล่าวได้ว่า แม้ไตรสิกขาก็รวมเข้าได้เป็นหนึ่งคือในอปมาทธรรม ธรรมคือความไม่ประมาท แต่ก็พึงเข้าใจว่า ไตรสิกขาก็ดี อปมาทธรรมก็ดี อันเป็นที่ประมวลเข้าของกุศลธรรม หรือธรรมปฏิบัติทั้งสิ้นนี้ก็หมายเอาจำเพาะในข้อมรรคสัจจะ สภาพที่จริงคือมรรคคือข้อสี่ของอริยสัจจ์เท่านั้น คือจำเพาะที่เป็นธรรมปฏิบัติ คือกุศลธรรมทั้งหมด อันรวมเข้าในข้อมรรคสัจจะนั้นย่อมประมวลเข้าได้ในไตรสิกขา และประมวลเข้าเป็นหนึ่งในอปมาทธรรม แต่ว่าเมื่อกล่าวถึงหลักประมวลที่เป็นหลักใหญ่จริง ๆ ก็คือ อริยสัจจ์ทั้ง ๔

อนึ่ง พึงทราบกิจ คือหน้าที่ซึ่งพึงกระทำในธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนตามหลักของอริยสัจจ์ทั้งสี่นี้ คือเมื่อธรรมแบ่งออกเป็นสี่ลักษณะ ก็แบ่งกิจคือหน้าที่ซึ่งพึงปฏิบัติออกเป็นสี่อย่าง คือ

ธรรมที่รวมเข้าในทุกขสัจจะ สภาพที่จริงคือทุกข์นั้น มีกิจคือหน้าที่ที่พึงจะกระทำ คือความกำหนดรู้หรือความรู้โดยรอบคอบอันเรียกว่า "ปริญญา" ปริญญาแปลว่าความกำหนดรู้หรือว่าความรู้

โดยรอบคอบ พึงทำปริญญาในทุกขสัจจะหรือในธรรมที่รวมเข้าในหมวดนี้

ธรรมที่รวมเข้าในสมุทัยสัจจะ สภาพที่จริงคือสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ กิจคือหน้าที่ที่พึงกระทำในหมวดนี้ก็คือ "ปหานะ" การละ เพราะฉะนั้นก็พึงทำปหานะ การละในสมุทัยหรือในธรรมที่รวมเข้าในหมวดสมุทัยนี้

ในหมวดนิโรธสัจจะ สภาพที่จริงคือนิโรธ ความดับทุกข์ กิจคือหน้าที่ที่พึงกระทำก็คือการกระทำให้แจ้งอันเรียกว่า "สัจฉกิริยา" แปลว่า การกระทำให้แจ้ง ฉะนั้น ก็พึงทำสัจฉกิริยา คือการกระทำให้แจ้งในนิโรธ หรือในธรรมที่รวมเข้าในหมวดนี้

ส่วนในมรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ รวมทั้งธรรมทั้งปวงที่รวมเข้าในหมวดนี้ก็มีกิจคือหน้าที่ที่พึงกระทำ คือการกระทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น หมายถึงการปฏิบัติอบรมเรียกว่า "ภาวนา" แปลว่าการกระทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น ฉะนั้น ก็พึงทำภาวนาคือการกระทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น ฉะนั้น ก็พึงทำภาวนาคือการกระทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น คือการปฏิบัติอบรมในมรรคหรือในธรรมที่รวมเข้าในหมวดนี้

จึงรวมกิจคือหน้าที่ที่พึงกระทำในศาสนธรรมทั้งหมด ๔ ประการ ได้แก่

๑. ปริญญา ความกำหนดรู้หรือความรู้โดยรอบคอบ

๒. ปหานะ การละ

๓. สัจฉกิริยา การกระทำให้แจ้ง

๔. ภาวนา การกระทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น อันหมายถึงการ

ปฏิบัติอบรม

ปริญญาพึงใช้ในสัจจะข้อที่หนึ่ง ปหานะในข้อที่สอง สัจฉกิริยาในข้อที่สาม ภาวนาในข้อที่สี่ ฉะนั้น หากจะมีปัญหาว่าขันธ์ ๕ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่าอัตภาพร่างกายอันนี้หรือว่าชีวิตอันนี้ พระพุทธเจ้าสอนให้ทำอย่างไร ก็ตอบได้ว่า ทรงสอนให้ทำปริญญา คือความกำหนดรู้หรือความรู้โดยรอบคอบ และถ้าถามว่าทรงสอนให้กำหนดรู้อย่างไร หรือว่ารู้อย่างไรเรียกว่าปริญญา ก็ตอบได้ว่า ให้รู้ว่าเป็นอนิจจะ ไม่เที่ยงต้องเกิดต้องดับ เป็นทุกขะคือเป็นทุกข์ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป เป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตน พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอนุศาสนี คือคำสั่งสอนไว้เป็นอันมากจนเรียกว่าเป็นพหุลานุศาสนี ก็คือสอนให้ทำปริญญาคือความกำหนดรู้นี้ ทรงยกเอาขันธ์ ๕ ขึ้นแสดงบ้าง ยกเอานามรูปขึ้นแสดงบ้าง ยกเอาอายตนะขึ้นแสดงบ้าง ยกเอาชีวิตขึ้นแสดงบ้าง และทรงแสดงให้พิจารณาให้เห็นอนิจจะ ทุกขะ อนัตตา โดยตรงบ้าง ทรงแสดงให้พิจารณาโดยประการอื่นบ้าง เช่นให้พิจารณาว่าเรามีความแก่เป็นธรรมดา มีความเจ็บเป็นธรรมดา มีความตายเป็นธรรมดา ดังที่แสดงไว้ในอภิณหปัจจเวกขณะห้า พหุลานุศาสนี เราทั้งหลายก็สวดกันอยู่ในปาฐะท้ายทำวัตรเช้า อภิณหปัจจเวกขณ์ เราทั้งหมดก็สวดแปลกันอยู่ทุกวันท้ายทำวัตรเช้าเช่นเดียวกัน เหล่านี้ล้วนเป็นคำสอนให้ทำปริญญา คือความกำหนดรู้ หรือว่าทำความรู้โดยรอบคอบ

เพราะฉะนั้น กิจที่พึงทำให้ขันธ์ ๕ เป็นต้นดังกล่าว หรือว่ากล่าวโดยสรุปว่า ในทุกขสัจจะสภาพที่จริงคือทุกข์ ก็คือปริญญานี้เอง ถ้าหากว่าไปปฏิบัติอย่างอื่นก็ผิด เช่นว่า ถามว่าคนที่ฆ่าตัว

ตายนี่ปฏิบัติผิด หรือถูกต่อคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ก็ต้องตอบว่าปฏิบัติผิด เพราะพระพุทธเจ้าไม่ได้สอนให้ฆ่าขันธ์ ๕ หรือฆ่าชีวิตร่างกายอันนี้ แต่ทรงสอนให้ทำปริญญาในขันธ์ ๕ หรือว่าในชีวิตร่างกายอันนี้ว่าเป็นอนิจจะ ทุกขะ อนัตตา เหมือนดั่งที่เราสวดอยู่ทุกวันในเวลาเช้านั้น ฉะนั้นเมื่อไปปฏิบัติอย่างอื่นก็ผิด

ส่วนข้อสอง "ปหานะ" ถ้าจะมีปัญหาว่า อกุศลมูล ๓ ราคะ หรือโลภะ โทสะ โมหะ ตัณหา นิวรณ์ ๕ มลทิน ๙ กิเลส ๑๖ บรรดาที่เป็นกิเลสทั้งหมดเหล่านี้พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ทำอย่างไร ก็ตอบได้ว่า ตรัสสอนให้ทำปหานะ คือการละ คือให้ละกิเลส หรือจะเรียกว่าให้ทำลาย ให้ฆ่า ให้ประหารก็ได้ ให้ละให้ทำลายกิเลส ให้ทำลายราคะหรือโลภะ โทสะ โมหะ ให้ทำลายตัณหา เป็นต้น ยกเอาปัญหาที่กล่าวมาข้างต้นว่า คนฆ่าตัวตาย ปฏิบัติผิดหรือปฏิบัติถูก ก็ได้ตอบไปแล้วว่า ปฏิบัติผิด เพราะว่าชีวิตร่างกายนี้อยู่ในหมวดทุกขสัจจะ อันสอนให้ทำปริญญา

คราวนี้ถ้าต้องการจะฆ่าก็ต้องฆ่าตัณหา คือความอยากตาย ความอยากตายเป็นตัณหาอย่างหนึ่ง เรียกว่าวิภวตัณหา เมื่อจะฆ่าเมื่อจะทำลายก็ต้องฆ่าต้องทำลายตัววิภวตัณหานี้เสีย คือว่า ให้ดับความอยากตายอันนี้เสีย เพราะว่าความอยากตายเป็นวิภวตัณหา เมื่อดับความอยากตายเสียก็ชื่อว่าเป็นการปฏิบัติถูกตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ฉะนั้น เมื่อต้องการจะฆ่าจะทำลายก็ให้ฆ่าให้ทำลายกิเลส ไม่ใช่ฆ่าไม่ใช่ทำลายร่างกาย อันร่างกายหรือวัตถุทั้งหลายนั้นอยู่ในหมวดทุกขสัจจะทั้งหมด แต่ว่ากิเลสนั้นอยู่ในหมวดที่สอง คือสมุทัยทั้งหมด อันนี้แหละให้ฆ่าให้ทำลาย

เมื่อปฏิบัติได้รับผลของความปฏิบัติ จะเป็นผลจากศีลก็ตาม จากสมาธิก็ตาม จากปัญญาก็ตาม ให้ปฏิบัติทำสัจฉิกิริยา คือกระทำให้แจ่มแจ้ง ดูผลอันนี้ด้วยใจตัวเอง ดูความสงบที่ใจตัวเองให้แจ่มแจ้งให้มองเห็นความสงบให้แจ่มแจ้งแล้วก็พยายามรักษาเอาไว้อย่าให้เสื่อมและพยายามพอกพูนอยู่เสมอ นี้เป็นข้อปฏิบัติเกี่ยวกับผล ในข้อปฏิบัติเกี่ยวกับผลนี้ทรงแสดงไว้น้อย ไม่มากนัก

ส่วนที่เป็นธรรมปฏิบัติทั้งหมด หรือจะเรียกว่ากุศลธรรมทั้งหลายก็ได้ นี่รวมเข้าในข้อ ๔ เช่นว่า ธรรมมีอุปการะมากสองอย่างเป็นต้น ตั้งแต่หมวดสองขึ้นไป ถ้าจะถามว่าจะให้ทำอย่างไร ก็ต้องตอบว่าให้ทำภาวนา คือการอบรม ทำให้มีขึ้น เป็นขึ้น คำว่าภาวนานั้น แปลว่าการทำให้มีขึ้น ให้เป็นขึ้น อย่างเช่นว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ก็ทำศีลให้มีขึ้นเป็นขึ้นในตน ทำสมาธิปัญญาให้มีขึ้นเป็นขึ้นในตน จะเรียกว่า ให้มีศีลหรือให้เป็นศีล ให้มีสมาธิหรือให้เป็นสมาธิ ให้มีปัญญาหรือว่าเป็นปัญญา ก็ได้ การทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นอย่างนี้เรียกว่า ภาวนา ภาวนานี้จึงเป็นข้อสำคัญ เป็นการปฏิบัติโดยตรง เพราะว่าการปฏิบัติโดยตรงนั้นก็คือภาวนานี้เอง ทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น นี่เป็นข้อที่พึงปฏิบัติในสัจจะข้อที่ ๔

เมื่อรู้จักแยกธรรมได้ถูกต้องดั่งนี้ ก็จะปฏิบัติได้ไม่ผิด การปฏิบัตินั้นก็จะเรียกว่า เป็นธรรมานุธรรมปฏิบัติ ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมได้ แต่ถ้าปฏิบัติผิดหน้าที่ก็ไม่ได้รับประโยชน์ ไม่เป็นการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม

คำสอนพื้นฐานคือเรื่องกรรม

เมื่อมาถึงกรรมและวิบาก ก็จะต้องกล่าวถึงกุศล อกุศล บุญ บาป ที่เป็นคำไทยว่า ดี ชั่ว หรือความดี ความชั่วด้วย สิ่งเหล่านี้ก็เป็นเรื่องพื้นฐานทั่วไปเหมือนกัน ยังไม่ใช่เป็นธรรมที่ละเอียดมากนัก แต่ก็ต้องใช้ปัญญาที่จะต้องกำหนดให้รู้จักกรรม วิบากคือผลของกรรม กุศล อกุศล บุญ บาป หรือว่า รู้จักดีรู้จักชั่ว ซึ่งเป็นเรื่องสำคัญสำหรับที่ประพฤติตัวโดยทั่วไป

ในเรื่องของกรรมและวิบากคือผลของกรรมนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนเอาไว้อันนับว่าเป็นหลักพุทธศาสนาข้อหนึ่ง ดังในอภิณหปัจจเวกขณะห้า คือข้อที่พิจารณาเนือง ๆ ๕ ประการ ในข้อ ๕ ที่ว่า

กมฺมสฺสโกมฺหิ	เรามีกรรมเป็นของของตน
กมฺมทายาโท	เป็นทายาทรับผลของกรรม
กมฺมโยนิ	มีกรรมเป็นกำเนิด
กมฺมพนฺธุ	มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์
กมฺมปฏิสรโณ	มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย

ยํ กมฺมํ กริสฺสามิ	จักกระทำกรรมใดไว้
กลฺยาณํ วา ปาปกํ วา	ดีหรือชั่ว
ตสฺส ทายาโท ภวิสฺสามิ	ก็จักต้องเป็นทายาทรับผลของกรรมนั้น

ดั่งนี้ และเรื่องกรรมดังกล่าวนี้ก็เป็นเรื่องที่คนไทยทุก ๆ คนผู้นับถือพระพุทธศาสนาได้ยินได้ฟังกันมา และก็ย่อมจะกล่าวได้สั้น ๆว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว และแม้ว่าจะทราบและจำได้ดั่งนี้ว่าพุทธศาสนาสั่งสอนไว้ดั่งนี้ แม้เช่นนั้นก็เป็นเรื่องที่คนโดยมากได้แต่ฟังและก็ยังมิได้มีความเชื่อตั้งมั่นลงไปกันมากนัก แม้จะด้วยความนับถือไม่กล้าจะค้าน แต่ก็ยังไม่ตั้งความเชื่อลงไปมั่นคงนัก และถ้าไม่นับถือก็อาจจะค้านไปเลยว่าเหตุการณ์ที่เป็นไปอยู่โดยมากมักจะไม่เป็นอย่างนี้ คือมักจะไม่ได้เห็นว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว แต่มักจะเห็นว่าทำชั่วได้ดี หรือทำดีได้ชั่วกันอยู่เป็นอันมาก จนถึงในบัดนี้พระจะอธิบายเรื่องกรรมดังกล่าวนี้ ก็เป็นเรื่องอธิบายยาก และบางท่านก็ขอร้องว่าอย่าไปอธิบายเลย ให้อธิบายธรรมข้ออื่น ดั่งนี้ก็มี

เพราะฉะนั้นจึงจำเป็นที่จะต้องศึกษาให้เข้าใจแม้ในขั้นพื้นฐานนี้ ให้รู้จักดีรู้จักชั่ว ให้รู้จักกรรมดีกรรมชั่ว ให้รู้จักกรรมดีให้ผลดีกรรมชั่วให้ผลชั่วอย่างไร และเมื่อรู้จักดั่งนี้แล้วก็จะทำให้รู้จักพุทธศาสนาดีขึ้นอีกส่วนหนึ่ง และรู้จักสัจจะคือความจริงดีขึ้นอีกส่วนหนึ่ง ส่วนการที่จะรับไปปฏิบัติได้แค่ไหนอย่างไรนั้นก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง แต่ว่าสัจจะคือความจริงของศาสนานั้นก็จะต้องเป็นสัจจะคือความจริงที่ควรจะต้องทราบ

กรรมเก่า กรรมใหม่

ว่าถึงเรื่องกรรมตามที่พระพุทธเจ้าแสดงไว้นั้นก็มีอยู่ในหลายแห่งหลายพระสูตร แต่ว่าในที่นี้จะยกขึ้นมาแสดงแต่เพียงที่จะชี้ให้มองเห็นสัจจะคือความจริง อันโยงมาถึงสิ่งที่มีอยู่เป็นพื้นสันดาน พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงกรรมไว้ว่ามี ๒ อย่างก่อน คือ บุราณกรรม กรรมเก่าอย่างหนึ่ง และนวกรรม กรรมใหม่อีกอย่างหนึ่ง บุราณกรรม กรรมเก่านั้นก็ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และมโนคือใจ อันได้แก่อายตนะภายใน ๖ ที่ทุกคนมีอยู่นี้ ทรงแสดงว่าเป็นบุราณกรรม กรรมเก่า ส่วนกรรมใหม่นั้นก็ทรงแสดงว่า ได้แก่กรรมที่ทำทางกายทางวาจาทางใจอยู่ในปัจจุบัน เป็นนวกรรมคือกรรมใหม่ และทรงแสดงไว้ว่าเจตนาคือความจงใจเป็นตัวกรรม เพราะบุคคลมีเจตนาคือความจงใจแล้ว จึงทำกรรมทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง ดั่งนี้

กรรมที่ทำทางกาย ทางวาจา ทางใจนี้ก็เป็นกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม เป็นสิ่งที่กระทำ สิ่งที่กระทำทางกายก็เป็นกายกรรม สิ่งที่กระทำทางวาจาก็เป็นวจีกรรม สิ่งที่กระทำทางใจก็เป็นมโนกรรม เพราะฉะนั้น กรรมจึงหมายถึงสิ่งที่กระทำ แต่บางทีเราก็แปลกันง่าย ๆ ว่าการกระทำ ก็ต้องเข้าใจว่าคำว่าการกระทำในที่นี้ที่เป็นตัวกรรมนั้นก็หมายถึงสิ่งที่กระทำดังกล่าว และเมื่อได้ทราบกรรมว่าสิ่งที่กระทำดั่งนี้แล้ว ก็ควรจะทราบอีกคำหนึ่งว่า กิริยา

คำว่า กิริยา นั้นแปลว่า การกระทำ หมายถึงกิริยาที่ทำ กิริยาคือการกระทำก็หมายถึงกิริยาที่กระทำทางกาย ทางวาจา และทางใจที่เป็นกิริยาของกาย ของวาจา ของใจในการกระทำนั้น ๆ ดั่งนี้เรียกว่ากิริยา ส่วนสิ่งที่ทำนั้นเรียกว่ากรรม และคำว่าสิ่งที่ทำจะใช้อีกคำ

หนึ่งว่า การงานที่ทำ หรือการที่ทำก็ได้ สิ่งที่ทำ การงานที่ทำ หรือการที่ทำก็มุ่งถึงกรรมอย่างเดียวกัน ก็สุดแต่ว่าจะใช้คำใด และก็จะต้องมีคำกิริยาคือการกระทำ คือกิริยาที่ทำในกรรมทุกอย่าง เมื่อมีกิริยาคือการกระทำในกรรมทุกอย่าง จึงจะเป็นกรรมขึ้นมา

ในข้อนี้ก็จะต้องยกตัวอย่างเทียบกรรมที่เป็นภายนอก ก่อน ดังเช่นการสร้างบ้านขึ้นหลังหนึ่งก็เป็นกรรม คือเป็นการงานที่ทำ เป็นสิ่งที่ทำเป็นการที่ทำ และโดยปรกติก็ใช้กายสร้าง เพราะฉะนั้นในการสร้างบ้านนั้นก็นับเป็นเรื่องของกายกรรม กรรมทางกาย บ้านที่สร้างขึ้นมาโดยลำดับตั้งแต่ต้นก็เป็นการงานที่ทำ เป็นสิ่งที่ทำก็ปรากฏเป็นบ้านขึ้นมาทุกวัน และก็ต้องมีกิริยาคือการกระทำคือการใช้ร่างกายขุดหลุมขุดดิน ฝังเสาเข็มเป็นต้น กิริยาที่ทำนี้ก็ตั้งต้นทำกันตั้งแต่เช้าจนถึงเย็นก็เลิก กิริยาที่ทำนี้ก็เป็นอันว่า ทำแล้วก็หยุดไปวันหนึ่ง ๆ แต่กรรมคือการงานที่กระทำ คือบ้านที่สร้างนั้นก็ปรากฏเป็นบ้านขึ้นมาทุกวันจนเสร็จ บ้านที่สำเร็จขึ้นมานี้คือตัวกรรม กรรมที่ยังมีอยู่คือเป็นบ้านสำเร็จขึ้นมา เป็นกรรมของมนุษย์ที่ยังมีอยู่ แต่กิริยาที่ทำหมดไป เลิกไปวันหนึ่ง ๆ ไม่มีเหลือ เพราะฉะนั้นกรรมยังเหลือ แต่กิริยาไม่เหลือ

ผลของกรรมและกิริยา

คราวนี้มาว่าถึงกรรมที่เป็นบุราณกรรม พระพุทธเจ้าตรัสชี้ว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้เป็นบุราณกรรมหรือกรรมเก่า ก็ด้วยความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าและตรัสแสดงสั่งสอนเอาไว้ว่า ชีวิตและร่างกายอันนี้ของทุก ๆ คนที่เรียกว่า ขันธ์ห้า หรืออายตนะ

หก เป็นวิบากขันธ์ เป็นวิบากอายตนะ คือเป็นผลของกรรมเก่าที่ทุกคนได้กระทำไว้เอง และกรรมที่บุคคลทุกคนได้กระทำไว้เองนั้นก็มาเป็นชนกกรรม กรรมที่ให้เกิด ชนก แปลว่า พ่อ ชนกกรรม กรรมที่เป็นพ่อ ที่เป็นผู้ให้กำเนิดเป็นขันธ์ห้า เป็นอายตนะหก เป็นกายและใจ เป็นอัตภาพอันนี้ของทุก ๆ คน เพราะฉะนั้นอัตภาพอันนี้จะชี้ว่าขันธ์ ๕ ก็ได้ จะชี้ว่าอายตนะ ๖ ก็ได้ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เปรียบเหมือนอย่างบ้านที่บุคคลได้สร้างขึ้นมา เพราะฉะนั้นจึงได้ตรัสว่าเป็นกรรมเก่า เหมือนบ้านที่บุคคลสร้างขึ้นมานั้นก็เป็นกรรมของบุคคลผู้สร้าง

จึงต้องเข้าใจหลักของพระพุทธศาสนาในตอนนี้ว่า ทุกคนเท่ากับว่ามี พ่อ ๒ คือ มีกรรมเป็นพ่อ กับมีพ่อคือบิดาที่เป็นบุคคล พ่อคือบิดาที่เป็นบุคคลนั้นเป็นผู้ให้กำเนิดส่วนที่เป็นร่างกาย แต่ว่ายังมีพ่ออีกหนึ่งคือชนกกรรม กรรมที่ให้เกิด ต้องมีชนกกรรมบุคคลทุกคนจึงเกิดมา โดยมีพ่อเป็นบุคคลผู้ให้กำเนิดร่วมเข้าอีกส่วนหนึ่ง แต่พ่อที่เป็นชนกกรรมนี้ บุคคลทุกคนที่เกิดมาเป็นผู้ทำไว้เอง สร้างชนกกรรมให้กับตนเองในชาติภพต่อไป เพราะฉะนั้นเมื่อถึงคราวถือชาติถือภพ ก็กรรมที่ตนทำไว้นั้นก็จะมาเป็นชนกกรรม ให้เกิดเป็นขันธ์เป็นอายตนะขึ้นมา เพราะฉะนั้น จึงตรัสไว้ว่า "อายตนะ ๖ นี้ เป็นกรรมเก่าหรือบุราณกรรม"

คราวนี้อาศัยบุราณกรรม คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้เองสร้างกรรมใหม่กันขึ้นทุกวัน ทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง สิ่งที่ทำ การงานที่กระทำ หรือการที่ทำด้วยความจงใจ ทางกายทางวาจา ทางใจ ในปัจจุบันทุกวันเป็นกรรมใหม่ และกรรมใหม่

เหล่านี้ก็ต้องมีกิริยาคือการกระทำ โดยอาศัย ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้มาประกอบกระทำในกรรมนั้น ๆ กันอยู่ทุกวัน เหล่านี้เป็นกรรมใหม่ และก็ต้องเข้าใจว่าแม้กรรมใหม่ที่ทำนี้ก็ยังเหลืออยู่ เหมือนอย่างการสร้างบ้านดังที่กล่าวมาแล้ว บ้านนั้นก็เป็นกรรมของคนก็ยังเหลืออยู่เป็นบ้านจนทุกวันนี้ สุดแต่ว่าจะสร้างจะทำอะไรก็เหลือสิ่งที่สร้างที่ทำนั้น ตั้งแต่ตั้งต้นขึ้นมาจนสำเร็จเป็นสิ่งนั้นสิ่งนี้

สำหรับกรรมที่เป็นภายนอกที่เป็นวัตถุนั้น เรามองเห็นว่ายังเหลืออยู่ ดังเช่นในปัจจุบันนี้ การงานที่กระทำที่เป็นวัตถุภายนอกจะเป็นการก่อสร้างก็ดี การเพาะปลูกทำไร่นาก็ดี สิ่งที่ทำนั้นยังเหลืออยู่ตั้งอยู่ตามควรแก่การงานที่กระทำนั้น ๆ

แต่ส่วนที่ไม่ใช่เป็นวัตถุคือที่เป็นภายในเกี่ยวแก่จิตใจ ก็เป็นสิ่งที่เหลืออยู่เหมือนกันแต่ว่ามองไม่เห็น ต้องอาศัยใช้ปัญญาพิจารณาจึงจะเห็นว่าเหลืออยู่จริง บางทีก็รู้ว่าเหลืออยู่มากหรือน้อยแต่ก็เป็นสิ่งที่วัดไม่ได้ ชั่งตวงไม่ได้ว่าน้อยมากเท่าใด ยกตัวอย่างเช่นการเล่าเรียนศึกษาก็เป็นกรรมอย่างหนึ่งที่ทุก ๆ คนต้องกระทำกันมาตั้งแต่เป็นเด็ก เข้าโรงเรียนตั้งแต่ชั้นอนุบาล ประถม มัธยม อุดม และยังมาบวชเรียนทางศาสนาอีก ก็แปลว่าต้องทำกรรมคือการเรียนตั้งแต่เป็นเด็กเรื่อย ๆ มาจนถึงบัดนี้ กรรมคือการศึกษา ได้ความรู้ที่เป็นวิชามาโดยลำดับ ผ่านขึ้นมาจากขั้นต้นจนสูงขึ้นมา แต่วิชานี้ไม่มีรูป บอกไม่ได้ว่าหนักเท่าใด กว้างเท่าใด แต่ก็มี และก็รู้กันว่าใครมีมากน้อยแค่ใด แต่จะชั่งตวงไม่ได้ และบางทีผู้เรียนเองก็ไม่รู้ว่ารู้ขึ้นมาได้อย่างไร เช่นทีแรกเริ่มเรียน ก ข ก็รู้ขึ้นมาโดยลำดับ ความรู้ที่มีอยู่จริงแต่มองไม่เห็นดั่งนี้ก็เป็นกรรมที่ยังเหลืออยู่ ถ้าหากไม่

เหลืออยู่ ทุกคนก็จะไม่มีวันที่จะมีวิชาความรู้ดังที่มีกันอยู่นี้ เพราะว่าเรียนไปวันหนึ่ง ๆ แล้ว ความรู้ก็หมดไปวันหนึ่ง ๆ ถ้าเป็นเช่นนี้ แม้ ก ข ก็จะไม่เหลือเหมือนกัน และจะไม่เหลือวิชาอยู่เลย แต่ก็ปรากฏว่ายังอยู่ และอาจทำให้มากขึ้นได้เพิ่มขึ้นได้ ดั่งนี้คือกรรม และกล่าวได้ว่าวิชาที่เป็นขั้นประถมก็นับเป็นกรรมเก่าได้ ผ่านมัธยม ผ่านอุดมก็เป็นกรรมเก่าไป ปัจจุบันก็เป็นกรรมใหม่พอกพูนไปเรื่อย ๆ ทุกคนรับรองว่าเหลืออยู่แต่มองไม่เห็น กิริยาที่เรียนวันหนึ่ง ๆ ไม่เหลือ เมื่อวานเรียนวันนี้ก็เรียน กิริยานั้นหมดไปทุกวัน แต่กรรมที่เป็นตัวการศึกษายังเหลืออยู่

มักจะแปลคำว่ากรรมว่าการกระทำ ถ้าแปลดั่งนี้ ดูไปก็คล้าย ๆ กับคำแปลของคำว่ากิริยา ที่แปลว่าการกระทำ จึงคล้ายกับว่าทำไปแล้วก็ไม่มีอะไรเหลืออยู่ แต่ถ้าแปลกรรมว่าการงานที่ทำหรือว่าสิ่งที่กระทำหรือว่าการที่กระทำ ถ้าแปลอย่างนี้แล้วก็จะเป็นการแปลถูกต้องตามศัพท์ตามความหมาย แล้วก็จะทำให้รู้สึกว่ามีสิ่งที่เหลืออยู่ ดังเช่นการสร้างบ้าน บ้านที่สร้างนั้นก็เป็นสิ่งที่กระทำ เป็นการงานที่กระทำ นี้คือกรรม คือการสร้างบ้าน เมื่อสร้างไป ๆ วันละเล็กละน้อย แล้วก็เพิ่มเติมขึ้นจนสำเร็จเป็นบ้าน เสร็จแล้วบ้านก็ยังมีอยู่เหลืออยู่ เพราะฉะนั้นกรรมจึงเป็นสิ่งที่ยังเหลืออยู่ยังมีอยู่ แม้กรรมที่เป็นการกระทำทางจิตใจ ก็เป็นสิ่งที่เหลืออยู่ เพิ่มพูนขึ้นได้เช่นเดียวกับกรรมที่เป็นวัตถุนั้น ให้ทำความเข้าใจให้เป็นพื้นฐานไว้ดั่งนี้ก่อนว่า **กรรมนั้นเป็นสิ่งที่มีอยู่เหลืออยู่** และบุคคลก็ได้สิ่งที่**กระทำนั้นๆ แม้จะมองไม่เห็น** เช่นกรรมคือการศึกษาเล่าเรียนดังกล่าวนั้นไม่ใช่ไม่ได้ ได้อยู่ทุกวันที่ได้เล่าเรียนศึกษาแล้วก็เพิ่มเติม

ขึ้นอยู่เสมอทั้งที่มองไม่เห็น แม้ความประพฤติที่ประพฤติปฏิบัติออก ทางกายเป็นกายกรรม ทางวาจาเป็นวจีกรรม ทางใจเป็นมโนกรรม ทั้งที่เป็นกุศลคือส่วนดีและที่เป็นอกุศลคือส่วนชั่ว ดังที่แสดงไว้เป็นหลักในกุศลกรรมบถ ๑๐ กับอกุศลกรรมบถ ๑๐ ในนวโกวาท ว่ากายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่เป็นกุศลนั้นมีอะไรบ้าง ที่เป็นอกุศลนั้นมีอะไรบ้าง

กรรมเป็นของของตน

คติทางพระพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าแสดงไว้เป็นหลักคือ แม้กรรมคือการงานที่กระทำ การที่กระทำหรือสิ่งที่บุคคลกระทำทางกาย ทางวาจา ทางใจ ที่เป็นส่วนกุศลและอกุศลดังกล่าวนั้นเมื่อทำไปแล้วก็เป็นสิ่งที่เหลืออยู่ตั้งอยู่ เหมือนอย่างกรรมคือการศึกษานั้น กรรมที่เป็นอกุศลก็เหลืออยู่เป็นอกุศลกรรม ซึ่งมองไม่เห็นเช่นเดียวกัน กรรมที่เป็นกุศลก็เหลืออยู่เป็นกุศลกรรม ก็มองไม่เห็นอีกเหมือนกัน แต่ว่าเป็นสิ่งที่เหลืออยู่แล้ว และก็มากขึ้นอยู่เสมอในเมื่อทำเพิ่มเติมตลอดเวลา เพราะฉะนั้นในอภิณหปัจจเวกขณะ ๕ ที่สวดกันอยู่ทุกวันว่า เรามีความแก่ มีความเจ็บ มีความตาย มีความพรัดพราก เป็นธรรมดาไม่ล่วงพ้นไปได้ ๔ ข้อข้างต้นนี้แสดงว่า ชีวิตร่างกายนี้มิใช่เป็นของของตนอย่างแท้จริง โดยเหตุนี้ชีวิตร่างกายนี้จึงต้องแก่ต้องเจ็บต้องตายและบุคคลก็ต้องมีความพรัดพราก ซึ่งแสดงว่าชีวิตร่างกายนี้มิใช่เป็นของตน แต่ในข้อ ๕ นั้นตรัสสอนให้พิจารณาว่าเรามีกรรมเป็นของของตน ที่ตรัสสอนไว้ดั่งนี้ก็แสดงว่า กรรมที่บุคคลกระทำไว้ทั้งที่เป็นส่วนกุศลทั้งที่เป็นส่วน

อกุศลนั้นเป็นของตน เพราะฉะนั้น ในคำสั่งสอนที่มาจากที่อื่นของพระพุทธเจ้าตรัสสอนว่าบุคคลผู้ละโลกนี้ไปก็ถือเอาบุญและบาปที่กระทำทั้งสองอย่างไปด้วย ซึ่งหมายความว่า ชีวิตร่างกายอันนี้ต้องทิ้งอยู่ในโลกนี้ แตกสลายอยู่ในโลกนี้ แต่ว่าสิ่งที่นำไปนั้น คือ บุญและบาปที่กระทำไว้คือกรรมที่เป็นของของตนนั้นเอง คติทางพระพุทธศาสนาแสดงไว้ดังนี้

เรื่องกรรมต้องอาศัยศรัทธาและปัญญา

บุคคลผู้นับถือพระพุทธศาสนาเมื่อมาถึงขั้นนี้ ก็จำเป็นที่จะต้องอาศัยธรรมอีก ๒ ข้อคือ ศรัทธาข้อหนึ่งและปัญญาอีกข้อหนึ่ง สิ่งที่ตนยังไม่รู้ด้วยตนเอง ยังไม่มีญาณหยั่งรู้ถึงอดีตถึงอนาคตก็ต้องอาศัยศรัทธาคือความเชื่อในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า แต่ว่าสิ่งใดที่สามารถพิจารณารู้ได้ด้วยตนเองก็ใช้ปัญญาของตนเองดังเช่นที่ได้แสดงมาแล้วถึงชนกกรรม กรรมที่เป็นชนกคือผู้ให้เกิดซึ่งบุคคลเองได้กระทำไว้แล้ว และที่กล่าวถึงกรรมที่เป็นของของตน บุคคลผู้ละโลกนี้ไปก็ถือเอาบุญและบาปทั้งสองนี้ไป นำเอาบุญและบาปทั้งสองนี้ไป ดั่งนี้ก็เป็นเรื่องของอนาคต

ส่วนที่เป็นอดีต ส่วนที่เป็นอนาคตนั้นเมื่อยังไม่มีปัญญายังไม่มีญาณหยั่งรู้ ก็ต้องอาศัยศรัทธา คือความเชื่อในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไว้ก่อน และก็ใช้ปัญญาตรองดูตามเหตุผลที่พึงรู้ได้ในปัจจุบัน ดังที่ตรัสสอนไว้ว่า กรรมดี กรรมชั่ว ความดี ความชั่ว โดยให้พิจารณาตรวจตราเข้าดูถึงจิตว่า กรรมที่บุคคลกระทำนั้นเกิดจากจิตที่ประกอบด้วยเจตนาคือความจงใจ และจิตนั้นหากประกอบด้วย

ราคะหรือว่าโลภะ ความติดใจยินดี ความโลภอยากได้ โทสะ ความโกรธแค้นขัดเคือง โมหะ ความหลง ก็ก่อให้เกิดเจตนาจงใจที่จะประกอบกรรมทางกายทางวาจาทางใจเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่นให้เดือดร้อน เช่นฆ่าเขาบ้าง ลักของเขาบ้าง เช่นนี้เป็นต้น แต่ถ้าหากว่าจิตใจไม่ประกอบด้วยกิเลสดังกล่าว แต่ประกอบด้วยคุณธรรมที่ตรงกันข้าม คือประกอบด้วยอราคะ ความไม่ติดใจยินดี อโลภะ ความไม่โลภอยากได้ อโทสะ ความไม่โกรธแค้นขัดเคือง อโมหะ ความไม่หลง ก็เรียกว่าจิตใจดี เมื่อมีจิตใจดีก็เป็นเหตุให้จงใจประกอบกรรมที่เป็นกุศลต่างๆ เช่น ทาน ศีล ภาวนา เป็นต้น เป็นไปเพื่อไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่นให้เดือดร้อน แต่เพื่อเกื้อกูลตนเองและผู้อื่นให้เป็นสุข ตรัสสอนให้ตรวจดูเข้ามาดั่งนี้ แล้วก็ให้พิจารณาว่า ราคะ โลภะ โทสะ และโมหะเป็นกุศลหรืออกุศล มีโทษหรือไม่มีโทษอันผู้รู้ติเตียนหรือไม่ติเตียน และเป็นสิ่งที่เทียบได้กับสีดำหรือสีขาว

ตรัสสอนให้ทุกคนพิจารณาเอาเอง เมื่อพิจารณาแล้วก็จะตอบตนเองได้ว่ากิเลสเหล่านี้เป็นอกุศล คือ ไม่เป็นกิจของคนฉลาด หรือเป็นบาปเป็นความชั่ว เป็นสิ่งที่มีโทษอันผู้รู้ติเตียน เทียบได้กับสีดำ ส่วนคุณธรรมที่ตรงข้ามกันก็เป็นกุศล เป็นกิจของคนฉลาด เป็นส่วนดี เป็นสิ่งที่ไม่มีโทษเทียบได้กับสีขาว และเป็นสิ่งที่ผู้รู้สรรเสริญ

กุศลกรรมและอกุศลกรรม

คราวนี้กรรมต่าง ๆ ที่กระทำไปด้วยอำนาจของอกุศลจิตคือจิตที่ประกอบด้วยอกุศลดังกล่าวนั้น อันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่นให้เดือดร้อน ก็ให้พิจารณาอีกว่ากรรมเหล่านั้นเป็นเช่นใด คือเป็นกุศลหรืออกุศล ก็จะตอบตนเองได้ว่าเป็นอกุศลหรือว่าเป็นบาปเป็นความชั่ว เป็นสิ่งที่มีโทษอันผู้รู้ติเตียนเทียบกันได้กับสีดำ แต่ว่ากรรมที่ประกอบกระทำด้วยอำนาจของกุศลจิต คือจิตที่เป็นกุศลอันตรงกันข้าม อันเป็นไปเพื่อเกื้อกูลตนเองและผู้อื่นให้เป็นสุขประการต่าง ๆ นั้นเป็นอย่างไร ก็จะตอบตนเองได้ว่าเป็นกุศลบุญเป็นสิ่งไม่มีโทษอันผู้รู้สรรเสริญเทียบได้กับสีขาว ดั่งนี้ทุกคนก็สามารถที่จะตอบได้ตามความเป็นจริง และที่เป็นกระแสปัจจุบัน

คราวนี้ก็อาจจะพิจารณาได้อีกว่ากรรมคือการงานที่กระทำหรือสิ่งที่กระทำนั้น ทั้งที่เป็นกุศลทั้งที่เป็นอกุศล ก็เป็นสิ่งที่เหลืออยู่จริงตั้งอยู่จริงยังไม่หมดไป ยังไม่หายไป กระทำไว้คราวหนึ่ง ๆ ก็ยังตั้งอยู่ กระทำอีกก็เพิ่มพูนขึ้นอีก แม้จะเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น แต่เมื่อเทียบเคียงกับกรรมคือการศึกษาดังกล่าวข้างต้นก็จะเห็นได้ว่าเหลืออยู่จริง และเป็นของของตนจริง ก็เพราะว่าเหลืออยู่ในจิตใจของตนเองภายในตนเองไม่ใช่ที่ไหน แต่ว่ากิริยาที่ทำนั้นต่างหากหมดไปคราวหนึ่ง ๆ อันนี้เป็นสัจจะคือความจริงที่ทุกคนควรพิจารณาให้มองเห็นและให้รับรองว่า กุศลกรรมมีจริง อกุศลกรรมมีจริง ทำดีเป็นกุศลกรรม ทำชั่วเป็นอกุศลกรรม

อย่างไรเป็นการทำชั่ว ก็คือทำด้วยอกุศลจิตดังกล่าวแล้ว คือเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเอง และผู้อื่นให้เดือดร้อน เช่นฆ่าเขาบ้าง

ลักทรัพย์เขาบ้าง เป็นต้น ดั่งนี้ก็เป็นอกุศลกรรม กุศลกรรมก็ตรงกันข้าม คือทำด้วยกุศลจิตอันเป็นไปเพื่อไม่เบียดเบียนใครแต่เพื่อเกื้อกูลให้เป็นความสุขทุกฝ่าย ตรวจดูให้ได้ความรู้รับรองว่ากุศลกรรมอกุศลกรรมมีจริง เกิดจากจิตใจของตนเอง เกิดจากการกระทำของตนเอง ทางกายทางวาจาทางใจที่กระทำอยู่ทุกวันและเมื่อทำแล้วก็เป็นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมที่เป็นของตนไม่ไปข้างไหน ดั่งนี้เป็นเหตุเป็นผลที่ทุกคนใช้ปัญญาพิจารณาดูในปัจจุบันได้

การให้ผลของความดีความชั่ว

ต่อจากนั้นก็มาพิจารณาสืบไปอีกชั้นหนึ่งว่า กรรมดีให้ผลดีกรรมชั่วให้ผลชั่ว อันนี้แหละที่ทำให้สับสนกันอยู่ เพราะปรากฏเท่าที่ตามองเห็นกันอยู่เป็นอันมากว่า ทำชั่วได้ดี ทำดีได้ชั่ว คล้ายๆ อย่างนั้นทำให้เข้าใจกันอย่างนั้น ในข้อที่ว่าอย่างไรเป็นกรรมดีอย่างไรเป็นกรรมชั่วนั้นพิจารณามองเห็นได้ไม่ยากตามกระแสเหตุผลที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่เมื่อมาถึงขั้นทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว นั้นต้องใช้ปัญญาพิจารณาและก็ต้องใช้ศรัทธาอีกเหมือนกัน

สำหรับการใช้ศรัทธาคือความเชื่อนั้นยกไว้ก่อน เอาข้อที่ใช้ปัญญาของตนเองที่เป็นกระแสปัจจุบันกันก่อน คือพิจารณาดูในขั้นที่เป็นปัจจุบันดังที่ตามองเห็นนี้ ดังที่พูดกันว่า คนนั้นทำชั่วอย่างนั้นๆ แต่ได้ดี คนนั้นทำดีอย่างนั้นๆ แต่ไม่ได้ดี และก็มีตัวอย่างเห็นกันอยู่ทุกกาลสมัยไม่เฉพาะในสมัยปัจจุบันเท่านั้น เพราะฉะนั้นจึงต้องมาทำความเข้าใจในข้อนี้ให้ดี ซึ่งต้องใช้ปัญญา

ประการหนึ่งที่ใคร่จะชี้แจงก่อนในที่นี้ก็คือว่า ต้องแยกแยะว่ามีกรรมและมีกิริยาคู่กัน เมื่อเป็นดั่งนี้ก็ต้องมีผลกรรมและผลของกิริยาคู่กัน ผลของกรรมกับผลของกิริยานั้นต่างกันเป็นอันมาก ดังจะพึงเห็นได้ว่า กรรมคือการศึกษาเล่าเรียนที่กล่าวมาเป็นตัวอย่างตอนแรกนั้นก็มีกิริยาที่เล่าเรียน คือ การเล่าเรียนเป็นกิริยา ส่วนกรรมคือการศึกษาที่กระทำ หรือสิ่งที่กระทำ ด้วยการศึกษานั้นก็ต้องการวิชาความรู้ นี้เป็นกรรมที่ให้ผลเป็นวิชาคือความรู้ แต่กิริยาที่ศึกษาเล่าเรียนนั้นต้องทำทุกวัน เช่นต้องมาโรงเรียน ต้องตั้งใจฟัง ตั้งใจเรียน ต้องเหน็ดเหนื่อย แล้วก็ต้องมีสมุดดินสอ มีหนังสือ เป็นต้น ต้องเสียทรัพย์ในการซื้อหาสิ่งเหล่านี้ ต้องเสียเวลาที่จะเล่าเรียนศึกษา ต้องเสียความสุขสบาย จะนอนก็ไม่ได้นอน จะไปเที่ยวก็ไม่ได้ ต้องมานั่งแกร่วอยู่ในโรงเรียน บางทีก็เบื่อ แปลว่าต้องมีขันติคือความอดทน นี้เป็นกิริยาที่เล่าเรียนเพื่อให้บังเกิดผล ต้องเสียทรัพย์ในการหาอุปกรณ์ เสียเวลา เสียความสุขสบายจนกว่าจะสำเร็จซึ่งนับเป็นเดือนเป็นปี

นึกดูว่าศึกษาตั้งแต่ชั้นอนุบาล ประถมศึกษา มัธยมศึกษา อุดมศึกษากันคนละกี่ปี แล้วยังมาเรียนธรรมวินัยบวชเรียนกันอีก เพราะฉะนั้น ผลของกรรมคือการศึกษานั้นกว่าจะสำเร็จทีละขั้นตอนนั้นนับเป็นเดือนเป็นปี ยิ่งสูงก็ยิ่งหลายปี แต่ผลของกิริยาที่ศึกษาเป็นความทุกข์เป็นความเสียกันอยู่ทุก ๆ วัน ตรงกันข้ามดั่งนี้

เพราะฉะนั้น บุคคลที่ทนไม่ได้ต่อกิริยาที่ต้องศึกษาที่ต้องอดทน เสียทรัพย์ เสียเวลา เสียความสุขสบายต่าง ๆ นี้จึงต้องล้มเลิกกลางคัน นี้ก็มีเป็นอันมาก ซึ่งเทียบให้เห็นว่ามีผล ๒ อย่าง คู่กันอยู่

เสมอดังนี้

ในการทำกุศลนั้น ผลของกิริยาที่ทำกุศลจะเป็นฝ่ายเสียก่อน แต่ว่าผลของส่วนกรรมจะปรากฏเป็นความสุขภายหลัง ไม่รู้เหมือนกันว่าจะปรากฏเมื่อใด แต่ว่าวิสัยของบุคคลที่เป็นมนุษย์มีปัญญาก็ยังต้องการกุศล แต่ว่าถ้าเป็นฝ่ายอกุศลแล้ว กิริยาที่ทำอกุศลนั้นให้ผลที่ดีก่อนทำให้คนเข้าใจว่าดีแต่ไม่ดีจริง ผลที่เป็นทุกข์มาทีหลัง

ยกตัวอย่างในทางอกุศลกรรมเช่นการลักทรัพย์ การคดโกงทุจริตซึ่งอยู่ในอทินนาทานกรรม กิริยาที่ลักนั้นเมื่อสำเร็จได้ทรัพย์ทันทีไม่ต้องทำมาหากินอะไร คนอื่นทำมาหากินกัน รวมทรัพย์เอาไว้ ไปลักขโมยได้สำเร็จก็ได้ทรัพย์ นี้เป็นกิริยาขโมย แต่กรรมคือการขโมยให้ผลอีกอย่างหนึ่งเป็นตัวความทุกข์อันจะเกิดภายหลัง แต่ผลที่ได้ก่อนคือได้ทรัพย์ทันที ผิดกับกรรมส่วนที่เป็นกุศลนั้นเช่นทาน การให้การบริจาค ให้ทานเมื่อใดก็เสียทรัพย์ทันที ให้น้อยก็เสียน้อย ให้มากก็เสียมาก นี้เป็นผลของกิริยาที่ให้ทาน แต่ว่ากรรมคือทานนั้นให้ผลอีกอย่างหนึ่งคือความสุขอันตรงกันข้าม

เพราะฉะนั้นบุคคลในโลกนี้ผู้มีสติปัญญา มีสายตาไกล ฟังคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าของท่านผู้รู้ทั้งหลาย แม้ว่าจะต้องเสียทรัพย์หรืออย่างอื่นเพราะกิริยาที่กระทำกุศลต่าง ๆ นั้น ก็ยอมเสียเพื่อกระทำกุศลต่าง ๆ เช่น ทำทานบ้าง ศีลบ้าง ภาวนาบ้าง หรือแม้ในกุศลสาธารณสงเคราะห์อื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน

บรรดาผู้มีพระคุณทั้งหลายที่นับถือว่ามีพระคุณต่อเรา เช่นบิดามารดาผู้มีพระคุณ ครูอาจารย์ผู้มีพระคุณ มิตรผู้มีอุปการคุณตลอดจนผู้มีพระคุณต่อชาติบ้านเมืองเช่น พระมหากษัตริย์ผู้ทรง

กรุณากู้ชาติบ้านเมืองในสมัยต่าง ๆ ล้วนแต่เป็นผู้ที่เสียสละทั้งนั้น คือการกระทำคุณทุกอย่างนั้น กิริยาที่ทำต้องเสียสละทั้งนั้น พ่อแม่ผู้มีคุณแก่ลูกก็เสียสละทุกอย่างเพื่อลูกเรียกว่าทำทานแก่ลูก ให้โน่นให้นี่ก็เรียกว่าเสียทั้งนั้น แต่กรรมคือทานที่กระทำนั้นเป็นพระคุณที่อุปการะชีวิตของลูกให้เติบโต ได้รับวิชาความรู้ ตั้งตนเป็นหลักฐานได้ นี่เป็นผลของกรรมคือทานที่พ่อแม่ให้มา แต่ว่ากิริยาคือเสียเพราะท่านต้องเสียทุกอย่าง ผู้ที่ช่วยชาติบ้านเมือง ผลของกรรมคือการช่วยชาติบ้านเมืองคือการรักษาบ้านเมืองไว้ แต่ว่าต้องเสียสละทรัพย์ เสียสละความสุข เสียสละร่างกายแขนขาและชีวิต นี้เป็นผลของกิริยาที่ทำคุณนั้น ๆ แต่ว่ากรรมคือคุณนั้น ๆ ให้ผลอีกอย่างหนึ่งคือเป็นความที่รักษาชาติบ้านเมืองเอาไว้ได้ ยิ่งเป็นกุศลเป็นคุณมากก็ยิ่งเสียสละมาก แต่ว่าฝ่ายอกุศลนั้นเป็นฝ่ายต้องการได้ในปัจจุบัน ลักขโมยเอา ฉ้อโกงเอาเหล่านี้ แต่ว่ากรรมเป็นความทุกข์เดือดร้อน

เมื่อใช้ปัญญาพิจารณาเทียบเคียงดูดั่งนี้ก็จะเห็นได้ว่า มีผลของกิริยาและผลของกรรมประกอบกัน บรรดากุศลทั้งหลายหรือสิ่งที่เป็นคุณทั้งหลายนั้นต้องมีการเสียก่อนซึ่งเป็นผลของกิริยา บรรดาความชั่วทั้งหลายนั้นได้ก่อนซึ่งเป็นผลของกิริยาเช่นกัน แต่ว่าผลของกรรมที่ติดตามมานั้นทุกอย่างทุกประการจะเป็นดังกล่าวมาแล้ว ใช้ปัญญาพิจารณาเทียบเคียงดูก็จะมองเห็นว่าความจริงเป็นอย่างนี้ เอาสติปัญญาหรือกระแสปัจจุบันพิจารณาดูแล้ว ก็จะมองเห็น และเมื่อมองเห็นแล้วจะทำให้ละความประพฤติที่เป็นอกุศลกรรม และประกอบแต่กุศลกรรมที่ตรงกันข้าม แม้ว่าจะเสียก็ต้องยอมเสียเพื่อ

ผลที่จะได้รับ และความพินาศอันเป็นผลเสียหายของอกุศลนั้น ถ้าพิจารณาให้ดีแล้วก็จะเห็นได้ชัดมากว่ามีจริง ส่วนที่บุคคลผู้ประกอบอกุศลกรรมได้ทีแรกเป็นส่วนน้อย และก็เป็นส่วนเฉพาะบุคคล

นึกดูถึงว่าบุคคลที่ประกอบอาชีพการงานต่าง ๆ แสวงหาทรัพย์มาโดยชอบหรือประกอบสัมมาอาชีวะที่เป็นกรรม เช่นชาวนาปลูกข้าว ชาวสวนปลูกผลไม้ เหล่านี้เป็นต้น ในการประกอบสัมมาอาชีวะนี้ก็ต้องทุกข์ยากลำบากดังกล่าว ครั้นทำงานได้ผลแล้วก็รวบรวมทรัพย์ได้ อีกฝ่ายหนึ่งเกียจคร้านที่จะประกอบสัมมาอาชีวะ ก็คอยจ้องแต่จะลักขโมยเขาเบียดเบียนเขา เขาทำเสร็จแล้วก็ไปปล้นสะดมหรือโกงเขาบ้าง ไม่ต้องลงมือทำสวนทำนาทั้งหมด ถ้าคนทั้งหมดเป็นอย่างนี้คอยจ้องแต่จะขโมยจะโกงกันทั้งเมือง ก็ไม่มีการประกอบอาชีพการงาน บ้านเมืองก็วินาศล่มจมกันหมด แต่ที่ยังดำรงอยู่ได้นั้น ก็เพราะเหตุที่ว่ายังมีคนดีอยู่มากที่ประกอบการงานโดยสุจริต ยอมเหนื่อยยากเสียสละต่าง ๆ ส่วนฝ่ายทุจริตนั้นมีเป็นส่วนน้อย ความดำรงอยู่ของแต่ละบุคคลของส่วนรวมจึงยังอยู่ได้ ถ้าพากันตั้งหน้าโกงกันหมดทั้งเมืองแล้วก็อยู่ไม่ได้ นี้เป็นผลของความชั่วที่เห็นได้ชัด แต่ถ้าไม่พิจารณานึกเข้ามา อาศัยอำนาจของความโลภ โกรธ หลง เข้าครอบงำจิตใจหนาแน่นแล้วก็จะบังปัญญาทำให้มองไม่เห็นดั่งนี้ ซึ่งเป็นที่น่าเสียดายว่าบุคคลที่เป็นมนุษย์ไม่ควรจะเป็นอย่างนี้ แต่ควรจะใช้ปัญญาพิจารณาดังกล่าวแล้ว

อกุศลละได้ กุศลทำได้

คนเรานั้นมีปัญญาที่จะพิจารณามองเห็นได้รู้จักที่จะแยกแยะได้ เพราะฉะนั้น คนเราจึงสามารถที่จะละอกุศล ประกอบกระทำกุศลได้ ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนไว้ในพระสูตรหนึ่งว่า "ท่านทั้งหลายจงละอกุศล จงประกอบกระทำกุศล ท่านทั้งหลายสามารถที่จะละอกุศลได้ สามารถที่จะทำกุศลให้มีขึ้นได้ ถ้าท่านทั้งหลายไม่สามารถ เราก็จะไม่สอนให้ท่านทั้งหลายละอกุศล ทำกุศลให้มีขึ้น แต่เพราะท่านทั้งหลายสามารถ เราจึงสอนดังนั้น อนึ่งถ้าอกุศลที่ละแล้ว กุศลที่กระทำให้มีขึ้นจะเป็นไปเพื่อสิ่งมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อทุกข์ เราก็จะไม่สอนให้ละอกุศล ทำกุศลให้มีขึ้น แต่เพราะอกุศลที่ละแล้ว กุศลที่ทำให้มีขึ้นนั้นเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลเพื่อสุข เราจึงสอนให้ละอกุศล ให้ทำกุศลมีขึ้น ดั่งนี้" ที่ตรัสว่าท่านทั้งหลายสามารถดังกล่าวนั้นก็เพราะว่าบุคคลมีปัญญาที่จะรู้ว่าอะไรเป็นกุศล อะไรเป็นอกุศล และมีปัญญาที่จะละอกุศล ทำกุศลให้มีขึ้นได้

เหตุให้คนทำผิด

การที่คนทั้งหลายเป็นอันมากยังปฏิบัติตรงกันข้าม คือปฏิบัติในทางละกุศล แต่ว่าทำอกุศลให้มีขึ้น ก็เพราะยังมีกิเลสที่บังเกิดขึ้นในใจอย่างรุนแรงมีโลภ โกรธ หลงแรง มีตัณหาความดิ้นรนทะยานอยากแรง แม้ว่าจะได้ฟังได้ทราบตามที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน ที่ครูบาอาจารย์สั่งสอน หรือแม้ที่บิดามารดาสั่งสอน เรียกว่ารู้อะไรเป็นกุศล อะไรไม่เป็นกุศล อะไรดีอะไรชั่ว แต่ก็ยังทำในสิ่งที่ชั่วที่ผิดอยู่ก็เพราะมีกิเลสดังกล่าวแรง จึงทำให้ปัญญาคือความรู้นั้น

อ่อนกำลัง และก็มีจิตใจไม่มั่นคงเพียงพอต่ออารมณ์ที่มายั่วยวน เมื่อเป็นดังนี้ จึงมักปฏิบัติในทางลุอำนาจของกิเลส ลุอำนาจของตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยาก และที่มีสันดานหยาบช้ามากเพราะมีกิเลสดังกล่าวแรง ก็ทำให้เป็นมิจฉาทิฏฐิคือมีความเห็นผิดไปเลย

พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงถึงมิจฉาทิฏฐิคือความเห็นผิดอย่างแรงไว้ ๓ อย่างคือ

หนึ่ง **อกิริยทิฏฐิ** ความเห็นว่าไม่เป็นอันทำ คือว่าทำบาปก็ไม่เป็นอันทำบาป ทำบุญก็ไม่เป็นอันทำบุญ แปลว่าไม่รับรองกรรม ไม่รับรองกุศลกรรม ไม่รับรองอกุศลกรรม ไม่รับรองบาป ไม่รับรองบุญ จะฆ่าจะลักอะไรใครสักเท่าใดก็ไม่บาป หรือแม้ว่าจะให้ทานใครเท่าใดก็ไม่เป็นทานเป็นบุญ จะปฏิบัติในศีลสักเท่าใดก็ไม่เป็นศีล นี้เป็นความเห็นผิดอย่างแรงข้อแรก

สอง **อเหตุกทิฏฐิ** ความเห็นว่าไม่มีเหตุ คือความสุขความทุกข์ต่าง ๆ ผลต่าง ๆ ที่ได้รับมิใช่เกิดจากเหตุที่เป็นบุญ เป็นบาป เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นความดี เป็นความชั่ว แต่ว่าเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตามเรื่องตามราว คล้ายกับว่าถึงหน้าหนาวก็ต้องหนาว ถึงหน้าร้อนก็ต้องร้อน เหล่านี้เป็นต้น เพราะฉะนั้นผลต่าง ๆ ที่ได้รับจึงไม่มีเหตุ ถึงคราวที่จะเกิดผลอย่างไรก็บังเกิดขึ้นเอง เป็นไปตามเรื่องตามราวนั้นเอง เป็นการปฏิเสธเหตุ ก็เป็นการปฏิเสธกรรมนั่นเองว่าเป็นเหตุ และก็ปฏิเสธหมด แม้เหตุที่ไม่ใช่กรรมก็ปฏิเสธ

สาม **นัตถิกทิฏฐิ** ความเห็นว่าไม่มี ไม่มีบุญไม่มีบาป ทานที่ให้ก็ไม่มีผล ไม่มีสมณพราหมณ์ที่ประพฤติชอบปฏิบัติชอบ ไม่มีโลกนี้ ไม่มีโลกหน้า ไม่มีพ่อไม่มีแม่ซึ่งนับถือว่าเป็นผู้มีพระคุณ ไม่ต้อง

นับถือว่าเป็นบุพการีอันจะต้องกตัญญูกตเวที ความเกิดมาก็สืบต่อกันมาเหมือนอย่างเรือน้อยก็พ่วงเรือใหญ่ เป็นการสืบพันธุ์ไปตามเรื่องตามราวตามธรรมชาติธรรมดา ไม่ต้องไปนับถือว่าเป็นพ่อเป็นแม่ซึ่งเป็นผู้มีพระคุณอย่างไรและอื่น ๆ ดังที่กล่าวนั้น

มิจฉาทิฏฐิอย่างแรงจึงมี ๓ ข้อ ดั่งนี้ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ครั้งก่อนพุทธกาลสืบมาบัดนี้ ก็มีมิจฉาทิฏฐิคือความเห็นผิดอย่างแรง ก็เพราะมีสันดานที่หยาบอย่างรุนแรง ลุอำนาจของโลภ โกรธหลง ของตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากอย่างแรง ทำให้เป็นมิจฉาทิฏฐิเช่นนั้น แต่ว่าบุคคลที่มีปัญญา ใช้ปัญญาไตร่ตรองเทียบเคียงตามเหตุและผลดังกล่าวมาโดยลำดับเช่นนั้น ย่อมจะไม่มีมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิดอย่างแรงถึงอย่างนี้ และมิใช่แต่มนุษย์เท่านั้น สัตว์เดียรัจฉานก็กล่าวได้ว่า พ่อแม่ก็ยังมีความรู้จักรักลูกเลี้ยงลูก และลูกก็ยังมีความรู้จักพ่อแม่ แม้ในคราวที่พ่อแม่จะต้องเลี้ยงดูคือในระยะแรก แต่เมื่อเติบโตขึ้นแล้วก็คล้าย ๆ ไม่รู้จักกันดังเช่นสัตว์เดียรัจฉาน แต่ในเบื้องต้นก็ยังรู้จักเลี้ยงลูก ลูกก็ยังรู้จักพ่อแม่ก็แปลว่ายังมีความรู้จักความเป็นพ่อแม่และความเป็นลูกในกันและกัน ก็ดูคล้าย ๆ กับว่าสัตว์อื่นสันดานก็ยังไม่ปฏิเสธพ่อแม่ถึงอย่างนั้น มนุษย์เรามีปัญญาประเสริฐกว่าหลายเท่า เพราะฉะนั้น ถ้าใช้ปัญญาแล้วก็จะไม่เกิดมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิดอย่างแรงเช่นนั้น ควรรู้จักรับรองกรรม ผลของกรรม มีกรรมดีกรรมชั่ว ผลของกรรมดีและกรรมชั่วก็มีและมิใช่มีแต่ในทางศาสนา แม้ในทางประเทศชาติก็ยังรับรองกรรมดีกรรมชั่ว ผลของกรรมดีกรรมชั่ว ดังที่มีกฎหมายบัญญัติลงโทษผู้ประกอบอาชญากรรมประกอบความชั่วอันเป็นไป

เพื่อเบียดเบียนกันและกันต่างๆ และก็มีศาลตัดสินลงโทษ ก็แปลว่าแม้แต่ทางบ้านเมืองก็ยังรับรองกรรม ทางพุทธศาสนานั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้เรื่องกรรมนี้และแสดงเรื่องกรรมนี้ เพราะฉะนั้น เมื่อศึกษาพุทธศาสนาก็ต้องใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรองเอาในขั้นเหตุผลปัจจุบัน จะต้องรับรองว่ากรรมดีกรรมชั่วมีดังกล่าว

ความหมายของวิบากกรรม

หากจะค้านว่า ที่ว่าบุคคลสามารถที่จะละอกุศลกรรม ที่จะประกอบกระทำกุศลกรรมให้บังเกิดขึ้นได้ และที่ว่ากรรมดีกรรมชั่วให้ผลดีผลชั่วนั้นจะมีข้ออุปมาเปรียบเทียบได้อย่างไรหรือไม่ว่าสามารถอย่างไร ทำไมกรรมดีจึงให้ผลดี กรรมชั่วจึงให้ผลชั่ว เมื่อบุคคลสามารถทำกรรมแล้ว จะสามารถเปลี่ยนผลของกรรมบ้างไม่ได้หรือ เปลี่ยนกรรมชั่วให้ได้ผลดีบ้างไม่ได้หรือ ในข้อนี้ก็อาจให้อุปมาคือข้อเปรียบเทียบได้ดังข้อปลูกต้นไม้ คือว่าบุคคลสามารถที่จะเลือกปลูกต้นไม้ได้ ดังชาวสวนปลูกต้นทุเรียนก็เป็นสวนทุเรียน ปลูกต้นมะม่วงก็เป็นสวนมะม่วง ปลูกลำไยก็เป็นสวนลำไยขึ้นมา คนสามารถปลูกได้และก็ต้องทำการปลูกด้วย จึงจะเป็นสวนทุเรียนสวนมะม่วงสวนลำไย เมื่อปลูกแล้ว การให้ผลเป็นเรื่องของต้นไม้เองให้ผล คือว่าต้นมะม่วงก็ให้ผลเป็นมะม่วง ต้นทุเรียนก็ให้ผลเป็นทุเรียน ต้นลำไยก็ให้ผลลำไย จะไปบังคับว่าต้นมะม่วงให้ออกผลเป็นลำไย บังคับลำไยให้ออกผลเป็นทุเรียน ดั่งนี้ย่อมไม่ได้ เมื่อปลูกต้นไม้ชนิดใดก็ให้ผลชนิดนั้น ฉันใดก็ดี บุคคลสามารถทำกรรมได้คือสามารถที่จะละอกุศล สามารถที่จะทำกุศลอย่างนั้นกุศลอย่างนี้ได้ แม้ที่เป็น

อกุศลก็เหมือนกัน คนก็สามารถทำได้สามารถละได้ และเมื่อทำแล้วกรรมที่ทำก็ให้ผลไปตามประเภทของตน คนจะไปบังคับกรรมให้แลกเปลี่ยนผลกันไม่ได้ ฉะนั้น ตอนที่ประกอบกระทำนั้นเป็นหน้าที่ของคน คนสามารถประกอบกระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง และจะทำหรือไม่ทำก็ได้ แต่ว่ากรรมที่ทำแล้วนั้นก็มีหน้าที่ให้ผลไปตามประเภทของตน ดังตัวอย่างที่กล่าวแล้วนั้น

คราวนี้ก็ควรจะต้องทำความเข้าใจผลในกระแสที่เป็นปัจจุบันไว้ขั้นหนึ่งก่อนว่า เมื่อทำกรรมชั่วก็เป็นคนชั่วขึ้นทันที ทำกรรมดีก็เป็นคนดีขึ้นทันที เป็นในปัจจุบันที่กระทำกรรมนั้น ๆ ให้เข้าใจข้อนี้ไว้เป็นพื้นฐาน ไม่ใช่หมายความว่าทำกรรมดีและเป็นคนดีในเมื่อได้รับผลที่ดีตอบแทน ทำกรรมชั่วแล้วจะเป็นคนชั่วในเมื่อได้รับผลที่ชั่วตอบแทน ต้องเข้าใจว่า เป็นคนชั่วหรือเป็นคนดีขึ้นทันทีเมื่อทำกรรมดีหรือกรรมชั่ว เมื่อทำกรรมชั่วก็เป็นคนชั่วขึ้นทันที เมื่อทำกรรมดีก็เป็นคนดีขึ้นทันที เหมือนอย่างนักเรียนนักศึกษาที่ไปเข้าโรงเรียนทุก ๆ วัน เมื่อเรียนก็เป็นนักเรียนขึ้นทันที เป็นนักศึกษาขึ้นทันที ไม่ได้หมายความว่าจะเป็นนักเรียนนักศึกษาในเมื่อผ่านการสอบไล่ในปีหนึ่ง ๆ คือถึงปลายปีการศึกษา มีการสอบไล่เลื่อนชั้นจึงจะเป็นนักเรียนนักศึกษากันตอนนั้น เมื่อเข้าโรงเรียนเรียนหนังสือก็เป็นนักเรียนนักศึกษาทันที ฉันใดก็ดี กรรมที่บุคคลกระทำทั้งกรรมดีกรรมชั่วก็เช่นนั้น ทำดีก็เป็นคนดีทันที ทำชั่วก็เป็นคนชั่วขึ้นทันทีเหมือนดังชาวสวนที่ปลูกต้นทุเรียนก็เป็นทุเรียนทันที ปลูกมะม่วงก็เป็นมะม่วงทันที ไม่ใช่เป็นทุกเรียนเป็นมะม่วงตอนออกผล คราวนี้ในการปลูกต้นมะม่วงต้นทุเรียนนั้นจะออกผลก็ต้องใช้เวลานานตาม

กำหนดสุดแต่ว่าต้นไม้นั้นๆ จะให้ผลเมื่ออายุกี่ปี ตอนที่ต้นมะม่วง ต้นทุเรียนให้ผลเมื่อถึงกำหนดเวลา จึงจะปรากฏให้มองเห็นเป็นผลมะม่วงผลทุเรียน นี้เรียกว่า วิบาก แปลง่ายๆ ว่าผลดังเช่น วิบากรรม หรือ กรรมวิบาก ผลของกรรม

แต่คำว่า "วิบาก" นั้น หมายถึง "ผลที่สุกงอมที่จะหล่นจากขั้วได้" เหมือนอย่างผลของมะม่วงผลของทุเรียนนั้นที่ปรากฏเป็นผลออกมา เมื่อยังไม่สุกงอมที่จะนำมาบริโภคได้ก็ยังไม่ชื่อว่าเป็นวิบาก ต่อเมื่อสุกงอมจนถึงขนาดที่จะหล่นจากขั้วได้ แม้คนไม่ปลดไม่สอยผลมะม่วงผลทุเรียนนั้นก็จะหล่นลงมาเอง เพราะเป็นผลที่สุกงอม ตอนนี้เรียกว่าวิบากซึ่งจะนำมาบริโภคได้ วิบากกรรมก็เป็นเช่นนั้น กรรมที่กระทำไว้วันหนึ่งๆ นั้นเมื่อถึงกำหนดที่จะให้ผลคือว่าสุกงอม จึงจะปรากฏเป็นผลที่ทำให้บุคคลได้รับผลที่ปรากฏเป็นความสุขบ้าง เป็นความทุกข์บ้าง เป็นสมบัติบ้าง เป็นวิบัติต่างๆ บ้าง

เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงได้แสดงว่า กรรมบางอย่างให้ผลในปัจจุบันคือในระยะเวลาที่มองเห็น กรรมบางอย่างให้ผลในภายหน้า กรรมบางอย่างให้ผลในเวลาที่ถัดไปจากภายหน้า วางหลักเป็นกลางๆ ไว้ ๓ ดังนี้ เพราะฉะนั้น บุคคลสามัญทั่วไปจึงต้องอาศัยมีศรัทธาคือความเชื่อในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เพราะว่าไม่สามารถจะรู้จะเห็นผลของกรรมที่ได้กระทำไว้ซึ่งเป็นส่วนภายหน้าหรือส่วนที่สืบไปจากภายหน้าได้ แม้ว่าจะเป็นสัจจะคือความจริง ดังในหมวดศรัทธาที่แสดงศรัทธาในพุทธศาสนานั้นก็คือมีศรัทธาในกรรม ในวิบากกรรม ในความที่สัตว์มีกรรมเป็นของของตน อันรวมเข้าในความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ในสิ่งที่ยังไม่รู้ไม่

เห็นด้วยตนเอง ก็ต้องอาศัยศรัทธาในปัญญาของท่านผู้รู้ก่อน และก็อาศัยปัญญาพิจารณาเหตุผลที่เป็นปัจจุบันประกอบดังกล่าวมาแล้ว และก็เทียบกับการปลูกต้นไม้ว่าจะให้ผลก็ต้องมีกำหนดเวลาของต้นไม้แต่ละอย่างว่าจะยาวหรือสั้น ส่วนที่เป็นปัจจุบันนี้ก็คือว่ามองเห็นได้ชัดว่ากุศลมีอกุศลมี และเมื่อทำกุศลก็เป็นคนดีขึ้นทันที ทำอกุศลก็เป็นคนชั่วขึ้นทันทีด้วยตนเอง ส่วนผลเป็นอีกอย่างหนึ่ง เหมือนอย่างคนที่ทำนาก็เป็นชาวนาขึ้นทันที ทำสวนก็เป็นชาวสวนขึ้นทันที เข้าโรงเรียนก็เป็นนักเรียนนักศึกษาขึ้นทันทีดังที่ได้กล่าวแล้ว

หลักศรัทธาของพระพุทธศาสนา

เพราะฉะนั้น ต้องอาศัยศรัทธาและปัญญาควบคู่กันไปดังนี้ และหากกล่าวว่าทำไมจึงต้องศรัทธา ไม่มีไม่ได้หรือ ตอบว่าไม่ได้ เพราะว่าสิ่งที่ตัวเราเองไม่รู้ไม่เห็นก็จำเป็นต้องมีศรัทธาคือความเชื่ออยู่เป็นอันมาก ยกตัวอย่าง ทุกคนเกิดมานั้นเมื่อวันที่เท่านั้นเดือนนั้นปีนั้นเวลาเท่านั้น เราไม่รู้เอง พ่อแม่ท่านบอกท่านจดเอาไว้ เราก็ต้องเชื่อว่าเป็นเวลานั้นเวลานี้ ในสิ่งที่เป็นกรรมคือการงานที่กระทำต่าง ๆ เป็นกรรมดีกรรมชั่ว ดังกล่าวมานั้น แม้ทางกฎหมายบ้านเมืองก็ต้องอาศัยหลักศรัทธานี้แหละที่เป็นศรัทธาที่มีเหตุผล ดังเช่นผู้ร้ายที่ถูกตำรวจจับฟ้องศาล คณะตุลาการก็ไม่ได้ไปรู้ไปเห็นว่าผู้ร้ายไปทำร้ายจริงหรือไม่ แต่ว่าอาศัยหลักฐานพยานต่าง ๆ แล้วก็มาพิจารณา เมื่อมีหลักฐานพยานยืนยันควรจะเชื่อว่าเป็นผู้ร้ายจริงก็ตัดสินลงโทษ เมื่อไม่มีหลักฐานยืนยันเพียงพอไม่ควรเชื่อก็ตัดสินปล่อยไป แม้ผู้พิพากษาตุลาการก็ใช้หลักอันนี้ แต่ต้องอาศัยศรัทธา

คือความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล อันเรียกว่าเป็นญาณสัมปยุตศรัทธา คือศรัทธาที่ประกอบด้วยญาณ คือความหยั่งรู้ที่พึงรู้ด้วยวิจารณญาณไปตามหลักฐาน พยาน และเหตุผล เพราะฉะนั้นญาณสัมปยุตศรัทธาจึงไม่จำเป็นจะต้องหมายความว่าต้องไปรู้ ไปเห็นด้วยตนเองจริง ๆ ซึ่งมักเป็นไปไม่ได้ในทุกสิ่งทุกอย่างในบุคคลทุกคน เพราะคนก็มีตา ๒ ตา หู ๒ หู เท่านั้น จะให้ไปรู้ไปเห็นทุกสิ่งไม่ได้ ส่วนใหญ่ต้องอาศัยศรัทธาคือความเชื่อยุติด้วยเหตุผลพยานหลักฐาน พิจารณาให้เป็นญาณสัมปยุตศรัทธาดังกล่าวก็ใช้ได้ ดังนั้นต้องมีศรัทธาขาดไม่ได้ แต่ต้องใช้ปัญญาประกอบอยู่ในศรัทธานั้น ดังที่ผู้พิพากษาตุลาการตัดสินความโดยใช้ปัญญาประกอบให้ยุติด้วยพยานหลักฐานเหตุผลอันจะทำให้วินิจฉัยว่าเชื่อได้หรือเชื่อมิได้เพียงใด เมื่อเชื่อได้ก็เชื่อ เชื่อไม่ได้ก็ไม่เชื่อ เพียงเท่านี้ก็เป็นอันว่าถูกต้องตามหลักศรัทธาของพระพุทธศาสนา

เพราะฉะนั้นในพระสูตรหนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสว่า ปัญหาที่ว่าชาติหน้ามีหรือไม่มี ผลของกรรมดีกรรมชั่วที่เป็นส่วนอันมิให้ผลในปัจจุบัน แต่ว่าให้ผลในเวลาสืบไปนั้นมีจริง หรือไม่จริง ตรัสเปรียบเทียบให้เห็นว่า ถ้าไม่มีศรัทธาคือความเชื่อก็จะทำให้ชะล่าใจทำอะไรก็ไม่นึกถึงบุญนึกถึงบาป ไม่นึกถึงว่าจะต้องรับผิดชอบในบุญบาปที่กระทำ ไม่ต้องนึกถึงชาตินี้ชาติหน้า จะได้ไม่ต้องพบผลบาปในชาติหน้าอีก ก็จะทำให้ชะล่าใจกำเริบ ทำให้ประมาทประกอบกรรมที่ชั่วที่ผิดต่าง ๆ แต่ว่าถ้ามีศรัทธาคือความเชื่ออยู่แล้วก็จะทำให้ประหยัดตนเองเว้นจากบาป ประกอบบุญ เพื่อว่าเมื่อชาติหน้ามี ผลของบุญของบาปมี ก็จะไม่ต้องไปประสบความทุกข์ในชาติต่อไป และแม้ใน

ชาตินี้เองก็จะทำตนให้เป็นผู้บริสุทธิ์ ทำตนให้เป็นคนดี เพราะฉะนั้น จึงมีศรัทธาคือความเชื่อเอาไว้ด้วย ท่านตรัสสอนให้รู้จักพิจารณาเปรียบเทียบดังนี้ เพราะเมื่ออาศัยศรัทธาและปัญญาดั่งนี้แล้ว ก็จะไม่มีมิจฉาทิฏฐิคือความเห็นผิดอย่างแรงดั่งนั้น พุทธศาสนิกชนทั่วไป ก็ไม่มีมิจฉาทิฏฐิคือความเห็นผิดอย่างแรงดั่งนั้น จึงมีศรัทธาในกรรมในผลของกรรม และความที่สัตว์มีกรรมเป็นของของตน เชื่อในพระปัญญาของพระพุทธเจ้า และก็มีปัญญาไตร่ตรองให้รู้แจ้งเห็นจริงในปัจจุบันเท่าที่จะรู้แจ้งเห็นจริงได้และก็ให้หัดใช้ปัญญา เมื่อเป็นดั่งนี้แล้วก็จะทำให้เกิดความยุติรับรองในกุศลในอกุศล ผลที่เป็นวิบากกุศลและวิบากอกุศล และก็ทำให้สามารถที่จะยับยั้งตนเองได้ ไม่ลุอำนาจของความโลภความโกรธความหลง ของตัณหาความดิ้นรนทะยานอยาก สามารถละอกุศลและประกอบกระทำกุศลธรรมให้บังเกิดขึ้นได้ตามสมควร

คำสอนเพื่อประโยชน์ในทางโลก

อนุปุพพีกถา

มักจะมีผู้เข้าใจว่าพุทธศาสนาสอนให้รู้จักแต่ทุกข์เห็นอะไรเป็นทุกข์ไปหมด ดังในอริยสัจจะ ๔ ก็เริ่มต้นด้วยทุกข์ ทำนองว่าเป็นศาสนาที่มุ่งในทางแง่ของความทุกข์หรือแง่ร้าย ไม่มองในแง่ดี แต่อันที่จริงนั้น พุทธศาสนาแสดงธรรมในแง่ของสัจจธรรม ธรรมที่เป็นสัจจะคือความจริง และเมื่อได้ฟังคำอธิบายถึงทุกข์ที่แสดงในพุทธศาสนาดังทุกขอริยสัจให้เข้าใจ ก็ย่อมจะได้ปัญญารับรองว่าเป็นสัจจะคือความจริง และจะเข้าใจว่าทุกข์ที่หมายถึงนั้นคืออะไร แต่ก็พึงเข้าใจว่า เมื่อพระพุทธเจ้าแสดงอริยสัจนั้นก็แสดงต่อจากอนุปุพพีกถา คือคำสั่งสอนเบื้องต้นขึ้นไปโดยลำดับก่อน แล้วจึงทรงแสดงอริยสัจ เพราะว่าจิตที่ได้รับการซักฟอกสะอาดแล้วสามารถที่รับฟังอริยสัจได้ และเกิดดวงตาเห็นธรรมได้ เหมือนอย่างผ้าที่สะอาดคือซักฟอกสะอาดแล้วก็จะสามารถรับน้ำย้อม จะติดน้ำย้อมได้

อนุปุพพีกถา คือถ้อยคำที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้โดยลำดับ

ตั้งแต่เบื้องต้นนั้นคือ หนึ่ง ทาน สอง ศีล สาม สวรรค์ อันเป็นผลของทานและศีล สี่ กามาทีนพ โทษของกาม และห้า เนกขัมมานิสงส์ อานิสงส์ของเนกขัมมะคือการออกจากกาม ดังที่แสดงในพุทธประวัติโดยมากว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงอนุปุพพีกถา ๕ นี้ก่อน แล้วทรงแสดงอริยสัจสืบต่อไปในภายหลัง สำหรับอนุปุพพีกถา ในข้อทานข้อศีลข้อสวรรค์นั้น ก็เป็นการแสดงความประพฤติดีและผลของความประพฤติดีทางโลก

ทิฏฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์ปัจจุบัน

อีกหมวดหนึ่งสำหรับธรรมที่ทรงสั่งสอน เรื่องความประพฤติดีผลดีทางโลกนั้นก็ได้แก่ **ทิฏฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์ปัจจุบัน** และสัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ภายหน้า ที่มีแสดงไว้ในหมวดคิหิปฏิบัติในนวโกวาท ธรรมสองหมวดนี้เป็นเครื่องยืนยันว่า พุทธศาสนาได้แสดงธรรมสอนโลกสำหรับบุคคลที่ยังอยู่ในโลกและยังต้องการโลกเพื่อให้ประพฤติปฏิบัตินำตนให้ได้รับประโยชน์ที่ต้องการในทางโลกทั้งที่เป็นประโยชน์ปัจจุบันและทั้งที่เป็นประโยชน์ภายหน้า คำว่าประโยชน์นั้นแปลจากคำว่าอัตถะ ตามศัพท์แปลว่า สิ่งที่ต้องการ ถ้าในปัจจุบันก็เป็นประโยชน์ปัจจุบัน ถ้าเป็นภายหน้าก็เป็นประโยชน์ภายหน้า

สิ่งที่ต้องการในปัจจุบันนั้นก็เป็นต้นว่า ปัจจัยเครื่องอาศัยสำหรับดำรงชีวิต ที่เป็นส่วนสำคัญก็คือปัจจัยสี่ อันได้แก่อาหาร ผ้านุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย ยาแก้ไข้ และสิ่งที่ต้องการอื่น ๆ รวมความเป็นลาภ เป็นยศ เป็นสรรเสริญ เป็นสุขที่เป็นโลกธรรม ฝ่ายที่ปรารถนาต้อง

การหรือจะเรียงลำดับเป็นอย่างอื่น เช่นว่าลาภคือสิ่งที่พึงได้ที่ต้องการดำรงชีวิต เป็นทรัพย์ต่าง ๆ ตลอดจนถึงยศและความมีไมตรีด้วยบุคคลในฐานะเป็นมิตรสหายต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กันอยู่ ดังเช่นในฐานะเป็นทิศ ๖ และเป็นความผาสุก ไม่มีโรค คือทุก ๆ อย่างอันเป็นสิ่งที่ต้องการสำหรับดำรงชีวิตให้ชีวิตมีความเจริญในปัจจุบัน เป็นประโยชน์ปัจจุบันอันเรียกว่า ทิฏฐธัมมิกัตถะ อันจะพึงได้ในการประพฤติปฏิบัติ ๔ ประการ คือ

หนึ่ง อุฏฐานสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยความขยันหมั่นเพียรในการเล่าเรียนศึกษาในการประกอบอาชีพการงานต่าง ๆ และในกิจที่ควรทำต่าง ๆ

สอง อารักขสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยการรักษาวิชาความรู้ที่เล่าเรียนศึกษามา การงานทรัพย์สมบัติที่หามาได้ ตลอดจนรู้จักรักษาชีวิตรู้จักรักษาอนามัย และรักษาสิ่งที่ควรรักษาต่าง ๆ

สาม กัลยาณมิตตตา ความมีมิตรหรือเพื่อนที่ดีงาม

สี่ สมชีวิตา ความเลี้ยงชีวิตตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ไม่ให้ฝืดเคืองและก็ไม่ให้ฟุ่มเฟือยเกินไป

อนึ่ง ได้ทรงสอนข้อที่พึงปฏิบัติสำหรับประโยชน์ปัจจุบันในหมวดอื่น ๆ อีกหลายหมวด เช่นทรงสั่งสอนให้รู้จักความสุขของคฤหัสถ์ ๔ อย่าง คือ ความสุขที่เกิดจากความมีทรัพย์หนึ่ง ความสุขที่เกิดจากการบริโภคทรัพย์หนึ่ง ความสุขที่เกิดจากการประกอบการงานที่ไม่มีโทษหนึ่ง และความสุขที่เกิดจากการไม่มีหนี้หนึ่ง

กับได้ทรงสั่งสอนให้เว้นจากอบายมุขต่าง ๆ อบายมุข ๔ บ้าง

อบายมุข ๖ บ้าง และก็ยังมีหมวดอื่นๆ อีก เพื่อต้องการให้ได้รับประโยชน์ที่เป็นปัจจุบัน

สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ภายหน้า

อีกหมวดหนึ่ง สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ภายหน้า ได้แก่สิ่งที่ต้องการ ซึ่งเป็นที่ต้องประสงค์ในเวลาภายหน้า อันสิ่งที่เป็นประโยชน์ภายหน้านั้น ก็ได้แก่สิ่งที่ต้องการในปัจจุบันนี้แหละโดยมากอันจะต้องอาศัยอีกในเวลาภายหน้า บางที่ท่านก็ชี้เอาอายุ วรรณ สุข ยศ สวรรค์ แต่ว่าเมื่อกล่าวโดยความแล้วก็คือ อะไรก็ตามที่จะเป็นความสุขความเจริญที่ชีวิตในภายหน้าต้องการอาศัยใช้สอย ก็เป็นประโยชน์ภายหน้าทั้งหมด และก็ทรงสั่งสอนให้รู้จักปฏิบัติในเหตุแห่งประโยชน์ภายหน้า ๔ ประการเช่นเดียวกันคือ

หนึ่ง สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ

สอง สีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล คือความประพฤติงดเว้นจากการเบียดเบียนตนเอง และผู้อื่นให้เดือดร้อนอันเป็นเครื่องก่อภัยก่อเวรต่างๆ

สาม จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยจาคะ คือการสละบริจาค เป็นการช่วยเหลือเฉลี่ยเผื่อแผ่ความสุขของตนให้ผู้อื่น

สี่ ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา คือ ความรู้จักบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์

และก็ได้ทรงแสดงธรรมที่จะเกื้อกูลให้เกิดประโยชน์ที่ครอบคลุมทั้งในปัจจุบันและภายหน้าไว้อีกหลายหมวด เช่นประโยชน์ที่เกิดจากการถือเอาโภคสมบัติ มีการเลี้ยงตน และครอบครัวให้มี

ความสุข เป็นต้น และทรงแสดงทิศ ๖ คือ บุคคลที่เกี่ยวข้องกันในฐานะนั้น ๆ จะพึงปฏิบัติต่อกันอย่างไรเพื่อยังให้เกิดความสุขความเจริญ

ตามที่กล่าวมานี้เป็นการกล่าวชี้แจงตามหลักธรรมสั่งสอนไปตรง ๆ แต่ก็ใคร่อธิบายประกอบให้เข้าใจว่า คำว่าประโยชน์ปัจจุบันและประโยชน์ภายหน้า แค่ไหนเป็นปัจจุบันแค่ไหนเป็นภายหน้าก็จะต้องทำความเข้าใจ มักจะเข้าใจกันว่าปัจจุบันก็คือชาตินี้ ภายหน้าก็คือชาติหน้าและอันที่จริงนั้นไม่พึงเข้าใจอย่างนั้นแต่เพียงทางเดียว ในชาตินี้เองก็มีปัจจุบันมีภายหน้า อย่างบัดนี้เป็นปัจจุบัน ต่อไปเป็นภายหน้า หรือปฐมวัยเป็นปัจจุบัน มัชฌิมวัยก็เป็นภายหน้า ครั้นเมื่อมาถึงเข้ามัชฌิมวัยก็เป็นปัจจุบัน ปัจฉิมวัยก็เป็นภายหน้า หรือแบ่งให้สั้นเข้าอีกว่าเดือนนี้เป็นปัจจุบัน เดือนหน้าเป็นภายหน้า ร่นเข้ามาอีก วันนี้ก็เป็นปัจจุบัน พรุ่งนี้เป็นภายหน้า และก็อาจจะแบ่งให้ละเอียดเร็วขึ้นมาอีกก็ได้ เมื่อพิจารณาดูให้ดีแล้วก็จะเห็นว่าปัจจุบันกับภายหน้าต่อกันไปได้ทีเดียว ชั่วโมงนี้เป็นปัจจุบัน ชั่วโมงหน้าก็เป็นภายหน้า อาจจะสั้นเข้ามาอีกก็ได้ ระยะสั้นเท่าใดก็ได้ และเมื่อเข้าใจดั่งนี้เป็นขั้นมาตรฐานแล้ว ก็ต้องเข้าใจว่าที่สั่งสอนให้ปฏิบัติในเหตุของประโยชน์ปัจจุบันไว้ ๔ ข้อ เหตุของประโยชน์ภายหน้าไว้ ๔ ข้อนั้น ไม่ได้หมายความว่าปฏิบัติในเหตุปัจจุบัน ๔ ข้อไม่ต้องปฏิบัติในเหตุของประโยชน์ภายหน้า ๔ ข้อนั้น ไว้ภายหน้าจึงค่อยปฏิบัติ ไม่ได้หมายความเช่นนั้น ถ้าเช่นนั้นแล้วในภายหน้าก็เป็นอันว่าไม่มีโอกาสที่จะได้ปฏิบัติ คือสมมติว่าเข้าใจว่าวันนี้เป็นปัจจุบัน พรุ่งนี้เป็นภายหน้า เพราะฉะนั้น วันนี้จึงปฏิบัติเฉพาะเหตุ

ของประโยชน์ในปัจจุบัน ครั้นถึงพรุ่งนี้ วันพรุ่งนี้ก็มาเป็นปัจจุบันเสียแล้ว ภายหน้าก็จะต้องเลื่อนไปอีกวันหนึ่ง ก็เป็นอันว่าไม่ต้องปฏิบัติเหตุของประโยชน์ภายหน้ากันเลย

เพราะฉะนั้นจึงต้องมาปฏิบัติเหตุของประโยชน์ปัจจุบันและเหตุของประโยชน์ภายหน้าไปด้วยกัน ที่ว่าเช่นนี้ก็เพราะว่าในประโยชน์ปัจจุบันท่านสอนไว้ว่า อุฏฐานสัมปทา คือความหมั่นเพียรแสวงหาทรัพย์เป็นต้นดังกล่าว และมาถึงประโยชน์ภายหน้าคือ ถึงพร้อมด้วยจาคะ การสละบริจาค ดังนี้จะเห็นว่าท่านลำดับไว้ดี คือหมายความว่า จะต้องแสวงหาทรัพย์ก่อนแล้วจึงบริจาคได้ ถ้ายังไม่แสวงหาทรัพย์มาก่อน จะทำจาคะ คือการสละบริจาคทรัพย์นั้นก็ย่อมจะทำไม่ได้ เพราะไม่มีทรัพย์จะให้ เพราะฉะนั้นจะต้องมีอุตสาหะให้ได้ทรัพย์มาก่อนแล้วจึงจะทำจาคะได้ และในการทำจาคะนั้นเล่าท่านก็ไม่ได้สอนให้บริจาค สละกันหมดสิ้น เพราะฉะนั้นจึงสอนให้มีอารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา ให้รู้จักรักษาด้วย และในการที่จะสละนั้นก็สอนในหมวดโภคทรัพย์คือ สละในการเลี้ยงตนเลี้ยงครอบครัว แล้วก็ว่าไปโดยลำดับ

นี้เป็นวิธีสอนที่ผู้นับถือพุทธศาสนาจะต้องรู้จักและปฏิบัติให้ถูกแล้วจะแก้คำกล่าวหาของบางคนได้ เพราะบางทีก็ฟังแต่เรื่องทานแล้วบริจาคกันร่ำไป แต่อันที่จริงท่านสอนให้หาก่อนแล้วจึงสอนให้สละให้ และในการให้ก็ต้องรู้จักให้ดังที่กล่าวถึงในหมวดว่าด้วยประโยชน์เกิดแต่การถือโภคทรัพย์ ๕ ข้อ ในหมวดคิหิปฏิบัติในนวโกวาท

ประโยชน์เกิดแต่การถือโภคทรัพย์ ๕ อย่าง แสวงหา

โภคทรัพย์ได้โดยทางที่ชอบแล้ว

๑. เลี้ยงตัว มารดา บิดา บุตร ภรรยา บ่าวไพร่ ให้เป็นสุข

๒. เลี้ยงเพื่อนฝูงให้เป็นสุข

๓. บำบัดอันตรายที่เกิดแต่เหตุต่าง ๆ

๔. ทำพลี ๕ อย่างคือ

ก. ญาติพลี สงเคราะห์ญาติ

ข. อติถิพลี ต้อนรับแขก

ค. ปุพพเปตพลี ทำบุญอุทิศให้ผู้ตาย

ฆ. ราชพลี ถวายเป็นหลวง มีภาษีอากรเป็นต้น

ง. เทวตาพลี ทำบุญอุทิศให้เทวดา

๕. บริจาคทานในสมณพราหมณ์ผู้ประพฤติชอบ

เป็นอันว่าทางปฏิบัติให้ถูกต้องนั้นประโยชน์ปัจจุบันและภายหน้าต้องไปด้วยกันตั้งแต่เดี๋ยวนี้ ไม่ใช่รอไปภายหน้า และต้องทำความเข้าใจอีกประการหนึ่งก็คือว่า ที่ว่าประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์ภายหน้านั้น ยกเอากาลเวลาขึ้นมาเป็นประธาน แต่อันที่จริงนั้นความหมายย่อมครอบงำครอบคลุมไปถึง ๓ คู่ด้วยกัน

คู่ที่หนึ่ง ปัจจุบันและภายหน้า

คู่ที่สอง คือกายและจิต

คู่ที่สาม คือตนเองและผู้อื่น

อันประโยชน์ที่ต้องการนั้นย่อมจะต้องการสำหรับทั้ง ๓ คู่นี้ไปด้วยกัน คือว่าเมื่อกายและจิตได้รับประโยชน์ที่ต้องการ ก็จะทำให้สุขกายสุขจิตด้วยกัน ตนเองและผู้อื่นต่างได้รับประโยชน์ที่ต้องการด้วยกัน ก็มีความสุขทั้งตนเองและทั้งผู้อื่น ว่าถึงกาลเวลาทั้งปัจจุบัน

และภายหน้า เมื่อได้รับสิ่งที่ต้องการทั้ง ๒ เวลา ก็มีความสุขทั้งปัจจุบันและทั้งภายหน้า

เพราะฉะนั้น ธรรมทั้ง ๒ หมวดนี้และธรรมหมวดอื่นที่ทรงสั่งสอนเอาไว้โดยมากในหมวดคิหิปฏิบัตินั้น จึงเป็นไปเพื่อให้สำเร็จประโยชน์ที่ต้องการให้เกิดความสุขทั้งปัจจุบันและภายหน้า ให้เกิดความสุขทั้งทางกายและทางใจทั้งตนเองและผู้อื่น เมื่อทั้ง ๓ คู่นี้ไม่บกพร่อง ขัดสนด้วยประโยชน์ที่ต้องการ ได้รับประโยชน์ที่ต้องการด้วยกันทั้ง ๓ คู่แล้ว มีความสุขด้วยกันทั้ง ๓ คู่ดังที่ว่ามานี้ โลกก็จะมีความสุขไม่เดือดร้อนวุ่นวาย เพราะฉะนั้นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าดั่งนี้จึงเป็นการสอนโลกให้เกิดความสุขที่แท้จริง และให้โลกได้รับความสุขที่แท้จริง

หัวใจพระพุทธศาสนา

บรรดากุศลธรรมทั้งสิ้นอันเป็นปฏิบัติธรรมย่อมประมวลเข้าในมรรคมีองค์แปดนี้และมรรคมีองค์แปดนี้ก็ประมวลเข้าในไตรสิกขา คือสีลสิกขา ศึกษาในศีล จิตตสิกขา ศึกษาในจิต และปัญญาสิกขา ศึกษาในปัญญา หรือว่าศีล สมาธิ ปัญญา อีกนัยหนึ่งก็ประมวลเข้าตามโอวาทปาฏิโมกข์สามข้อ ว่า

สพฺพปาปสฺส อกรณํ	การไม่ทำบาปทั้งปวง
กุสลสฺสูปสมฺปทา	การทำกุศลให้ถึงพร้อม
สจิตฺตปริโยทปนํ	การชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้วบริสุทธิ์

ไตรสิกขาก็ดี โอวาทสามข้อนี้ก็ดี ถือว่าเป็นหัวใจแห่งพระพุทธศาสนาในด้านปฏิบัติธรรม หรืออีกนัยหนึ่งเป็นหัวใจของกุศลธรรมทั้งสิ้นที่พึงปฏิบัติ และปฏิบัติธรรมนี้ก็ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า รวมเข้าในอริยสัจจ์ข้อที่สี่ คือ มรรค ซึ่งเป็นภาเวตัพพธรรม ธรรมที่พึงอบรมทำให้มีขึ้น ทำให้เป็นขึ้น อันเรียกว่าภาวนา หน้าที่ซึ่งพึงกระทำในมรรคหรือในปฏิบัติธรรมก็คือภาวนา อันแปลว่า

การทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น ทำสัมมาทิฏฐิให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นมา เป็นต้น หรือเมื่อย่อเข้าในไตรสิกขา ก็ทำศีล สมาธิ ปัญญา ให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น หรือเมื่อย่อเข้าในโอวาทสาม ก็คือ ทำการละอกุศล การอบรมกุศล และการชำระจิตของตนให้บริสุทธิ์ผ่องใส ให้มีขึ้นมาให้เป็นขึ้นมา และดังที่ได้กล่าวแล้วว่าพระพุทธศาสนาทั้งสิ้นนั้นประมวลเข้าใน สัจจะทั้งสี่ ทุกขสัจจะนั้นเป็นปริญเญยยธรรม คือธรรมที่พึงกำหนด รู้ให้รอบคอบ สมุทัย นั้นเป็นปหาตัพพธรรม คือธรรมที่พึงละ นิโรธนั้นเป็นสัจฉิกาตัพพธรรม คือธรรมที่พึงกระทำให้แจ้ง มรรค นั้นเป็นภาเวตัพพธรรม คือธรรมที่พึงอบรมทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น ดั่ง นี้เป็นประมวลพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น และประมวลหน้าที่ที่พึงกระทำ ในพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น จำเพาะข้อที่สี่คือมรรคนั้นก็เป็นประมวล ของกุศลธรรมทั้งสิ้นที่พึงปฏิบัติอันเรียกว่าภาเวตัพพธรรม ธรรมที่ พึงให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นทั้งนั้น

ศีล สมาธิ ปัญญา หรือโอวาทสาม ที่เรียกว่าเป็นหัวใจ พระพุทธศาสนากันนั้นก็หมายถึงเป็นหัวใจของกุศลกรรมทั้งสิ้น อันเป็นปฏิบัติธรรมซึ่งเป็นข้อที่สี่ของอริยสัจจ์ทั้งสี่ เพราะฉะนั้น สัจจปัพพะนี้จึงเป็นข้อสำคัญของผู้ศึกษาปฏิบัติพระพุทธศาสนา และ โดยเฉพาะมรรคอันเป็นข้อที่สี่ก็เป็นข้อสำคัญในปฏิบัติธรรมทั้งสิ้น

สัมมาทิฏฐิ

ผู้ปฏิบัติพระพุทธศาสนาพึงตั้งใจปฏิบัติทำความเห็นของตน ให้เป็นสัมมาทิฏฐิขึ้น หัดพิจารณาให้เห็นทุกข์ เห็นเหตุเกิดทุกข์ เห็นความดับทุกข์ เห็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ คือให้เห็น สัจจะทั้งสี่

สัมมาสังกัปปะ

ปฏิบัติทำความดำริของตนให้เป็นความดำริชอบขึ้น คือให้ดำริออกจากกาม ดำริไม่พยาบาทปองร้าย ดำริไม่เบียดเบียน

สัมมาวาจา

ปฏิบัติทำวาจาของตนให้เป็นสัมมาวาจา คือเว้นจากพูดเท็จ พูดแต่คำจริงที่เป็นประโยชน์ ถูกกาละ เว้นจากพูดส่อเสียดให้แตกสามัคคีกัน แต่ว่าพูดคำสมานสามัคคี เว้นจากพูดคำหยาบที่จะทำให้เจ็บช้ำน้ำใจ แต่ว่าพูดคำที่สุภาพไพเราะจับใจ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อเหลวไหล แต่ว่าพูดถ้อยคำที่เป็นหลักฐาน รู้จักประมาณในการพูด พูดเป็นธรรม เป็นวินัย พูดเหมาะสม

สัมมากัมมันตะ

ปฏิบัติทำการกระทำของตนทางกายให้เป็นสัมมากัมมันตะ การงานชอบขึ้นมา คือเว้นจากการฆ่า แต่ว่าทำการที่เกื้อกูลแก่ชีวิต เว้นจากการลัก แต่ว่าประกอบการงานที่เป็นเหตุให้ได้ทรัพย์มาโดยชอบ เว้นจากประพฤติผิดในกาม แต่ว่าประพฤติชอบในกามทั้งหลายหรือว่าเว้นจากอพรหมจริยกิจ

สัมมาอาชีวะ

ปฏิบัติทำอาชีพของตนให้เป็นสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ เว้นจากมิจฉาชีพต่าง ๆ ประกอบสัมมาอาชีวะต่าง ๆ

สัมมาวายามะ

ปฏิบัติทำความเพียรของตนความพยายามของตนให้เป็นสัมมาวายามะ เพียรชอบขึ้นโดยที่เพียรระวังบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดมิให้บังเกิดขึ้น เพียรละบาปอกุศลที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้บังเกิดขึ้น เพียรรักษากุศลทีเกิดขึ้นแล้วให้ตั้งอยู่และเพิ่มเติมให้ถึงความบริบูรณ์

สัมมาสติ

ปฏิบัติทำสติของตนให้เป็นสัมมาสติ ระลึกชอบขึ้น คือปฏิบัติหัดระลึกตามดูไปในกาย ในเวทนา ในจิต ในธรรม ตามหลักสติปัฏฐานทั้งสี่

สัมมาสมาธิ

เพียรทำใจของตนให้เป็นสัมมาสมาธิ คือให้ตั้งมั่นไว้โดยชอบ หรือให้ใจตั้งมั่นอยู่ในกุศลธรรมทั้งหลาย ให้ตั้งมั่นอยู่ในทางแห่งความดับทุกข์ โดยหัดทำสมาธิห้ามใจมิให้กวัดแกว่งกระสับกระส่าย และให้สงบจากกามจากอกุศลธรรมทั้งหลาย โดยหัดตั้งใจไว้ในที่ตั้งของสมาธิต่าง ๆ ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้อันเรียกว่ากรรมฐาน หัดทำอยู่เนื่อง ๆ ใจก็จะสงบตั้งมั่นได้แม้ชั่วขณะ ในชั่วขณะนั้นเมื่อหัดทำไปเนือง ๆ ก็จะตั้งมั่นดีขึ้นแต่ยังไม่แนบแน่น เมื่อไม่ละการปฏิบัติก็จะทำให้แนบเนียนยิ่งขึ้นจนถึงสามารถเข้าขั้นของฌาน มีปฐมฌานเป็นต้น ประกอบด้วยวิตก วิจาร ปิติ สุข และเอกัคคตาแห่งจิต คือความที่จิตตั้งอยู่ในอารมณ์อันเดียว

สัมมาทิฏฐิเป็นหัวหน้า

การหัดปฏิบัติตามหลักของมรรคมีองค์แปดนี้ เป็นสิ่งที่มีประโยชน์และทุกคนสามารถที่จะทำได้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสสั่งสอนไว้ในพระสูตรหนึ่งว่า สัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่น ประกอบด้วยองค์มรรคอีกเจ็ดข้อเป็นเครื่องแวดล้อมเป็นบริวาร องค์มรรคอีกเจ็ดข้อนั้นก็คือ สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ สัมมาวายามะ เพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ ดั่งนี้ และได้ตรัสต่อไปว่า สัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบนั้นเป็นหัวหน้า คือเมื่อมีสัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ สัมมาทิฏฐินั้นเอง หรือด้วยสัมมาทิฏฐินั้นเองย่อมรู้จักว่าเห็นอย่างนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิเห็นผิด เห็นอย่างนี้เป็นสัมมาทิฏฐิ เห็นชอบ

เห็นผิดนั้นคืออย่างไร ก็คือเห็นว่าทานที่ให้ไม่มีผล การบูชาผู้ควรบูชาไม่มีผล การบำรุงผู้ควรบำรุงไม่มีผล ผลของกรรมที่ทำดีแล้วและทำชั่วแล้วไม่มี มารดาไม่มี บิดาไม่มี โอปปาติกะ คือสัตว์ที่ลอยเกิดไม่มี สมณพราหมณ์ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติชอบซึ่งกระทำให้แจ้งเพราะรู้ยิ่งด้วยตนเองแล้วแสดงสั่งสอนให้ผู้อื่นรู้จักโลกนี้โลกหน้าไม่มี ความเห็นแม้ดั่งนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด

ส่วนความเห็นที่เป็นสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบก็มีสองอย่าง คือยังมีอาสวะ ยังก่อภพชาติต่อไปอย่างหนึ่ง ไม่มีอาสวะไม่ก่อภพชาติต่อไปอีกอย่างหนึ่ง ความเห็นที่เป็นความเห็นชอบซึ่งยังมีอาสวะยังก่อภพชาติต่อไปนั้นก็คือ ความเห็นที่ตรงกันข้ามกับที่กล่าวมาแล้ว คือเห็นว่าทานที่ให้แล้วมีผล การบูชาผู้ที่ควรบูชามีผล การบำรุง

ผู้ควรบำรุงมีผล เป็นต้น ส่วนความเห็นชอบที่เป็นอนาสวะคือไม่มีอาสวะ ไม่เป็นเหตุให้มีภพมีชาติต่อไปนั้นก็ได้แก่ความเห็นชอบของผู้ที่มีจิตไม่มีอาสวะแล้ว สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือว่าด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบย่อมรู้จัก ย่อมเห็นว่าเห็นอย่างนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ เห็นอย่างนี้เป็นสัมมาทิฏฐิมีอาสวะ เห็นอย่างนี้เป็นสัมมาทิฏฐิที่ไม่มีอาสวะ และก็อาศัยสัมมาวายามะคือเพียรชอบ อันได้แก่เพียรละมิจฉาทิฏฐิและเพียรทำสัมมาทิฏฐิให้บังเกิดขึ้น กับทั้งอาศัยสัมมาสติ ระลึกชอบ คือว่ามีสติละมิจฉาทิฏฐิ มีสติทำสัมมาทิฏฐิให้บังเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น สัมมาทิฏฐิข้อหนึ่ง สัมมาวายามะข้อหนึ่ง สัมมาสติข้อหนึ่งจึงเป็นไปตามกันอาศัยกัน

สัมมาทิฏฐิ - สัมมาสังกัปปะ

สัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ หรือว่าด้วยสัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ ย่อมรู้จักดำริอย่างนี้เป็นมิจฉาสังกัปปะ ดำริผิด ดำริอย่างนี้เป็นสัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ ดำริผิดอันเป็นมิจฉาสังกัปปะนั้นคือดำริไปในกามทั้งหลาย ดำริไปในทางปองร้าย ดำริไปในทางเบียดเบียน ความดำริชอบอันตรงกันข้ามก็มีสอง คือที่ยังมีอาสวะยังเป็นเหตุให้บังเกิดภพชาติต่อไป และที่ไม่มีอาสวะ ความดำริชอบที่มีอาสวะนั้นก็คือดำริออกจากกาม ดำริไม่พยาบาทปองร้าย ดำริไม่เบียดเบียน ส่วนดำริที่เป็นอนาสวะไม่มีอาสวะนั้น ก็คือความดำริของผู้ที่มีจิตใจไม่มีอาสวะแล้ว ความนึกคิดหรือที่เรียกว่าวิตกหรือตรึก อันเป็นของผู้มีจิตไม่มีอาสวะแล้ว สัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าดำริดั่งนี้เป็นมิจฉาสังกัปปะ ดำริผิด ดำริ

ดั่งนี้เป็นสัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบ คือเพียรละมิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิด เพียรทำสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบให้บังเกิดขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสัมมาสติ ความระลึกชอบ มีสติละมิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิด มีสติทำสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบให้เกิดขึ้นด้วย

สัมมาทิฏฐิ-สัมมาวาจา

สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าพูดอย่างนี้เป็นมิจฉาวาจา วาจาผิด พูดอย่างนี้เป็นสัมมาวาจา วาจาชอบ การพูดที่เป็นมิจฉาวาจา วาจาผิดก็คือพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อเหลวไหล ส่วนการพูดที่เป็นสัมมาวาจา วาจาชอบก็มีสองอย่างคือที่มีอาสวะยังเป็นไปเพื่อให้เกิดภพชาติต่อไป กับที่ไม่มีอาสวะ สัมมาวาจา วาจาชอบที่ยังมีอาสวะนั้น ก็คือ เว้นจากพูดเท็จ เว้นจากพูดส่อเสียด เว้นจากพูดคำหยาบ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อเหลวไหล ส่วนสัมมาวาจาที่ไม่มีอาสวะนั้นก็คือวาจาหรือว่าวิรัติ ความเว้นของท่านผู้มีจิตไม่มีอาสวะแล้ว สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าพูดอย่างนี้เป็นมิจฉาวาจา พูดอย่างนี้เป็นสัมมาวาจา และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะ ความเพียรชอบ คือเพียรละมิจฉาวาจา วาจาผิด เพียรทำสัมมาวาจา วาจาชอบให้บังเกิดขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสัมมาสติ ความระลึกชอบ ก็คือมีสติละมิจฉาวาจา วาจาผิด มีสติทำสัมมาวาจา วาจาชอบให้บังเกิดขึ้นให้มีขึ้น

สัมมาทิฏฐิ - สัมมากัมมันตะ

สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าทำอย่างนี้เป็นมิจฉากัมมันตะ การงานผิด ทำอย่างนี้เป็นสัมมากัมมันตะ การงานชอบ มิจฉากัมมันตะ การงานผิดนั้นก็คือฆ่าเขาบ้าง ลักของเขาบ้าง ประพฤติผิดในกามทั้งหลายบ้าง สัมมากัมมันตะ การงานชอบนั้นก็มีสอง คือที่เป็นสาสวะยังมีอาสวะ ยังเป็นไปเพื่อชาติภพต่อไป และที่เป็นอนาสวะ คือไม่มีอาสวะ สัมมากัมมันตะ การงานชอบที่ยังเป็นสาสวะ คือที่ยังมีอาสวะนั้นก็คือ เว้นจากฆ่าเขาบ้าง เว้นจากลักของเขาบ้าง เว้นจากประพฤติผิดในกามทั้งหลายบ้าง เว้นจากอพรหมจริยบ้าง ส่วนสัมมากัมมันตะ การงานชอบที่เป็นอนาสวะ ที่ไม่มีอาสวะนั้นก็ได้แก่ การงานหรือว่าวิรัติของท่านผู้มีจิตไม่มีอาสวะแล้วทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบหรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าทำอย่างนี้เป็นมิจฉากัมมันตะ การงานผิด ทำอย่างนี้เป็นสัมมากัมมันตะ การงานชอบ และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบคือเพียรละมิจฉากัมมันตะ การงานผิด เพียรทำสัมมากัมมันตะ การงานชอบให้บังเกิดขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสัมมาสติ ระลึกชอบ คือมีสติละมิจฉากัมมันตะ การงานผิด มีสติทำสัมมากัมมันตะ การงานชอบให้บังเกิดขึ้นให้มีขึ้นมา

สัมมาทิฏฐิ - สัมมาอาชีวะ

สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่า อาชีพอย่างนี้เป็นมิจฉาอาชีวะ อาชีพผิด

อาชีพอย่างนี้เป็นสัมมาอาชีวะ อาชีพชอบ มิจฉาอาชีวะ อาชีพที่ผิดนั้นก็ได้แก่การที่หาเลี้ยงชีพด้วยวิธีโกหกตลบแตลง ด้วยวิธีพูดหลอกลวงโอ้อวดแบบโฆษณาเกินความจริงทำให้คนหลงนิยม การพูดเลียบเคียงทำให้คนหลงเชื่อหรือจูงใจให้คนนิยม การปฏิบัติในทางมิจฉาอาชีวะอื่นต่าง ๆ ส่วนสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบนั้นก็มีสองอย่าง คือ ที่เป็นสาสวะ มีอาสวะ กับที่เป็นอนาสวะ ไม่มีอาสวะ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ที่เป็นสาสวะ คือที่ยังมีอาสวะนั้น ก็ได้แก่เว้นจากมิจฉาอาชีวะ ประกอบสัมมาอาชีวะ ส่วนสัมมาวายามะ อาชีพชอบที่ไม่มีอาสวะนั้นก็ได้แก่ของท่านผู้มีจิตไม่มีอาสวะทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นชอบ หรือว่าด้วยสัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่า อย่างนี้เป็นมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด อย่างนี้เป็นสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบ คือเพียรละมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด เพียรทำสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ไม่มีขึ้นให้เป็นขึ้น กับทั้งสองต้องอาศัยสัมมาสติ คือความระลึกชอบ คือมีสติละมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด มีสติทำสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบให้บังเกิดขึ้นให้มีขึ้นดั่งนี้

การตั้งจิตมั่นในทางที่ชอบ

ตามพระพุทธภาษิตในพระสูตรที่นำมาแสดงโดยย่อนี้ พระพุทธเจ้าทรงยกสัมมาสมาธิคือ ความตั้งจิตมั่นโดยชอบเป็นข้อหลัก โดยมีองค์มรรคอีกเจ็ดข้อเป็นบริวาร พิจารณาดูแล้วก็จะเห็นได้ว่าจิตนี้สำคัญมาก จิตเมื่อตั้งมั่นอยู่ในทางที่ชอบจึงจะนำให้

ปฏิบัติไปในทางที่ชอบ คือ เรียกว่าตั้งจิตไว้ถูกก็จะปฏิบัติในทางที่ชอบ ถ้าตั้งมั่นอยู่ในทางที่ผิดหรือตั้งจิตไว้ผิดก็จะนำให้ปฏิบัติผิด ความสำคัญจึงอยู่ที่การตั้งจิตไว้ชอบหรือการตั้งจิตไว้ผิด ซึ่งผู้ปฏิบัติจะต้องตรวจตราดูจิตของตนอยู่เสมอให้ตั้งจิตไว้ชอบ ไม่ตั้งจิตไว้ผิด และให้มั่นอยู่ในความชอบนั้น ไม่ให้ง่อนแง่นคลอนแคลน ดั่งนี้ คือสัมมาสมาธิซึ่งเป็นหลักสำคัญ เมื่อตั้งจิตไว้ชอบและมั่นคงอยู่ในความชอบอยู่ในทางที่ชอบแล้ว ก็จะนำให้มรรคอื่น ๆ บังเกิดขึ้น และในบรรดามรรคอื่น ๆ เหล่านี้ สัมมาทิฏฐิย่อมเป็นหัวหน้าคือความเห็นถูกต้อง ความเห็นชอบเป็นข้อสำคัญ และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบ และสัมมาสติ ระลึกชอบ ประกอบอยู่ด้วยกันเป็นหลักในการปฏิบัติ เมื่อเป็นดั่งนี้แล้ว สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ สัมมาสติ ความระลึกชอบ โดยมีสัมมาสมาธิเป็นหลักหนุนอยู่เป็นฐานรองรับ ย่อมจะนำให้เจริญเพิ่มพูนสัมมาทิฏฐิเองด้วย และให้เจริญเพิ่มพูนสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ให้บังเกิดขึ้นตามกันไป นำให้มรรคมีองค์แปดนี้บรรลุถึงความงอกงามจนถึงบริบูรณ์ในที่สุด

ได้แสดงมรรคมีองค์แปด อันเป็นมรรคสัจจะ สภาพที่จริงคือมรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ซึ่งโดยปริยายคือทางอันหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงยกสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบว่าเป็นหัวหน้าและต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ ไปด้วยกันช่วยอบรมให้มรรคองค์อื่น ๆ บังเกิดขึ้น นับตั้งแต่อบรมเพิ่มเติมสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบเองให้เจริญมากยิ่งขึ้น และอบรม

สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบให้เจริญมากยิ่งขึ้น จนทำให้ทุก ๆ ข้อบรรลุถึงความบริบูรณ์ในที่สุด

สัมมาสมาธิในพระพุทธศาสนา

ยังมีข้อที่ควรพิจารณาเกี่ยวแก่สมาธิอีกอย่างหนึ่งว่า สมาธิที่มุ่งหมายในทางพระพุทธศาสนานั้นต้องเป็นสัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบดังนี้เป็นข้อหลัก และที่จะเป็นสัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบนั้นก็จะต้องประกอบด้วยองค์มรรคข้ออื่น ๆ คือจะต้องประกอบด้วยความเห็นชอบ ความดำริชอบเป็นตัวปัญญา จะต้องประกอบด้วยเจรจาชอบ การงานชอบ อาชีพชอบซึ่งเป็นศีล ทั้งจะต้องมีความเพียรพยายามชอบ สติคือความระลึกชอบ ซึ่งเป็นธรรมที่รวมอยู่ในข้อสมาธิหรือในจิตตสิกขา ดังนี้ จึงจะเป็นสัมมาสมาธิในพระพุทธศาสนา เมื่อเป็นดั่งนี้ จึงเป็นอันไม่นับถือสมาธิที่นอกไปจากนี้ว่า เป็นสมาธิที่เป็นมรรคสัจจะ สภาพที่จริงคือมรรค แม้ว่าจะเป็นสมาธิที่แนบแน่นบรรลุถึงฌาณ จนเป็นเหตุให้ผู้ได้ผู้ถึงได้ญาณ คือความหยั่งรู้พิเศษ เห็นนั่นเห็นนี่ ได้ยินนั่นได้ยินนี่ ดังที่เรียกว่าหูทิพย์ ตาทิพย์ หรือแม้ว่าจะมีอำนาจทางจิตอย่างอื่นนอกจากนี้ไปอีก ถ้าเพียงสมาธิอย่างเดียวเท่านี้ก็ไม่นับว่าเป็นมรรคสัจจะ สภาพที่จริงคือมรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์อันเป็นสัมมาสมาธิในพระพุทธศาสนา และเมื่อพิจารณาดูตามเรื่องราวก็จะเห็นได้ว่าสมาธิมิใช่มรรคดังกล่าวนี้ก็มีผู้ได้ผู้ถึงมาตั้งแต่ก่อนพระพุทธศาสนาบังเกิดขึ้น และก็ปรากฏที่แสดงไว้ว่า ผู้ที่ได้สมาธิเข้าขั้นฌานสมาบัติได้ไปบังเกิดใน

พรหมโลกอยู่เป็นอันมาก เพราะฉะนั้น บรรดาผู้มีสมาธิแม้ที่เป็นขั้นฌานสมาบัติอย่างสูง ก็มีผู้ได้ผู้ถึงมาแล้ว ดังที่มีแสดงว่า ได้มีเทพดามารพรหม มนุษย์และสัตว์ทุกจำพวกมามากมายแล้วตั้งแต่ก่อนพระพุทธศาสนาบังเกิดขึ้น ก่อนพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น เทวดามารพรหมก็มีอยู่เต็มสวรรค์เต็มพรหมโลกแล้ว มนุษย์ก็มีอยู่มากทั่วโลกแล้ว สัตว์นรกสัตว์เดียรัจฉานทั้งหลายก็มีอยู่เต็มนรกเต็มโลกอยู่แล้ว ก็แปลว่า บรรดาภูมิธรรมที่ให้ไปบังเกิดเป็นมนุษย์ก็ดี เป็นเทวดามารพรหมก็ดี ตลอดจนถึงไปเกิดในอบายทั้งหลายก็ดี ก็มีอยู่บริบูรณ์แล้ว ยังขาดแต่มรรคผลนิพพานเท่านั้นที่ยังไม่มี

พระพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้นในโลก ก็โดยที่ได้ทรงบำเพ็ญธรรมขึ้นโดยลำดับ บริบูรณ์ด้วยมนุษยธรรม บริบูรณ์ด้วยธรรมแห่งเทพแห่งพรหมทั้งหมด แปลว่าได้ทรงปฏิบัติธรรมให้พ้นจากโลกที่ชั่วที่ต่ำที่ทราม มาสู่โลกที่ดีที่ละเอียดประณีตขึ้นโดยลำดับ จนถึงทะลุโลกคือพ้นโลก เป็นโลกุตตรธรรม เป็นมรรคเป็นผลเป็นนิพพานขึ้นมาจึงได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ทรงบรรลุมรรคผลนิพพาน เพราะฉะนั้น ความพิเศษของพระพุทธศาสนาจึงอยู่ที่มรรค ผล นิพพานอันเป็นโลกุตตรธรรม ธรรมที่ให้พ้นจากโลกคือพ้นจากทุกข์ได้โดยแท้จริง โดยปฏิบัติในมรรคคือปฏิบัติให้พบความดับทุกข์นี้ เพราะฉะนั้น สมาธิที่มุ่งหมายในพระพุทธศาสนา จึงมิได้มุ่งหมายถึงสมาธิที่มุ่งหมายให้ได้หูทิพย์ตาทิพย์ ให้ได้อำนาจจิตต่าง ๆ แต่ว่ามุ่งหมายสมาธิ คือความตั้งจิตใจไว้ถูก มั่นคงอยู่ในทางที่ถูกนั้น แม้ว่าจะไม่ถึงฌาน เอาเพียงว่าให้ได้พบความสงบจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายอันเป็นบาทของปัญญา คือ ต้องการสมาธิที่จะทำให้ได้สัมมา-

ทิฏฐิคือความเห็นชอบ ให้ได้สัมมาสังกัปปะ คือความดำริชอบและต่อไปทุก ๆ ข้อ สมาธิที่ทำให้ได้ปัญญา ให้ได้ศีล และให้ได้สมาธิเองที่ชอบยิ่งขึ้น ดังนี้จึงเป็นสัมมาสมาธิในทางพุทธศาสนา

เพราะฉะนั้น ทางปฏิบัติที่ถูกต้องทางพระพุทธศาสนานั้นจึงต้องการให้ได้สมาธิเพื่อที่จะเห็นธรรมอันเป็นตัวปัญญา ที่เป็นสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ ที่จะทำให้เป็นศีล เป็นสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ และที่จะเป็นสัมมาวายามะ สัมมาสติ ดังนี้จึงเป็นสัมมาสมาธิที่ถูกต้อง และเมื่อพิจารณาดูแล้วก็จะเห็นว่า องค์มรรคทั้งปวงเหล่านี้ตั้งอยู่ที่จิตนี้แหละเป็นส่วนสำคัญ เพราะฉะนั้น เมื่อจิตดิ้นรนกวัดแกว่งกระสับกระส่าย องค์มรรคทั้งปวงก็ตั้งอยู่ไม่ได้ เหมือนอย่างว่าสิ่งอะไรที่หมุนติ้วอยู่จะเอาอะไรไปตั้งอยู่นั้นย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ คนจะไปยืนก็ยืนไม่ติด ต่อเมื่อจิตอันนี้ไม่ดิ้นรนกวัดแกว่งกระสับกระส่าย สัมมาทิฏฐิจึงจะตั้งขึ้นได้ สัมมาสังกัปปะจึงจะตั้งขึ้นได้เป็นต้น เพราะฉะนั้น จิตนี้จึงเป็นสิ่งสำคัญที่จะต้องหัดทำให้สงบ ให้ตั้งไว้ถูก และเมื่อจิตสงบตั้งไว้ถูกแล้ว จะตั้งอะไรลงไปที่เป็นกุศลธรรมทั้งหลายก็ย่อมตั้งอยู่ได้ อันนี้ควรทำความเข้าใจเกี่ยวกับสัมมาสมาธิในพระพุทธศาสนาอีกประการหนึ่ง

ได้สัมมาทิฏฐิย่อมได้สัมมาสังกัปปะ

พระพุทธเจ้ายังได้ตรัสต่อไปอีกในพระสูตรนั้นว่า เมื่อได้สัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ ก็ย่อมควรย่อมสามารถที่จะได้สัมมาสังกัปปะคือความดำริชอบ พิจารณาดูแล้วก็จะเห็นว่า เมื่อได้ความเห็นชอบ คือเมื่อได้ความหยั่งรู้ในทุกข์ ในเหตุเกิดทุกข์ ในทาง

ดับทุกข์ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ก็ย่อมทำให้สามารถให้อาจเพียงพอที่จะดำริออกจากทุกข์อันเป็นเนกขัมมสังกัปปะ ที่จะดำริไม่ปองร้ายทุกข์ ที่จะดำริไม่เบียดเบียนทุกข์ เพราะว่าความเบียดเบียนความปองร้ายนั้นย่อมเกิดขึ้นที่ขันธ์ห้านั่นเอง จะปองร้ายใคร จะเบียดเบียนใคร ก็ปองร้ายเบียดเบียนที่ขันธ์ห้า เพราะฉะนั้น ถ้าเห็นขันธ์ห้าเป็นตัวทุกข์เสียแล้ว ก็จะเกิดดำริไม่ปองร้ายตัวทุกข์ เพราะเป็นตัวทุกข์อยู่แล้วจะต้องไปปองร้ายทำไม และตัวทุกข์นั้นก็ไม่ได้ตรัสสอนให้ปองร้ายทำลาย ตรัสสอนให้กำหนดรู้ให้รอบคอบว่าเป็นทุกข์จริง ข้อที่ควรปองร้ายเบียดเบียนก็คือเหตุเกิดทุกข์ต่างหาก ได้แก่ตัณหาหรือโลภโกรธหลงทั้งหลาย ซึ่งควรที่จะปฏิบัติทำลายเสียระงับเสียดังนี้

ได้สัมมาสังกัปปะย่อมได้สัมมาวาจา

เมื่อได้สัมมาสังกัปปะคือความดำริชอบ ก็ย่อมอาจย่อมควรย่อมสามารถที่จะได้สัมมาวาจา เจรจาชอบ เพราะว่าความดำริชอบนั้นก็เป็นตัววิตกวิจาร คือความตรึกความตรองที่เป็นวจีสังขารเครื่องปรุงแต่งวาจา เพราะว่าจะเปล่งวาจาออกมานั้นก็จะต้องมีวิตกวิจารคือความตรึกความตรองก่อน แล้วจึงเปล่งวาจาออกมา ความตรึกตรองหรือความดำริอันเป็นสังกัปปะนี้จึงเป็นวจีสังขารเครื่องปรุงวาจา เพราะฉะนั้น เมื่อความดำริหรือวิตกวิจารอันเป็นเครื่องปรุงวาจาเป็นไปชอบ วาจาที่เปล่งออกมาก็ย่อมจะชอบ เมื่อกำหนดโดยข้อที่เว้นก็ย่อมจะเว้นจากวาจาเท็จ วาจาส่อเสียด วาจาหยาบ และวาจาเพ้อเจ้อ เหลวไหล เมื่อจะกำหนดในข้อที่เปล่งออก

มาก็จะเป็นวาจาที่จริง เป็นประโยชน์ถูกกาละ เป็นวาจาที่สมานสามัคคี เป็นวาจาที่สุภาพไพเราะจับใจ เป็นวาจาที่มีหลักฐานเป็นธรรม เป็นวินัย มีขอบเขต

ได้สัมมาวาจาย่อมได้สัมมากัมมันตะ

เมื่อได้สัมมาวาจาคือเจรจาชอบ ก็ย่อมควรย่อมเพียงพอ ย่อมอาจที่จะได้สัมมากัมมันตะ การงานชอบ เมื่อแสดงในทางเว้นก็จะเว้นจากการฆ่า เว้นจากการลัก เว้นจากการประพฤติผิดในกามทั้งหลาย เมื่อจะแสดงในด้านกระทำ ก็จะให้ทำการงานที่เกื้อกูลแก่ชีวิตร่างกาย การงานที่จะทำให้ได้ทรัพย์มาโดยชอบ และเป็นความประพฤติชอบในกามทั้งหลาย จนถึงเว้นจากอพรหมจริยกิจ

ได้สัมมากัมมันตะย่อมได้สัมมาอาชีวะ

เมื่อได้สัมมากัมมันตะ การงานชอบ ก็ย่อมอาจย่อมควรย่อมเพียงพอที่จะได้สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ เพราะจะทำให้เว้นจากมิจฉาอาชีวะ สำเร็จสัมมาอาชีวะ

ได้สัมมาอาชีวะย่อมได้สัมมาวายามะ

เมื่อได้สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ก็ย่อมเพียงพอย่อมควรย่อมอาจที่จะได้สัมมาวายามะ เพียรชอบ เพราะจะทำให้เพียรระวังบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น เพียรละบาปอกุศลที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพียรรักษากุศลที่บังเกิดขึ้น

แล้วให้ตั้งอยู่และอบรมเพิ่มเติมให้บรรลุถึงความบริบูรณ์

ได้สัมมาวายามะย่อมได้สัมมาสติ

เมื่อได้สัมมาวายามะ เพียรชอบ ก็ย่อมควรย่อมเพียงพอย่อมอาจสามารถที่จะได้สัมมาสติ ระลึกชอบ เพราะจะทำให้อบรมสติระลึกตามดูในกาย เวทนา จิต ธรรม อันเป็นสติปัฏฐานทั้งสี่

ได้สัมมาสติย่อมได้สัมมาสมาธิ

เมื่อได้สัมมาสติ ระลึกชอบ ก็ย่อมจะเพียงพอย่อมจะควรย่อมอาจสามารถที่จะได้สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ คือทำจิตให้สงบจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย ตั้งมั่นเป็นสมาธิบรรลุถึงเอกัคคตา คือความมีอารมณ์อันเดียวของจิต ตั้งแต่ขั้นธรรมดาจนถึงขั้นอัปปนา คือแนบแน่นแน่วแน่ จนถึงขั้นที่เป็นฌาน คือความเพ่งที่หนึ่ง ที่สอง ที่สาม ที่สี่

ได้สัมมาสมาธิย่อมได้สัมมาญาณ

เมื่อได้สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ ก็ย่อมควรย่อมเพียงพอย่อมอาจย่อมสามารถที่จะได้สัมมาญาณ คือความหยั่งรู้ชอบอันเป็นตัวความรู้ความเห็นชอบ

ได้สัมมาญาณย่อมได้สัมมาวิมุตติ

เมื่อได้สัมมาญาณคือความหยั่งรู้ชอบ ก็ย่อมควรย่อมเพียงพอ

ย่อมอาจย่อมสามารถที่จะได้สัมมาวิมุตติ คือความหลุดพ้นชอบตั้งแต่ในขั้นที่เป็นตทังควิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยองค์นั้นอันเป็นความหลุดพ้นชั่วคราว วิกขัมภนวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยความสะกดไว้ด้วยอำนาจของสมาธิถึงขั้นฌาน สมุจเฉทวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยความตัดขาดด้วยมรรค ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยความสงบระงับด้วยผล และนิสสรณวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยการแล่นออกด้วยนิพพาน

ตทังควิมุตติ และวิกขัมภนวิมุตติ เป็นกุปปวิมุตติคือวิมุตติที่ยังกำเริบได้ คือยังเสื่อมได้หรือเป็นสมยวิมุตติ หลุดพ้นชั่วสมัยหรือชั่วคราว อันเป็นวิมุตติของสามัญชนทั่วไป ซึ่งเมื่อปฏิบัติในศีล สมาธิ ปัญญา ก็ย่อมได้วิมุตติคือความหลุดพ้นด้วยองค์คือศีล สมาธิ ปัญญา ตามภูมิตามชั้นเป็นครั้งเป็นคราวได้แล้วก็เสื่อม ส่วนสมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ เป็นความหลุดพ้นด้วยมรรคผลนิพพานเป็นอกุปปธรรม ธรรมที่ไม่กำเริบ คือหลุดพ้นได้เด็ดขาด เป็นอสมยวิมุตติ คือความหลุดพ้นไม่มีสมัยคือตลอดไป เป็นวิมุตติของพระอริยบุคคลทั้งหลาย ได้ตรัสไว้ว่า ตั้งแต่สัมมาทิฏฐิจนถึงสัมมาสมาธิแปดองค์นี้สำหรับพระเสขะ แต่เมื่อเติมอีกสอง สัมมาญาณและสัมมาวิมุตติ อันหมายถึงวิมุตติเด็ดขาดของพระอรหันต์ทั้งหลายก็เป็นของอเสขบุคคล

ละอกุศลธรรมด้วยมรรคสิบ

พระพุทธเจ้าได้ตรัสอธิบายไว้ต่อไปอีกว่า สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบนั้นย่อมละมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด และเป็นเหตุละบาป

อกุศลทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาทิฏฐิ เป็นเหตุอบรมทำกุศลทั้งหลายให้บังเกิดขึ้นด้วยสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ ย่อมละมิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิดและเป็นเหตุละอกุศลบาปกรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะความดำริผิด เป็นเหตุอบรมกุศลธรรมทั้งหลายด้วยดำริชอบนั้น สัมมาวาจา เจรจาชอบ ย่อมละการเจรจาผิด เป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาวาจาและเป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาวาจานั้น สัมมากัมมันตะ การงานชอบ ย่อมละมิจฉากัมมันตะ การงานที่ผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉากัมมันตะ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมากัมมันตะนั้น สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ละมิจฉาอาชีวะเลี้ยงชีวิตผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาอาชีวะ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาอาชีวะนั้น สัมมาวายามะ เพียรชอบ ละมิจฉาวายามะ เพียรผิดพยายามผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาวายามะ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาวายามะนั้น สัมมาสติ ระลึกชอบ ละมิจฉาสติ และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาสติ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาสตินั้น สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ ละมิจฉาสมาธิ และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาสมาธิ เห็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาสมาธินั้น สัมมาญาณ ความหยั่งรู้ชอบ ละมิจฉาญาณความหยั่งรู้ผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้น

เพราะมิจฉาญาณ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาญาณ สัมมาวิมุตติ ความหลุดพ้นชอบ ละมิจฉาวิมุตติ ความหลุดพ้นผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาวิมุตติ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาวิมุตตินั้น ดั่งนี้

มรรคสมังคี

มรรคมีองค์แปด และเมื่อเพิ่มสัมมาญาณ สัมมาวิมุตติเป็นสิบ ย่อมประกอบกันเป็นไปเพื่อวิมุตติ คือความหลุดพ้นซึ่งรวมอยู่ด้วยเป็นข้อที่สิบ เป็นตัวนิโรธ ความดับทุกข์ ซึ่งเป็นนิโรธสัจจะด้วยประการฉะนี้ ในมหาสติปัฏฐานสูตรนี้ก็กล่าวได้ว่า ได้ทรงยกสัมมาสติคือความระลึกชอบขึ้นเป็นหลัก และก็แสดงธรรมทั้งหลายรวมเข้าเช่นเดียวกับในพระสูตรนั้น ได้ยกเอาสัมมาสมาธิเป็นหลัก และเอาข้ออื่น ๆ ประกอบเข้า ฉะนั้น จึงพึงสันนิษฐานว่า ข้อที่ทรงแสดงเหล่านี้เป็นปริยายธรรม ธรรมที่ทรงแสดงเป็นปริยาย คือนัยะอันหนึ่ง ๆ แต่เมื่อพิจารณารวมกันทั้งหมดแล้ว ก็จะพึงเห็นได้ว่าทุกข้อต่างมีความสำคัญเป็นหลักอยู่ด้วยกันทุก ๆ ข้อ ซึ่งจะต้องรวมกันเป็นมรรคสมังคี ความพร้อมเพรียงกันแห่งองค์มรรค เมื่อเป็นดั่งนี้จึงจะเป็นเพื่อผลของการปฏิบัติ และการปฏิบัติในสติปัฏฐานนั้นได้ตรัสยกย่องว่าให้บรรลุถึงอัญญา คือความรู้ทั่วถึงอันเป็นภูมิธรรมขั้นสูงสุด หรือความเป็นอนาคามี ตามลำดับการที่ปฏิบัติ ซึ่งยกเอาการที่ปฏิบัตินั้นเจ็ดปี ถอยลงมาถึงเจ็ดวัน หรือเจ็ดวันถึงเจ็ดปี แต่ก็พึงทำความเข้าใจว่า ย่อมหมายความถึงความปฏิบัตินั้นบรรลุถึง

ความบริบูรณ์ คือบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง เมื่อเป็นดั่งนี้แล้วจะช้าวัน หรือเร็ววันก็ดี ย่อมให้บรรลุผล และถึงแม้ว่าจะไม่บรรลุผลถึงอัญญาหรือความเป็นอนาคามี ดั่งนั้น ย่อมทำให้บรรลุผลที่หย่อนลงมาตามควรแก่การปฏิบัติ ที่จะไม่บรรลุผลเลยนั้นหามีไม่

ผลสูงสุดในพระพุทธศาสนา : นิพพาน

นิพพาน แม้ว่าจะหมายถึงธรรมที่พึงบรรลุสูงสุดในพระพุทธศาสนา อันอาจจะเข้าใจว่าเป็นธรรมสุดเอื้อม แต่เมื่อพิจารณาดูให้ดีแล้วก็จะเห็นว่า จำเป็นที่จะต้องมีจุดมุ่งหมายในการปฏิบัติธรรม และจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนานั้นก็คือ นิพพาน อันเป็นธรรมสิ้นกิเลสสิ้นกองทุกข์ทั้งสิ้น เมื่อมีจุดมุ่งหมายเพื่อบรรลุถึงภูมิธรรมอันสูงสุดนี้ การปฏิบัติแม้จะเป็นขั้นเบื้องต้นเบื้องต่ำก็เป็นการปฏิบัติที่บ่ายหน้าไปสู่นิพพานนั้น ดังที่เรียกว่า เอียงเทลุ่มลาดไปสู่นิพพานนั้นเป็นอย่างเดียวกัน และแม้ว่าจะยังไม่ได้ไม่ถึงก็พึงระลึกถึงได้ และตั้งอธิษฐานจิตเพื่อบรรลุได้ ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า แม้แต่โบราณกาลมาท่านก็นิยมอธิษฐานใจในเมื่อได้บำเพ็ญกุศลหรือปฏิบัติธรรมว่า *นิพพานปัจจโย โหตุ* จงเป็นปัจจัยเพื่อบรรลุนิพพานหรือจงเป็นปัจจัยแห่งนิพพาน ดั่งนี้ และแม้บรรดาท่านที่ได้บรรลุถึงนิพพานแล้ว ก่อนแต่บรรลุก็จะต้องตั้งอธิษฐานจิตเพื่อนิพพานด้วยกันทั้งนั้น จึงจะเป็นเหตุให้ปฏิบัติในปฏิปทา คือข้อปฏิบัติหรือทางปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานดังที่ได้มี

แสดงถึงคุณของพระพุทธเจ้าว่า เป็นผู้ที่ใครๆ ไม่พึงตำหนิติเตียนโจทประท้วงได้สามประการ คือ

หนึ่ง พระตถาคตพุทธเจ้าทรงเป็นผู้มีธรรมอันกล่าวดีแล้ว อันสมณพราหมณ์หรือเทพยดามารพรหมไม่พึงทักท้วงโดยธรรมได้ว่าพระองค์มิได้มีธรรมอันกล่าวดีแล้ว

สอง พระตถาคตพุทธเจ้าทรงบัญญัติแสดงปฏิปทา ทางปฏิบัติหรือข้อปฏิบัติให้ถึงนิพพานแก่สาวกทั้งหลายแล้วโดยประการที่สาวกทั้งหลายปฏิบัติแล้ว ก็จะพึงกระทำให้แจ้งเพราะรู้ยิ่งเองแล้วในทิฏฐธรรม คือในปัจจุบัน ซึ่งเจโตวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยใจ ปัญญาวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยปัญญา อันไม่มีอาสวะคือกิเลสซึ่งนอนจมหมักหมมอยู่เพราะสิ้นอาสวะทั้งหลายยับยั้งอยู่ สมณพราหมณ์หรือเทพยดามารพรหมไม่ถึงตำหนิโจทท้วงโดยธรรมได้ในปฏิปทาให้ถึงนิพพานที่ทรงบัญญัติแสดงดีแล้วนั้น และ

สาม พระตถาคตพุทธเจ้าได้ทรงมีบริษัทแห่งสาวกมิใช่ร้อยเดียว คือจำนวนมาก ซึ่งปฏิบัติตามปฏิปทาให้บรรลุถึงนิพพานนั้น ก็กระทำให้แจ้งวิมุตติ ความหลุดพ้นเพราะสิ้นอาสวะทั้งหลาย ไม่มีสมณพราหมณ์หรือเทพยดามารพรหมจะพึงตำหนิโจทท้วงได้แม้ในข้อนี้

ฉะนั้น พระองค์จึงไม่ทรงมองเห็นเครื่องกาหมายอันแสดงว่าบกพร่องผิดพลาด ซึ่งเมื่อพระองค์ไม่ทรงเห็นเครื่องกาหมายนี้ก็ทรงบรรลุถึงความเกษม ความไม่กลัว และความกล้าหาญ ดั่งนี้

นี้เป็นพระพุทธคุณ คือคุณของพระพุทธเจ้าอันแสดงว่า ได้ทรงแสดงปฏิปทาให้บรรลุถึงนิพพาน และก็ได้มีบริษัทแห่งสาวก

ปฏิบัติแล้วบรรลุถึงนิพพานมิใช่ร้อยเดียว หมายความว่า มีจำนวนมากดั่งนี้ ฉะนั้น แม้ว่าจะยังไม่ได้ไม่ถึง แต่เมื่อตั้งอธิษฐานจิตไว้และปฏิบัติธรรมก็ชื่อว่า เป็นการปฏิบัติตรงต่อธรรมเป็นที่พ้นกิเลสและกองทุกข์ คือนิพพานอันเป็นธรรมสูงสุดในพระพุทธศาสนา และดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า แม้แต่ท่านผู้บรรลุแล้ว ก่อนที่จะบรรลุก็จะต้องอธิษฐานจิตให้บรรลุทั้งนั้น ก็แปลว่า มีอนุสสติ คือความระลึกถึงนิพพานเป็นเบื้องหน้า เมื่อเป็นดั่งนี้ จึงน้อมนำให้มีการปฏิบัติ และก็ได้กล่าวแล้วเช่นเดียวกันว่า ไม่ต้องกลัวว่าจะบรรลุถึงนิพพานเร็ว เพราะว่าอันอาสวกิเลส กิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิตสันดานนี้มากมายนักอย่างเป็นกองโต อย่างภูเขาใหญ่ การปฏิบัติธรรมครั้งหนึ่ง ๆ ก็คล้าย ๆ กับนำผ้าไปปัดภูเขาใหญ่นี้ทีหนึ่ง ๆ จะทำให้ภูเขาสึกกร่อนไปสักเท่าใด ฉะนั้นแม้จะมีจิตอธิษฐานให้บรรลุนิพพาน ปฏิบัติธรรมก็ไม่ต้องกลัวว่า จะบรรลุนิพพานเร็ว ข้อที่ควรกลัวนั้นก็คือจะบรรลุช้า ต้องท่องเที่ยววนเวียนไปในสังสารวัฏตลอดกาลยืดยาวนาน

สัลเลขปฏิบัติ

ในต่อไปนี้จะได้แสดงถึงชั้นธรรมเพื่อที่จะให้มีความเข้าใจถึงภูมิธรรมที่พึงบรรลุในการปฏิบัติธรรมตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าอันผู้ปฏิบัติพึงบรรลุได้ การปฏิบัติธรรมนั้นเบื้องต้นต้องทำความเข้าใจไว้ก่อนว่า โดยตรงเพื่อขัดเกลากิเลสในจิตอันเรียกว่า “สัลเลขธรรม” ธรรมเป็นเครื่องขัดเกลากิเลสในจิต หรือสัลเลขปฏิบัติ การปฏิบัติเพื่อขัดเกลากิเลสในจิต จิตนี้สามารถ

ปฏิบัติขัดเกลากิเลสออกได้ เพราะว่าจิตเป็นธรรมชาติปภัสสรคือผุดผ่อง จิตเป็นวิญญาณธาตุคือธาตุรู้ คือรู้อะไรได้ แต่ว่าจิตนี้ถูกอุปกิเลส คือเครื่องเศร้าหมองที่จรเข้ามา มาทำให้เศร้าหมองไป เครื่องเศร้าหมองของจิตนี้เรียกกันเป็นคำกลางๆ ทั่วไปว่า กิเลสที่แปลว่าเครื่องเศร้าหมอง หมายถึงเครื่องเศร้าหมองของจิตทุกอย่างจะเป็นราคะ โทสะ โมหะ จะเป็นอวิชชา ตัณหา อุปาทาน หรือจะเป็นกิเลสข้อใดข้อหนึ่งที่แสดงไว้ ก็รวมอยู่ในคำว่ากิเลส คือเครื่องเศร้าหมองทั้งนั้น และสำหรับในที่นี้มีคำว่าอุปเติมเข้าไปว่าอุปกิเลสนั้น ก็เพื่อที่จะชี้แจงแสดงว่า กิเลสนั้นเป็นเครื่องที่จรเข้ามาสู่จิต หรือจรเข้าไปในจิต อุปแปลว่าเข้ามาหรือแปลว่าเข้าไป คำนี้จึงบ่งความว่ากิเลสนั้นไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของจิต แต่เป็นสิ่งที่จรเข้ามาหรือจรเข้าไปสู่จิต เหมือนอย่างเป็นอาคันตุกะ คือเป็นแขกผู้จรมาอาศัยไม่ใช่เป็นเจ้าของบ้าน ถ้าหากว่ากิเลสเป็นเนื้อแท้ของจิต หรือเป็นตัวเจ้าของบ้านก็ไม่อาจจะขัดเกลาหรือชำระล้างได้ แต่เพราะเป็นอุปกิเลส เป็นเครื่องที่จรเข้ามา ดั่งนั้นจึงชำระล้างได้ขัดเกลาได้ ต้องการแสดงความหมายดั่งนี้ จึงเติมคำว่าอุปเข้าไป

สำหรับในพระพุทธภาษิตซึ่งแสดงถึงความที่กิเลสเป็นเครื่องจรเข้ามานั้น และกิเลสที่จรเข้ามานี้เมื่อมานอนจมหมักหมมอยู่ในจิตจนเรียกว่าเป็นเครื่องหมักหมมมีชื่อว่าอาสวะ เป็นเครื่องนอนจมมีชื่อว่าอนุสัย เมื่อเป็นดั่งนี้ จึงคล้ายๆ กับว่า เป็นตัวประจำอยู่ในจิตอย่างถาวร เป็นตัวที่ยึดครองอยู่ในจิตอย่างถาวร อันที่จริงอาสวอนุสัยก็คล้ายๆ อย่างนั้น อยู่กับจิตมานาน ไม่รู้ว่านานเท่าใดและก็พอกพูนให้มากขึ้นได้ในเมื่อไม่มีปฏิบัติธรรมเป็นเครื่องขัด

เกลา แต่ว่าปฏิบัติในทางพอกพูนส่งเสริมอาสวกิเลส หรืออนุสัยกิเลสนี้ ก็เพิ่มพูนมากขึ้นได้ แต่ในทางตรงกันข้ามเมื่อปฏิบัติในด้านขัดเกลาก็ทำให้อาสวอนุสัยนี้น้อยลงไปได้ และการปฏิบัติเป็นเครื่องขัดเกลานั้นก็คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทุกข้อทุกบท อันรวมเข้าคือศีล สมาธิ ปัญญา

ธรรมแม้ว่าจะแสดงในชื่ออย่างอื่นก็รวมเข้าในสามข้อนี้ คือ ศีล สมาธิ ปัญญาทั้งหมด หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งรวมเข้าในพระโอวาทที่เป็นตัวปาติโมกข์ คือเป็นหัวข้อเป็นประธานสามประการ คือ ละบาปทั้งปวงหนึ่ง ทำกุศลให้ถึงพร้อมหนึ่ง ชำระจิตของตนให้ผ่องใสหนึ่ง ดั่งนี้ ธรรมคำสั่งสอนทั้งปวงนี้ย่อมเป็นไปเพื่อขัดเกลาอาสวกิเลสทั้งนั้น เพราะฉะนั้น จึงได้มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้ดังที่ได้เคยกล่าวแล้วว่า ธรรมทั้งปวงนั้นมีวิมุตติ คือความหลุดพ้นเป็นรสเหมือนกันหมด เหมือนอย่างน้ำในมหาสมุทรทั้งหมดมีรสเค็มเป็นรสเหมือนกันหมดฉะนั้น เพราะฉะนั้นเมื่อปฏิบัติขัดเกลาไป ในที่สุดจิตนี้ก็จะวิมุตติหลุดพ้นจากอาสวกิเลสทั้งหลาย เมื่อวิมุตติหลุดพ้นจากอาสวกิเลสทั้งหลาย ก็บรรลุนิพพานอันเป็นธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้น ดั่งนี้

เพราะฉะนั้น ตามหลักพระพุทธศาสนาดังกล่าวมานี้ บุคคลจึงสามารถขัดเกลาจิตใจของตนให้วิมุตติหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหมด บรรลุถึงนิพพานอันเป็นธรรมที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้นได้ และเมื่อจิตมีกิเลสได้ จิตนี้ก็พ้นกิเลสได้ อันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ เมื่อมีความเข้าใจให้ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนาดังนี้แล้ว ก็จะเข้าใจว่าสามารถปฏิบัติให้บรรลุนิพพานได้ มิใช่ว่าไม่สามารถจะ

ปฏิบัติได้ เท่ากับอาการที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้สามอย่าง คือ

หนึ่ง ทรงสั่งสอนเพื่อรู้ยิ่งเห็นจริงในธรรมที่ควรรู้ควรเห็น

สอง ทรงสั่งสอนมีเหตุอันอาจตรองตามให้เห็นจริงได้ และ

สาม ทรงสั่งสอนมีปฏิหาริย์ ผู้ปฏิบัติย่อมได้รับผลสมควรแก่ความปฏิบัติ

เพราะฉะนั้น เมื่อทรงบัญญัติแสดงปฏิปทาให้ถึงนิพพานไว้ ปฏิปทาที่ทรงบัญญัติแสดงนั้น จึงรู้ได้เข้าใจได้ และมีเหตุที่จะตรองตามให้เห็นจริงได้ ทั้งเมื่อปฏิบัติแล้วก็บรรลุได้ตามสมควรแก่ความปฏิบัติ นี้คือปาฏิหาริย์ของธรรม อันหมายความว่าบรรลุผลได้ตามสมควรแก่ความปฏิบัติจริง ไม่ใช่บรรลุไม่ได้ ดังที่ปรากฏว่ามีผู้บรรลุมิใช่ร้อยเดียว คือเป็นจำนวนมากดังแสดงในพระพุทธคุณดังกล่าวข้างต้นนั้น และในการปฏิบัติขัดเกลาเพื่อบรรลุวิมุตติคือความหลุดพ้นดังกล่าวนั้น ก็พึงเข้าใจขั้นอันเป็นตัวเหตุตัวผลของการปฏิบัติโดยสังเขปดั่งนี้ว่า ในการปฏิบัติตั้งแต่ขั้นเบื้องต้นดังที่เราทั้งหลายได้ปฏิบัติกันอยู่นี้ก็เรียกว่า เป็นการปฏิบัติขัดเกลาไปโดยลำดับ และก็ขัดเกลาได้ คราวนี้ตามหลักที่มีแสดงไว้ทางพระพุทธศาสนา เมื่อยังละกิเลสไม่ได้เด็ดขาดบางส่วนหรือสิ้นเชิง ก็ชื่อว่ายังอยู่ในภูมิของปุถุชนหรือกัลยาณชน อันเรียกว่าเป็นภูมิของสามัญชนทั่วไป เมื่อปฏิบัติจนถึงละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วนหรือสิ้นเชิง ก็เรียกว่าเป็นการปฏิบัติเข้าถึงขั้นอริยภูมิ ภูมิของพระอริยะหรืออริยชน ชนหรือบุคคลผู้เป็นอริยะ ดั่งนี้

มรรค ผล นิพพาน

ในขั้นที่จะละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วนหรือสิ้นเชิงนี้ ตามหลักทางพระพุทธศาสนาแบ่งขั้นไว้เป็นมรรค ผล นิพพาน

มรรคนั้นตามศัพท์แปลว่า ทาง หมายถึงเหตุคือธรรมปฏิบัติที่เป็นส่วนเหตุ อันเป็นเหตุละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วนหรือสิ้นเชิง เรียกว่า มรรค

ความละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วนหรือสิ้นเชิงอันเป็นผลของมรรคนั้นเรียกว่า ผล

ภูมิธรรมอันสูงกว่ามรรคผลขึ้นไปอีกขั้นหนึ่งอันเป็นขั้นที่สุด เรียกว่า นิพพาน

รวมเป็น มรรค ผล นิพพาน

สังขตธรรม อสังขตธรรม

คราวนี้ท่านมีอุปมาแสดงไว้ว่า กิเลสนั้นเปรียบเหมือนโรค มรรคนั้นเปรียบเหมือนยาสำหรับรักษาโรค เยียวยาโรค ผลนั้นเหมือนอย่างความหายโรค เพราะเหตุที่ใช้ยาบำบัดโรคได้ นิพพานนั้นเหมือนอย่างภาวะของร่างกายที่กลับมีอนามัย คือมีความไม่มีโรค มีสุขภาพอันดี และตามหลักพระพุทธศาสนาแสดงว่า มรรคผลนั้นเป็นสังขตธรรม คือธรรมที่ปฏิบัติปรุงแต่งให้บังเกิดมีขึ้น นิพพานเป็นอสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ต้องบัญญัติปรุงแต่งให้มีขึ้น ฉะนั้นมรรคผลจึงต้องปฏิบัติ คือปฏิบัติในมรรค ปฏิบัติในศีล ปฏิบัติในสมาธิ ปฏิบัติในปัญญา ไม่ปฏิบัติจะให้เป็นศีล เป็นสมาธิ เป็นปัญญาขึ้นมานั้นไม่ได้ ต้องมีการปฏิบัติให้เป็นศีล เป็นสมาธิ เป็น

ปัญญาขึ้น และเมื่อปฏิบัติให้เป็นมรรคขึ้นมา ผลของมรรคก็นับว่าเป็นสังขตธรรมด้วย เพราะย่อมรวมอยู่ในเรื่องของการปรุงแต่งเหมือนกัน ก็เหมือนอย่างการใช้ยาเยียวยาโรคก็ต้องมีการทำยาต้องมีการบริโภคยา และยาก็กำจัดโรค โรคก็หาย กลายเป็นไม่มีโรค การเยียวยาเทียบกับมรรค และความหายโรคก็เทียบกับผลฉะนั้น จึงเป็นสังขตธรรม เพราะต้องปรุงแต่งคือต้องทำ แต่ว่าความที่ร่างกายมีสุขภาพอนามัยไม่มีโรคนั้น ไม่ใช่เป็นเรื่องของการปรุงแต่งดังกล่าว เพราะไม่มีโรคจะต้องเยียวยา เมื่อไม่มีโรคจะต้องเยียวยา ก็ไม่ต้องมีความหายโรค ฉะนั้น ความไม่มีโรคจึงเทียบกับนิพพาน ซึ่งเป็นอสังขตธรรม ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุง

ยังมีอุปมาอีกอย่างหนึ่งซึ่งจะพึงเห็นได้ชัด เหมือนอย่างว่าการมาสู่ที่นี้ การมานั้นก็ต้องอาศัยพาหนะหรือว่าเดินมาจึงมาถึงการมาโดยอาศัยพาหนะหรือว่าเดินมานั้นก็เหมือนอย่างเป็นมรรคการถึงที่นี้ก็เหมือนอย่างเป็นผล ส่วนที่นี้เองนั้นเป็นที่ถึง เปรียบเสมือนอย่างว่าเป็นนิพพาน ฉะนั้นการมาและการถึงจึงเป็นสังขตธรรมซึ่งผู้ปฏิบัติต้องปรุงแต่ง แต่ว่าที่นี้ซึ่งเป็นที่มาถึงนั้นผู้ปฏิบัติไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง จะกล่าวว่าเป็นที่ที่มีอยู่ก็ได้ เหมือนอย่างเป็นนิพพานเพราะฉะนั้น มรรคผลจึงเป็นสังขตธรรม มีเกิดมีดับ แต่นิพพานนั้นเป็นอสังขตธรรม ไม่เกิดไม่ดับ เหมือนอย่างการมาถึงที่นี้ การมานั้นเมื่อมาจนถึง กิริยาที่มาก็เป็นอันว่าดับไป หายไป และเมื่อมาถึงแล้ว การถึงนั้นก็เป็นอันว่าดับไปหายไปเหมือนกัน จึงดำรงอยู่แต่ความที่ตั้งอยู่ดำรงอยู่ในที่ที่ถึงนี้ คือดำรงอยู่หรือตั้งอยู่ในที่ที่ถึงเช่นในที่นี้ก็เหมือนอย่างการบรรลุนิพพานหรือตั้งอยู่ในที่ที่เรียกว่านิพพาน

อันเป็นธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์นั้น

เพราะฉะนั้น จึงพึงเข้าใจเรื่องมรรค ผล นิพพาน ดั่งนี้ และเมื่อแสดงให้พิสดารออกไป ท่านก็แยกออกเป็นมรรคสี่ หมวดผลสี่ และนิพพานก็อาจจะเป็นสี่ แต่ท่านนับเป็นหนึ่ง รวมเรียกว่าโลกุตตรธรรมเก้า คือธรรมที่เหนือโลกเก้าประการ ดั่งนี้

นิพพาน วิราคะ

ศัพท์ธรรมที่หมายถึงความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ หรือกล่าวรวม ๆ ว่า หมายถึง มรรค ผล นิพพานนี้ ย่อมมีใช้อยู่เป็นอันมาก เช่นคำว่า วิมุตติ วิราคะ นิพพาน คำว่า วิมุตติและนิพพานนั้นเรียกถึงอยู่บ่อย ๆ และก็ใช้ปนกันไปอยู่ คำว่าวิราคะนั้นในภาษาไทยไม่ค่อยได้ใช้เรียกกันนัก แต่ว่าในพระสูตรทั้งหลายใช้คำว่า วิราคะ อันหมายถึง มรรค ผล นิพพาน อยู่เป็นอันมาก และคำว่าวิราคะนี้ก็ใช้หมายถึงธรรมขั้นนี้ในพระสูตรอันสำคัญหรือในที่อันสำคัญอยู่เนือง ๆ เพราะฉะนั้นจึงควรทำความรู้เรื่องศัพท์แสงที่ใช้ตามสมควร

ในเบื้องต้นก็พึงเข้าใจธรรมอันเป็นโลกุตตรธรรม ซึ่งแปลว่าธรรมที่อยู่เหนือโลกหรือพ้นโลก อันหมายถึงที่พ้นทุกข์ คือ มรรค ผล นิพพาน เป็นหลักสำคัญไว้ก่อน คำว่า “วิราคะ” แปลว่าสิ้นกิเลสเป็นเครื่องย้อมใจ หรือว่าสิ้นความติดใจยินดี สิ้นความกำหนัดพอใจ สำหรับคำแปลที่อิงพยัญชนะคือถ้อยคำก็ได้แก่สิ้นกิเลสเป็นเครื่องย้อมใจ เพราะคำว่าราคะนั้นมาจากธาตุศัพท์ที่ใช้สำหรับวัตถุว่า ย้อม หรือเครื่องย้อม หมายถึงสีสำหรับย้อมผ้า หรือเป็นเครื่องย้อมผ้า

เมื่อมาใช้ทางจิตใจจึงนำคำนี้มาใช้เรียกถึงเครื่องย้อมใจ คือย้อมใจให้ยินดีให้ติด ฉะนั้น นอกจากจะแปลว่าเครื่องย้อมใจ ก็อาจจะแปลว่าติดใจได้ด้วย เหมือนอย่างสีที่ใช้ย้อมผ้า สีนั้นก็ติดผ้าทำให้ผ้ามีสีเป็นต่าง ๆ เครื่องย้อมใจก็เช่นเดียวกันก็ทำให้ใจเป็นสี และสีที่สำคัญก็คือความยินดีนั้นเอง ฉะนั้นจึงแปลว่าติดใจได้ด้วย คือเป็นเครื่องติด เป็นเครื่องย้อมหรือเป็นเครื่องทำให้ติดใจ คราวนี้ วิราคะหมายถึง สิ้นเครื่องย้อมใจ สิ้นเครื่องติดใจดังกล่าวนั้น

วิราคะนี้อาจจะหมายถึงมรรคก็ได้ หมายถึงผลก็ได้ หมายถึงนิพพานก็ได้ ถ้าหมายถึงมรรค แปลว่าเป็นเครื่องทำให้สิ้นกิเลสเป็นเครื่องย้อมใจหรือเป็นเครื่องทำให้สิ้นกิเลสที่ทำให้ติดใจยินดี หมายถึงผลก็แปลว่า ความสิ้นกิเลสเป็นเครื่องย้อมใจ ความสิ้นกิเลสเป็นเครื่องติดใจ ถ้าหมายถึงนิพพานก็แปลว่า เป็นที่สิ้นกิเลสเป็นเครื่องย้อมใจ เป็นที่สิ้นกิเลสเป็นเครื่องติดใจ ท่านสอนให้แปลดั่งนี้ สำหรับธรรมที่ใช้หมายถึงมรรค ผล นิพพาน คือถ้าหมายถึงมรรคแปลว่าเป็นเครื่อง หรือเป็นเหตุ เพราะมรรคเป็นเหตุ ถ้าหมายถึงผลแปลว่า ความ ถ้าหมายถึงนิพพานแปลว่าเป็นที่ ฉะนั้น เมื่อแปลว่าเป็นเครื่องหรือเป็นเหตุก็เป็นมรรค เป็นความสิ้นกิเลสก็เป็นผล เป็นที่สิ้นกิเลสก็เป็นนิพพาน ดั่งนี้

ในที่บางแห่ง วิราคะ หมายถึง มรรค ดังที่แสดงว่า เห็นด้วยสัมมัปปัญญา คือปัญญาชอบตามเป็นจริง ย่อมหน่าย เพราะหน่ายย่อมเป็นวิราคะ คือสิ้นติดสิ้นยินดี เพราะวิราคะสิ้นติดสิ้นยินดีย่อมวิมุตติ คือหลุดพ้น วิราคะที่ใช้ในที่นี้หมายถึงมรรค และวิมุตติก็หมายถึงผล คือเป็นความหลุดพ้น

ในที่บางแห่งวิราคะหมายถึงนิพพาน ดังที่มีแสดงไว้ในพระสูตรหนึ่งว่า ธรรมทั้งหลายที่เป็นสังขต คือที่ถูกปรุงแต่งหรือที่มีการปรุงแต่ง มีมรรคมีองค์แปดประการเป็นยอดหรือเป็นเลิศ ธรรมที่เป็นอสังขตคือที่ไม่ถูกปรุงแต่ง มีวิราคะเป็นยอดหรือเป็นเลิศ ดั่งนี้ ในที่นี้ วิราคะก็หมายถึงนิพพาน ส่วนนิพพานนั้นโดยตรงก็หมายถึงนิพพาน ดังที่แสดงอธิบายกันทั่วไป ซึ่งอยู่ในอันดับต่อจากมรรคผล ดังที่กล่าวว่ามรรค ผล นิพพาน แต่ว่าก็มีแสดงอ่อนลงมาถึงนิพพานขั้นต่ำ ๆ อีกบ้าง สำหรับในที่นี้จะกล่าวถึงจำเพาะนิพพานที่อยู่ในอันดับสูงจากมรรคอันนับว่าเป็นยอดธรรมทั้งปวง ดังที่เรียกว่าบรมธรรมก่อน

บรมธรรม

คำว่า นิพพานนี้ประกอบขึ้นด้วยศัพท์คือ นิ กับ วาน ภาษาบาลีหรือมคธ ว่านิพพาน ภาษาสันสกฤตว่า นิรวาณ แปลว่า ออกจากวาน หรือไม่มีวาน คำว่า วาน นั้นอย่างหนึ่ง แปลว่าเครื่องเสียบแทงใช้หมายถึงลูกศรก็มี อย่างหนึ่งแปลว่าเครื่องร้อยรัด ที่แปลว่าเครื่องเสียบแทงในที่นี้ก็คือเครื่องเสียบแทงจิตใจ ถ้าหมายถึงลูกศร ก็หมายถึงลูกศรที่เสียบแทงจิตใจไว้ ส่วนที่แปลว่าเครื่องร้อยรัด ก็หมายถึงเครื่องร้อยรัดจิตใจนี้เอง

อันเครื่องเสียบแทงร้อยรัดจิตใจก็หมายถึงบรรดากิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งหมดดังที่แสดงไว้ทางพระพุทธศาสนา เป็นต้นว่า ตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยาก อุปาทาน ความยึดถือหรือว่าราคะ โทสะ โมหะ ในการยกกิเลสขึ้นแสดงมักจะยกตัณหาขึ้นแสดง เพราะ

อาจจะชี้ให้เห็นลักษณะได้ง่าย หรือว่ายก ราคะ โทสะ โมหะ ขึ้นแสดง ก็เพราะอาจจะชี้ให้เห็นลักษณะโดยง่ายเช่นเดียวกัน และก็มีแสดงถึงสายกิเลสทั้งหมดก็ยกเอาอวิชชา คือความไม่รู้ในสัจจะขึ้นเป็นข้อสำคัญ ดังที่แสดงไว้ในปฏิจจสมุปบาท แต่ว่าการชี้ลักษณะอวิชชานั้นก็เป็นการแสดงชี้สำหรับหมวดธรรมที่แสดงเหตุผลโยงกันไป ซึ่งมีอวิชชาเป็นหัวหน้า แต่ในการแสดงสั่งสอนทั่วไปนั้น ท่านมิได้ยกอวิชชาขึ้นแสดงเพราะเห็นได้ยาก จึงมักจะยกเอาตัณหาหรือว่าราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้นดังกล่าวแล้วขึ้นแสดงสั่งสอน

ก็แหละนิพพานนั้น ตามศัพท์ ก็คือธรรม ซึ่งเป็นที่ออกจากกิเลสที่เสียบแทงหรือร้อยรัดจิตเอาไว้ หรือว่าธรรมซึ่งไม่มีกิเลสที่เสียบแทงหรือร้อยรัดจิตเอาไว้ คำนี้ก็เป็นคำเก่า ใช้มาก่อนพระพุทธศาสนาบังเกิดขึ้น และก็มีความหมายถึงผลที่สุดในด้านใดด้านหนึ่ง และมีแสดงไว้ในบางพระสูตรว่า พราหมณ์บางคนได้กราบทูลพระพุทธเจ้าถึงนิพพานตามความเข้าใจของเขา คือว่าเขาเอามือลูบกายของเขาซึ่งเป็นกายที่แข็งแรงปราศจากโรคภัยไข้เจ็บว่า นี้คือนิพพาน เขาเข้าใจถึงร่างกายที่มีความสุขสมบูรณ์ว่านิพพาน ดั่งนี้ และยังมีผู้อื่นเข้าใจนิพพานเป็นอย่างอื่นไปอีก เช่น ความสุขสมบูรณ์ด้วยกามคุณารมณ์ทั้งปวงเป็นนิพพาน ฉะนั้น นิพพานที่เข้าใจกันภายนอก พระพุทธศาสนาจึงมีต่าง ๆ แต่ก็รวมอยู่ว่าหมายถึงที่สุดยอดในทางใดทางหนึ่ง

ในทางพระพุทธศาสนา สมเด็จพระบรมศาสดาผู้ตรัสรู้พระธรรมได้ทรงพิจารณาเห็นว่า อันความสุขทางกายที่เข้าใจว่าเป็นความสุขสมบูรณ์นั้น ความจริงเป็นความเข้าใจผิด เพราะว่า

ร่างกายนั้นมีทุกข์อยู่เสมอ แต่อาศัยการเลี้ยงดูอุปการะอยู่ ทุกข์ที่เกิดขึ้นจึงหายไปหรือว่าไม่ปรากฏ เช่นหิวขึ้นมาก็บริโภคอาหาร ความหิวก็สงบ เมื่อยขบก็ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ เมื่อยขบก็สงบ ดั่งนี้ ก็เพราะแก้กันอยู่เสมอดั่งนี้ จึงเป็นการแก้ทุกข์ไปคราวหนึ่งๆ แต่ก็ต้องแก้กันอยู่เสมอหยุดไม่ได้ ร่างกายนี้จึงกล่าวได้ว่ามีโรคเป็นเครื่องเสียบแทง อันจะต้องเยียวยาแก้ไขกันอยู่เสมอไม่ว่างเว้น เพราะฉะนั้น แม้ความเข้าใจว่าร่างกายสุขสมบูรณ์มีอนามัยดี ก็เป็นความที่เข้าใจไปตามผลที่ปรากฏชั่วขณะหนึ่งๆ ดังกล่าว จึงไม่ใช่นิพพาน เพราะโดยที่แท้เป็นตัวทุกข์ แม้ความอิ่มเอิบด้วยกามคุณา-รมณ์ก็ไม่ใช่เป็นนิพพาน เพราะว่าอันกามคุณารมณ์ทั้งหลายนั้นเป็นสิ่งที่มีอัสสาทะ คือความเอร็ดอร่อย มีความสุขโสมนัสน้อย แต่ว่ามีทุกข์มาก และความสุขโสมนัสที่มีน้อยนั้นก็เป็นความสุขโสมนัสในขั้นผิวเผินในขั้นภายนอก เหมือนอย่างการบริโภคอาหาร อร่อยก็อร่อยแค่ลิ้น พ้นลิ้นไปแล้วความอร่อยก็สิ้นไป เพราะฉะนั้นความสุขโสมนัสอันเกี่ยวด้วยกามคุณารมณ์ทั้งปวงนั้นจึงปรากฏให้เป็นสุขเวทนาแค่จักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท กายประ-สาท ประกอบด้วยโมหะ คือความหลง และตัณหาอุปาทานเข้าคลุกเคล้าเท่านั้น จึงไม่มีสุขโสมนัสอันแท้จริงยั่งยืนซึ่งลึกซึ้งไปกว่าประสาททั้งห้า และเมื่อเพิกโมหะ ตัณหา อุปาทาน ออกเสียได้แล้วก็จะไม่รู้สึกมีสุขโสมนัสอย่างนั้น หรือแม้ว่าในขณะที่จิตใจไม่มีตัณหาอุปาทาน ไม่มีโมหะ คือในคราวสงบก็จะไม่รู้สึกเป็นสุขโสมนัสอย่างนั้น เพราะฉะนั้นจึงเป็นเรื่องของความรู้สึกทางประสาทประกอบกับโมหะและตัณหาอุปาทาน มิใช่เป็นนิพพาน

ขีณาสวะ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงบรรลุถึงธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ด้วยประการทั้งปวง ทรงถอนกิเลสที่เสียบแทงจิตที่ร้อยรัดจิต หรือจะกล่าวว่า ทรงถอนลูกศรที่เสียบจิตใจออกเสียได้ คือถอนอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ออกเสียได้ หรือว่าถอน ราคะ โทสะ โมหะ ออกเสียได้ จึงทรงสิ้นกิเลสและกองทุกข์ด้วยประการทั้งปวง เพราะว่าได้ทรงปฏิบัติมาในมรรคมีองค์แปดประการ อันเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา จนเป็นมรรค คือเป็นเครื่องกำจัดอาสวกิเลสได้ทั้งหมด ทรงประสบผล คือความสิ้นกิเลส จึงเป็นอันทรงบรรลุนิพพานอันเป็นธรรมที่ออกจาก "วาน" คือกิเลสที่เสียบแทงร้อยรัดจิตใจไว้ทั้งสิ้น

ฉะนั้น จึงได้ทรงแสดงนิพพานตรงนิพพานอย่างแท้จริง และเมื่อดับกิเลสและกองทุกข์ได้สิ้นแล้ว จึงได้ตรัสไว้ว่า *นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ* นิพพานเป็นบรมสุขคือสุขอย่างยิ่ง หรือว่าเป็นยอดสุข เพราะว่าสิ้นทุกข์ทุกอย่างทุกประการ สิ้นกิเลสทุกอย่างทุกประการ และเพื่อที่จะชี้ให้ชัดว่าสิ้นกิเลสจนถึงอย่างละเอียด จึงเรียกว่า ขีณาสวะ ที่แปลว่าผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว คือสิ้นกิเลสที่นอนจนหมักหมมในจิตทั้งหมด แปลว่าจิตนี้วิมุตติ คือหลุดพ้นจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งหมด จนถึงขั้นที่เป็นตะกอนนอนจมหมักหมมในจิต เมื่อเป็นดั่งนี้ จึงทรงเป็นพระอรหันต์ คือเป็นผู้ไกลกิเลสอย่างแท้จริง ไกลกิเลสด้วยประการทั้งปวง ถ้ายังไม่สิ้นอาสวะ แม้ว่าจะไม่ปรากฏกิเลสอย่างหยาบหรือว่าอย่างกลาง หรือว่าอาสวกิเลสนั้นเองยังไม่โผล่ขึ้นมา เพราะมีธรรมกั้นห้ามเอาไว้ เช่นว่าปฏิบัติในศีล ในสมาธิ ในปัญญา

อย่างแรงกล้า คือ ศีล สมาธิ ปัญญานี้กั้นกิเลสเอาไว้ไม่ให้โผล่หน้าขึ้นมา แต่อันที่จริงยังละไม่ได้ อาสวะยังหลบอยู่ดั่งนี้ ก็ยังไม่เป็นขีณาสาวะ คือยังไม่สิ้นอาสวะ ต่อเมื่อละอาสวะได้หมดจริง ๆ จึงจะเป็นขีณาสวะคือสิ้นอาสวะ ท่านที่เป็นขีณาสวะนี้แหละคือท่านผู้บรรลุนิพพาน

นิพพาน พุทธภาวะ

ความระลึกถึงนิพพานย่อมทำให้การถึงพระพุทธเจ้าเป็นอันชื่อว่าถึง และระลึกถึงพระธรรมพระสงฆ์ก็เป็นอันชื่อว่าถึง เพราะพระพุทธเจ้านั้นไม่ได้หมายถึงขันธ์ห้าของพระองค์ อีกอย่างหนึ่งไม่ได้หมายถึงรูปกายนามกายของพระองค์ แต่หมายถึงความเป็นพุทธะซึ่งอยู่เหนือขันธ์ห้า เหนือรูปนาม ความเป็นพุทธะนั้นก็กล่าวได้ว่าภาวะซึ่งบรรลุนิพพานนั้นเอง จะอาศัยพระพุทธภาษิตบางแห่งกล่าวว่า คือพระจิตที่บรรลุวิสังขารหมายถึงนิพพานที่สิ้นสังขารเครื่องปรุงแต่งแล้ว ดั่งนี้ก็ควรจะได้ และที่กล่าวว่าความเป็นพุทธะอยู่เหนือขันธ์ห้านั้น ก็เพราะได้มีพระพุทธภาษิตแสดงไว้ดังที่มีเรื่องเล่าว่า ได้มีบางคนมีทิฏฐิคือความเห็นว่า พระตถาคตพุทธเจ้าตายเกิดหรือว่าตายสูญ พระพุทธองค์จึงได้ตรัสว่า เข้าใจว่าอะไรพระตถาคตนั้นเป็นผู้พ้นจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณหรือกล่าวย่อว่าเป็นผู้พ้นจากนามรูป เมื่อเป็นดังนี้การจะกล่าวว่าตายเกิดหรือตายสูญ ก็ต้องหมายถึงนามรูปหรือว่าขันธ์ห้า ขันธ์ห้านั้นเองเป็นสิ่งที่เกิดตายหรือเกิดดับ ฉะนั้น เมื่อพระพุทธะเป็นผู้พ้นจากขันธ์ห้าหรือนามรูปแล้ว จึงไม่ควรที่จะกล่าวว่าพระองค์เป็นผู้

ตายเกิดหรือตายสูญ หรือว่ากล่าวอย่างอื่นอันต้องหมายถึงขันธ์ห้าหรือนามรูปนั้น

ฉะนั้น พระตถาคตพุทธเจ้าจึงทรงเป็นผู้พ้นสมมติบัญญัติทั้งหมด เพราะสมมติบัญญัติทั้งสิ้นนั้นย่อมตั้งอยู่ในขันธ์ห้าหรือนามรูป เมื่อพ้นจากขันธ์ห้าหรือนามรูปก็เป็นอันพ้นจากสมมติบัญญัติทั้งหมด ไม่ควรจะกล่าวว่าเป็นอย่างไรอันเกี่ยวกับขันธ์ห้าหรือนามรูปนั้น ภาวะดังกล่าวนี้ก็มีลักษณะเป็นอย่างเดียวกับนิพพานตามที่มีพระพุทธภาษิตตรัสเอาไว้และแม้ว่าภาวะดังกล่าวนี้จะยังเข้าใจได้ยาก จะกล่าวตามที่ท่านแสดงไว้อย่างที่เข้าใจได้ง่าย ๆ ดังเช่นที่ได้เคยยกมากล่าวแล้วว่า ความสิ้นราคะ โทสะ โมหะ หรือธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ โมหะ ชื่อว่านิพพาน ดั่งนี้ก็ได้ และก็หมายถึงภาวะดังกล่าวนั้น พระพุทธเจ้าเป็นผู้สิ้น ราคะ โทสะ โมหะ ประกอบด้วยธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ โมหะ ฉะนั้น เมื่อระลึกถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะคือที่พึ่ง หากยังระลึกถึงในฐานะใดฐานะหนึ่งซึ่งยังมีราคะ โทสะ โมหะอยู่ ยังมีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอยู่ อันเรียกว่ายังเป็นโลกอยู่ ดั่งนี้ก็ยังไม่ถึง ต่อเมื่อระลึกถึงพระองค์ซึ่งเป็นผู้สิ้นราคะ โทสะ โมหะ พ้นจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณทั้งสิ้น จึงจะเป็นอันระลึกถึง ฉะนั้นจึงควรทำความเข้าใจว่า ตามที่มีผู้เชิญวิญญาณ บางทีก็เชิญวิญญาณพระพุทธเจ้าพระอรหันต์มานั้นไม่ถูกหลักพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายเป็นผู้พ้นจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ภาวะเป็นพระพุทธเจ้าเป็นพระอรหันต์ก็พ้นจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ฉะนั้น จึงไม่มีอะไรที่จะเชิญมาได้ จะพึงเข้าถึงได้ก็ด้วยการปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงธรรมเป็นที่สิ้นราคะ

โทสะ โมหะ ก็คือภาวะที่เป็นนิพพานนั่นแหละ จึงจะเป็นอันถึงได้

ปฏิบัติถูก ปฏิบัติตรง

เมื่อเข้าใจให้มีความถูกต้องดั่งนี้แล้ว การปฏิบัติก็จะเข้าถึงพระพุทธศาสนาซึ่งเอียงเทลุ่มลาดคือมุ่งไปสู่นิพพาน อันเป็นธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้น เมื่อยังเป็นไปอยู่เพื่อกิเลสและกองทุกข์ก็หาชื่อว่าได้เป็นพระพุทธศาสนาไม่ ฉะนั้นเมื่อเข้าใจให้ถูกต้องดั่งนี้แล้ว การที่จะปฏิบัติให้ถูกให้ตรงก็เป็นการไม่ยาก คือเพียงแต่ตรวจตราพิจารณาดูจิตของตนเองว่า ความปรารถนาต้องการก็ดี เจตนาความจงใจก็ดี เกิดจากอะไร เป็นไปเพื่ออะไร ถ้าเกิดจากตัณหา เป็นไปเพื่อตัณหา เกิดจากราคะ โทสะ โมหะ เป็นไปเพื่อราคะ โทสะ โมหะแล้ว นั่นไม่ใช่เป็นการปฏิบัติพระพุทธศาสนา แต่ถ้าเพื่อดับตัณหา เพื่อดับราคะ โทสะ โมหะ นั่นแหละเป็นการปฏิบัติพระพุทธศาสนา เพราะฉะนั้น เมื่อมีนิพพานเป็นหลักของใจดั่งนี้แล้ว คือความดับ ดับตัณหา ดับราคะ โทสะ โมหะ เจตนาก็จะตรงต่อพระพุทธศาสนา ความปรารถนาต้องการก็จะตรงต่อพระพุทธศาสนา การปฏิบัติก็จะตรงต่อพระพุทธศาสนา และพระพุทธเจ้าเมื่อก่อนจะตรัสรู้เป็นพระโพธิสัตว์ ก็ปรากฏว่าได้ทรงมุ่งพระสัมมาสัมโพธิญาณ มุ่งเป็นพระพุทธเจ้า ก็คือมุ่งนิพพานนั้นเอง มุ่งความดับกิเลสและกองทุกข์ แต่ว่ายังไม่ทรงพบทาง จึงต้องทรงแสวงหาด้วยพระองค์เอง ทรงปฏิบัติไปในทางโน้นบ้าง ทรงปฏิบัติไปในทางนี้บ้าง เมื่อปรากฏว่าผิดพลาดบกพร่องก็แก้ไขให้ถูกตรงยิ่งขึ้นโดยลำดับ เพราะฉะนั้นต้องใช้เวลามาก เพราะ

ต้องค้นทางเอาเอง จนทรงพบทางอันเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางกลาง ไม่ข้องแวะด้วยความประกอบตนให้พัวพันอยู่ด้วยความสุขสดชื่นทางกาม อันเป็นสุดโต่งข้างหนึ่ง และการปฏิบัติทรมานตนให้ลำบากที่ไร้ประโยชน์ อันเป็นสุดโต่งอีกข้างหนึ่ง ดั่งนี้แล้วจึงได้ทรงบรรลุนิพพาน คือตรัสรู้พระธรรมเป็นพระพุทธเจ้า

เพราะฉะนั้น นิพพานก็ดี พุทธภาวะก็ดี ธรรมที่เป็นบรมธรรมก็ดีจึงเป็นอันเดียวกัน และมัชฌิมาปฏิปทานั้นก็ได้ทรงแสดงสั่งสอนไว้ในปฐมเทศนาคือมรรคมีองค์แปด และที่ย่นลง ก็คือศีล สมาธิ ปัญญา เราทั้งหลายในบัดนี้จึงไม่ต้องไปค้นทางให้เป็นการลำบาก ปฏิบัติตามทางที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติแสดงไว้แล้วเท่านั้นก็จะเป็นการปฏิบัติถูก เป็นการปฏิบัติตรงได้ แม้ว่าจะเป็นปุถุชน ที่แปลว่าคนที่ยังมีกิเลสหนาแน่นอยู่ แต่เมื่อได้เข้าทางถูก ได้ปฏิบัติถูกตรง เพราะมีความเข้าใจถูก เข้าใจตรงแล้ว การปฏิบัตินั้นก็จะเป็นการปฏิบัติที่ใกล้เข้าไปทุกทีไม่ใช่เป็นการปฏิบัติที่ห่างออกไป นึกดูถึงว่าการเดินทางไปสู่จุดใดจุดหนึ่ง ทีแรกนั้นก็อยู่ห่างไกลจากจุดที่จะเดินไปนั้นโดยมาก บางทีก็ต่างประเทศหรือว่าตรงกันข้ามที่เรียกว่าอยู่คนละขั้วโลก แต่เมื่อได้หันหน้าไปถูกทางแล้วว่าจะไปทางไหนก็เริ่มเดินทาง ก็เป็นอันว่าได้ทำตัวให้ใกล้เข้าไปโดยลำดับ เมื่อเป็นดั่งนี้จะถึงได้ในที่สุด

ดับวิตกจริต

แม้ว่าจะยังไม่ถึงนิพพาน พิจารณาดูว่าการปฏิบัติให้ถูกตรง

ต่อจุดดังกล่าวมานั้นก็ให้ความสุขความเย็นเพียงใด คือว่าปฏิบัติดับตัณหา ปฏิบัติดับราคะ โทสะ โมหะ ตัณหาหรือว่าราคะ โทสะ โมหะนั้นเป็นไฟที่เผาใจให้เดือดร้อน เพราะฉะนั้นเมื่อปฏิบัติดับจึงเป็นการปฏิบัติเพื่อให้เกิดความสุข ความสุขที่ทุกคนได้รับในปัจจุบันนี้เอง แม้ว่ากิเลสจะยังไม่หมด แต่ว่ากิเลสที่เกิดขึ้นกลุ้มรุมจิตใจดิ้นรนปรารถนาอย่างแรง ราคะอย่างแรง โทสะอย่างแรง โมหะอย่างแรง เผาใจให้เป็นทุกข์หนัก กินไม่ได้นอนไม่หลับ และกิเลสเหล่านี้เองเป็นเครื่องทำใจให้ตรอง ให้คิดอันเรียกว่า วิตก ความตรึก วิจาร ความตรอง เป็นวิตกจริตอย่างหนึ่ง ซึ่งปรุงใจให้คิด คือให้ตรึก ให้ตรองไปจนเกินพอดี เรื่องนิดหนึ่งก็ถือไปเป็นเรื่องมาก ดังที่เรียกว่าเรื่องนิดหนึ่งก็คิดไปศอกหนึ่ง วาหนึ่งหรือยิ่งกว่านั้น เรื่องที่ควรจะคิดเพียง ๑๐ นาที ก็ควรจะเลิกคิดได้ ก็คิดไปเป็นชั่วโมง ๆ ดั่งนี้เป็นความปรุงด้วยอำนาจของตัณหา หรือราคะ โทสะ โมหะ การที่กล่าวทั้งนี้มิได้หมายความว่าจะตำหนิความตรึกตรองทั้งหมด เพราะว่าความตรึกตรองบางอย่างก็เป็นทางของปัญญา ทำให้เกิดปัญญาดังที่เรียกว่า จินตามยปัญญา ความรู้ที่เกิดจากความคิดความตรึกตรอง บางอย่างก็ให้ได้สมาธิจนถึงฌาน ดังวิตก วิจารที่เป็นองค์ของปฐมฌาน เพราะฉะนั้น วิตก วิจาร ดั่งนี้คือเป็นไปเพื่อสมาธิหรือเป็นไปเพื่อปัญญาหรือจะกล่าวรวมว่า ที่เป็นกุศลวิตกทั้งสิ้นย่อมนับว่าเป็นส่วนดี แต่ว่าแม้เป็นกุศลวิตก ตรึกไปในทางดี แต่ถ้าตรึกเกินไป ปรุงเกินไป ก็เป็นเครื่องทำลายสมาธิทำลายปัญญาได้เหมือนกัน

เพราะฉะนั้น เมื่อกล่าวโดยส่วนรวมแล้ว กิเลสคือตัณหา หรือ

ราคะ โทสะ โมหะ ย่อมเป็นเครื่องทำจิตใจให้ปรุงให้คิดไปในทางก่อความร้อนน้อยหรือมาก เหมือนอย่างไฟถ้าเป็นกองเล็กก็ร้อนน้อย กองโตก็ร้อนมาก เพราะฉะนั้น การปฏิบัติเพื่อดับเสียได้จึงทำให้มีความสุข ทำให้มีความสบาย และความดับเสียได้นี้ก็ไม่ใช่หมายความว่าจะเป็นการทำให้อยู่เรื่อยๆ เฉยๆ ไม่เอาเรื่องเอาราวอะไร ไม่ใส่ถึงอะไร ไม่ได้หมายถึงอย่างนั้น เมื่อมีเรื่องที่ควรคิดอันเป็นตัวจินตาซึ่งเป็นทางของปัญญา หรือที่เป็นทางให้เกิดสมาธิก็คิด ก็ปรุงให้เหมาะแก่เรื่อง เหมาะแก่กาลเวลา ในเวลาที่ควรจะพักก็พัก เรื่องเล็กก็ปรุงให้เล็ก เรื่องโตก็ปรุงให้โต ตามควรแก่ขนาดของเรื่อง เพื่อที่จะให้บังเกิดผลอันถูกต้อง ดั่งนี้ย่อมเป็นสิ่งที่ควรกระทำ เพราะเหตุว่าไม่ใช่เป็นการกระทำไปด้วยอำนาจของตัณหา หรือราคะ โทสะ โมหะ ดังกล่าวนั้น แปลว่าทำไปด้วยอำนาจของปัญญาที่ถูกต้อง ไม่ใช่เป็นตัวโมหะ แต่การปรุงที่ให้เกิดโทษนั้นหมายถึงการปรุงที่เกิดจากโมหะ หรือราคะ โทสะ ตัณหาที่กล่าวมานั้นเท่านั้น ฉะนั้น การปฏิบัติให้ถูกต้องแม้เพียงเท่านี้ก็ให้ความสุขในปัจจุบัน และก็ชื่อว่าเป็นการปฏิบัติตรงที่ถูกต้องต่อทางนิพพานตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

เพราะฉะนั้นเป็นอันว่านิพพานนั้นทิ้งไม่ได้ ถ้าทิ้งนิพพานเสียเมื่อใด ก็ยึดพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะไม่ได้ ปฏิบัติให้ถูกให้ตรงต่อพระพุทธศาสนาไม่ได้ เมื่อมีนิพพานเป็นที่มุ่งหมาย เข้าใจในนิพพานโดยถูกต้อง ทำให้เข้าใจในพระพุทธศาสนา จะเข้าถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ก็ถึงได้ แม้จะปฏิบัติในเบื้องต้น เบื้องต่ำ ทั้งที่มีกิเลสอยู่นี้ ก็ปฏิบัติในทางดับกิเลส ทำจิตใจของ

ตนให้เป็นสุขได้ ให้พบกับสุจริตธรรมให้พบกับความบริสุทธิ์ได้ นิพพานจึงเป็นเรื่องสำคัญซึ่งจะต้องมีประจำอยู่ทุกเมื่อในพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าในพระพุทธศาสนาอันจะขาดเสียมิได้

สอุปาทิเสสนิพพานและอนุปาทิเสสนิพพาน

นิพพานนั้นตามหลักแบ่งชั้นธรรมดังที่กล่าวแล้วเมื่อคราวก่อน คือมรรค ผล นิพพาน นิพพานในระดับดังที่กล่าวนี้ ท่านแสดงว่ามีอยู่สองอย่างคือ สอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่มีอุปาทิยังเหลือ กับอนุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ไม่มีอุปาทิเหลือ มีอธิบายที่แตกต่างกันอยู่สองอย่าง คืออย่างหนึ่งคำว่าอุปาทิ หมายถึงขันธ์ห้า ฉะนั้นสอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ยังมีอุปาทิคือขันธ์ห้ายังเหลืออยู่ จึงมีอธิบายว่า หมายถึงพระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกทั้งหลายซึ่งบรรลุถึงนิพพานอันเป็นธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสทั้งสิ้นแล้ว เป็นพระอรหันต์แล้ว เป็นพระขีณาสพแล้ว แต่ยังมีขันธ์ห้าเหลืออยู่ คือยังดำรงชีวิตอยู่ ดังเช่นพระพุทธเจ้าเมื่อได้ตรัสรู้แล้วก็ยังทรงพระชนมชีพอยู่ยังเสด็จประกาศพระศาสนาต่อไปอีกถึง ๔๕ ปี เมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้พระธรรมเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่าได้ทรงบรรลุอุปาทิเสสนิพพาน และแม้พระอรหันต์ทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน เมื่อท่านได้บรรลุธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสคือนิพพานแล้วยังดำรงชีวิตอยู่ ยังมีขันธ์ห้าเหลืออยู่ ก็ชื่อว่าได้บรรลุอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ยังมีอุปาทิคือขันธ์ห้ายังเหลือ อนุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ไม่มีอุปาทิคือขันธ์ห้าเหลืออยู่ จึงหมายถึงพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระอรหันตขีณาสพสาวก

ทั้งหลายซึ่งดับขันธ์แล้ว ก็ชื่อว่าบรรลุอนุปาทิเสสนิพพาน

ได้มีอธิบายในพระสูตรบางแห่งที่แสดงว่า พระสารีบุตรเถระแสดงไว้ว่านิพพานของท่านที่คนอื่นยังมองเห็นได้ด้วยตา เรียกว่า สอุปาทิเสส เมื่อมองไม่เห็นได้ด้วยตาเรียกว่า อนุปาทิเสส ดั่งนี้ อีกอย่างหนึ่ง อุปาทิ หมายถึง อุปาทาน หมายถึงกิเลส ฉะนั้น สอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ยังมีอุปาทิ คือยังมีกิเลสยังเหลือ จึงหมายถึงท่านที่ละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วนแล้ว แต่ยังมีกิเลสยังเหลือ คือยังละได้ไม่หมด จึงหมายถึงท่านที่บรรลุโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผลแล้ว ก็ชื่อว่าบรรลุนิพพานขั้นหนึ่ง ท่านที่บรรลุสกทาคามิมรรค สกทาคามิผลแล้ว ก็ชื่อว่าได้บรรลุนิพพานอีกขั้นหนึ่ง ท่านที่บรรลุอนาคามิมรรค อนาคามิผลแล้ว ก็ชื่อว่าได้บรรลุนิพพานอีกขั้นหนึ่งคือ ละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วน แต่ยังไม่หมด ยังมีกิเลสบางส่วนเหลืออยู่ ดั่งนี้เรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพาน ส่วนนิพพานของท่านที่ละกิเลสได้เด็ดขาดไม่มีเหลือ เรียกว่าอนุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ไม่มีอุปาทิคืออุปาทานหมายถึงกิเลสทั้งหมดเหลืออยู่ คือละได้หมด ตามอธิบายหลังนี้แล้วแม้ว่าจะยังมองเห็นได้ด้วยตา คือยังมีขันธ์ห้าเหลืออยู่ ยังดำรงชีวิตอยู่ ก็เรียกว่า บรรลุอนุปาทิเสสนิพพานได้ในเมื่อละกิเลสได้เด็ดขาดทั้งหมด ตามอธิบายนี้ก็สักแต่ว่าเป็นอธิบายที่แตกต่างกันไปเท่านั้น แต่ก็ไม่ทำให้ความสำคัญของนิพพานลดลงหรือแตกต่างกันออกไปแต่ประการใด เป็นแต่เพียงว่าแม้ละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วน ก็เป็นอันชื่อว่าบรรลุนิพพานได้ แต่อธิบายนิพพานให้หย่อนลงมา ยังมีอธิบายอย่างอื่นอีกซึ่งจะยังไม่กล่าว

ปฏิบัติโพชฌงค์เจ็ด

การแสดงธรรมชักชวนให้เราทั้งหลายระลึกถึงนิพพานแม้ดังกล่าว สติที่ระลึกไปพร้อมกับการแสดงหรือว่าการฟัง ก็นับว่าเป็นสติสัมโพชฌงค์ ความเลือกเฟ้นธรรมคือความเข้าใจธรรมที่แสดงแม้ว่านิพพานมีความหมายอย่างไร ประกอบอยู่ในพระพุทธศาสนาอย่างไร ราคะ โทสะ โมหะ หรือตัณหาเป็นไปเพื่อความร้อนเพื่อความทุกข์อย่างไร การดับเสียเป็นไปเพื่อความสงบสุขอย่างไร เลือกเฟ้นธรรมลงไปอย่างนี้ตามสัจจะคือความจริง ก็นับว่าเป็นธรรมวิจัยสัมโพชฌงค์ ความเพียรคือความที่มีจิตใจไม่เบื่อหน่ายเกียจคร้านแต่มีพลังอุตสาหะ น้อมไปเพื่อที่ปฏิบัติดับตัณหา ราคะ โทสะ โมหะ อันเป็นทางนิพพาน ก็นับว่าเป็นวิริยสัมโพชฌงค์ ความอิ่มใจ อิ่มกายซึ่งมีลักษณะเป็นความเย็น เป็นความสบาย ไม่ร้อน เพราะว่ามีฉันทะอัธยาศรัยถอยออกจากตัณหา ราคะ โทสะ โมหะ ซึ่งเป็นเครื่องร้อนแต่ว่าน้อมไปสู่ความดับอันเป็นความเย็น นับว่าได้เข้าไปสู่เขตของความเย็น อันทำให้กายเย็น ใจเย็นและเมื่อมีฉันทะ วิระยะ แรงขึ้นย่อมมีความดูดดื่มในธรรมมากขึ้น สนุกในธรรมมากขึ้นไม่เบื่อหน่ายเห็นงามในธรรมมากขึ้น สบายใจในธรรมมากขึ้น และโดยเฉพาะจิตใจที่มีตัณหาเป็นจิตใจที่บกพร่อง ไม่อิ่มไม่เต็มไม่พอ แต่ว่าจิตใจที่สงบตัณหาเป็นจิตใจที่อิ่ม ที่เต็ม ที่พอ ดั่งนี้ ก็นับว่าเป็นปีติสัมโพชฌงค์ เมื่อเป็นดั่งนี้ก็บังเกิดความสงบกายสงบใจ มีความสุขที่เกิดจากความสงบ ดังคำที่ว่า สุขที่ยิ่งไปกว่าหรือที่อื่นนอกจากความสงบไม่มีดั่งนี้ ก็เป็นปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ จิตใจก็ตั้งมั่นแน่วแน่ตรงต่อทางนิพพานมากขึ้น ความที่มีจิตใจตั้งมั่นแน่วแน่ดังนี้ก็นับว่าเป็นสมาธิ

สัมโพชฌงค์ และเมื่อเป็นดั่งนี้ก็มีความเข้าไปเพ่งเฉยอยู่อันเรียกว่า วางเฉย วางก็คือว่าไม่ยึดถือ เฉยก็คือว่าไม่วุ่นวาย แต่ปล่อยและสงบ คำว่าปล่อยนั้นก็หมายถึงปล่อยใจให้สงบตั้งมั่นอยู่ในทางที่ถูกนั้น คือเมื่อใจตั้งอยู่ในทางที่ถูกแล้ว ก็ปล่อยให้ตั้งอยู่ในทางที่ถูกนั้น แม้อาจจะมีความสงสัยขึ้นว่าจะมากไปเสียแล้ว หรือจะด่วนทิ้งโลกไปเสียแล้ว ดั่งนี้ ก็อาจจะตกใจขึ้นมา ทำให้เลิกปฏิบัติก็จะทำให้ยึดถือขึ้นมาอีก ทำให้วุ่นวายขึ้นมาอีก ถ้าจะมีความคิดขึ้นอย่างนี้ ก็ต้องคิดไปอีกทางหนึ่งว่าความคิดเช่นนี้ไม่ถูก ไม่ต้องกลัวว่าจะทิ้งโลก ไม่ต้องกลัวว่าจะสำเร็จเพราะว่าไม่ใช่เป็นของง่าย ตามที่เปรียบแล้วว่ากิเลสนั้นกองเป็นภูเขาเลากาใหญ่โต ปฏิบัติครั้งหนึ่งก็คล้ายๆ กับว่าเอาผ้าไปปัดภูเขาครั้งหนึ่ง ไม่ทำให้สึกกร่อนไปเท่าไร ไม่ต้องกลัวควรจะกลัวว่าไม่สำเร็จนั่นแหละมากกว่า ไม่ควรกลัวว่าจะสำเร็จเร็วดังนี้ ปล่อยให้จิตตั้งมั่นอยู่ในความสงบมากขึ้น ไม่ไปขัดขวางและไม่เข้าไปวุ่นวาย เมื่อเดินทางถูกแล้วก็ปล่อยให้เดินไปในทางที่ถูกนั้น ดั่งนี้คืออุเบกขามีลักษณะเป็นตัวควบคุมให้ดำรงอยู่ในความสงบตั้งมั่นยิ่งขึ้น ก็นับว่าเป็นอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ฉะนั้นแม้การฟังธรรมก็ได้ชื่อว่าได้ปฏิบัติตามโพชฌงค์ทั้งเจ็ดประการด้วยประการฉะนี้

อุปสมานุสสติ ขั้นวิมุตติ

นิพพาน

ได้แสดงนิพพานโดยอาศัยพระพุทธภาษิตและอธิบายมาแล้วหลายครั้ง แต่ก็ยังไม่จบเพราะได้มีพระพุทธภาษิตแสดงไว้โดยปริยายคือแนวทางต่างๆ อีกหลายประการ แต่ว่าก็รวมเข้าสูงสุดในอันเดียว

กันและในการแสดงนี้ก็ได้กล่าวแล้วว่าได้อาศัยพระพุทธภาษิตและอธิบายในที่นั้น ๆ ซึ่งอาจที่จะแสดงได้ เหมือนอย่างอาจที่จะระลึกถึงนิพพานได้ และก็เป็นความจำเป็นที่จะต้องระลึกถึง และเช่นเดียวกันกับที่สมควรจะแสดงเพื่อเกิดความสนใจและให้เห็นว่านิพพานนั้นเป็นธรรมที่พึงบรรลุถึงได้ เป็นอายตนะคือเป็นที่ต่อได้เหมือนอย่างตากับรูปต่อกันได้ หูกับเสียงต่อกันได้ นิพพานกับผู้บรรลุคือจิตก็ต่อกันได้ บรรลุถึงได้ในเมื่อปฏิบัติเข้าถึงขั้น จึงได้เรียกว่าเป็นอายตนะคือเป็นที่ต่อได้คือบรรลุได้ และแม้ยังไม่บรรลุคือยังไม่ได้ยังไม่ถึง เมื่อระลึกถึงก็จะทำให้เกิดฉันทะ วิริยะ ในอันที่จะปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงต่อไป

ได้กล่าวแล้วว่า ทุก ๆ ท่านที่บรรลุนิพพานแล้วก่อนจะบรรลุท่านก็ระลึกถึงทั้งนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ก็ได้ทรงระลึกถึงพระสัมมาสัมโพธิญาณ คือความตรัสรู้เองโดยชอบทรงปรารถนาพุทธภูมิก็คือปรารถนานิพพานนั้นเองจึงได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีเพื่อบรรลุนิพพาน พระอรหันตสาวกทั้งหลายก่อนที่จะบรรลุอรหัตตมรรค อรหัตผล เป็นพระอรหันต์ก็ระลึกถึงนิพพานอธิษฐานคือตั้งจิตปรารถนาต้องการนิพพานและปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน และถ้าหากไม่ระลึกถึงก็จะไม่เกิดฉันทะวิริยะอุตสาหะในอันที่จะปฏิบัติ มีการปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงได้ และการที่ระลึกถึงได้ก็เพราะได้ฟังธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เพราะฉะนั้นพระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงแก่ผู้ที่ยังไม่บรรลุยังไม่ได้ไม่ถึงนั่นเองถ้าหากว่าเป็นผู้ได้เป็นผู้ถึงแล้ว ก็ไม่จำเป็นที่จะต้องแสดงสั่งสอนเพราะฉะนั้นธรรมที่เป็นโลกุตตรธรรมทั้งสิ้นก็ทรงสั่งสอนแก่ผู้ที่

ยังไม่ได้บรรลุยังไม่ได้ยังไม่ถึงเป็นประการสำคัญ การแสดงบอกกล่าวกันต่อมาก็เป็นการแสดงพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เมื่อได้เข้าใจถึงคลองธรรมหรือกระแสธรรมที่ดำเนินไปตามสมควรแล้วก็ย่อมจะเข้าใจถึงพระนิพพานได้ ระลึกถึงพระนิพพานให้ตรงได้ และความเข้าใจถึงคลองธรรมถึงกระแสธรรมนั้นกล่าวโดยย่อก็เป็นของไม่ยาก เพราะอยู่ตรงกันข้ามกับกระแสโลกหรือกระแสกิเลสนี้เอง กล่าวคือจิตที่มีกิเลสที่มีทุกข์ทุกคนก็ย่อมรู้ เพราะกิเลสกับทุกข์ประกอบกันอยู่กับจิตใจของทุก ๆ คน นิพพานนั้นเป็นธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้น ซึ่งเป็นความบริสุทธิ์อย่างยิ่งอันตรงกันข้ามกับจิตที่ยังมีกิเลสและกองทุกข์ซึ่งเป็นจิตที่เศร้าหมอง จิตที่พ้นกิเลสและกองทุกข์เป็นจิตที่บริสุทธิ์ผ่องใส ก็จิตอันนี้เอง เพราะฉะนั้น เมื่อเข้าใจถึงว่านิพพานก็คือสิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้นดั่งนี้แล้ว ก็เข้าใจไม่ยาก คือภาวะอันนั้นเอง ภูมิอันนั้นเอง ฉะนั้น ธรรมคือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าจึงเป็นธรรมที่รู้ได้เห็นได้ถ้าทำใจให้รู้ให้เห็นแล้ว ก็ไม่เป็นการยากเกินวิสัย

สังขตธรรมหรือสังขาร

ธรรมที่ทรงสั่งสอนถึงนิพพานนั้นโดยปริยายคือทางอย่างหนึ่ง รวมอยู่ในข้อที่เรียกว่าอสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่ง หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิสังขาร คือสภาพที่ไม่ปรุงไม่แต่ง ซึ่งปราศจากการปรุงแต่งทั้งสิ้น ได้มีแสดงธรรมไว้สองอย่างคือ สังขตธรรมกับอสังขตธรรม หรือสังขารและวิสังขาร สังขตธรรมนั้นคือธรรมที่ถูกปรุงแต่ง สังขารก็คือสภาพที่ปรุงแต่งโดยเรียกว่าสังขตธรรมหรือ

สังขารก็มีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน สังขตธรรมคือธรรมที่ถูกปรุงแต่งนั้นโดยปริยายหนึ่งแสดงไว้ว่า ปุญญาภิสังขาร ปรุงแต่งบุญ นี้เป็นสังขคธรรมอย่างหนึ่ง อปุญญาภิสังขาร ปรุงแต่งสิ่งที่ไม่ใช่บุญหรือบาป เป็นวังขตธรรมอย่างหนึ่ง อเนญชาภิสังขาร ปรุงแต่งสิ่งที่ไม่หวั่นไหว หมายถึงปรุงแต่งสมาธิจนถึงบรรลุฌานคือสมาธิที่แน่วแน่ไม่หวั่นไหวก็เป็นสังขตธรรมอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่าสังขตธรรมนั้นเพราะว่าต้องปรุงแต่งคือต้องทำ จะเป็นบุญขึ้นมาก็ต้องทำ จะเป็นบาปขึ้นมาก็ต้องทำ ถ้าไม่ทำก็เป็นบุญเป็นบาปเป็นสมาธิขึ้นมาไม่ได้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า สังขตธรรม ธรรมที่ถูกปรุงแต่ง

ธรรมที่ถูกปรุงแต่งนี้ตรัสแสดงไว้ว่า มรรคมีองค์แปดเป็นยอด มรรคมีองค์แปดนั้นก็ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สองนี้จัดเป็นปัญญา สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ สามนี้จัดเป็นศีล สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ สามนี้จัดเป็นสมาธิ มรรคมีองค์แปดนี้ตรัสแสดงว่าเป็นยอดสังขตธรรม คือธรรมที่ถูกปรุงแต่งทั้งสิ้น ทำไมมรรคมีองค์แปดจึงเรียกว่า สังขตธรรม เพราะต้องปรุงแต่งคือต้องทำต้องปฏิบัติจึงจะเป็นสัมมาทิฏฐิเป็นต้นขึ้นมาได้ หรือย่อลงมา จึงจะเป็นศีล เป็นสมาธิ เป็นปัญญาขึ้นมาได้ ถ้าหากว่าไม่ปรุงแต่งคือไม่ทำไม่ปฏิบัติ ก็เป็นศีลเป็นสมาธิเป็นปัญญาขึ้นมาไม่ได้ เป็นมรรคมีองค์แปดขึ้นมาไม่ได้ ทำไมจึงเป็นยอดของสังขตธรรมทั้งหลาย เพราะว่ามรรคมีองค์แปดหรือย่นย่อลงเป็นศีล สมาธิ ปัญญา นี้เป็นทางปฏิบัติให้

บรรลุถึงความดับทุกข์ได้ คือดับตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากได้ และเมื่อดับทุกข์ดับตัณหาได้แล้ว ก็เป็นอันว่าเสร็จกิจ คือว่า เลิกทำ เลิกปฏิบัติต่อไปได้ ส่วนสังขตธรรมประการอื่นนั้นไม่ให้บรรลุถึงความสิ้นทุกข์ ความสิ้นกิเลสได้เหมือนอย่างนี้ และไม่สามารถจะเสร็จกิจได้ จะต้องปรุงแต่ง จะต้องทำ จะต้องปฏิบัติต่อไปไม่สิ้นสุด ไม่จบสิ้น และก็ก่อให้เกิดสุขบ้าง ก่อให้เกิดทุกข์บ้าง แม้จะให้เกิดสุขเกิดทุกข์ ก็เป็นสิ่งที่ไม่แน่นอน เป็นสุขเป็นทุกข์ที่แปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป เป็นสุขในบางคราว สุขนั้นก็หายไป เป็นทุกข์ในบางคราว ทุกข์นั้นก็หายไป สลับกันไป ทั้งต้องปรุงแต่ง ต้องปฏิบัติกันอยู่ร่ำไปไม่สิ้นสุด จึงไม่บรรลุถึงความเป็นยอดได้ แต่ว่ามรรคมีองค์แปดนั้นบรรลุถึงความเป็นยอดดังกล่าวแล้ว จึงได้จัดว่าเป็นยอดของสังขตธรรมทั้งสิ้น

สังขตลักษณะ

สังขตธรรมดังที่กล่าวมานี้ย่นลงอีกอย่างหนึ่งก็คือ เป็นเหตุ เป็นผล สิ่งที่เรียกว่าเหตุว่าผลทั้งสิ้นนั้นย่อมเป็นสังขตธรรมทั้งนั้น เพราะต้องปรุงแต่ง ต้องทำเหตุนั้น ต้องปรุงแต่งทำโดยตรง ผลนั้นเป็นผลของเหตุ แต่ก็นับว่าเป็นสังขตธรรมด้วย เพราะเนื่องกับเหตุที่ปรุงแต่งหรือธรรมนั้น เพราะฉะนั้นสังขตธรรมทั้งหมดจึงเป็นเหตุและผลซึ่งต้องเกิดต้องดับ เพราะเมื่อเป็นสังขตธรรมหรือเป็นสังขารต้องตกอยู่ในสามัญลักษณะคือลักษณะที่เป็นสามัญทั่วไปของสิ่งที่ถูกปรุงแต่งทั้งปวงอันได้แก่ อุปฺปาโท ปญฺญายติ ความเกิดขึ้นปรากฏ วโย ปญฺญายติ ความเสื่อมสิ้นไปปรากฏ ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ

เมื่อยังตั้งอยู่ความปรวนแปรเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นปรากฏ เพราะฉะนั้น บรรดาสังขารทั้งสิ้นตลอดจนถึงมรรคมีองค์แปด จึงเป็นสิ่งที่ต้องตกในสังขตลักษณะดังกล่าวหรือย่นลงก็คือ ต้องเกิดดับ

ในข้อนี้จะพึงเห็นได้ดังตัวอย่างที่ท่านพระอานนท์ได้แสดงอิทธิบาทสี่ขึ้นมา อิทธิบาทสี่นั้นก็ได้แก่ธรรมที่ให้บรรลุถึงความสำเร็จสี่ประการ

หนึ่ง ฉันทะ ความพอใจใคร่ที่จะทำ

สอง วิริยะ ความเพียร

สาม จิตตะ ความใส่ใจหรือความเอาใจใส่

สี่ วิมังสา ความใคร่ครวญพิจารณา

ท่านพระอานนท์แสดงว่า อิทธิบาทสี่นี้เป็นธรรมที่ให้บรรลุถึงความสำเร็จ เมื่อบรรลุถึงความสำเร็จแล้วก็ดับ ท่านยกตัวอย่างว่าเหมือนอย่างว่าผู้ที่มาสู่อารามนี้ ก่อนที่จะมาก็ต้องมีฉันทะที่จะมา มีวิริยะที่จะมา มีวิมังสาที่จะมา และก็อาศัยอิทธิบาทสี่นี้มา ครั้นมาถึงอารามแล้ว ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา นั้นก็ดับคือเสร็จกิจไป เป็นอันว่าดับไปเลิกไปดังนี้ ฉะนั้นบรรดาสังขตธรรมทั้งสิ้นจึงมีเกิดมีดับด้วยประการฉะนี้ และเมื่อเรียกว่าเหตุผล เหตุผลทั้งปวงก็เป็นสังขตธรรม คือเป็นสิ่งที่เกิดที่ดับ

อสังขตธรรมหรือวิสังขาร

ส่วนอสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่งนั้นก็หมายถึงที่พ้นจากสังขตธรรมดังกล่าว หรือที่พ้นจากมรรคมีองค์แปดดังกล่าว อันเป็นธรรมที่ผู้ปฏิบัติไม่ต้องปรุงแต่งไม่ต้องทำ ไม่ต้องปฏิบัติ ธรรมที่

เป็นอสังขตธรรมนี้เป็นสิ่งที่มีอยู่ซึ่งเรียกว่า นิพพาน ในที่นี้ แต่ว่านักวิจารณ์ธรรมได้วิจารณ์ว่า จะไม่หมายถึงนิพพานอย่างเดียว ก็เพราะว่าท่านใช้คำพหุวจนะ คือใช้ว่าอสังขตธรรมทั้งหลาย ซึ่งหมายความว่ามีมากกว่าหนึ่ง เพราะฉะนั้น ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่งดังกล่าวนี้จึงมีมาก และธรรมเหล่านี้จะพึงเห็นได้ดังตัวอย่างที่เคยแสดงในครั้งก่อน ๆ แล้วโดยเทียบกับภูมิประเทศเช่นว่า การมาสู่อารามนี้ การมานั้นเป็นสังขตธรรม คือผู้มานั้นต้องทำต้องปรุงต้องแต่ง ต้องอาศัย ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ส่วนตัวอารามซึ่งเป็นที่มาถึงนั้นผู้มาไม่ได้ปรุงแต่ง เป็นสิ่งที่มีอยู่เป็นที่มาถึง เป็นที่บรรลุ ฉะนั้น การมาก็เทียบกับสังขตธรรม อารามที่เป็นที่ถึงเป็นที่บรรลุก็เทียบกับอสังขตธรรม เพราะผู้มาได้ได้ปรุงแต่งขึ้นมา แต่ว่าเป็นที่บรรลุเป็นที่มาถึง ตามตัวอย่างนี้ก็อาจจะเข้าใจได้อย่างคร่าว ๆ ว่า อสังขตธรรมนั้นเป็นสิ่งที่มีจริง ซึ่งเป็นสิ่งที่อยู่เหนือสังขตธรรมมาอีกขั้นหนึ่ง หรือจะกล่าวว่า เป็นที่บรรลุเป็นที่ถึงของสังขตธรรมก็ได้ และเมื่อเป็นดั่งนี้ ท่านจึงแสดงว่าอสังขตธรรมนั้นเป็นสิ่งที่อยู่เหนือเหตุผล เป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุผลโดยอธิบายดังกล่าว คือส่วนที่เป็นเหตุผลนั้นเป็นสิ่งที่ต้องปรุงแต่งคือต้องทำเหมือนอย่างเหตุ คือการมา คือต้องปรุงแต่งการมาสู่อาราม ผลคือการถึง เหตุและผลคือการมาและการถึง ส่วนตัวอารามเองเป็นที่ถึงที่บรรลุนั้นอยู่เหนือเหตุผลดังกล่าว เพราะฉะนั้น ท่านผู้วิจารณ์ธรรมจึงได้กล่าวว่า ธรรมนั้นเป็นธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลขั้นหนึ่ง และเป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุเหนือผลอีกขั้นหนึ่ง ก็โดยอธิบายดังกล่าว และเมื่อทราบแล้วก็อาจจะพอเข้าใจเนื้อความที่กล่าวนี้ได้

สอุปาทิเสสและอนุปาทิเสสโดยปริยาย

นิพพานอันเป็นธรรมที่บรรลุที่ถึงนั้นก็ได้กล่าวแสดงอธิบายแล้วถึงสอุปาทิเสสนิพพานและอนุปาทิเสสนิพพาน ในที่นี้จะได้นำพระสูตรหนึ่งที่แสดงไว้ในพระไตรปิฎกมาเล่ามีใจความว่า ได้มีเทวดาสององค์มาเฝ้าพระพุทธเจ้าในเวลากลางคืน เทวดาองค์หนึ่งได้ กราบทูลว่า ภิกษุณีเหล่านั้นวิมุตติแล้ว เทวดาอีกองค์หนึ่งได้กราบทูลว่า ภิกษุณีเหล่านั้นวิมุตติดี เป็นอนุปทิเสสคือไม่มีอุปาทิเหลืออยู่แล้ว พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงพอพระทัย วันรุ่งขึ้นก็ได้ตรัสเล่าเรื่องนี้แก่พระภิกษุทั้งหลาย

พระมหาโมคคัลลานะได้ฟังตรัสเล่านั้นก็มีความนึกขึ้นว่า อันญาณคือความรู้ในเรื่องนี้ได้มีแก่เทวดาทั้งหลายทั้งหมด หรือว่ามีแก่เทวดาเฉพาะบางพวก ได้มีภิกษุรูปหนึ่งชื่อว่าติสสะ เพิ่งถึงมรณภาพและได้บังเกิดในพรหมโลก ปรากฏชื่อว่าติสสพรหม ซึ่งมีฤทธิ์มากมีอานุภาพมาก พระมหาโมคคัลลานะได้ขึ้นไปสู่พรหมโลก สู่สำนักของติสสพรหมนั้น และได้กล่าวถามปัญหานี้แก่ติสสพรหมนั้นว่าเทวดาซึ่งไปเกิดเป็นพรหมทั้งหมดได้มีญาณคือความรู้ในสอุปาทิเสสนั้นว่า สอุปาทิเสส ในอนุปาทิเสสว่าอนุปาทิเสสทั้งหมด หรือว่าพรหมพวกไหนรู้ได้ดั่งนี้

ติสสพรหมจึงได้กล่าวเฉลยว่า เทวดาที่เกิดในพรหมทั้งหมดหาได้มีญาณคือความรู้ดั่งนั้นทั้งหมดไม่ เทวดาที่ไปเกิดเป็นพรหมจำพวกใดซึ่งมีสันโดษคือความพอใจอยู่ในอายุ วรรณ สุข ยศอธิปไตย ซึ่งเป็นของพรหม ไม่รู้ธรรมเป็นเครื่องแล่นออกยิ่งขึ้นไปเทวดาที่เกิดเป็นพรหมเหล่านั้นย่อมไม่รู้ คือไม่มีญาณที่จะรู้ใน

สอุปาทิเสสว่าอุปาทิเสส ในอนุปาทิเสสว่าอนุปาทิเสส แต่ว่าเทวดาที่ไปเกิดเป็นพรหมเหล่าใดไม่สันโดษ คือไม่ยินดีพอใจอยู่ในอายุ วรรณ สุข ยศ อธิปไตย ที่เป็นของพรหมเท่านั้น แต่ว่าย่อมรู้ธรรมเป็นเครื่องแล่นออกยิ่งขึ้นไปด้วย เทวดาผู้เกิดเป็นพรหมเหล่านั้น ย่อมมีญาณคือความหยั่งรู้ในสอุปาทิเสสว่าสอุปาทิเสส ในอนุปาทิเสสว่าอนุปาทิเสสดั่งนี้

ต่อจากนั้นแล้วติสสพรหมได้แสดงต่อไปว่า ภิกษุผู้ที่ได้อุภโตภาควิมุตติคือความหลุดพ้นโดยส่วนสอง ได้แก่เจโตวิมุตติ ปัญญา-วิมุตติ หลุดพ้นด้วยใจ หลุดพ้นด้วยปัญญา และภิกษุผู้ที่ได้ปัญญา-วิมุตติ หลุดพ้นด้วยปัญญา หมายถึงเป็นขีณาสวะคือเป็นผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว เทวดาผู้เกิดเป็นพรหมดังกล่าวย่อมมีญาณรู้ว่า ภิกษุผู้บรรลุวิมุตติดังกล่าว เมื่อกายยังดำรงอยู่เทวดามนุษย์ย่อมเห็นภิกษุนั้นได้ เมื่อกายแตกทำลาย เทวดามนุษย์ย่อมไม่มองเห็นภิกษุนั้นได้ ดั่งนี้เรียกว่ามีญาณรู้ในอนุปาทิเสส คือนิพพานที่ไม่มีอุปาทิว่าอนุปาทิเสส คือรู้ตามเป็นจริง ส่วนภิกษุผู้ที่บรรลุมรรคผลต่ำลงไปกว่านั้น ดังที่เรียกว่า กายสักขิเป็นต้น เทวดาผู้เกิดเป็นพรหมดังกล่าวย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่าภิกษุผู้บรรลุมรรคผลที่ต่ำกว่านั้น อันเรียกว่า กายสักขิเป็นต้น เมื่อได้ส้องเสพ คืออยู่ในเสนาสนะอันสมควร ได้คบหากัลยาณมิตรที่ดีงาม ได้อบรมบ่มอินทรีย์ทั้งหลายยิ่งขึ้นไปก็ย่อมจะกระทำให้แจ้งที่สุดแห่ง พรหมจรรย์ คืออรหัตตมรรค อรหัตตผลอยู่ได้ดั่งนี้ มีญาณรู้ในสอุปาทิเสส คือนิพพานที่ยังมีอุปาทิเหลืออยู่ ว่าสอุปาทิเสสตามความเป็นจริง

ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้กลับมากราบทูลพระพุทธเจ้า

พระพุทธองค์ได้ตรัสเพิ่มขึ้นมาอีกจำพวกหนึ่ง คือจำพวกที่เรียกว่า อนิมิตวิหารี คือผู้ที่ปฏิบัติบรรลุเจโตสมาธิ ไม่มีนิมิตคือเครื่องกำหนดหมาย เพราะไม่ใส่ใจถึงนิมิตทั้งสิ้น ว่าจะทำให้แจ้งที่สุดแห่งพรหมจรรย์ เป็นสอุปาทิเสสอีกจำพวกหนึ่ง ดั่งนี้ ตามที่แสดงไว้ในพระสูตรที่เล่ามานี้ก็เป็นการแสดงอธิบายอนุปาทิเสส และสอุปาทิเสสโดยปริยายคือทางอันหนึ่ง ดั่งนี้

ความระลึกถึงนิพพานแม้โดยปริยายคือทางที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้หลายอย่างหลายประการ แต่ก็รวมอยู่ที่ธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ ฉะนั้นเมื่อระลึกถึงธรรมที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ ก็เป็นอันว่าได้บรรลุถึงนิพพาน ย่อมจะทำให้จิตใจได้บรรลุถึงความสงบ แม้การฟังธรรมข้อใดข้อหนึ่งจะเป็นบรรยายก็ตาม จะเป็นสวดก็ตาม ธรรมทั้งปวงนั้นย่อมมีวิมุตติเป็นรส เอียงเทลุ่มลาดไปสู่ความสิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้น เพราะฉะนั้นก็ชื่อว่าได้ระลึกถึงนิพพานนั้นเอง

อุปสมานุสสติ ขั้นวิมุตติ

นิพพาน

นิพพาน ตามความหมายที่ใช้ซึ่งเป็นที่เข้าใจกันโดยทั่วไป ได้แสดงแล้วว่าเป็นบรมธรรม ยอดธรรม เป็นภูมิที่พึงบรรลุซึ่งนับเป็นอสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่งหรือวิสังขาร ธรรมที่ปราศจากความปรุงแต่งหรือเครื่องปรุงแต่ง เป็นธรรมที่อยู่เหนือมรรคและผล ดังที่เรียกว่า มรรค ผล นิพพาน อันเป็นโลกุตตรธรรม ธรรมที่อยู่เหนือโลก พ้นโลก พ้นความทุกข์ พ้นกิเลส ตลอดจนถึงพ้นกรรม

ด้วยประการทั้งปวง และก็ได้กล่าวแล้วว่า ไม่ใช่เป็นธรรมที่สุดเอื้อม แต่ว่าจะต้องปฏิบัติไปโดยลำดับ ก็เหมือนอย่างว่าที่สูงซึ่งมีบันไดขึ้นไปเป็นขั้นๆ เมื่อยังอยู่ที่พื้นดินยังมิได้ก้าวขึ้นบันไดไปแต่ละขั้นก็ย่อมจะรู้สึกว่า ที่สูงอันเป็นที่สุดบันไดนั้นอยู่สุดเอื้อม แต่ว่าเมื่อขึ้นบันไดไปโดยลำดับทีละขั้นจนถึงขั้นที่สุดแล้ว ที่สูงนั้นก็จะอยู่ในเอื้อมเช่นเดียวกับบันไดขั้นที่หนึ่ง ขั้นที่สอง เมื่อยืนมองอยู่บนพื้นดิน ก็เป็นที่อยู่ในเอื้อม รู้สึกว่าขึ้นไปได้และขึ้นไปไม่ยาก การปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงนิพพานอันเป็นบรมธรรมก็ย่อมเป็นเช่นนั้น ซึ่งเมื่อปฏิบัติไปโดยลำดับแล้วก็จะมาอยู่ในเอื้อมบรรลุถึงได้ และแม้ว่าจะก้าวขึ้นไปตั้งแต่บันไดขั้นต้นก็ย่อมได้รับรสของนิพพานแล้ว เช่นเดียวกับที่มีอุปมาเหมือนอย่างน้ำในมหาสมุทร มีความเค็มเป็นรสทั้งหมด แม้ว่าจะก้าวลงไปสู่มหาสมุทรริมฝั่งที่สุดก็ย่อมจะพบน้ำในมหาสมุทรนั้นมีความเค็มเป็นรสเดียวกัน ฉะนั้นจึงได้รับรสของนิพพาน คือความดับกิเลสและกองทุกข์ไปโดยลำดับตั้งแต่ขั้นต้นที่ก้าวขึ้นสู่ธรรมปฏิบัติ ฉะนั้นจึงเป็นสิ่งที่อยู่ในวิสัยอันจะถึงบรรลุถึงได้ และก็จะต้องบรรลุถึงตั้งแต่ในขั้นต้นดังกล่าวมานั้น โดยเหตุนี้ท่านจึงใช้คำว่านิพพานในความหมายที่ผ่อนลงมาดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าผ่อนลงมาถึงความดับกิเลสของพระโสดาบันก็เป็นนิพพานขั้นหนึ่ง ของพระสกทาคามีก็เป็นนิพพานขั้นหนึ่ง ของพระอนาคามีก็เป็นนิพพานขั้นหนึ่ง ซึ่งยังเรียกว่าเป็นสอุปาทิเสส คือมีอุปาทิ ซึ่งหมายถึงอุปาทานหรือกิเลสยังเหลืออยู่ จนถึงของพระอรหันต์ จึงเป็นนิพพานขั้นที่สุด อันเรียกว่าอนุปาทิเสส ไม่มีอุปาทิหรืออุปาทานหรือกิเลสยังเหลืออยู่ ดังที่กล่าวมาแล้วเป็นอันผ่อนลงมา

นิพพานฌาน

ท่านยังแสดงนิพพานผ่อนลงมาอีกถึงนิพพานฌาน นิพพานปัญญา คือมีแสดงว่าผู้ปฏิบัติสมาธิจนบรรลุฌาน ตั้งแต่รูปฌานที่หนึ่งและต่อขึ้นไปโดยลำดับ คือรูปฌานที่สอง ที่สาม ที่สี่ และต่อขึ้นไปอรูปฌานที่หนึ่ง ต่อขึ้นไปที่สอง ที่สาม ที่สี่ และจนถึงสัญญาเวทนิโรธ คือดับสัญญา เวทนา ท่านเรียกว่าเป็นนิพพานแต่ละชั้น นิพพานดังกล่าวนี้เรียกสั้นเพื่อเข้าใจว่า นิพพานฌาน

นิพพานปัญญา

นิพพานปัญญานั้นมีแสดงไว้ถึงสันทิฏฐิกธรรม ธรรมที่เห็นเอง สันทิฏฐิกนิพพาน นิพพานที่เห็นเอง โดยอธิบายว่า ราคะ โทสะ โมหะ เมื่อบังเกิดขึ้นครอบงำจิตใจย่อมเป็นเครื่องดับปัญญา เป็นไปเพื่อความเบียดเบียน ทั้งเป็นไปเพื่อให้ประพฤติก่อภัยเวรต่าง ๆ มีฆ่าเขาบ้าง ลักของเขาบ้าง เป็นต้น ส่วนความสงบ ราคะ โทสะ โมหะ ความไม่มีราคะ โทสะ โมหะ ย่อมตรงกันข้าม ไม่ดับปัญญา ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียน ไม่เป็นเหตุก่อภัยเวรดังกล่าว ความพิจารณาให้รู้ดั่งนี้ เรียกว่าเป็นสันทิฏฐิกธรรม เป็นสันทิฏฐิกนิพพาน

พิจารณาดูตามอธิบายนี้ก็จะพึงเห็นได้ว่า ทุก ๆ คนเมื่อหมั่นใช้ปัญญาพิจารณาตรวจดูจิตใจของตนเอง เมื่อราคะ โทสะ โมหะ บังเกิดขึ้นก็ให้รู้ พร้อมทั้งให้รู้ถึงโทษแม้ดังที่กล่าวมาแล้ว ราคะ โทสะ โมหะ จะสงบลงได้ด้วยอำนาจของปัญญาที่รู้นั้น และก็ให้รู้ว่า ราคะ โทสะ โมหะ สงบ พร้อมทั้งรู้คุณของความสงบ ราคะ โทสะ โมหะ แม้ปฏิบัติดั่งนี้ก็เรียกว่าบรรลุถึงสันทิฏฐิกธรรม สันทิฏฐิกนิพพานได้

เพราะในพระพุทธาธิบายดังที่ยกมากล่าวข้างต้นนั้นมิได้จำกัดว่า จะต้องสงบได้เด็ดขาดหรือว่าสงบได้ชั่วคราว เป็นพระพุทธาธิบายที่วางไว้เป็นกลาง ๆ จึงกินความได้ถึงการปฏิบัติใช้ปัญญาทำความสงบใจของตนได้ พระพุทธาธิบายดั่งนี้เป็นอันให้กำลังใจแก่ผู้ปฏิบัติธรรมทุกคนตั้งแต่ในเบื้องต้นว่า สามารถที่จะใช้ปัญญาพิจารณาทำความสงบใจของตน และก็เรียกว่าบรรลุนิพพานได้ บรรลุธรรมได้ อันเป็นสันทิฏฐิกธรรม สันทิฏฐิกนิพพาน เข้าในพระธรรมคุณที่สวดกันว่า สันทิฏฐิโกนั่นเอง ดังนั้นธรรมที่จะเป็นสันทิฏฐิโกได้ดังที่สวดกันก็จะต้องปฏิบัติใช้ปัญญาทำความสงบใจของตนดังกล่าวมาแล้ว ซึ่งทุกคนสามารถจะปฏิบัติได้ทุกขณะ

ตทังคนิพพาน

นิพพานดังที่กล่าวมานี้ ท่านเรียกว่าตทังคนิพพาน คือเป็นนิพพานชั่วคราวที่มีขึ้นด้วยองคสมบัตินั้น ๆ หรือด้วยองคคุณนั้น ๆ มีปัญญาเป็นต้นดังกล่าวแล้ว นิพพานนี้อันเป็นบรมธรรม ซึ่งเป็นความหมายสูงสุดดังที่ได้กล่าวแล้วว่าเป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุเหนือผล ก็หมายถึงว่าอยู่เหนือเหตุผลที่เป็นฝ่ายเกิดทางหนึ่ง อยู่เหนือเหตุผลที่เป็นฝ่ายดับอีกทางหนึ่ง เหตุผลที่เป็นฝ่ายเกิดนั้นก็ได้แก่ทุกข์และสมุทัย เหตุผลที่เป็นฝ่ายดับนั้นก็ได้แก่ นิโรธ และมรรค คืออริยสัจจ์สี่นั้นเอง อริยสัจจ์สี่นั้นก็แบ่งเป็น สมุทัยวาร คือฝ่ายสมุทัยคือฝ่ายเกิดทุกข์ส่วนหนึ่ง ฝ่ายนิโรธวาร คือฝ่ายดับทุกข์อีกส่วนหนึ่ง ฝ่ายสมุทัยวารนั้นได้แก่ทุกข์และสมุทัย จะพึงเห็นได้ว่าแสดงผลก่อนคือทุกข์ แล้วจึงแสดงเหตุคือสมุทัย ฝ่ายนิโรธวารก็เหมือนกัน แสดง

ผลก่อนคือนิโรธแล้วจึงแสดงเหตุคือมรรค ทั้งนี้เมื่อพิจารณาแล้วก็จะพึงเห็นว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อก่อนจะตรัสรู้ ได้จับผลสาวเข้าไปหาเหตุ เพราะว่าผลที่ได้บังเกิดปรากฏอยู่จำเพาะหน้าดังที่ได้มีแสดงว่า พระโพธิสัตว์อันเป็นคำเรียกพระพุทธเจ้าเมื่อก่อนแต่ตรัสรู้ได้ทรงเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย ซึ่งท่านแสดงว่าเป็นเทวทูต จึงได้ทรงปรารภว่าทุกคนที่เกิดมาก็ต้องแก่ เจ็บ ตาย ไม่มีใครจะพ้นไปได้จึงทรงปรารถนาโมกขธรรม ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้นหรือความหลุดพ้นจากความแก่ ความเจ็บ ความตายนั้น ข้อนี้เป็นปรารภเหตุสำคัญอันทำให้เสด็จออกทรงผนวชเพื่อแสวงหาโมกขธรรม ความแก่ ความเจ็บ ความตายนั้นเป็นผลซึ่งทุก ๆ คนเห็นได้โดยประจักษ์เพราะฉะนั้นจึงได้แสดงผลก่อน

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว พระโพธิสัตว์ได้ทรงเห็นทุกข์ก่อน คือเห็นความแก่ ความเจ็บ ความตายเป็นทุกข์ อันเป็นผลที่ปรากฏ เมื่อเป็นดั่งนี้จึงได้แสวงหาความพ้นทุกข์ และความสำเร็จแห่งพระองค์อันเรียกว่า ความตรัสรู้นั้น ท่านแสดงไว้ในปฐมเทศนาซึ่งตรัสเล่าถึงความตรัสรู้ของพระองค์เอง ก็คือทรงได้จักษุคือดวงตา ญาณคือความหยั่งรู้ ปัญญา ความรู้ทั่ว วิชชา ความรู้แจ่มแจ้ง อาโลกคือความสว่าง เห็นทุกข์ เห็นทุกขสมุทัย เหตุเกิดทุกข์ เห็นทุกขนิโรธความดับทุกข์ เห็นทุกขนิโรธคามินิปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์หรือเรียกสั้น ๆ ว่า มรรค และทุกข์นั้นก็ได้ทรงแสดงว่าความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความโศกคือความแห้งใจ ความคร่ำครวญระทมใจ ความไม่สบายกายความไม่สบายใจ ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็น

ที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความปรารถนาไม่ได้สมหวังเป็นทุกข์ กล่าวโดยย่อขันธ์เป็นที่ยึดถือทั้งห้าเป็นทุกข์

ในด้านทุกขสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์นั้น ได้ทรงแสดงชี้เอาตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากของใจที่ให้ถือภพชาติใหม่ไปกับความเพลินและความติดใจ ประกอบด้วยความอภินันท์ยินดียิ่งอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ อันได้แก่กามตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกาม คืออารมณ์ที่น่าใคร่น่าปรารถนาน่าพอใจทั้งปวง ภวตัณหาความดิ้นรนทะยานอยากไปในภพ คืออยากเป็นนั่นเป็นนี่ วิภวตัณหาความดิ้นรนทะยานอยากไปในวิภพ คืออยากให้ไม่เป็นนั่นเป็นนี่ ได้แก่อยากให้สิ่งที่ไม่ชอบสิ้นไปหมดไป

สำหรับนิโรธ คือความดับทุกข์นั้น ได้ทรงชี้เอาความดับตัณหาได้สิ้นเชิง มรรค คือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้ทรงชี้เอามรรคคือทางปฏิบัติที่มีองค์แปดประการ อันได้แก่สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ สัมมา-วายามะ ความเพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ สัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่นชอบ

ตามพระพุทธาธิบายที่ทรงเล่าถึงความตรัสรู้ของพระองค์แสดงว่า ทรงชี้เอาทุกข์ซึ่งเป็นส่วนผล ตั้งต้นแต่ชาติทุกข์ต่อไปก็ชราทุกข์มรณทุกข์เป็นต้น รวมเข้าก็คือขันธ์เป็นที่ยึดถือทั้งห้าประการนี้เหล่านี้แหละเป็นทุกข์ที่เป็นส่วนผล ตัณหาจึงเป็นเหตุที่ให้เกิดทุกข์นี้เป็นผลและเหตุฝ่ายเกิดทุกข์ที่เรียกว่า สมุทัยวาร เพราะฉะนั้น เมื่อ

บุคคลยังอยู่ในเหตุและผลฝ่ายเกิดทุกข์ คือยังปฏิบัติเพิ่มพูนตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากอยู่ ก็เรียกว่าทำเหตุก่อทุกข์ จึงต้องรับผล ซึ่งเป็นตัวทุกข์อยู่ต่อไป ตั้งต้นแต่ต้องมีชาติ คือความเกิดขึ้นใหม่อยู่ร่ำไป ฉะนั้น จึงมีแสดงลักษณะของตัณหาไว้เป็นประการแรกว่า โปโนพภวิกา เป็นเหตุให้ถือภพชาติใหม่ คือให้เป็นใหม่ๆ เกิดใหม่ เป็นใหม่อยู่ต่อไป และเมื่อก่อเกิดภพชาติเป็นชาติความเกิดขึ้นมาแล้ว ก็ต้องมีชรา มีมรณะ เป็นต้น ต้องมีโศกะ ปริเทวะ เป็นต้น และก็ประกอบตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากเพิ่มขึ้นไปอีก ก็ก่อทุกข์ตั้งแต่ชาติทุกข์ต่อไปอีก เพราะฉะนั้น จึงต้องอยู่ในเหตุและผลฝ่ายสมุทัยวาร ก่อทุกข์อยู่ตลอดเวลาที่ยังประกอบก่อเพิ่มเติมตัณหาอันเป็นตัวเหตุอยู่ นี้เป็นผลและเหตุส่วนก่อให้เกิดทุกข์ เมื่อปฏิบัติต่อเพิ่มเติมตัณหาอยู่แล้ว ก็เป็นอันว่าก็จะต้องประสบทุกข์ ตั้งต้นแต่ชาติทุกข์เป็นต้น เป็นอันว่าไม่จบ

ดับตัณหา ดับมรรค

คราวนี้ผู้ที่ปฏิบัติในมรรคมีองค์แปด ตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ก็เป็นการปฏิบัติเพื่อดับตัณหาอันเป็นความดับทุกข์นั้น แต่เมื่อยังดับตัณหาไม่ได้สิ้นเชิงก็ต้องปฏิบัติกันต่อไป คือปฏิบัติในมรรคมีองค์แปด ย่อลงก็คือศีล สมาธิ ปัญญา ก็ต้องทำกันร่ำไปอีกเหมือนกัน เป็นอันว่าเมื่อยังดับตัณหาไม่ได้สิ้นเชิง ดับไม่ได้หมด ก็ต้องปฏิบัติในมรรคมีองค์แปดต่อไปไม่หมดอีกเหมือนกัน ก็เป็นอันว่าไม่เสร็จกิจ สำหรับในสายสมุทัยวาร คือสายก่อให้เกิดทุกข์นั้น ไม่มีเสร็จโดยแท้ ต้องก่อให้เกิดทุกข์ มีชาติทุกข์อยู่ร่ำไป

ไม่สิ้นสุด ส่วนในสายนิโรธวารนั้นเมื่อยังปฏิบัติดับตัณหาไม่ได้ ก็ยังไม่เสร็จกิจ ก็ต้องทำอยู่เรื่อยไปอีกเหมือนกัน จนกว่าจะปฏิบัติในมรรคมีองค์แปดนั้น จนเป็นมรรคเป็นผลซึ่งเป็นโลกุตตรธรรมขึ้น คือกำจัดกิเลสได้บางส่วนจนถึงสิ้นเชิง เมื่อกำจัดกิเลสได้สิ้นเชิง ซึ่งในที่นี้ยกเอาตัณหาขึ้นเป็นที่ตั้ง กำจัดได้สิ้นเชิงแล้วจึงจะเสร็จกิจ แปลว่าดับตัณหาได้ ก็ดับทุกข์ได้ ความดับทุกข์ได้นั้นก็ดับชาติทุกข์เป็นต้นได้ ไม่ต้องก่อเกิดอีกต่อไป และการปฏิบัติดับตัณหาได้สิ้นเชิง นั้นก็ดับมรรคได้ด้วย เพราะว่าไม่ต้องปฏิบัติมรรคอีกต่อไปเพื่อดับตัณหาเพราะดับตัณหาได้สิ้นเชิงแล้ว เพราะฉะนั้นจึงกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่าเมื่อสุดชั่วก็สุดดี หรือว่าเมื่อสุดดีก็สุดชั่วพร้อมกัน ทุกข์และสมุทัยนั้นถ้าจะกล่าวว่าเป็นฝ่ายชั่ว และนิโรธและมรรคถ้าจะกล่าวว่าเป็นฝ่ายดีเป็นคู่กัน ก็จะต้องกล่าวได้อีกว่า เพราะมีชั่วจึงต้องมีดีสำหรับ เป็นเครื่องชำระล้างความชั่ว และเมื่อมีดีก็ต้องมีชั่ว เพราะฉะนั้นเมื่อปฏิบัติดับตัณหาได้สิ้นเชิง ดับทุกข์ได้หมด ก็แปลว่าสุดชั่วแค่นั้น การปฏิบัติเพื่อดับตัณหาก็สุดสิ้นแค่นั้นเป็นอันว่าสุดดีแค่นั้น จึงบรรลุถึงความสุดชั่วสุดดีเช่นเดียวกัน และขั้นนี้แหละที่เป็นขั้นเสร็จกิจ ซึ่งเป็นขั้นที่บรรลุนิพพานอันเรียกว่า เหนือเหตุและผล คือเหนือเหตุและผลทั้งฝ่ายเกิดทุกข์ทั้งฝ่ายดับทุกข์ อันแสดงถึงความเสร็จกิจโดยประการทั้งปวง

เพราะฉะนั้น ธรรมในพระพุทธศาสนาจึงมีความสิ้นสุดได้ ไม่ใช่ว่าจะต้องปฏิบัติกันไม่สิ้นสุด สิ้นสุดได้ในเมื่อได้ปฏิบัติดับตัณหาได้สิ้นเชิง อันเป็นวาระที่สุดชั่วสุดดีดังกล่าว จึงได้มีพุทธภาษิตแสดงถึงธรรมที่เป็นขั้นนิพพานนี้ว่าลอยบุญและบาปละบุญและบาปทั้งหมด

ก็ถึงขั้นสุดชั่วสุดดี บรรลุนิพพานอันเป็นบรมธรรมนั้นเอง แต่เมื่อยังไม่ถึงขั้นนี้ ยังไม่ถึงสุดชั่วสุดดี จะไปลอยบุญลอยบาป จะไปละบุญละบาปเอาเองไม่ได้ จะต้องปฏิบัติอยู่ในบุญ จะต้องกระทำความดีเพื่อที่จะล้างความชั่วหรือฝ่ายที่เป็นสมุทัยวารต่อไป จะไปลอยบุญลอยบาปทิ้งเอาเองไม่ได้

ภาค ๒

พระพุทธศาสนากับปัญหาทางปรัชญา

พระพุทธศาสนากับปัญหาทางอภิปรัชญา

พุทธศาสนานั้นเป็นศาสนาที่บังเกิดขึ้นเมื่อ ๒๕๐๐ ปีเศษ และก็ได้บังเกิดขึ้นหลังจากที่ได้มีศาสนาอื่น ๆ สั่งสอนมาแล้ว เช่นศาสนาพราหมณ์ ซึ่งบัดนี้มักจะเรียกกันว่าฮินดู และหลังจากพุทธศาสนาบังเกิดขึ้นก็ได้มีศาสนาต่าง ๆบังเกิดตามขึ้นในภายหลังอีกหลายศาสนา เช่นศาสนาคริสต์ ศาสนาอิสลาม และยังมีลัทธิคำสอนต่าง ๆ ของบุคคลซึ่งเป็นที่นับถือกัน ในเมืองจีนก็เช่นขงจื๊อเป็นต้น และในประเทศอื่นก็ยังมีอีก ซึ่งไม่ถึงกับเป็นศาสนา เพราะฉะนั้นจึงมีคำสั่งสอนของศาสนาต่าง ๆ ในโลก ซึ่งมักจะแตกต่างกัน แม้ว่าในด้านสอนให้ทำดีทำชั่วทั่ว ๆ ไป คือสอนให้รู้จักความดีความชั่ว รู้จักการทำดีทำชั่วทั่วไป คือให้ละชั่วทำดี อะไรเป็นดีอะไรเป็นชั่ว ก็ยังมีแสดงต่าง ๆ กัน และนอกจากนี้ก็ยังมีแสดงถึงอดีตถึงอนาคตและปัจจุบันต่าง ๆ กันอีก เมื่อมาพิจารณาดูในแง่ของสัจจะคือความจริง เมื่อเป็นสิ่งเดียวกัน แต่ว่าแสดงถึงสิ่งนั้น ๆ ต่างกัน ก็น่าจะคิดว่าความจริงเป็นอย่างไร เพราะว่าความจริงนั้นถ้าเป็นสิ่งเดียว ก็ควรจะเป็นความจริงแต่เพียงสิ่งเดียว คือมีความจริงเพียงอย่างเดียวในสิ่ง

นั้น ฉะนั้นจึงจะต้องมีแสดงผิดแสดงถูก ใครจะแสดงผิดใครจะแสดงถูก เมื่อเป็นเรื่องอดีตเป็นเรื่องอนาคต ก็เป็นเรื่องที่เมื่อต่างมีความเชื่อถือกันหลายฝ่าย การจะกล่าวหักล้างกันลงไปว่าใครผิดใครถูก แม้ว่าจะมีใครรู้จริงและกล่าวได้ก็ตาม ก็ย่อมเป็นที่ตั้งแห่งความทะเลาะวิวาทบาดหมางกัน แม้ที่เป็นปัจจุบันเองที่แสดงต่างกันก็เช่นเดียวกัน แต่ว่าที่เป็นปัจจุบันนั้น ทุกคนสามารถที่จะรู้ได้ถ้าสิ่งนั้นอยู่ในวิสัยของปัญญาที่จะพึงรู้ได้ ถ้าเป็นปัจจุบันที่พ้นวิสัยของปัญญาที่จะพึงรู้ได้ ผู้ที่อ่อนปัญญาก็จะรู้ไม่ได้ ฉะนั้น จึงควรจะทราบถึงลักษณะของพุทธศาสนาว่าแสดงอย่างไรในท่ามกลางของสิ่งที่เป็นปัญหาเหล่านี้

ไม่ทรงพยากรณ์ปัญหาโลกแตก

ได้มีปัญหาอยู่ ๒ อย่าง อย่างหนึ่งคือปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ คือไม่ตรัสตอบแก้ อีกอย่างหนึ่ง คือปัญหาที่พระพุทธเจ้าทรงพยากรณ์ คือตรัสตอบแก้ ปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์นั้น คือเป็นปัญหาที่ถกเถียงกันในครั้งพุทธกาลที่มีอยู่ ๑๐ ข้อ ที่มักจะยกขึ้นอ้างถึงในพระสูตรทั้งหลาย ปัญหา ๑๐ ข้อเหล่านี้คือ โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น ชีวะเป็นอย่างอื่น สรีระเป็นอย่างอื่น ถัดจากตายไปตถาคตมีอยู่ ถัดจากตายไปตถาคตไม่มี ถัดจากตายไปตถาคตมีด้วยไม่มีด้วย ถัดจากตายไปตถาคตมีก็ไม่ใช่ไม่มีก็ไม่ใช่ ปัญหาเหล่านี้ได้มีผู้มากราบทูลถามพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าไม่ตรัสพยากรณ์ คือไม่ตรัสตอบแก้

ในปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ทั้ง ๑๐ ประการนี้ พิจารณาดูความก็จะเห็นได้ ว่าเป็นปัญหาที่เกี่ยวกับโลก โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด คือโลกนี้ยั่งยืนอยู่ตลอดไป หรือไม่ยั่งยืนอยู่ตลอดไป มีที่สุดหรือไม่มีที่สุด ก็สืบมาจากยั่งยืน หรือไม่ยั่งยืนดังกล่าวนี้ ซึ่งได้มีอาจารย์หรือมีศาสดาแสดงไว้ต่าง ๆ กัน ดั่งในศาสนาที่บังเกิดขึ้นภายหลังพุทธกาลก็ดี ก่อนพุทธกาลก็ดี ได้มีแสดงถึงผู้สร้างโลก พราหมณ์หรือฮินดูก็มีแสดงถึงผู้สร้างโลก ศาสนาที่มีในภายหลังก็มีแสดงถึงผู้สร้างโลก ก็เป็นปัญหาเค้าเดียวกัน

เรื่องชีวะกับเรื่องสรีระก็เหมือนกัน ชีวะนั้นก็คือความเป็นอยู่หรือตัวชีวิต สรีระนั้นก็คือร่างกาย ตัวชีวะหรือชีวิตหรือตัวร่างกายนั้นเป็นอันเดียวกันหรือว่าแยกกันอย่างไร ถ้าหากว่าขีวะหรือสรีระเป็นอย่างเดียวกัน สรีระแตกสลายคือตาย ชีวะก็จะต้องดับ ถ้าหากว่าแยกกัน สรีระแตกสลาย ชีวะก็อาจจะไม่ดับ และชีวะหรือชีวิตนี้ก็รวมถึงอัตตาหรืออาตมัน อันเป็นปัญหาที่เกี่ยวพันไปถึงตายเกิดตายสูญ

คราวนี้มาถึงปัญหาของตถาคต ตถาคตนั้นที่ใช้ทั่วไปก็หมายถึงพระพุทธเจ้าเอง ซึ่งตรัสเรียกพระองค์เองว่าตถาคต ถ้าหมายถึงองค์พระพุทธเจ้าเองก็มีปัญหา ว่าถัดจากที่ตายไปคือดับขันธ์องค์ตถาคตมีหรือไม่มี หรือทั้งมีทั้งไม่มี หรือว่ามีก็ไม่ใช่ไม่มีก็ไม่ใช่ อีกอย่างหนึ่ง ตถาคตพระอาจารย์แสดงว่าหมายถึงสัตว์ ดังที่เราเรียกว่าสัตวโลกหรือหมู่สัตว์ และคำว่าสัตว์นี้ก็มิได้หมายความว่าสัตว์เดียรัจฉานดังที่เราเรียกกันเท่านั้น แต่ว่าครอบหมดทั้งมนุษย์ทั้งเดียรัจฉาน ทั้งเทพดามารพรหมทั้งหมด หรือแม้ว่าสัตว์นรกเปรต

อสุรกายทั้งหมด ซึ่งยังมีความติดพันเกี่ยวข้องอยู่กับโลกก็ชื่อว่าสัตว์ทั้งหมด สิ่งที่เรียกว่าสัตว์นี้ถัดจากตายไปจะมีหรือไม่มี หรือว่าทั้งมีทั้งไม่มี หรือว่ามีก็ไม่ใช่ไม่มีก็ไม่ใช่ ก็เป็นปัญหาที่พูดถกเถียงกัน

ได้มีผู้มากราบทูลถามถึงปัญหาเหล่านี้พระองค์ไม่ตรัสพยากรณ์ และก็ได้มีภิกษุรูปหนึ่งชื่อว่ามาลุงกยะได้คิดว่า ข้อที่พระพุทธเจ้าไม่ตรัสพยากรณ์ปัญหาเหล่านี้ตนเองไม่พอใจ ฉะนั้นก็คิดจะเข้าไปเฝ้ากราบทูลถามและคิดว่าถ้าตรัสพยากรณ์ตนก็จะบวชอยู่ต่อไป ถ้าไม่ตรัสพยากรณ์ตนก็จะลาสิกขา ท่านมาลุงกยะจึงได้เข้าไปเฝ้าและได้กราบทูลถามปัญหาเหล่านี้ และก็ได้กราบทูลว่า ขอให้พระองค์ตรัสตอบ ถ้าทรงทราบก็ให้ตรัสตอบแก้ถ้าไม่ทรงทราบก็ให้ตรัสบอกตรง ๆ ว่าไม่ทรงรู้ ไม่ทรงเห็น ถ้าไม่ตรัสตอบแก้อย่างใดอย่างหนึ่งก็จะลาสิกขาคือสึกไป พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า พระองค์มิได้ทรงชักชวนให้ท่านมาลุงกยะเข้ามาบวช ว่าถ้าเข้ามาบวชแล้วจะตรัสพยากรณ์ปัญหาเหล่านี้ และเมื่อท่านมาลุงกยะเข้ามาบวช ท่านมาลุงกยะเองก็มิได้ขอให้พระองค์ทรงรับรองว่าจะตรัสแก้ปัญหาเหล่านี้ ตนจึงจะบวช เพราะฉะนั้นใครเล่าที่เป็นผู้ขอร้องและเป็นผู้รับรองในเรื่องนี้ และจะไปทวงเอาเรื่องนี้จากใครเล่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสต่อไป ว่าปัญหาที่พระองค์ไม่ทรงพยากรณ์เหล่านี้ ก็เป็นปัญหาที่ไม่พึงทรงพยากรณ์นั่นเอง ผู้ที่จะคิดคาดคั้นให้พระองค์ทรงพยากรณ์ก็จะตายเปล่า ไม่เป็นประโยชน์อะไร

ทรงพยากรณ์เรื่องทุกข์และการแก้ทุกข์

ต่อจากนั้นพระองค์ก็ตรัสต่อไป โดยตรัสแสดงถึงปัญหาที่จะทรงพยากรณ์แก้ไข โดยความก็คือเรื่องทุกข์และเรื่องแก้ทุกข์เป็นต้น ซึ่งเป็นไปอยู่ในปัจจุบัน อันเป็นปัญหาที่จะพึงแก้ไขในปัจจุบัน โดยตรัสยกเป็นข้ออุปมาขึ้นมาก่อน ว่าเหมือนอย่างว่ามีบุรุษถูกยิงด้วยลูกศรที่มีพิษร้าย ญาติมิตรได้นำบุรุษที่ถูกยิงนั้นไปหาหมอผ่าตัด ถ้าหากว่าหมอผ่าตัดนั้นจะพึงกล่าวอย่างนี้ว่า เราจักยังไม่ผ่าตัดนำลูกศรนี้ออกเยียวยารักษา จนกว่าเราจะรู้ว่าบุรุษนั้นถูกใครยิง คนยิงนั้นเป็นใคร คนยิงนั้นชื่ออะไร โคตรสกุลอะไร คนยิงนั้นเป็นคนสูง เป็นคนต่ำ หรือเป็นคนท่ามกลาง คนยิงนั้นมีผิวดำหรือผิวคล้ำหรือผิวสองสี และคนยิงนั้นอยู่ที่ไหน บ้านไหน นิคมไหน นครไหน และลูกศรที่ยิงนั้นเล่าเป็นแบบลูกศรมีแล่งหรือเป็นแบบเกาทัณฑ์ สายที่ใช้ยิงเป็นสายที่ทำด้วยอะไร เหล่านี้เป็นต้น ถ้าหากว่าหมอผ่าตัดนั้นจะพึงกล่าวดั่งนี้ ให้สอบสวนค้นคว้าไปถึงเรื่องคนยิงถึงเรื่องลูกศรเป็นต้นดังกล่าวนั้น บุรุษผู้ถูกยิงด้วยลูกศรนั้นก็จะพึงตายเสียก่อนที่จะรักษา เพราะฉะนั้น พระองค์จึงไม่ทรงพยากรณ์ปัญหาที่ไม่พึงพยากรณ์เหล่านี้

แต่ว่าพระองค์จะตรัสพยากรณ์ปัญหาที่พึงพยากรณ์อันจะเป็นปัญหาที่แก้ทุกข์ถอนทุกข์ทั้งปวงได้ในปัจจุบัน คือชาติทุกข์ ชราทุกข์ มรณทุกข์ ทุกข์คือโศกะ ความแห้งใจ ปริเทวะ ความคร่ำครวญรัญจวนใจ ความไม่สบายกายไม่สบายใจ ความคับแค้นใจ และในปัญหาที่ไม่ทรงพยากรณ์เหล่านั้น แม้ว่าใครจะมีความเห็นอย่างไรในปัญหาเหล่านั้น คือใครจะมีความเห็นว่าโลกเที่ยงก็ตาม โลกไม่

เที่ยงก็จาม ก็คงมีชาติทุกข์ ชราทุกข์ มรณทุกข์ โสกะ ปริเทวะ ดังกล่าวนั้นอยู่นั่นเอง จะมีความเห็นอย่างไรก็ถอนทุกข์เหล่านี้ไม่ได้ พระองค์จึงต้องการที่จะแก้ปัญหาที่จะถอนทุกข์เหล่านี้ได้ในปัจจุบันนี่แหละ ฉะนั้น ปัญหาที่ไม่ทรงพยากรณ์เหล่านั้นจึงเป็นปัญหาที่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นเบื้องต้นของพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความหน่ายความสิ้นติดใจยินดี เพื่อความดับทุกข์ เพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้พร้อม เพื่อนิพพานคือความดับ แต่ว่าปัญหาที่ทรงพยากรณ์อันจะเป็นเครื่องแก้ทุกข์ในปัจจุบันนั้นย่อมเป็นการแก้ที่ประกอบด้วยประโยชน์ที่เป็นเบื้องต้นของพรหมจรรย์ ที่เป็นไปเพื่อความหน่าย เป็นไปเพื่อความสิ้นติดใจยินดี เพื่อความดับ เพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความรู้พร้อม เพื่อนิพพานคือความดับ ปัญหาที่ทรงพยากรณ์นั้นก็คือปัญหาที่ทรงพยากรณ์ว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย เหตุเกิดทุกข์ นี้ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ดั่งนี้

ทรงแสดงปัจจุบันธรรม

ท่านมาลุงกยะได้ฟังพระพุทธภาษิต ก็มีความอภินันท์ยินดีในภาษิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า ก็เป็นอันว่าท่านก็พอใจในพระพุทธภาษิตที่ตรัสนี้ เพราะฉะนั้นพระสูตรนี้จึงเป็นพระสูตรที่แสดงลักษณะของพุทธศาสนา ว่าพุทธศาสนานั้นไม่แสดงถึงเรื่องต่าง ๆ อันเป็นปัญหาที่ไม่ตรัสพยากรณ์ และปัญหาที่ไม่ตรัสพยากรณ์นี้ก็กล่าวได้ว่าเป็นปัญหาโลกแตก ถึงจะตรัสพยากรณ์ไปก็ไม่มีใครที่

จะไปตามรู้ได้ เช่นปัญหาว่าโลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด ถึงแม้จะตรัสพยากรณ์ว่าอย่างไร ดังที่มีศาสดาหรือศาสนาก่อนพุทธศาสนาก็ตามหลังก็ตาม ได้กล่าวเอาไว้ถึงเรื่องสร้างโลกต่างๆ ก็ไม่มีใครที่จะตามไปรู้ได้ ได้อย่างเดียวคือเชื่อหรือไม่เชื่อเท่านั้น และก็เป็นความเชื่อที่ไม่ประกอบด้วยปัญญาคือความรู้ เชื่ออย่างเดียวจะเรียกว่าเชื่ออย่างหลับตาเชื่อก็ได้เพราะไม่รู้ เชื่อด้วยศรัทธาในศาสดาผู้แสดงนั้นอย่างเดียวเท่านั้น หรือไม่เช่นนั้นก็ไม่เชื่อเอาทีเดียว เพราะว่าไม่สามารถจะตามไปรู้ได้ และแม้ว่าจะเชื่อหรือไม่เชื่อก็ตาม ก็ไม่อาจจะแก้ทุกข์อะไรได้ที่เป็นปัจจุบันดังกล่าว ก็คงยังมีความทุกข์อยู่นั่นเอง แก้อะไรไม่ได้ และหากทรงแสดงไปก็อาจจะเป็นที่ตั้งแห่งความวิวาทขัดแย้งแก่บรรดาผู้แสดงอื่นๆ ที่ต่างก็แสดงกันไปต่างๆ และก็ไม่ได้ประโยชน์อะไร ยิ่งเพิ่มความทุกข์เข้าไปอีกเพราะความวิวาทขัดแย้งนั้น เพราะฉะนั้นพระองค์จึงได้ตัดประเด็นเสียทีเดียว คือไม่แสดงไม่แก้ไข การที่ไม่แสดงนั้นก็มีความหมายว่าไม่เข้าไปพาดพิงเกี่ยวข้องถึงทั้งในด้านรับรองทั้งในด้านปฏิเสธ แปลว่านอกเรื่องที่จะยกขึ้นมาวินิจฉัยว่าอย่างไร เพราะว่าในปัจจุบันนี้ทุกๆ คนต่างก็เพียบกันด้วยความทุกข์ต่างๆ อยู่แล้ว มีชาติทุกข์ ชราทุกข์ มรณทุกข์ มีโสกะ ความโศกปริเทวะ ความคร่ำครวญรำพันรัญจวนใจ ทุกขะ ความไม่สบายกายโทมนัส ความไม่สบายใจ อุปายาส ความคับแค้นใจ ความประจวบกับสัตว์และสังขารที่ไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารที่เป็นที่รัก ความปรารถนาไม่สมหวัง และกล่าวโดยย่อขันธ์เป็นที่ยึดถือทั้ง ๕ ประการเป็นทุกข์ ดังที่เราสวดกันอยู่ ต่างก็มีทุกข์

กันอยู่เต็มแปร้แล้วในปัจจุบัน จึงเหมือนอย่างว่าทุกคนเป็นบุรุษถูกยิงด้วยลูกศร ถูกลูกศรเสียบใจกันอยู่เสียบกายกันอยู่

เพราะฉะนั้นพระพุทธเจ้าซึ่งเปรียบเหมือนอย่างหมอที่ผ่าตัดลูกศร พระองค์ก็มีหน้าที่ที่จะผ่าตัดเอาลูกศรออกโดยเร็ว เพื่อให้ดับทุกข์อันเกิดจากลูกศรเสียบแทงนั้นได้ ไม่จำเป็นจะต้องเสียเวลาไปสอบค้นว่าใครยิง คนยิงชื่ออะไรเป็นต้น หรือว่าลูกศรที่ยิงนั้นทำด้วยอะไร สายธนูนั้นทำด้วยอะไร เหล่านี้เป็นต้น เป็นการเสียเวลาและไม่เกิดประโยชน์อะไร หน้าที่ของพระองค์ก็คือผ่าตัดเอาลูกศรออก เพราะฉะนั้นจึงได้ทรงแสดงธรรมเป็นการผ่าตัดลูกศร ชี้ให้เห็นทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ คำสั่งสอนที่ทรงพยากรณ์นี้ก็คืออริยสัจทั้ง ๔ ซึ่งเป็นปัจจุบันธรรม ธรรมที่เป็นปัจจุบัน

พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ปัญหาที่ไม่ควรหรือไม่พึงพยากรณ์ ทรงพยากรณ์แต่ปัญหาที่ควรพยากรณ์ คำว่าพยากรณ์นั้นเดี๋ยวนี้ภาษาไทยก็นำมาใช้เหมือนกัน เช่นหมอดูพยากรณ์ว่าอย่างนั้นว่าอย่างนี้ แต่ที่นำมาใช้สำหรับพระพุทธเจ้าในที่นี้ไม่ใช่หมายความว่าพระพุทธเจ้าเป็นหมอดู แต่พยากรณ์ของพระพุทธเจ้านั้นหมายความว่าทรงกระทำให้แจ้ง ถ้าเป็นปัญหามาก็ทรงตอบปัญหานั้นให้แจ้งชัด และก็ทรงตอบให้แจ้งชัดด้วยพระญาณที่หยั่งรู้ ไม่ใช่ด้วยตำรา อย่างหมอดูที่พยากรณ์นั้นก็พยากรณ์ด้วยตำราพยากรณ์ แต่อันที่จริงหมอดูก็ไม่มีญาณหยั่งรู้เหมือนกัน วินิจฉัยและก็ว่าไปตามตำราพยากรณ์และที่หมอดูวินิจฉัย แต่พระพุทธเจ้านั้นทรงพยากรณ์คือกระทำให้แจ้ง ทรงตอบให้แจ่มแจ้งชัดเจน ทรงแสดง

ให้แจ่มแจ้งชัดเจนด้วยพระญาคือความหยั่งรู้ อันที่จริงคำว่าพยากรณ์นั้น ก็ได้มีใช้มาในพุทธศาสนา ดังที่ได้แสดงถึงเรื่องนี้ และข้อที่ทรงพยากรณ์นั้นที่ท่านแสดงไว้ในพระสูตรเกี่ยวกับท่านมาลุงกยะนี้ ก็แสดงไว้ว่า ทรงพยากรณ์คือกระทำให้แจ่มแจ้ง ตอบให้แจ่มแจ้ง แสดงให้แจ่มแจ้งในข้อว่า นี้ทกุข์ นี้เหตุเกิดทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ในพระสูตรนี้ไม่ได้ใช้คำว่า อริยสัจ หรืออริยสัจจะ แต่ว่าโดยปกตินั้น เมื่อเป็นหมวดธรรม ๔ ข้อนี้ ก็มักจะพูดว่าอริยสัจกันทีเดียว แต่สำหรับที่แสดงในพระสูตรนั้น บางแห่งท่านก็ใช้คำว่าอริยสัจ บางแห่งท่านก็ไม่ได้ใช้คำนี้

ปัญหาของสัตวโลก

คราวนี้มาพิจารณาดูว่า ทั้ง ๔ ข้อนี้มาเกี่ยวกับอุปมาว่าพระพุทธเจ้าเป็นเหมือนดังหมอผ่าตัดอย่างไร ซึ่งตามอุปมานั้นคนไข้ที่ญาติมิตรนำไปหาหมอผ่าตัดเป็นคนไข้ที่ถูกลูกศรยิง กำลังต้องบาดเจ็บ เรียกว่าอาการปางตายกันทีเดียว และเมื่อจะเป็นข้ออุปไมย คือว่าเป็นสิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ ก็จะต้องหมายถึงบุคคลทั่วไปทั้งหลายในโลก ซึ่งเป็นผู้ที่ถูกลูกศรเสียบแทงกันอยู่แล้ว เรียกว่ามีอาการปางตายกันอยู่แล้ว คราวนี้ในข้ออุปมานั้น ก็ได้กล่าวถึงว่า ถ้าหมอผ่าตัดจะไถ่ถามสอบสวนถึงคนยิง ถูกลูกศรที่ใช้ยิง เพื่อให้ทราบรายละเอียดต่าง ๆ เสียก่อน แล้วจึงจะลงมือรักษาก็ย่อมจะไม่ทันการ คนไข้นั้นก็น่าจะต้องถึงแก่ความตายเสียก่อนก็ได้ หรืออาการก็จะมากขึ้น ยากแก่การที่จะเยียวยารักษา ฉะนั้นหน้าที่ของหมอผ่าตัดก็ไม่ต้องมัวซักซ้าไต่ถามสอบสวน หมอควรที่จะต้องรีบผ่า

ตัดนำลูกศรออกทันที นี่เป็นอุปมา ทีนี้ข้ออุปไมยคือสิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ ก็มาถึงบุคคลและสัตว์ทั้งหลายเรียกว่าสัตวโลกทั่ว ๆ ไปนั้น ก็เท่ากับว่าเป็นคนที่ถูกลูกศรเสียบด้วยกันทั้งนั้น มีอาการปางตายอยู่ด้วยกันทั้งนั้น ฉะนั้นหน้าที่ของพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นเสมือนหมอผ่าตัดนั้น ก็จะต้องทรงรีบเยียวยารักษาทันที ไม่ต้องมัวไปสอบสวนไต่ถามถึงรายละเอียดต่าง ๆ ก็มาถึงเรื่องปัญหาโลกแตก ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ๑๐ ข้อนั้น เพราะฉะนั้นจึงไม่ทรงพยากรณ์ให้ชักช้า จึงได้ตรัสปฏิเสธไม่ทรงพยากรณ์ และก็ได้ตรัสรับรองในข้อที่ทรงพยากรณ์ว่า นี้ทุกข์ นี้เหตุแห่งทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ จึงเป็นข้อที่ควรจะทำความเข้าใจ ว่าบัดนี้ทุก ๆ บุคคลกำลังถูกลูกศรเสียบแทงกันอยู่ อาการปางตายด้วยกันทั้งหมดหรือ ในข้อนี้จึงควรจะทราบลักษณะพุทธศาสนาว่าเป็นจริงอย่างนั้น ทุก ๆ คนในบัดนี้ซึ่งเป็นสามัญชนสามัญสัตว์นั้น ก็กำลังถูกลูกศรเสียบแทงกันอยู่ทั้งนั้นและมีอาการปางตายด้วยกันทั้งนั้น

ตัณหา - ลูกศรเสียบแทงใจ

อะไรเป็นลูกศรเสียบแทง และเสียบแทงอะไร โดยปริยายคือทางอันหนึ่งที่ท่านยกขึ้นแสดงไว้ ลูกศรเสียบแทงนั้นก็คือตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากของใจ และเสียบแทงอะไร ก็คือเสียบแทงจิตใจ ต่างมีตัณหาเสียบแทงจิตใจอยู่ด้วยกันทั้งนั้น ดังที่ได้ตรัสแจกเอาไว้เป็นกามตัณหา ความดิ้นรนปรารถนาไปในกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจบ้าง ภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในภพ คือความอยากเป็นนั่นเป็นนี่ต่าง ๆ บ้าง

วิภวตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยากไปในวิภพ คือความไม่เป็นนั่นเป็นนี่ คือต้องการให้สิ่งที่ไม่พอใจอยากจะได้ไม่พอใจอยากจะเป็นสิ้นไปหมดไป นี้ยกขึ้นมาเพียงข้อเดียว แต่อันที่จริงนั้นกิเลสที่เป็นเครื่องเสียบแทงจิต จำแนกออกไปเป็นอาการต่าง ๆ อีกมากมาย แต่ว่าเอาข้อเดียวเท่านี้ก่อน นี่เป็นลูกศรที่เสียบแทงจิตใจบุคคลอยู่ และที่ว่ามีอาการปางตายนั้นก็เป็นอย่างนั้น ก็เพราะว่ายังต้องถูกความทุกข์ต่าง ๆ ครอบงำอยู่ตลอดเวลา ดังที่ตรัสชี้ไว้ในทุกขสัจจะสภาพที่จริงคือทุกข์นั้นแหละ ความเกิดเป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ เรียกว่าต้องเกิด ต้องแก่ ต้องตาย ซึ่งเป็นธรรมดาของชีวิตสังขาร และยังต้องประสบทุกข์ทางจิตใจอีกมาก เป็นความแห้งใจ เป็นความคร่ำครวญไม่สบายกายไม่สบายใจ ความไม่สบายกายนี้ก็รวมเอาอาพาธเจ็บป่วยต่าง ๆ เข้าด้วย ความไม่สบายใจความคับแค้นใจ รวมเข้าก็เป็นความประจวบกับสัตว์สังขารที่ไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากสัตว์สังขารที่เป็นที่รัก รวมเข้าก็เป็นความปรารถนาไม่ได้สมหวัง และเมื่อรวมเข้าอีก ก็รวมอยู่ในขันธ์เป็นที่ยึดถือทั้ง ๕ ประการนี้ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งอันนี้ก็จะต้องศึกษาให้เข้าใจชัดเจนกันต่อไป แต่จะยังไม่อธิบายในตอนนี้

นิพพาน - ความสิ้นตัณหา

ก็แปลว่าต้องอยู่ในอาการที่ปางตายด้วยกันทั้งนั้น ต้องเป็นทุกข์อยู่ด้วยเกิด แล้วก็แก่ แล้วก็ไม่สบาย ไม่สบายจิตใจต่าง ๆ ต้องพบกับสิ่งที่ไม่ชอบ ต้องพรัดพรากจากสิ่งที่ชอบ ปรารถนาไม่ได้สมหวังต่าง ๆ รวมเข้าก็ต้องมีขันธ์ ๕ ย่อเป็นกายใจนี้เอง เพราะฉะนั้น

จึงเรียกว่าอยู่ในอาการปางตายด้วยกันทั้งนั้น และก็จะต้องแก่ต้องตายด้วยกันทั้งนั้น และชีวิตก็ดำเนินไปสู่ความแก่ความตายอยู่ทุกเวลาไม่มีหยุด เพราะฉะนั้นพระพุทธองค์จึงได้ทรงเป็นหมอถอนลูกศร ผ่าตัดลูกศร ด้วยใช้เครื่องมือก็คือมีดผ่าตัด อันได้แก่ปัญญา โดยตรัสเทศนาสั่งสอนให้ทุกคนได้เข้าถึงสัจจะที่เป็นตัวความจริง และปัญญานี้เองที่บังเกิดขึ้นในจิตใจของบุคคล ก็จะผ่าตัดถอนลูกศรคือตัณหาออกจากจิตใจได้ และเมื่อถอนตัณหาคือลูกศรออกจากจิตใจได้ด้วยปัญญาแล้ว ทุกข์ก็จะดับไปหมด บุคคลก็จะเป็นผู้ที่พ้นทุกข์ เพราะว่าถอนลูกศรออกจากจิตใจได้ เพราะฉะนั้นท่านจึงเรียกธรรมที่จิตใจถอนลูกศรออกได้แล้ว แปลว่าสิ้นตัณหา หมดแล้ว และก็สิ้นทุกข์หมดแล้ว ว่านิพพาน อันเป็นธรรมที่มุ่งจะบรรลุสำหรับพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน และพระพุทธเจ้าเองก็ได้ทรงค้นคว้าด้วยพระองค์เอง จนได้ปัญญาเป็นมีดผ่าตัดถอนลูกศรออกจากพระหทัยของพระองค์เองได้แล้ว สิ้นตัณหาแล้วก็สิ้นทุกข์ด้วยประการทั้งปวงแล้ว ทรงบรรลุนิพพานแล้ว เพราะฉะนั้นจึงมาทรงสั่งสอนเพื่อที่จะโปรดสัตวโลกที่กำลังถูกลูกศรเสียบแทงใจอยู่นี้ ได้ปัญญาที่จะถอนลูกศรออกแล้ว ก็พ้นทุกข์อย่างพระองค์บ้าง นี้เป็นพระมหากรุณา เป็นพระมหากรุณาจริง ๆ เพราะรู้สึกว่ามันเป็นทุกข์ และก็กำลังถูกลูกศรเสียบแทงใจอยู่ เพราะฉะนั้นท่านจึงอธิบายคำของนิพพาน ว่าออกจากวานะ ภาษาสันสกฤตว่า นิรวาณะ ภาษาบาลีว่านิพพาน เป็นคำเดียวกัน วานะนั้น แปลว่าเครื่องเสียบแทง แปลว่าลูกศร นิรวาณะ แปลว่าออกจากเครื่องเสียบแทง ออกจากลูกศรคือถอนลูกศรเสียได้ ไม่มีลูกศรเสียบใจ เพราะฉะนั้นก็ให้

เข้าใจคำว่านิพพานง่าย ๆ ดั่งนี้ว่า ที่ว่าเป็นนิพพานนั้น ก็คือว่าสภาพธรรมของจิตใจที่ถอนวานะคือลูกศรอันเป็นเครื่องเสียบแทงของจิตใจได้แล้ว ออกจากเครื่องเสียบแทง ออกจากลูกศรได้แล้ว ไม่มีลูกศร ไม่มีเครื่องเสียบแทงจิตใจ เพราะฉะนั้นจึงเป็นอิสระเสรี มีความสบายคล่องตัวเป็นสุข ไม่ต้องเป็นทุกข์เดือดร้อน พ้นทุกข์ด้วยประการทั้งปวง พ้นจากอาการปางตาย อาการที่เป็นทุกข์ทั้งหลายหมดสิ้น

ทรงสอนให้ใช้ปัญญาถอนลูกศรหรือตัณหา

เพราะฉะนั้นนิพพานมิได้อยู่ที่ไหน แต่ว่าอยู่ที่ถอนลูกศรออกจากจิตใจนี้แหละ ก็ด้วยปัญญาที่พระพุทธเจ้าได้ประทานให้จากการสั่งสอน พระปัญญานี้แหละช่วยผ่าตัดเอาตัณหาที่เป็นลูกศรเสียบใจออกได้ ก็พ้นทุกข์ได้ เพราะฉะนั้นจึงเป็นกิจของพระพุทธเจ้าที่จะทรงปฏิบัติหน้าที่อันนี้ ซึ่งจะต้องรีบกระทำ และพระพุทธเจ้าก็ทรงปฏิบัติหน้าที่นี้เป็นเวลาถึง ๔๕ ปี หน้าที่นี้เป็นหมอถอนลูกศรนี้แหละ ทรงแสดงธรรมสั่งสอนก็เป็นการประทานปัญญาอันเป็นมีดผ่าตัด เพื่อให้ผ่าตัดลูกศรถอนลูกศรออกจากจิตใจของตนเอง และเมื่อเป็นดั่งนี้ ก็นำเข้าสรุปใน ๔ ข้อนั้นได้

ทุกข์ก็คือว่าอาการเป็นทุกข์ถึงปางตาย นี่เป็นตัวทุกข์ทั้งทางกายทั้งทางจิตใจที่โลกต้องพบอยู่ตลอดเวลา ที่บุคคลทุก ๆ คนต้องพบอยู่ตลอดเวลา และสิ่งที่เป็นลูกศรนั้น ก็คือตัณหา ซึ่งเป็นตัวทุกขสมุทัย เหตุเกิดทุกข์ และก็ถอนลูกศรเสียได้ก็เป็นความดับทุกข์หรือทุกขนิโรธ และมีดสำหรับที่จะผ่าตัดพร้อมกับอุปกรณ์ต่าง ๆ ก็

คือมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์

อันมีดที่จะผ่าตัดนั้นก็ขอให้เข้าใจว่าก็จะต้องมีตัวมีด ที่ส่วนหนึ่งคม ผ่าตัดได้ และก็จะต้องมีส่วนของเหล็กอันประกอบกันอยู่ที่เป็นสันของมีดเป็นส่วนของมีด เพราะว่าความคมที่สำหรับผ่าตัดนั้นจะอยู่อย่างเดียวไม่ได้ แล้วก็จะต้องมีด้ามมีดเหล่านี้เป็นอุปกรณ์ของมีดต่าง ๆ สำหรับที่จะผ่าตัดลูกศรที่เสียบแทงจิตใจ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้จำแนกสำหรับที่จะทรงผ่าตัดสะดวกก็คือมรรคมีองค์ ๘ คือสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ นี่คือเป็นตัวคม และก็ยังมีส่วนประกอบอื่นของมีด เช่นว่าสันมีด ด้ามมีด อะไรเหล่านี้ ก็เป็นสัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ สัมมาวายามะ เพียรชอบ สัมมาสติ สติระลึกได้ชอบ สัมมาสมาธิ สมาธิตั้งใจมั่นชอบ รวมเข้าเป็นมีดเล่มเดียวนี่แหละ ส่วนที่คมสำหรับผ่าตัดจริง ๆ ก็คือสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะซึ่งเป็นตัวปัญญา ซึ่งจะต้องประกอบด้วยเครื่องอุปกรณ์ต่าง ๆ ดังที่กล่าวมานี้จึงจะใช้ได้

ทรงจำแนกไว้ดั่งนี้สำหรับที่ทุกคนจะปฏิบัติได้สะดวก แต่แล้วก็ต้องรวมเป็นมีดเล่มเดียวนี่แหละ ใช้สำหรับที่จะผ่าตัดจิตใจถอนเอาลูกศรออกจากจิตใจ และการปฏิบัติในมรรคมีองค์ ๘ นี้ก็ปฏิบัติไปโดยลำดับ ก็เป็นการรักษาเยียวยาการถอนลูกศรออกจากจิตใจไปโดยลำดับ เพราะว่าทีแรกนั้นจะถอนพรวดออกไปจากจิตใจทีเดียวย่อมไม่ได้ ก็จะต้องมีวิธีขั้นตอนของการผ่าตัดไปตั้งแต่ต้นแล้วก็ค่อย ๆ ถอนออก จนถึงถอนได้หมดสิ้นแล้วก็รักษาเยียวยาแก้ไขแผลให้หาย เหล่านี้เป็นขั้นตอนของการรักษา ซึ่งพระพุทธเจ้า

ก็ปฏิบัติหน้าที่รักษาโรคทางจิตใจนี้ได้อย่างสมบูรณ์ แล้วก็ทรงกระทำทันที ไม่เสียเวลาไปทรงแสดงเรื่องโน้นเรื่องนี้อะไรต่าง ๆ หน้าที่ของพระองค์ก็ต้องรีบทำดั่งนี้ และรีบช่วยให้บุคคลพ้นจากความทุกข์ทันที ได้ทรงปฏิบัติอยู่เป็นเวลาถึง ๔๕ ปี รวมเข้าก็ในข้อนี้เท่านั้น

พุทธธรรม
กับปัญหาเรื่องความจริงหรือสิ่งที่มีอยู่

คำว่า ธรรม นั้น ตามศัพท์แปลว่า ทรงไว้ ดำรงไว้ หมายถึง ทรงตัวเอง หรือดำรงตัวเอง คือดำรงความจริงอยู่เสมอ ไม่มีเปลี่ยนแปลง เพราะฉะนั้นจึงมีคำอธิบายโดยปริยายอีกทางหนึ่งว่า ธรรมนั้นก็หมายถึงสัจจะ ที่เราแปลว่า ความจริง

คำว่าสัจจะที่เราแปลว่าความจริงนั้น ก็เป็นการแปลตามความหมาย แต่โดยพยัญชนะคือถ้อยคำ สัจจะแปลว่า สิ่งที่มีอยู่ เป็นอยู่ หรือว่าสภาพที่มีอยู่ สภาพที่เป็นอยู่ ก็หมายความว่าไม่เปลี่ยนแปลงไปนั่นเอง ฉะนั้นโดยความ สิ่งใดที่ทรงอยู่ ดำรงอยู่ สิ่งนั้นก็มีอยู่ เป็นอยู่ หรือว่าสิ่งใดที่มีอยู่ เป็นอยู่ สิ่งนั้นก็ทรงอยู่ ดำรงอยู่

โดยนัยนี้คำว่าธรรมกับคำว่าสัจจะจึงมีความหมายเป็นอันเดียวกัน ฉะนั้นธรรมที่มีความหมายว่าทรงอยู่ ดำรงอยู่คือมีอยู่เป็นอยู่นี้ จึงได้แก่สัจจะ และก็เรียกรวมกันว่า สัจจธรรม แปลว่า ธรรมคือสัจจะ

ธรรมคือสิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่ อันหมายถึงสัจจะที่เราทั้งหลายแปลกันว่าความจริง ก็เพราะว่าสิ่งที่เป็นความจริงทีเดียวนั้นก็ต้องเป็นสิ่ง

ที่มีอยู่ เป็นอยู่ คือว่าเป็นสิ่งที่ทรงอยู่ดำรงอยู่นั่นเอง ธรรมคือสัจจะหรือสัจจธรรมนี้ก็ได้แก่ ธรรมดา เป็นของที่มีอยู่ประจำโลก พระพุทธเจ้าจะทรงอุบัติขึ้นหรือว่าไม่ทรงอุบัติขึ้น คือว่าจะมีผู้ตรัสรู้พระธรรม หรือว่าไม่ตรัสรู้พระธรรม ธรรมคือธรรมดานี้ก็มีอยู่เป็นไปอยู่

ในข้อนี้ มีพระสูตรแสดงไว้ว่า ธาตุนั้นคือธรรมฐิติ ความตั้งอยู่ของธรรม ธรรมนิยาม ความกำหนดแน่ของธรรม ตั้งอยู่ มีอยู่ พระตถาคตพุทธเจ้าทั้งหลายจะทรงอุบัติขึ้นหรือไม่ทรงอุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือธรรมฐิติธรรมนิยามก็มีอยู่ดำรงอยู่ แต่ว่าเมื่อพระตถาคตพุทธเจ้าทั้งหลายทรงอุบัติขึ้น คือว่าได้ตรัสรู้พระธรรมก็จำแนกแจกแสดงเปิดเผย กระทำให้ตื้นซึ่งธาตุนั้น คือธรรมฐิติธรรมนิยามนั้น ในพระสูตรนี้ได้แสดงชี้ไว้ว่า ธาตุนั้นคือธรรมฐิติธรรมนิยามที่ตั้งอยู่ ดำรงอยู่ ว่าอย่างไร ได้แก่อะไร ก็ได้แก่

สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง

สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์

ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา มิใช่ตัวตน

ข้อที่ว่ามานี้เป็นธรรมฐิติธรรมนิยามอันเรียกว่าธาตุนั้น ที่ตั้งอยู่ ดำรงอยู่ เมื่อพระตถาคตพุทธเจ้าทั้งหลายได้ทรงอุบัติขึ้น คือได้ตรัสรู้ ก็ได้ทรงแสดง ทรงบอก ทรงเปิดเผย ทรงกระทำให้ตื้น คือให้เข้าใจง่ายว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ดั่งนี้ เพราะฉะนั้น ธรรมคือสัจจะหรือที่เรียกในพระสูตรนี้ว่า "ธาตุ" (ธา-ตุ) นี่แหละคือธรรมฐิติธรรมนิยาม เป็นสิ่งที่มีอยู่ ประจำอยู่ สัจจธรรมนี้จึงมีประจำอยู่ ก่อนพระพุทธเจ้าได้

ทรงอุบัติขึ้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระธรรม ก็คือตรัสรู้สัจจธรรม ธรรมที่มีอยู่เป็นอยู่นี้เอง

ที่แสดงว่า ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้คือ อริยสัจจ์ ๔ กับที่แสดงว่าพระพุทธเจ้าตรัสรู้ธรรมฐิติธรรมนิยาม ๓ ข้อ ไม่ขัดแย้งกันหรือ ก็ตอบว่าไม่ขัดแย้งกัน เพราะธรรมฐิติธรรมนิยามทั้ง ๓ ข้อนี้ ก็รวมอยู่ในอริยสัจจ์ ๔ นั้นเอง และโดยเฉพาะข้อที่สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ก็รวมอยู่ในทุกขสัจจะ สภาพที่จริงคือทุกข์ ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า สามัญลักษณะ ๓ อย่าง อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา ก็รวมเข้าในทุกขสัจจะ สภาพที่จริงคือทุกข์ ฉะนั้น ในที่นี้จึงจะจับอธิบายธรรมฐิติธรรมนิยามทั้ง ๓ ข้อนี้

ทุกกาลทุกสมัยสังขารทั้งหลายย่อมไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายย่อมเป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายย่อมเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา นี้ในนวโกวาทแสดงไว้ในหมวดสามัญลักษณะ ลักษณะที่ทั่วไปแก่สังขารทั้งปวง ๓ อย่าง แต่ว่าในที่นี้แสดงโดยชื่อว่า ธรรมฐิติ ความตั้งอยู่ของธรรม ธรรมนิยาม ความกำหนดแน่ของธรรม และมีข้อสามที่แสดงว่าธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ไม่แสดงว่าสังขารทั้งปวงเป็นอนัตตา

ในข้อนี้มีอธิบายว่า คำว่าธรรมทั้งปวงนั้นหมายรวมทั้งสังขารและวิสังขารเป็นอนัตตา จึงกล่าวได้ว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ สังขารทั้งปวงเป็นอนัตตา แต่ว่าข้อท้ายนี้ วิสังขารก็เป็นอนัตตาด้วย ฉะนั้น จึงได้ใช้คำให้คลุมถึงทั้งหมดว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เพราะว่าคลุมถึงทั้งสังขาร ทั้งวิสังขาร หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขตธรรม อสังขตธรรม

คำว่าสังขารนั้นแปลว่าผสมปรุงแต่ง สิ่งที่ผสมปรุงแต่งทั้งหมดเรียกว่าสังขาร กล่าวโดยสรุปมี ๒ อย่างก่อน คือสังขารที่มีใจครอง เช่นว่าร่างกายของคนของสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย เรียกว่าอุปาทินกสังขาร ที่ไม่มีใจครองเช่นวัตถุทั้งหลาย เรียกว่าอนุปาทินนกสังขาร สิ่งทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ บรรดาที่ตาเห็นหูได้ยินโดยเป็นรูปเป็นเสียง จมูกได้กลิ่นโดยเป็นกลิ่น ลิ้นได้รสโดยเป็นรส กายได้ถูกต้องโดยเป็นโผฏฐัพพะ แม้ใจคิดนึกถึงปรุงแต่งถึงไปโดยเป็นเรื่องเป็นราวต่าง ๆ คือที่เป็นวิสัยของอายตนะ แต่ว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่ เป็นอยู่ ปรากฏอยู่ อันเป็นสิ่งที่ปรุงแต่ง คือเป็นสิ่งที่มีเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ดังที่มีแสดงลักษณะของสังขารไว้ ๓ อย่าง คือมีความเกิดขึ้นปรากฏ มีความเสื่อมดับไปปรากฏ เมื่อตั้งอยู่มีความแปรปรวนเป็นอย่างอื่นปรากฏ

สิ่งเหล่านี้ไม่ว่าจะมีใจครองหรือไม่มีใจครอง ไม่ว่าจะเป็นวิสัยของตาหู เป็นต้น หรือว่าไม่เป็นวิสัยของตาหู เป็นต้น ไม่ว่าจะเป็นเหตุไม่ว่าจะเป็นผล เป็นสังขารทั้งหมด คือเป็นสิ่งผสมปรุงแต่งทั้งหมด สิ่งผสมปรุงแต่งอันเรียกว่า สังขารนี้ไม่เที่ยง ที่เรียกว่า อนิจจะ ความไม่เที่ยงนั้นกำหนดพิจารณาได้ที่ตัวสังขารเอง ดังที่ท่านสอนให้พิจารณาไว้ถึงลักษณะที่เรียกว่าไม่เที่ยง คือเกิดดับ สังขารทั้งหลายมีความเกิดดับ ไม่มีที่เกิดแล้วไม่ดับ มีเกิดมีดับเป็นคู่กัน อนึ่ง มีแล้วก็กลับไม่มี คือว่ามีเป็นนั่นเป็นนี่ขึ้นแล้วและในที่สุดก็กลับไม่มีเหมือนอย่างร่างกายมีชีวิตของทุก ๆ คนนี้ ก่อนจะเกิดก็ไม่มี เมื่อเกิดก็มีขึ้น ในที่สุดเมื่อแตกสลายก็กลับไม่มี จึงเป็นสิ่งที่มีแล้วกลับไม่มี

อนึ่ง เป็นของที่ดำรงอยู่ชั่วคราวเหมือนอย่างขอยืมเขามา ก็เหมือนอย่างร่างกายมีชีวิตนี้ของทุก ๆ คน ดำรงอยู่ชั่วคราว ไม่นานเท่าไหร่ เหมือนอย่างของที่ยืมเขามา คือขอยืมธาตุดินน้ำไฟลมจากโลกมาก่อร่างสร้างอัตภาพนี้ขึ้นแล้วก็ต้องส่งคืน ส่งธาตุดินน้ำไฟลมนี้คืนไปแก่โลก เหล่านี้เป็นลักษณะที่มีอยู่ เป็นไปอยู่ แก่สังขารทั้งหลาย กำหนดให้เห็นได้ ฉะนั้น สังขารทั้งหลายจึงไม่เที่ยง และพระพุทธเจ้าก็ตรัสสอนไว้โดยปริยายเป็นอันมาก เปิดเผยกระทำให้ตื้นว่า สังขารไม่เที่ยงอย่างไร แม้โดยนัยที่กล่าวมานี้

อนึ่ง สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ คำว่าเป็นทุกข์นั้นไม่ได้หมายความว่าเป็นทุกขเวทนา เช่นอาการเจ็บปวด เพราะว่าถ้าหมายความว่าเป็นทุกขเวทนาแล้วก็จะเป็นได้แต่เฉพาะอุปาทินกสังขาร คือสังขารที่มีใจครองเท่านั้น คำว่าเป็นทุกข์ในที่นี้จึงมีความหมายว่าเป็นของที่ทนอยู่ยาก คือทนอยู่ไม่ได้ และคำว่า "ทุกขะ" นั้นตามพยัญชนะก็แปลว่า ทนยาก คือทนอยู่ไม่ได้ จึงมีคำอธิบายไว้ว่าเพราะว่าถูกความเกิดความดับบีบคั้นอยู่บ่อย ๆ ตลอดเวลา ลักษณะที่ถูกความเกิดความดับบีบคั้นอยู่บ่อย ๆ ตลอดเวลานี้คือลักษณะที่เป็นทุกข์ พึงมองเห็นลักษณะที่ถูกบับคั้นนี้ได้ที่สังขารทั้งปวง ที่ร่างกายนี้ก็มองเห็นได้ ว่าถูกความเกิดความดับบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ต้นไม้ใบไม้เป็นต้นก็ถูกความเกิดความดับบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา และข้อนี้ย่อมคลุมความไปถึงลักษณะที่เป็นทุกข์ทั้งหมดอันเนื่องไปจากความถูกบีบคั้นนี้ อันมีลักษณะต่าง ๆ

ดังเช่น ที่มีท่านแสดงถึงลักษณะที่เป็นทุกข์ของร่างกายที่มีชีวิตอันนี้ไว้หลายอย่างหลายประการ แม้กระทั่งการแสวงหาอาหาร

มาบริโภคก็เป็นทุกข์อย่างหนึ่ง การที่ต้องบริโภคอาหารก็เพราะถูกความเกิดความดับบีบคั้นนั่นเอง ร่างกายอันนี้ประกอบขึ้นด้วยธาตุดินน้ำไฟลมเป็นความเกิด แล้วก็ถูกความดับบีบคั้นให้สิ้นไปหมดไปอยู่ตลอดเวลา ก็ต้องหาธาตุดินน้ำไฟลมเข้ามาเพิ่มเติมอยู่ตลอดเวลา ก็แปลว่า ความที่มาเพิ่มเติมนั้นก็เป็นความเกิดขึ้นอีก ก็เป็นความบีบคั้นอีก อาหารหยาบก็เห็นกันว่าบริโภควันละมื้อหนึ่งสองมื้อ สามมื้อ แต่ว่าอาหารที่ละเอียดนั้นต้องบริโภคกันอยู่ทุกขณะ เช่นว่าลมหายใจเข้าออกที่ต้องกินลมกันอยู่ทุกขณะ เว้นขาดไม่ได้ แปลว่า การถ่ายและการกินนั้นมีอยู่ทุกขณะหายใจเข้าออก กินเข้าไปก็เท่ากับเกิด ถ่ายออกไปก็เท่ากับดับ เป็นความเกิดความดับของสังขารที่มีชีวิต จึงต้องถูกความเกิดความดับนี้บีบคั้นอยู่ตลอดเวลา แม้สังขารที่ไม่มีใจครองเช่นต้นไม้ ก็ต้องกินอาหารอยู่ตลอดเวลาเช่นเดียวกัน ถูกความเกิดความดับบีบคั้นอยู่ตลอดเวลาเหมือนกัน แม้สิ่งทั้งหลายนอกจากนี้ก็เช่นเดียวกัน แต่ว่ามีลักษณะที่ต่าง ๆ กันออกไป

เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงเป็นสิ่งที่ทนอยู่ไม่ได้ คือทนอยู่คงที่ไม่ได้ต้องปรวนแปรเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย นี่คือลักษณะที่เป็นทุกข์ สังขารทั้งหลายจึงเป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงชี้แจงกระทำให้ตื้นคือให้เข้าใจง่ายว่าสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์อย่างไรไว้เป็นอันมาก

ข้อที่ว่าธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา คือมิใช่อัตตาตัวตน ข้อนี้นับว่าเป็นหลักสำคัญของพระพุทธศาสนา ซึ่งต่างจากศาสนาอื่นทั้งหมด บรรดาศาสนาอื่นทั้งหมดไม่ว่าจะเป็นศาสนาที่เกิดก่อนพระพุทธศาสนา หรือศาสนาที่เกิดภายหลังพระพุทธศาสนา ย่อมแสดงอัตตาคือตัว

ตนทั้งนั้น ดังจะพึงเห็นได้ เช่นศาสนาพราหมณ์ก็แสดงโดยเค้าความว่าทุกคนมีอาตมัน คืออัตตา และเมื่อได้อบรมอาตมันหรืออัตตาให้เต็มที่แล้ว ก็เป็นมหาตมัน(อัตตาใหญ่) ดังที่มาใช้เรียกว่ามหาตมะ และมหาตมันนี้ในที่สุดก็เข้ารวมอยู่ในปรมาตมันเป็นบรมอัตตา เป็นที่รวมของอัตตาทั้งหมด การแสดงเค้านี้ก็คล้ายจะกล่าวเรียกได้ว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอัตตาหรืออาตมัน

แม้ศาสนาที่เกิดภายหลังพระพุทธศาสนาก็เช่นเดียวกัน แสดงถึงสรวงสวรรคอันเป็นที่สถิตอยู่ของพระเป็นเจ้าหรือของเทพ ซึ่งดำรงอยู่เป็นนิรันดร์และผู้ที่ได้ปฏิบัติตามลัทธิศาสนานั้นๆ ตายไปก็จะได้ไปเกิดในสรวงสวรรค์ อยู่กับพระเป็นเจ้านั้นตลอดนิรันดร การแสดงดั่งนี้ก็เป็นการแสดงอัตตานั่นเอง และอัตตาที่สถิตอยู่นิรันดรดังนั้นเท่ากับเป็นปรมาตมัน ดังแสดงในศาสนาพราหมณ์หรือที่เป็นฮินดูในเวลาต่อมา

แม้ในพระพุทธศาสนาเอง ที่เป็นมหายานหรืออาจาริยวาท ก็ได้แก้หลักพระพุทธศาสนาเป็นอัตตาตัวตนไปเช่นเดียวกัน ดังที่ได้แสดงว่า ได้มีพระอาทิพุทธะสถิตอยู่เป็นนิรันดรในสรวงสวรรค์ชั้น ๑ และได้มีพระพุทธะอีกเป็นอันมาก ได้มีพระโพธิสัตว์อีกเป็นอันมาก สถิตอยู่เป็นนิรันดรเช่นกัน ส่วนพระพุทธเจ้าที่มาตรัสรู้ในโลกนี้เป็นพระมนุษยพุทธเจ้า ที่ถูกส่งให้มาเป็นคราวๆ การแสดงอย่างนี้ก็เป็นการแก้หลักของพระพุทธศาสนาเดิม เป็นอัตตามีตัวตนไปอีกก็เข้าทำนองปรมาตมันของศาสนาพราหมณ์นั่นแหละ

แต่พระพุทธศาสนาสายเดิมนั้นหาได้แสดงเช่นนี้ไม่ ได้แสดงว่า "สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา" ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน

ในเบื้องต้นพึงเข้าใจ อธิบายทั่วไปโดยสังเขปก่อนว่า คำว่าธรรมทั้งปวงนั้นมี ๒ อย่าง คือ

สังขตธรรม ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง หรือสังขาร

อสังขตธรรม ธรรมที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง ได้แก่วิสังขารอีกอย่างหนึ่ง

สังขตธรรม ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง หรือว่าสังขารนั้น ก็ได้แก่สังขารดังที่ได้อธิบายมาแล้วในข้อว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ คือว่าทุก ๆ สิ่ง ทุก ๆ อย่างที่ประกอบด้วยสังขตลักษณะ คือลักษณะของสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งขึ้นมา อันได้แก่ทุกข์ มีความเกิดขึ้นปรากฏ มีความเสื่อมสิ้นไปปรากฏ เมื่อตั้งอยู่มีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปปรากฏ ทุก ๆ สิ่งทุก ๆอย่างที่ประกอบด้วยลักษณะดังนี้เป็นสังขาร หรือกล่าวให้สั้นเข้ามาอีกอย่างหนึ่งว่า สิ่งใดมีความเกิดขึ้นและความดับไปเป็นธรรมดา สิ่งนั้นเป็นสังขารหมด ในข้อนี้ก็ได้อธิบายแล้วในข้อข้างต้นนั้น สังขตธรรม ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง หรือสังขาร คือสิ่งที่มีลักษณะดังที่กล่าวมานี้ เป็นอนิจจะ คือไม่เที่ยง เป็นทุกขะคือเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาไม่ใช่อัตตาตัวตนดังกล่าวในข้อที่ ๓ นี้ ลักษณะอันจะพึงพิจารณาให้เห็นว่าเป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตนนั่น ดังนี้

ไม่อยู่ในอำนาจ คือบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ ว่าขอให้สังขารของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด ขอให้สังขารของเราอย่าเป็นอย่างนั้นเลย ยกตัวอย่างเช่นว่า กายและใจอันนี้เรียกตามศัพท์ธรรมว่านามรูป นามก็คือใจ รูปก็คือกาย เรียกว่า นามรูป หรือเรียกอย่างง่าย ๆ ว่า กายใจอันนี้ หรือว่าจะเรียกจำแนกออกไปอีกว่า

ขันธ์ ๕ คือกองทั้ง ๕ ได้แก่

รูปขันธ์ กองรูป คือรูปกายอันนี้

เวทนาขันธ์ กองเวทนา ได้แก่ความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ ไม่สุข

สัญญาขันธ์ กองสัญญา คือความจำหมาย

สังขารขันธ์ กองสังขาร คือความคิดปรุงหรือความปรุงคิดต่าง ๆ

วิญญาณขันธ์ กองวิญญาณ คือความรู้สึกเห็นรูปได้ยินเสียงเป็นต้น

ทั้ง ๕ นี้เป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน เพราะบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ ด้วยว่าขันธ์ทั้ง ๕ นี้ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย จะบังคับว่า อย่าให้แก่ อย่าให้ตาย ดังนี้หาได้ไม่ ในบางพระสูตรได้ยกเอาเจ็บขึ้นมาเป็นตัวอย่าง ว่าเป็นไปเพื่ออาพาธคือความป่วยไข้ หรือว่าความเจ็บป่วยต่าง ๆ แต่โดยความก็หมายรวมทั้งหมดดังที่กล่าวมา เมื่อบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้จึงเป็นอนัตตามิใช่ตัวตน

เมื่อเป็นดั่งนี้ จึงกล่าวได้อีกว่าขัดกันกับความเป็นอัตตาคือตัวตน ก็เพราะว่า อันสิ่งที่จะพึงเรียกว่าเป็นอัตตาคือตัวตนนั้นพึงเป็นสิ่งที่เที่ยง ยั่งยืน ไม่แปรปรวน คือเป็นไปตามที่ปรารถนาต้องการ สิ่งที่เป็นอัตตาหรือตัวตนพึงเป็นเช่นนี้ แต่ว่าขันธ์ทั้ง ๕ นี้หาได้เป็นเช่นนี้ไม่ เพราะฉะนั้น จึงเป็นสิ่งที่ขัดกันกับความเป็นอัตตาคือตัวตน

เมื่อเป็นดั่งนี้จึงกล่าวได้อีกว่าเป็นของที่สูญ คือว่างเปล่าจาก

ความเป็นอัตตาคือตัวตนที่แท้จริงนั้น ความรู้สึกว่าเป็นอัตตาคือตัวตนนั้น เป็นเพียงความยึดถือเท่านั้น คือยึดถือว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นของเรา เราเป็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอัตตาตัวตนของเรา ดั่งนี้ เป็นเพียงความยึดถืออันเรียกว่า อุปาทาน คือความยึดถือของใจ ยึดถือไว้เช่นนี้ แต่อันที่จริงนั้น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หาได้เป็นของเรา เป็นเรา หรือว่าเราเป็น ดังที่ยึดถือนั้นไม่ รูปก็คงเป็นรูป เวทนาสัญญาสังขารวิญญาณก็คงเป็นเวทนาสัญญาสังขารวิญญาณ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่ง กายและใจอันนี้ก็คงเป็นกายและใจ หาได้เป็นเราเป็นของเราหรือว่าเราเป็นตามที่ยึดถือไม่ ฉะนั้นจึงไม่มีเรา ไม่มีของเรา กล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า ไม่มีอัตตาคือตัวตนอันแท้จริงอยู่ในขันธ์ ๕ หรือในกายและใจอันนี้ กายและใจอันนี้จึงว่างเปล่าจากความเป็นอัตตาตัวตนโดยแท้จริง ไม่มีอัตตาตัวตนอยู่ในกายและใจ หรือในขันธ์ ๕ อันนี้

เมื่อเป็นเช่นนี้จึงกล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่า ไม่มีเจ้าของโดยแท้จริง ความเป็นเจ้าของนั้นเป็นความยึดถือเท่านั้น ดังที่กล่าวว่า รูปเป็นของเรา เวทนาเป็นของเรา เป็นต้น หรือว่ากายของเรา ใจของเรา เป็นต้น หรือว่าสิ่งนั้นสิ่งนี้ของเราดังนี้ เป็นสักแต่ว่าความยึดถือ โดยที่แท้แล้วสิ่งเหล่านี้หาได้เป็นของเราหรือเป็นของตนโดยแท้จริงไม่ เพราะฉะนั้น จึงเป็นสิ่งที่ไม่มีเจ้าของ ลักษณะที่พึงพิจารณาดังกล่าวมานี้ คือไม่เป็นไปในอำนาจ ขัดแย้งต่อความเป็นอัตตา สูญคือว่างเปล่าจากความเป็นอัตตา ไม่มีความเป็นเจ้าของที่แท้จริง ดั่งนี้เป็นลักษณะแห่งอนัตตา คือมิใช่อัตตาตัวตน

ตามที่ยกมานี้ ยกมาเป็นตัวอย่างเฉพาะขันธ์ ๕ หรือรวมเรียกว่านามรูปหรือกายและใจอันนี้ แม้สังขารทุก ๆ อย่างในโลกนี้ก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน คือเป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน โดยที่มีลักษณะอันจะพึงกำหนดพิจารณาได้เช่นเดียวกัน ดังที่กล่าวมาแล้ว

อสังขตธรรม ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงหรือวิสังขาร ได้แก่อะไร ในข้อนี้เป็นสิ่งที่พิจารณาเห็นได้ยากสักหน่อย ในบาลีท่านใช้คำเป็นพหูพจน์ คือมีจำนวนมากสิ่ง จึงตรงกันข้ามกับความเข้าใจของบางคนที่ว่า วิสังขารหรืออสังขตธรรมนั้นมีอย่างเดียว ได้แก่พระนิพพาน แต่เพราะท่านแสดงคำไว้เป็นพหูพจน์ คือว่า อสังขตธรรมทั้งหลาย หรือว่าวิสังขารทั้งหลาย ก็แสดงว่ามีมาก อสังขตธรรมหรือวิสังขารพึงพิจารณาเห็นโดยหลักทั่วไปว่า ได้แก่สิ่งที่เป็นธาตุแท้ที่ไม่มีอะไรผสมปรุงแต่งทั้งหมด สิ่งที่เป็นธาตุแท้นี้พึงมีได้ทั้งที่เป็นวัตถุหรือเป็นรูปธรรม ทั้งส่วนที่ไม่ใช่เป็นวัตถุหรือขอยืมเรียกว่านามธรรม

กล่าวถึงสิ่งที่เป็นวัตถุก่อน ธาตุแท้ที่เป็นวัตถุนั้นไม่ได้หมายถึงธาตุ ๔ ที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน คือธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ดังที่แสดงว่า ส่วนที่แข้นแข็งมีผมขนเป็นต้นเป็นธาตุดิน ส่วนที่เดิบอาบมีน้ำดีน้ำเสลดเป็นต้นเรียกว่าธาตุน้ำ ส่วนที่อบอุ่นเช่นไฟธาตุในร่างกายอันนี้เรียกว่าธาตุไฟ ส่วนที่พัดไหวเช่นลมหายใจเข้าออกเป็นต้นเรียกว่าธาตุลม ธาตุ ๔ ที่กล่าวมานี้ก็เป็นส่วนผสมคือเป็นสังขารทั้งนั้น อย่างผมขนเป็นต้นก็เป็นสังขาร เพราะเป็นสิ่งผสมปรุงแต่ง แต่ว่าเรียกว่าเป็นธาตุ ในที่นี้ก็หมายความแต่เพียงว่า เป็นธาตุสำหรับใช้พิจารณาทางกัมมัฏฐาน เพื่อที่จะได้มอง

เห็นว่า ในร่างกายอันนี้มีสักแต่ว่าเป็นธาตุดังกล่าว ไม่มีสัตว์บุคคล อัตตาตัวตนอยู่ที่ไหน ก็เพื่อให้เห็นเป็นอนัตตาดังที่กล่าวมาข้างต้น เพื่อให้เห็นว่าเป็นผมเป็นขนซึ่งเป็นธาตุดินเป็นต้น เพราะฉะนั้นแม้วัตถุดังที่เรียกว่าธาตุ ๔ นี้ก็ยังไม่ใช่เป็นธาตุแท้ ส่วนธาตุแท้นั้นก็จะต้องค้นกันต่อไปจนถึงละเอียดที่สุด ที่แยกออกไปอีกไม่ได้ อันไม่มีสิ่งผสมปรุงแต่งอะไรอีก ถ้ามีก็นั่นแหละเป็นธาตุแท้

คราวนี้มาถึงธาตุแท้ที่ไม่ใช่รูปไม่ใช่วัตถุดังที่ขอยืมคำเรียกว่านามธรรมนั้น ธาตุแท้ที่ไม่ใช่วัตถุดั่งนี้ พึงเห็นได้ในลักษณะหลายอย่าง ธรรมที่เป็นสัจจะคือความเป็นจริง ที่เป็นกฎธรรมดามีประจำอยู่ดังเช่นที่แสดงไว้ในธรรมนิยามสูตร ที่กำลังอธิบายนี้ว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ข้อเหล่านี้เป็นอสังขตธรรม หรือเป็นวิสังขาร คือไม่ใช่ปรุงแต่งขึ้นมา ไม่มีใครปรุง ไม่มีใครแต่งขึ้นมา แต่ว่าเป็นความจริง เป็นความจริงที่ดำรงอยู่ ไม่มีเกิด ไม่มีดับ แม้พระพุทธเจ้าเองก็ไม่ได้ทรงแต่งขึ้น แต่ว่าทรงค้นพบ เมื่อทรงค้นพบแล้วก็ได้ทรงบอก ทรงแสดงทรงชี้แจงให้รู้เท่านั้น ฉะนั้น แม้สัจจธรรมดังที่กล่าวมานี้ก็เป็นอสังขตธรรม หรือเป็นวิสังขาร ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ คือที่ทรงพบทั้งหมด โดยเป็นสัจจะ โดยเป็นความจริง ที่ไม่มีเกิด ไม่มีดับ ดังนี้ก็กล่าวได้ว่าเป็นอสังขตธรรม หรือเป็นวิสังขารทั้งหมด

คราวนี้ อสังขตธรรมหรือวิสังขารที่ผู้ปฏิบัติพึงบรรลุคือเข้าถึงก็ได้แก่ภูมิชั้นที่พึงบรรลุที่พึงเข้าถึงโดยลำดับ อันภูมิชั้นเหล่านี้เป็นสิ่งที่มีอยู่ ผู้ปฏิบัติไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง สิ่งที่ผู้ปฏิบัติปรุงแต่งนั้นได้แก่ การปฏิบัติที่เป็นเหตุและการบรรลุที่เป็นผล การปฏิบัติที่เป็น

เหตุนั้น กล่าวโดยย่อเป็นตัวอย่างก็ได้แก่มรรคมีองค์ ๘ รวมเข้าเป็นศีล สมาธิ ปัญญา ผู้ปฏิบัติต้องปรุงต้องแต่ง คือต้องปฏิบัติให้เป็นศีลขึ้นมา ให้เป็นสมาธิขึ้นมา ให้เป็นปัญญาขึ้นมา คือต้องทำนั่นเอง ถ้าไม่ปรุงไม่แต่งคือไม่ทำ ก็ไม่เป็นศีลไม่เป็นสมาธิไม่เป็นปัญญาขึ้นมา เพราะฉะนั้น การปฏิบัติทั้งหมดนี้จึงเป็นสังขตธรรม ธรรมที่ปรุงแต่งหรือเป็นสังขาร คราวนี้การบรรลุภูมิชั้นด้วยการปฏิบัติไปโดยลำดับ แม้การบรรลุนี้ก็เป็นการปรุงการแต่ง คือต้องทำจึงมีการบรรลุ ถ้าไม่ทำก็ไม่มีการบรรลุ แต่ว่าภูมิชั้นที่บรรลุขึ้นไปโดยลำดับนั้นไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง เป็นสิ่งที่มีอยู่ ฉะนั้น ภูมิชั้นนั้นก็เป็นวิสังขาร หรือเป็นอสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง

ยกตัวอย่างที่เป็นวัตถุ เช่นว่าการเดินทาง การถึง และภูมิประเทศที่ถึง การเดินทางนั้นผู้เดินทางต้องปรุงต้องแต่งคือต้องทำ คือทำการเดินทาง จะเดินไปด้วยเท้าหรือด้วยยวดยานพาหนะอันใดก็ตาม ต้องมีการปรุงการแต่งคือต้องทำ ทำการเดินทาง การเดินทางนี้จึงเป็นสังขตธรรม หรือเป็นสังขาร คราวนี้เมื่อเดินทางไปก็มีการถึง การถึงนั้นก็เป็นการปรุงการแต่งเหมือนกัน ต้องทำเหมือนกันจึงมีการถึง ฉะนั้นการถึงจึงเป็นสังขตธรรมหรือเป็นสังขาร แต่ว่าภูมิประเทศที่ถึงนั้นไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง เป็นสิ่งที่มีอยู่ เหมือนอย่างเช่นเดินทางไปไหว้พระปฐมเจดีย์ การเดินทางไปก็ดี การถึงพระปฐมเจดีย์ก็ดี นี่เป็นสังขตธรรมหรือเป็นสังขาร แต่ภูมิประเทศที่ถึงคือองค์พระปฐมเจดีย์นั้น ผู้ปฏิบัติไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง เป็นสิ่งที่มีอยู่ แต่ว่าเป็นที่ถึงเท่านั้น ภูมิประเทศที่ถึงนี่แหละเท่ากับเป็นวิสังขารหรืออสังขตธรรม นี้เป็นการเปรียบเทียบทางวัตถุ

คราวนี้ทางการปฏิบัติก็เช่นเดียวกัน การปฏิบัติและในการบรรลุนี่เป็นสังขตธรรม เป็นสังขาร แต่ว่าภูมิธรรมที่ถึงที่บรรลุไปโดยลำดับนี่เป็นวิสังขาร หรือเป็นอสังขตธรรม ผู้ปฏิบัติไม่ได้ปรุง ไม่ได้แต่ง

เพราะฉะนั้น ท่านจึงมีแยกเรียกว่า มรรคผลนิพพาน มรรคนั้นก็คือการปฏิบัติ ผลนั้นก็คือการบรรลุหรือการถึง มรรคและผลนี่เป็นสังขตธรรมที่ต้องปรุงแต่ง หรือว่าเป็นสังขาร ผู้ปฏิบัติจะต้องปฏิบัติในมรรค คือทำมรรคปรุงมรรคแต่งมรรคให้มีขึ้น จึงจะบรรลุจึงจะถึง การบรรลุการถึงนั้นจึงเป็นสิ่งที่ต้องทำต้องปรุงต้องแต่งเอง จึงเป็นสังขตธรรมหรือเป็นสังขารทั้งหมด และก็ต้องอยู่ในลักษณะของความเกิดดับดังกล่าวมาข้างต้น ก็เพราะว่า เกิดก็คือว่าต้องทำให้มีขึ้น ความทำให้มีขึ้นนี้เรียกว่าเกิด คราวนี้เมื่อสำเร็จลงแล้วก็ดับ ก็เหมือนอย่างว่า เมื่อเริ่มปฏิบัติก็เป็นเกิดไปโดยลำดับคราวนี้เมื่อบรรลุแล้วก็หยุดการปฏิบัติได้ และการบรรลุนั้นก็เป็นอันว่าสิ้นสุด หมายความว่า ในขั้นนั้นก็เป็นอันดับ เพราะฉะนั้นแม้มรรคและผลก็เป็นสิ่งที่มีเกิดมีดับดั่งนี้ แต่ว่าภูมิที่บรรลุคือนิพพานนั้นผู้ปฏิบัติไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง เพราะฉะนั้นท่านจึงเรียกว่าบรรลุนิพพาน เป็นสิ่งที่มีอยู่ เป็นสิ่งที่ไม่เกิดไม่ดับ คือเป็นธรรมดา หรือเป็นกฎธรรมดา ดังที่กล่าวมาข้างต้น นั้นคือเป็นสัจจธรรมธรรมที่เป็นตัวความจริง ไม่มีเกิด ไม่มีดับ เป็นสิ่งที่มีอยู่ และท่านเรียกว่าเป็นอายตนะ คือเป็นที่ต่อได้ หมายความว่าบรรลุได้ ไม่ใช่บรรลุไม่ได้และนิพพานนั้นก็มีหลายชั้นโดยลำดับ แต่จะยังไม่กล่าวให้พิสดารในที่นี้

เพราะฉะนั้น อสังขตธรรมหรือวิสังขารเมื่ออธิบายดังนี้จึงเป็น

สิ่งที่มีมาก และเมื่ออสังขตธรรมหรือวิสังขารนี้ก็เป็นอนัตตา คือมิใช่เป็นอัตตาตัวตนของใคร แต่เป็นกฎธรรมดาเป็นสัจจธรรม ไม่มีใครเป็นเจ้าเข้าเจ้าของทั้งนั้น เป็นอนัตตาคือมิใช่อัตตาตัวตน อยู่ตามสภาพธรรม

ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา ท่านจึงสอนให้ปฏิบัติปล่อยวางไม่ยึดถือ พิจารณาสิ่งอันใดก็พิจารณาเพื่อปล่อยวางสิ่งอันนั้น ไม่ใช่เพื่อยึดถือสิ่งอันนั้น เช่นว่าพิจารณาสติปัฏฐาน ๔ กาย เวทนา จิต ธรรม หรือพิจารณานามรูป พิจารณาแล้วก็ปล่อยวาง ไม่ยึดถือ และแม้ธรรมปฏิบัติจะเป็นสติก็ตาม จะเป็นสมาธิก็ตาม เป็นปัญญาก็ตาม ก็ไม่ใช่เป็นสิ่งพึงยึดถือว่า สติสมาธิปัญญาเหล่านี้เป็นอัตตาตัวตน เพราะว่าสติสมาธิปัญญาเหล่านี้เป็นเครื่องปล่อยวางความยึดถือทั้งหมด จะไปยึดถือเอาเครื่องปล่อยวางความยึดถือก็ไม่ได้ ยึดถือเข้าเมื่อใดก็เป็นอุปาทานเข้าเมื่อนั้น เป็นอันตรายต่อสติสมาธิปัญญาที่ปฏิบัติ

เพราะฉะนั้น ธรรมทั้งหมด แม้ที่เป็นวิสังขาร คืออสังขตธรรม จึงเป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานถ้าไปยึดพระนิพพานเข้าเมื่อใดก็บรรลุไม่ได้ ดังที่มีแสดงถึงท่านพระอานนท์ว่า ในวันที่จะตรัสรู้นั้น ท่านมีความเพียรแรงกล้า ท่านจะมุ่งบรรลุพระนิพพานให้ได้ ก็แปลว่ายึดพระนิพพาน ก็บรรลุไม่ได้ จนท่านคิดว่าท่านจะพักหยุดการปฏิบัติสักพัก จึงได้เอนองค์ลง เรียกว่าอยู่ในอิริยาบถทั้ง ๔ ไม่ใช่นั่ง ไม่ใช่นอน ไม่ใช่ยืน ไม่ใช่เดิน ความบรรลุนิพพานก็ปรากฏขึ้นในขณะนั้น ก็คือในขณะที่ท่านปล่อยวางนั่นเอง ปล่อยวางความยึดถือ ท่านบำเพ็ญธรรมปฏิบัติมาเต็มเปี่ยมแล้ว

แต่ว่ายังยึดถืออยู่ มุ่งอยู่ด้วยตัณหา อยากจะได้ อยากจะถึงโดยเร็ว ก็บรรลุไม่ได้ ครั้นปล่อยวางใจลงก็บรรลุทันที ดังนี้

เพราะฉะนั้น ธรรมทั้งหมด คือทั้งที่เป็นสังขตธรรมหรือสังขาร อสังขตธรรมหรือวิสังขาร เป็นอนัตตามิใช่ตัวตน นี้เป็นหลักของพระพุทธศาสนาที่เป็นสายตรง ไม่มีอัตตาตัวตนทั้งหมด จึงนับว่าเป็นลักษณะพิเศษ ที่ท่านทั้งหลายควรจะกำหนดให้ทราบไว้ มีจำเพาะพระพุทธศาสนาเท่านั้น

วัตถุและโลกในพุทธธรรม

สังขตธรรม ธรรมที่มีปัจจัยปรุง

คำว่าธรรมอันปัจจัยปรุงนี้ก็หมายความว่าธรรมที่มีเหตุทั้งปวงปรุงให้บังเกิดขึ้น คือเป็นส่วนผลที่เกิดจากเหตุ จึงมีเหตุเป็นตัวปัจจัย คือเป็นเหตุเป็นเครื่องอาศัยให้บังเกิดขึ้น นี้เรียกว่าสังขตธรรม ดังเช่นขันธ์เป็นที่ยึดถือ ๕ ประการนี้ของบุคคล คือกายและใจอันนี้ นามรูปอันนี้ ว่าถึงรูปอันเป็นส่วนรูปกายซึ่งประกอบขึ้นด้วยธาตุทั้งหลาย ธาตุดิน ธาตุไฟ ธาตุลม ธาตุอากาศคือช่องว่าง เหล่านี้ก็บังเกิดขึ้นจากเหตุ นามกายหรือนามธรรม อาการของจิตที่แสดงออกเป็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็เหมือนกัน ที่ปรากฏเป็นเวทนาเป็นต้นนั้น ก็เป็นผลที่เกิดจากเหตุ มีเหตุปรุงให้บังเกิดขึ้น เหตุที่ตามองเห็นหรือที่ทราบได้ในปัจจุบันก็มี เหตุที่ทราบด้วยญาณคือความหยั่งรู้ของพระพุทธเจ้าและของท่านผู้รู้ก็มี เหตุที่เกิดในปัจจุบันที่ตามองเห็นและที่ทราบได้ ก็เช่นรูปกายอันนี้ต้องอาศัยอาหารที่เป็นธาตุ ๔ นั่นแหละ ซึ่งบุคคลบริโภคใช้สอยสำหรับที่จะทนุบำรุงกายให้ดำรงอยู่ได้ ถ้าขาดอาหารก็ดำรงอยู่ไม่ได้ นามธรรมก็เหมือนกัน ก็ต้องอาศัยเหตุซึ่งเป็นอาหารสำหรับที่จะให้เกิดขึ้นและบำรุงให้

เป็นไปอยู่ เช่นตัวเวทนาเองที่เป็นสุขหรือเป็นทุกข์หรือว่าเป็นกลาง ๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ ก็เกิดจากผัสสะหรือสัมผัส สัญญาก็เหมือนกัน ก็เกิดสืบมาจากเวทนา สืบมาจากสัมผัสหรือผัสสะ วิญญาณนั้นเล่าก็เกิดมาจากนามรูปนี้แหละ และโดยตรงก็คือเมื่ออายตนะภายในอายตนะภายนอกมาประจวบกัน ก็เกิดเป็นจักขุวิญญาณเป็นต้น เช่นตากับรูปมาประจวบกันก็เกิดจักขุวิญญาณ วิญญาณทางตา ก็คือมองเห็น การเห็นนี้ก็เป็นตัวจักขุวิญญาณ การเห็นรูป และก็เป็นสิ่งที่เกิดดับ เพราะฉะนั้นท่านจึงแสดงว่ามีเกิดในเบื้องต้น มีแปรไปในท่ามกลาง และมีดับในที่สุด ฉะนั้นจึงต้องมีอาหารมาบำรุงกันอยู่เป็นส่วนเหตุ นามรูปคือชีวิตนี้จึงดำรงอยู่ได้ ดังเช่นที่รูปกายอันนี้ก็ต้องบริโภคอาหารกันอยู่ วันหนึ่งหนหนึ่งสองหนสามหนเป็นต้น และอาหารบางอย่างก็ต้องบริโภคอยู่ตลอดเวลา คือลมหายใจเข้าลมหายใจออก หายใจไม่ออกเสียสักนาทีสองนาทีก็จะอยู่ไม่ได้แล้วนี้ต้องมีอาหารบำรุงอยู่ตลอดเวลา

นามธรรมก็เหมือนกัน การที่อายตนะภายในภายนอกประจวบกันอยู่ นี้เป็นอาหารของนามธรรม ทุกคนตั้งแต่ตื่นขึ้นมาตาก็ประจวบกับรูป หูก็ประจวบกับเสียง จมูกก็ประจวบกับกลิ่น ลิ้นก็ประจวบกับรส กายก็ประจวบกับสิ่งที่กายถูกต้อง มโนคือใจก็ประจวบกับธัมมะคือเรื่องราว ตั้งแต่ตื่นจนหลับ จึงได้มีเวทนาสัญญาสังขารวิญญาณกันอยู่ตลอด แม้ในขณะที่หลับ อันที่จริงอายตนะ ๕ ข้างต้นพักสนิทสักหน่อยหนึ่ง คือตาหูจมูกลิ้นกาย แปลว่าตาไม่รับรูป หูไม่รับเสียง จมูกไม่รับกลิ่น ลิ้นไม่รับรส กายไม่รับสิ่งที่ถูกต้อง คือไม่รับรู้อะไรทาง ๕ นี้ แต่มโนคือใจกับธัมมะคือเรื่องราวนั้นยังไม่หยุด

จึงปรากฏเป็นความฝัน ความฝันนั้นก็เกิดขึ้นในขณะที่มโนคือใจกับธัมมะคือเรื่องราวอันเป็นข้อที่ ๖ นี้ยังไม่พัก คือแปลว่ายังไม่หลับ ถ้ามโนคือใจหลับละก็ไม่ฝัน แต่นักจิตวิทยาแม้ในปัจจุบันก็บอกว่าคนเราฝันอยู่มากมาย แต่ว่าตื่นขึ้นมาลืมเสียมาก จึงรู้สึกว่าบางทีก็ไม่ฝัน บางทีก็ฝันน้อย จำได้เลือนรางบ้าง จำได้แน่นอนบ้าง แต่ว่าอันที่จริงนั้นฝันอยู่เรื่อย ก็คือมโนอันนี้ไม่หลับหรือหลับไม่สนิท ไม่ค่อยจะได้พัก ถ้ามโนพักละก็ไม่ฝัน

สังขตลักษณะ

เพราะฉะนั้นเหล่านี้จึงเป็นสังขตธรรมธรรมอันปัจจัยปรุงทั้งนั้นและรอบกายของบุคคล สิ่งที่ตามองเห็นโดยเป็นรูปต่าง ๆ เป็นต้นไม้ เป็นภูเขา เป็นบ้าน เป็นเรือน เป็นบุคคล เสียงที่ได้ยิน กลิ่นรสและสิ่งถูกต้องที่ได้ทราบ เรื่องราวที่คิดนึกทางใจซึ่งปรุงขึ้นมา เหล่านี้ก็เป็นสังขตธรรมทั้งนั้น ธรรมมีปัจจัยปรุงทั้งนั้น ตลอดจนถึงโลกที่เราอาศัยอยู่นี้ ดินฟ้าอากาศอะไรทั้งหมด ฝนตกแดดออกอะไรเหล่านี้ ดวงอาทิตย์ดวงจันทร์ทั้งหมด นี้เป็นสังขตธรรม ธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งทั้งนั้น เกิดจากเหตุทั้งนั้น เพราะฉะนั้นทุกสิ่งทุกอย่างนี้จึงตกอยู่ในลักษณะของสังขตลักษณะ คือลักษณะที่ปัจจัยปรุงทั้งนั้น อันได้แก่

๑. อุปฺปาโท ปญฺญายติ ความเกิดขึ้นปรากฏ

๒. วโย ปญฺญายติ ความเสื่อมดับไปปรากฏ

๓. ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ เมื่อตั้งอยู่ ความปรวนแปรเปลี่ยนแปลงไปปรากฏ

ไตรลักษณ์หรือสามัญลักษณะ

หรือว่าที่แยกออกมาเป็นไตรลักษณ์ ลักษณะเครื่องกำหนด ๓ หรือเรียกว่าสามัญลักษณะ ลักษณะที่ทั่วไปของสังขารทั้งปวง อันได้แก่อนิจจะไม่เที่ยง ทุกขะเป็นทุกข์คือตั้งอยู่คงที่มิได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป และอนัตตามิใช่อัตตาตัวตน เพราะบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ แต่ว่าความตั้งอยู่ในระหว่างเกิดและเสื่อมดับในที่สุดนั้น มีระยะเวลาที่เร็วและช้าต่างกัน ชีวิตของบุคคลทุกคนก็เร็วและช้าต่างกัน แต่ว่าพอที่จะกำหนดได้ว่าส่วนมากนั้นสักเท่าไร ดังเช่นที่กำหนดว่า กปฺป หนึ่งหรือกัปหนึ่ง ดังที่มีพระพุทธภาษิตแสดงว่า หากเจริญอิทธิบาทภาวนา ก็จะเจริญอายุกัปหนึ่งหรือเกินกัปหนึ่ง เป็นพระพุทธภาษิตที่ตรัสแก่พระอานนท์ที่แสดงถึงบุคคลผู้เจริญอิทธิบาทภาวนา เมื่อได้ทรงปลงอายุสังขารแล้ว พระอานนท์จึงได้กราบทูลอัญเชิญให้อย่าเพิ่งเสด็จดับขันธปรินิพพาน ให้ทรงเจริญอิทธิบาทภาวนาเพื่อมีพระชนม์ยืนไปกัปหนึ่งหรือเกินกัปหนึ่ง แต่พระพุทธองค์ได้ตรัสว่าได้ทรงปลงอายุสังขารแล้ว ไม่ทรงกลับคำ

คำว่ากัปหนึ่งหรือเกินกัปหนึ่งนี้ พระอาจารย์ได้อธิบายว่าหมายถึง ชีวิตกปฺป ซึ่งประมาณ ๑๐๐ ปีสำหรับคนในยุคปัจจุบัน ปัจจุบันก็ตั้งแต่ครั้งพุทธกาลนั้นเรื่อยมา หรือก่อนพุทธกาลนั้นเรื่อยมา ไม่ใช่หมายถึงกัปกัลป์นับอายุไม่ถ้วนดั่งที่บางคนเข้าใจ ชีวิตปัจจุบันก็อยู่ในราวนั้นเป็นอย่างมาก ที่มากไปกว่าก็มีน้อย แต่โดยมากก็ไม่ถึง ๑๐๐ ปี ๘๐ ปีก็นับว่ามาก ชีวิตของสัตว์เดรัจฉานก็มียาวมีสั้นต่างๆ กัน ดั่งที่ทราบกันอยู่ นี้เป็นระยะของเวลาที่ตั้งอยู่ ขณะตั้งอยู่ก็แปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเรื่อยๆ และก็ได้มีแสดงไว้ตั้ง

แต่เก่าก่อนพุทธศาสนาบังเกิดขึ้น และเมื่อพุทธศาสนาบังเกิดขึ้นก็รับรองเอามาแสดงไว้เหมือนกัน คืออายุของโลก เมื่อโลกเรานี้ก็มีอายุเหมือนกัน มีเกิดมีดับเหมือนกัน แต่ว่าระยะเวลาที่ตั้งอยู่ของโลกนั้นยาวมาก แม้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ดวงดาวต่าง ๆ นักคิดค้นในปัจจุบันนี้ก็ยังรับรองว่าเป็นสิ่งที่มีเกิดมีดับ แต่ระยะเวลาที่ตั้งอยู่นั้นยาวมาก สำหรับระยะเวลาเกิดดับของโลกนั้นยาวมากจนเรียกว่าหลายสิบกัปกัลป์ เป็นอสงไขยที่แปลว่านับไม่ถ้วนปีคือว่ายาวมาก และโลกนี้เมื่อถึงคราววินาศก็จะวินาศไป แตกสลายไปดับไป ด้วยไฟด้วยน้ำด้วยลม นี้เป็นคติที่แสดงไว้ตั้งแต่ก่อนที่พุทธศาสนาจะบังเกิดขึ้น และเมื่อพุทธศาสนาบังเกิดขึ้นก็รับรองสิ่งนี้เข้ามาแสดงไว้เหมือนกัน

โอกาสโลกและสังขารโลก

เพราะฉะนั้นทุกอย่างก็เป็นสังขตธรรม คือเป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงทั้งนั้น มีเกิดมีดับ มีปรวนแปรเปลี่ยนแปลงทั้งนั้น โลกทั้งหมดนี้เรียกว่าเป็นโอกาสโลก โลกคือพื้นปฐพี และก็แยกออกมาเป็นภูเขาเป็นต้นไม้พวกพืชต่าง ๆ เป็นร่างกายมนุษย์ เป็นสัตว์เดรัจฉาน ก็เรียกว่า สังขารโลก โลกคือสังขาร คือว่าร่างกายของมนุษย์ของสัตว์เดรัจฉานตลอดถึงของต้นไม้ทั้งหลายก็แบ่งส่วนธาตุดินน้ำลมไฟมาจากโอกาสโลกคือพื้นปฐพีนี้มาประกอบกันขึ้น ผสมปรุงแต่งกันขึ้นเป็นคนเป็นสัตว์เป็นต้นไม้ ก็เรียกว่าสังขารโลก และก็เรียกว่าสัตวโลกหรือสัตตโลกซ้อนอยู่ในสังขารโลกของมนุษย์ของเดรัจฉานคือว่ามีจิตใจที่เป็นธาตุรู้ซึ่งยึดถืออยู่ มีกิเลสอาสวะอยู่ ก็เป็น

สัตวโลกซ้อนอยู่ในสังขารโลกอันนี้ ซึ่งหากจะกล่าวดังที่กล่าวมาแล้วก็กล่าวได้ ว่าเมื่อสังขารโลกของคนของสัตว์นี้แตกสลาย ส่วนที่เรียกว่าสัตวโลกนั้นก็จุติคือเคลื่อนออกไปถือสังขารโลกใหม่ ทุกคนเรานี้จึงเป็นโลกน้อย ๆ ซึ่งแบ่งส่วนมาจากโลกใหญ่คือโอกาสโลก และก็ตกอยู่ในลักษณะเดียวกันคือเกิดดับ และเมื่อตั้งอยู่ก็แปรปรวน

ทรงสอนให้พิจารณาแยกธาตุ

คราวนี้ก็จะต้องคิดเหมือนกัน ว่าตามที่กล่าวมาแล้วนั้น จะเป็นรูปธรรมนามธรรมที่รวมกันเป็นอัตภาพร่างกายจิตใจของทุก ๆ คน ตลอดถึงสัตว์เดรัจฉาน ตลอดจนถึงสังขารโลกทั้งหมด โอกาสทั้งหมดนี้เป็นสังขตธรรมฝ่ายที่เป็นรูปหรือฝ่ายที่เป็นวัตถุ คราวนี้ฝ่ายที่เป็นรูปหรือที่เป็นวัตถุนี้อันเป็นอสังขตธรรม ธรรมอันเป็นปัจจัยไม่ปรุงจะมีอีกหรือไม่ คือว่าบรรดาส่วนที่เป็นวัตถุหรือเป็นรูปซึ่งมาปรุงแต่งกันขึ้นก็มาจากเหตุ และบรรดาส่วนที่มาปรุงแต่งกันนั้น ก็จะต้องมีที่มาว่าเอาอะไรมาปรุงแต่ง เพราะฉะนั้นในทางพุทธศาสนาจึงมีสอนให้แยกธาตุ และการแยกธาตุที่ต้องการเป็นการปฏิบัติเพื่อสมาธิเพื่อปัญญา อันเป็นสมถกรรมฐานวิปัสสนากรรมฐานนั้น ก็คือว่าก้อนกายอันนี้เอาส่วนที่เป็นรูปก่อน ก็เป็นที่ยึดถือว่าเป็นตัวเราเป็นของเรา ก็มาเป็นก้อนอยู่อย่างนี้ มันก็ควรจะเห็นว่าเป็นตัวเราเป็นของเราได้ จึงได้ตรัสสอนให้แยกธาตุออกไป ว่าอันที่จริงนั้นประกอบขึ้นจากธาตุทั้งหลาย โดยมากก็คือธาตุ ๔ คือประกอบขึ้นจากปฐวีธาตุ ธาตุดิน อาโปธาตุ ธาตุน้ำ เตโชธาตุ ธาตุไฟ วาโยธาตุ

ธาตุลม และในที่บางแห่งก็มีสอนให้แยกออกไปเพิ่มอีกธาตุหนึ่งคือ อากาสธาตุ ธาตุอากาศคือช่องว่าง เป็นที่ ๕ สอนให้แยกธาตุออกไป ว่าอันที่จริงนั้นไม่ใช่เป็นก้อนดอก แต่ว่าแยกออกไปได้เป็นธาตุ ๔ หรือเป็นธาตุ ๕ เพื่อที่จะได้กระจายออกไปว่าไม่ใช่เป็นก้อนเป็นแท่ง จะได้มองเห็นว่าอันที่จริงนั้นไม่ใช่อัตตาตัวตน ไม่ใช่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่แยกออกไปได้เป็นธาตุ ๔ หรือธาตุ ๕

เพราะฉะนั้นคำว่าธาตุนี้จึงเป็นคำที่แสดงถึงส่วนสิ่งที่เป็นที่มาประกอบกับของสิ่งที่เรียกว่าสังขารคือส่วนผสมอันนี้ คือว่ารูปกายอันนี้ของทุกคนเป็นสังขารหรือสังขตธรรมดังที่กล่าวมาแล้ว คือเป็นส่วนผสมปรุงแต่งมาประกอบกันเข้า เหมือนอย่างว่าบ้าน ที่เรียกว่าบ้านนั้นก็คือว่าเครื่องทัพสัมภาระทั้งหลายมาประกอบกันเข้าเป็นบ้าน แต่อันที่จริงนั้น บ้านก็มาจากสิ่งที่ประกอบทั้งหลาย เช่นมาจากไม้จากอิฐจากปูนจากเหล็กที่เป็นบ้านตึกราม สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้มาประกอบกันเข้ามาปรุงกันเข้าก็เป็นบ้าน บ้านจึงเป็นสังขารคือส่วนผสมปรุงแต่ง ซึ่งอันที่จริงนั้นไม่มีตัวบ้านจริง ๆ คือตัวตนไม่มี ไม่มีตัวบ้านจริง ๆ แต่มาจากส่วนผสมปรุงแต่ง ร่างกายอันนี้ก็เหมือนกัน ตัวตนร่างกายไม่มี มีมาจากธาตุที่มาผสมปรุงแต่งกันขึ้น เพราะฉะนั้นเพื่อที่จะให้ละความยึดถือว่าตัวเราของเรา จึงได้ตรัสสอนให้แยกธาตุ ให้พิจารณาแยกธาตุอันแสดงว่าธาตุ คำว่าธาตุนี้เป็นส่วนที่แยกมาจากคำว่าสังขาร สังขารคือส่วนผสมปรุงแต่งนั้นก็เป็นสิ่งที่ยึดถือกันว่าสมมตบัญญัติกันว่าเป็นตัวเราของเรานี้ ก็มาจากบรรดาธาตุทั้งหลายที่มาปรุงแต่งกันขึ้น ตรัสสอนให้แยกออกไป

ความหมายของธาตุ

เรื่องธาตุและสังขาร เป็นการแสดงสังขตธรรมและอสังขตธรรมด้านวัตถุในเบื้องต้น สังขารสิ่งผสมปรุงแต่งที่กำลังแสดง ยกขึ้นเป็นตัวอย่างคือรูปกายนี้ ที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้พิจารณาแยกธาตุ อันเรียกว่า ธาตุกรรมฐาน ในด้านปฏิบัติในสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน หากว่าจะเปรียบรูปกายอันนี้ก็เปรียบเหมือนบ้าน ซึ่งเป็นสิ่งผสมปรุงแต่ง คือประกอบขึ้นจากทัพสัมภาระทั้งหลาย และที่ให้พิจารณาแยกธาตุนั้นก็เหมือนอย่างให้พิจารณาบ้าน แยกออกเป็นทัพสัมภาระทั้งหลายที่มาประกอบปรุงกันขึ้นเป็นตัวบ้านนั้น ที่ตรัสสอนให้พิจารณาธาตุกรรมฐาน ก็เพื่อที่จะให้เห็นว่ากายนี้ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา สักแต่ว่าเป็นธาตุมาประชุมปรุงแต่งกันขึ้น เช่นเดียวกับว่าบ้าน ไม่ใช่เป็นบ้านเป็นเรือนที่แท้จริง หรือว่าไม่มีบ้านไม่มีเรือนที่แท้จริง มีแต่ทัพสัมภาระที่มาปรุงกันขึ้นเท่านั้น เพื่อที่จะได้ดับความยึดถือรูปกายอันนี้ว่าเป็นตัวเราของเรา หรือดังที่เรียกกันทั่ว ๆ ไปว่าไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา ฉะนั้นจึงต้องเข้าใจ ว่าคำว่าแยกธาตุ ธาตุในทางกรรมฐานนี้จึงมีความหมายดังกล่าว แต่ถึงดังนั้นก็มีความหมายอันเป็นที่รวบรวมเข้ามา ดังที่ได้ตรัสแสดงไว้ใน ธาตุวิภังคสูตร เป็นต้น ที่มีคำอธิบายคำว่าธาตุแต่ละธาตุ และอาการของกาย ส่วนไหนต้องด้วยลักษณะของธาตุข้อใด ก็จัดเข้าในธาตุข้อนั้น

ปฐวีธาตุ ธาตุดิน

ตั้งต้นแต่ปฐวีธาตุ ธาตุดิน หมายถึงสิ่งที่แข้นแข็งอันมีอยู่ใน

กายอันนี้คือ เกสา ผม โลมา ขน นขา เล็บ ทันตา ฟัน ตโจ หนัง มังสัง เนื้อ นหารู เอ็น อัฏฐิ กระดูก อัฏฐิมิญชัง เยื่อในกระดูก วักกัง ไต หทยัง หัวใจ ยกนัง ตับ กิโลมกัง พังผืด ปิหกัง ม้าม ปัปผาสัง ปอด อันตัง ไส้ใหญ่ อันตคุณัง สายรัดไส้ อุทริยัง อาหารใหม่ กรีสัง อาหารเก่า มัตถเกมัตถลุงคัง ขมองในขมองศีรษะ และส่วนอื่นใดที่แข้นแข็งมีอยู่ในกายอันนี้ เรียกว่าปฐวีธาตุ ธาตุดิน

อาโปธาตุ ธาตุน้ำ

ส่วนที่เอิบอาบเหลวบรรดาที่มีอยู่ในกายนี้คือ ปิตตัง น้ำดี เสมหัง น้ำเสลด ปุพโพ น้ำหนองน้ำเหลือง โลหิตัง น้ำเลือด เสโท น้ำเหงื่อ เมโท มันข้น วสา มันเหลว เขโฬ น้ำลาย สิงฆาณิกา น้ำมูก ลสิกา ไขข้อ มุตตัง มูตร และสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เหลวเอิบอาบบรรดาที่มีอยู่ในกายนี้ รวมเรียกว่าอาโปธาตุ ธาตุน้ำ

เตโชธาตุ ธาตุไฟ

ส่วนที่อบอุ่นที่ร้อนบรรดาที่มีอยู่ในกายนี้คือ ไฟที่ทำร่างกายให้อบอุ่น ไฟที่เผาร่างกายให้ชำรุดทรุดโทรม ไฟที่ทำร่ากายให้เร่าร้อน และไฟที่ช่วยในการย่อยอาหารที่กิน ที่ดื่ม ที่เคี้ยว ที่ลิ้ม และสิ่งที่อบอุ่นที่ทำให้อบอุ่นให้ร้อนบรรดาที่มีอยู่ในกายนี้ ก็รวมเรียกว่า เตโชธาตุ ธาตุไฟ

วาโยธาตุ ธาตุลม

ส่วนที่พัดไหวบรรดาที่มีอยู่ในกายนี้ ก็คือลมที่พัดขึ้นเบื้องบน ลมที่พัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในไส้ ลมหายใจเข้าลมหายใจออก ลมที่พัดซ่ายไปทั่วอวัยวะร่างกายทั้งปวง ลมหายใจเข้าลมหายใจออก ก็รวมเรียกว่าวาโยธาตุ ธาตุลม

อากาสธาตุ ธาตุอากาศหรือช่องว่า

และอีกธาตุหนึ่งที่มีแสดงไว้ในพระสูตรเช่นในธาตุวิภังคสูตร คืออากาสธาตุ ธาตุคืออากาศช่องว่าง ได้แก่ช่องว่างทั้งปวงบรรดาที่มีอยู่ในกายนี้ คือช่องหู ช่องจมูก ทวารปากหรือช่องปาก ช่องที่อาหารกลืนลงไป ช่องที่อาหารที่บริโภคที่ดื่มที่เคี้ยวที่ลิ้มบรรจุอยู่ และช่องที่อาหารขับถ่ายออกไปในภายล่าง และช่องว่างอื่นทั้งหมดที่มีอยู่ในกายนี้ ก็เรียกว่าอากาสธาตุ ธาตุอากาศ

พิจารณาให้เห็นสักแต่ว่าเป็นธาตุ

พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้พิจารณาธาตุ ๔ คือ ธาตุดินน้ำลมไฟ หรือธาตุ ๕ ธาตุดินน้ำไฟลมอากาศคือช่องว่า ด้วยปัญญาโดยชอบตามเป็นจริง ว่านั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่เป็นตัวตนของเรา คือไม่ใช่ตัวเราของเรา สักแต่ว่าเป็นธาตุ เพื่อที่จะได้ละความเห็นยึดถือว่าเป็นตัวของเรา ในรูปกายอันนี้

การพิจารณาดั่งนี้เรียกว่าธาตุกรรมฐาน ที่ท่านแสดงว่าเป็นกรรมฐานที่แก้นิวรณ์ข้อที่ ๕ คือวิจิกิจฉา ความเคลือบแคลงสงสัย

ทั้งนี้เพราะอะไร ก็เพราะว่าวิจิกิจฉาความเคลือบแคลงสงสัยทั้งหลายนั้น ก็ตั้งขึ้นที่ตัวเราของเราเป็นข้อสำคัญ เช่นตัวเราของเราในอดีตเป็นใครมาอย่างไรเป็นต้น ตัวเราของเราในอนาคตจะเป็นอย่างไร เป็นอะไรต่อไปเป็นต้น และตัวเราในปัจจุบันมีหรือไม่มีและเป็นอย่างไรเป็นต้น ความสงสัยทั้งปวงเหล่านี้เกิดขึ้นจากความเห็นยึดถือขันธ์ ๕ ซึ่งสรุปเป็นรูปธรรมนามธรรมหรือรูปกายนามกายนี้ เองว่าเป็นตัวเราของเรา เพราะฉะนั้น ขันธ์ ๕ จึงได้เรียกว่าอุปาทานขันธ์ แปลว่าขันธ์เป็นที่ยึดถือ

ฉะนั้น เมื่อมาหัดพิจารณาธาตุกรรมฐาน พิจารณารูปกายอันนี้ซึ่งเป็นส่วนหยาบ เป็นวัตถุ และเป็นส่วนสำคัญแห่งความยึดถือว่าสักแต่ว่าเป็นธาตุมาประกอบกันเข้าเท่านั้น ก็จะทำให้ความเห็นยึดถือดังกล่าวนี้หายไป ความเห็นยึดถือนั้นเรียกว่า อัตตสัญญา ความสำคัญหมายว่าตัวเราของเรา เมื่อมาพิจารณาทำธาตุกรรมฐานให้เห็นว่าสักแต่ว่าเป็นธาตุ ธาตุสัญญา ความสำคัญหมายว่าเป็นสักแต่ว่าธาตุก็จะปรากฏขึ้น อัตตสัญญา ก็จะหายไป เมื่อเป็นดั่งนี้ บรรดาความเคลือบแคลงสงสัยทั้งหลายที่ตั้งขึ้นบนฐานคือความเห็นยึดถือว่า ตัวเราของเราทั้งปวงก็จะหายไปหมด อันนี้เป็นหลักสำคัญเพราะความสงสัยเคลือบแคลงทั้งปวงนั้น ส่วนสำคัญส่วนใหญ่ตั้งอยู่บนฐานคือความเห็นยึดถือว่าตัวเราของเราในรูปกายนามกายนี้แหละ ฉะนั้นเมื่อมาพิจารณาเห็นสักแต่ว่าเป็นธาตุได้แล้ว อัตตสัญญาหายไป ธาตุสัญญามาปรากฏขึ้นแทน อัตตสัญญาหายไป ความสงสัยทั้งปวงที่ตั้งอยู่บนความเห็นยึดถือตัวเราของเราก็หายไป จะมีความสงสัยต่อไป ก็ความสงสัยที่ตั้งขึ้นบนธาตุนั่นแหละ แต่ว่าก็เป็นเรื่อง

ของความสงสัยในธรรมซึ่งเป็นทางเจริญปัญญา อันจะนำให้ได้ปัญญาที่ยิ่งขึ้นต่อไป

คราวนี้มาจับพิจารณาถึงคำว่าธาตุที่ตรัสสอนไว้ให้พิจารณาอันเป็นธาตุกรรมฐานนี้ ก็จะเห็นได้ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น คือกล่าวนำมาแล้ว ว่าก็เป็นความหมายที่รวมเข้ามาหาส่วนที่เป็นสาระคือแก่นสาร ดั่งที่มีอธิบาย ว่าส่วนที่แข้นแข็งเรียกว่าปฐวีธาตุ ธาตุดินเป็นต้น เพราะฉะนั้น คำว่าธาตุนี้ จึงมีความหมายที่รวมเข้ามาถึงส่วนที่เป็นสาระแก่นสาร แต่อันที่จริงนั้นก็ยังมิใช่สิ่งที่เป็นสาระแก่นสารอย่างละเอียดทีเดียวในทางวัตถุ แต่ก็ได้กล่าวแล้ว ว่าที่ได้ตรัสแสดงแยกธาตุดั่งที่มีความหมายดังกล่าวนั้นมุ่งที่จะให้ปฏิบัติเป็นการแยกธาตุทางกรรมฐาน เพื่อผลคือความที่จะได้แยกธาตุทางจิตใจทำให้บรรลุถึงความสิ้นกิเลสและกองทุกข์ของจิตใจเป็นประการสำคัญ ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปในด้านสังขตธรรมและอสังขตธรรมทางจิตใจ

อากาศไม่มีที่สุด วิญญาณไม่มีที่สุด

ส่วนที่กำลังกล่าวนี้กำลังกล่าวถึงด้านวัตถุ และด้านวัตถุก็เป็นอันว่าได้มีการแสดงธาตุที่ทำให้เห็นถึงความหมายของคำว่าธาตุ คือเป็นที่รวมเป็นส่วนที่เป็นสาระแก่นสารเป็นอย่าง ๆ ไป คือเป็นส่วนที่แข้นแข็ง ส่วนที่เหลวเอิบอาบ ส่วนที่อบอุ่นรุ่มร้อย ส่วนที่พัดไหว และส่วนที่เป็นช่องว่าง

อันส่วนที่เป็นช่องว่าง อันเรียกว่าอากาสธาตุนั้น หมายถึงช่องว่างในร่างกายอันนี้ แต่อันที่จริงนั้น อากาสธาตุคือช่องว่าง

นอกกายอันนี้อันเป็นส่วนของโลกธาตุมีอยู่เป็นอันมาก ในทางพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าได้ตรัสแสดงว่าเป็นอนันตะคือไม่มีที่สุด ได้ตรัสแสดงสิ่งที่เป็นอนันตะไม่มีที่สุดไว้ ๒ อย่าง คืออากาศไม่มีที่สุด วิญญาณไม่มีที่สุด และอากาศคือช่องว่างนี้ ไม่ได้หมายถึงธาตุที่มีอยู่ในอากาศคือช่องว่าง คำที่เราเรียกกันว่า อากาศที่หายใจเข้าหายใจออก อันหมายถึงเป็นตัวธาตุละเอียดที่มองไม่เห็นด้วยตา หายใจเข้าหายใจออกเราเรียกว่าอากาศ

อันที่จริงสิ่งที่หายใจเข้าหายใจออกที่เราเรียกอากาศดี อากาศเสียนั้นไม่ใช่ตัวช่องว่าง ถ้าตัวช่องว่างจริง ๆ แล้วไม่มีอะไร ดังที่เราบัญญัติเรียกกันว่า สูงขึ้นไปมากที่ไม่มีลมหายใจเข้าลมหายใจออก ไม่มีอากาศหายใจเข้าหายใจออก เป็นบรรยากาศหรืออวกาศเป็นต้นนั้น นั่นก็เป็นคำที่สมมติเรียกขึ้นมาและก็อาจจะนั่นแหละที่เป็นช่องว่างจริง ๆ ก็ได้ คือไม่มีอะไร แต่ว่าต่ำลงมานี้ที่อยู่ใกล้โลกเรานี้มีสิ่งที่หายใจได้คือมีอากาศ เราเรียกกันว่าอย่างนั้น คือขอยืมคำนี้ไปเรียก เพราะเหตุว่าสิ่งที่เราหายใจนั้นมองไม่เห็น จึงขอยืมเรียกว่าอากาศ แต่อันที่จริงนั้นไม่ตรงกับความหมายในทางธรรม ที่เรียกว่าอากาสธาตุนี้

ความหมายของธรรมในคำว่าอากาสธาตุนี้ มุ่งถึงช่องว่างดังที่กล่าวมาแล้ว เมื่อเป็นช่องว่างดังนี้ ท่านจึงไม่แสดงไว้ในธาตุทั่วไป ในธาตุทั่วไปนั้นท่านแสดงไว้เป็น ๔ เท่านั้น คือ สิ่งที่แข้นแข็ง สิ่งที่เหลวเอิบอาบ สิ่งที่อบอุ่นรุ่มร้อน และสิ่งที่พัดไหว ซึ่งบรรดาสิ่งทั้ง ๔ เหล่านี้ ก็จะพึงกล่าวได้ว่าเป็นวัตถุทั้งนั้น เป็นวัตถุที่หยาบ เป็นวัตถุที่ละเอียด หรือเป็นวัตถุที่มีลักษณะต่าง ๆ กัน ก็ธาตุเหล่านี้

เองที่มาประชุมกันก็เป็นสังขารคือสิ่งผสมปรุงแต่งทั้งหลาย ดังที่เรียกว่าสังขารโลก และเมื่อมีวิญญาณธาตุเข้าประกอบ เป็นวิญญาณที่ยังมีกิเลสที่ยังยึดถือเกี่ยวเกาะอยู่ ก็เป็นสัตวโลก สัตวโลกจึงเป็นตัววิญญาณนั้นเอง ที่ยังมีกิเลสที่ยังยึดถือเกี่ยวเกาะอยู่ประกอบกันอยู่ก็เป็นธาตุ ๖ ก็มาเป็นบุคคลนี้ ดังที่ตรัสไว้ในธาตุวิภังคสูตร

อธิบายธาตุ และสังขาร

คราวนี้แม้ในวิชาการทางโลก เมื่อรวมเข้ามาแล้วก็เป็นธาตุและสังขาร ส่วนที่ผสมปรุงแต่งเป็นสังขาร ส่วนที่เป็นวัตถุซึ่งถูกนำมาผสมปรุงแต่งก็เป็นธาตุ ดั่งเช่นร่างกายอันนี้เป็นสังขาร ธาตุ ๔ ที่มาผสมปรุงแต่งเป็นร่างกายอันนี้ นั่นก็เป็นธาตุ คราวนี้มุ่งวิชาการทางโลกที่อาจแยกให้ละเอียดออกไปอีก เมื่อยังพบว่าเป็นสิ่งที่ผสมปรุงแต่งอยู่ สิ่งใดก็ตาม สิ่งนั้นก็เป็นสังขาร และสิ่งที่ถูกแยกออกไปเป็นตัวแก่นสารอันมาผสมปรุงแต่งกันขึ้น สิ่งที่ค้นพบอันเป็นตัวแก่นสารนั้นก็เป็นธาตุ และสิ่งที่พบกันว่าเป็นธาตุนั้น ครั้นเมื่อความรู้เจริญขึ้น ก็ยังพบว่ายังไม่ใช่ธาตุแท้ ยังเป็นส่วนผสมปรุงแต่งอีก นั่นก็เป็นสังขาร ยังไม่ใช่ธาตุแท้ และสิ่งที่ได้ค้นพบว่าเป็นตัวแก่นสารที่ละเอียดที่สุด นั่นก็เป็นธาตุ และหากว่าต่อไปถ้าได้มีความรู้พบว่าสิ่งที่เข้าใจว่าเป็นธาตุนั้น ยังเป็นส่วนผสมปรุงแต่งอยู่อีก ก็ยังเป็นสังขารอยู่นั่นแหละ ส่วนสิ่งที่เป็นสาระแก่นสารที่สุดจนถึงไม่สามารถจะแยกออกไปได้อีก อันเป็นตัวที่เป็นสาระแก่นสารทีเดียวแยกออกไปไม่ได้อีก ถ้าสิ่งนั้นมีจริง ๆ นั่นก็เป็นธาตุแท้ ซึ่งใน

ปัจจุบันนี้ก็ได้พบไปโดยลำดับ จนนับว่าละเอียดที่สุด อันนี้ก็แสดงว่าตรงกับหลักของสังขตธรรมกับอสังขตธรรม สังขตธรรม ธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งก็คือสังขาร

คำว่าธรรมนี้ได้ทั้งวัตถุได้ทั้งที่ไม่ใช่วัตถุ มีความหมายถึงสิ่งทั้งปวงได้ทั้งหมด ก็เป็นสังขาร ส่วนสิ่งที่เป็นตัวธาตุ ตัวธาตุที่เป็นสาระแก่นสารจริง ๆ ไม่ได้ถูกปรุงแต่ง เป็นตัวเดิมจริง ๆ ไม่ได้ถูกปรุงแต่งซึ่งนับว่าละเอียดที่สุด อย่างไรก็ตาม นั่นเป็นตัวธาตุที่เป็นอสังขตธรรม ธรรมที่ปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง ถ้ายังเป็นสังขตธรรมคือสิ่งที่ปรุงแต่งอยู่ที่ประกอบอยู่ ก็เป็นสังขารทั้งนั้น สิ่งที่ไม่ถูกปรุงแต่งจริง ๆ เป็นตัวเดิมจริง ๆ แยกออกไปไม่ได้จริง ๆ ไม่มีอะไรมาปรุงแต่งจริง ๆ เป็นตัวเดิมจริง ๆ นั้นเป็นอสังขตธรรม

ดังที่ได้กล่าวมานี้ เป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรมทางวัตถุที่มีอยู่ และพระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสรู้และได้ทรงสั่งสอน แต่ก็ทรงสั่งสอนมุ่งในด้านปฏิบัติกรรมฐานเพื่อให้พ้นทุกข์ ไม่ได้ทรงสั่งสอนในด้านทางโลก จึงได้ตรัสสอนให้แยกรูปกายอันนี้แยกธาตุออกไปเป็นธาตุ ๔ ธาตุ ๕

จิต-วิญญาณ ในพระพุทธศาสนา

จิตเป็นธาตุรู้

คำว่าจิตนี้เป็นภาษาบาลี มีคำเรียกสิ่งที่เป็นจิตใจอีก ๒ คำคือ วิญญาณ มโน หรือมนะ คำว่าจิต วิญญาณ มโน ทั้งสามนี้เอามาใช้ในภาษาไทย จนคนไทยได้ยินได้ฟังและเข้าใจ ในคำภาษาไทยว่าใจ แต่ว่ามีความต่างกันตามที่ใช้ในภาษาธรรม

ในภาษาธรรมนั้นส่วนใหญ่คำว่าจิตใช้หมายถึงตัวธาตุรู้ที่เป็นภายใน คำว่าวิญญาณใช้หมายถึงวิญญาณในขันธ์ ๕ ที่เป็นขันธ์ข้อที่ ๕ วิญญาณขันธ์ กองวิญญาณ คือเมื่อตากับรูปประจวบกัน เกิดความรู้คือเห็นรูปขึ้น ก็เรียกว่า จักขุวิญญาณ รู้ทางตา ดั่งนี้ เป็นต้น คำว่ามโนนั้นใช้เป็นอายตนะภายในข้อที่ ๖ คือตาหูจมูกลิ้นกายและมโนหรือมนะคือใจ อันเป็นอายตนะข้อที่ ๖

ในพระสูตรที่ ๒ ของพระพุทธเจ้า คืออนัตตลักขณสูตร พระสูตรที่ว่าด้วยลักษณะคือเครื่องกำหนดหมายขันธ์ ๕ ว่าเป็นอนัตตา มิใช่ตัวตน ก็ทรงแสดงขันธ์ทั้ง ๕ คือรูปขันธ์ กองรูป เวทนาขันธ์ กองเวทนา สัญญาขันธ์ กองสัญญา สังขารขันธ์ กองสังขาร

วิญญาณขันธ์ กองวิญญาณ ว่าเป็นอนัตตา มิใช่ตัวตน และเมื่อผู้พิจารณาเห็นขันธ์ ๕ ว่าเป็นอนัตตา พร้อมทั้งเป็นอนิจจะคือไม่เที่ยง เป็นทกุข์คือเป็นสิ่งที่ทนอยู่ไม่ได้ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป ก็หน่ายในขันธ์ ๕ หน่ายในรูปในเวทนาในสัญญาในสังขารในวิญญาณ เมื่อหน่ายก็สิ้นกำหนัดติดยินดี และเมื่อสิ้นติดใจยินดี จิตก็วิมุตติคือหลุดพ้นจากอาสวกิเลสเป็นเครื่องดองจิตทั้งหลาย อันนี้แสดงว่าจิตต่างจากวิญญาณ จิตนั้นจะเป็นผู้ที่วิมุตติหลุดพ้น และในพระสูตรที่ ๓ อาทิตตปริยายสูตร พระสูตรที่แสดงว่าสิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน ซึ่งสิ่งทั้งปวงนั้นก็ทรงยกเอาอายตนะภายในภายนอก อายตนะภายในก็คือตาหูจมูกลิ้นกายและมนะคือใจ ว่าเป็นของร้อน ร้อนด้วยราคะโทสะโมหะ ร้อนด้วยความเกิดความแก่ความตายความโศกเป็นต้น และเมื่อพิจารณาเห็นว่าเป็นของร้อน จิตก็หน่าย เมื่อหน่ายก็สิ้นความติดใจยินดี เมื่อสิ้นความติดใจยินดี จิตก็วิมุตติหลุดพ้นเช่นเดียวกัน

ก็แสดงว่าวิญญาณก็ดี มโนก็ดี เป็นสังขารคือสิ่งผสมปรุงแต่งซึ่งต้องเป็นอนัตตาและต้องเป็นของร้อนดังกล่าว เพราะฉะนั้นจึงต่างกับคำว่าจิต

จิตไม่มีสรีระสัณฐาน

คำว่าจิตนี้จึงมีความหมายถึงตัวธาตุรู้ที่มีอยู่ในบุคคล อันมีพระพุทธภาษิตแสดงไว้ว่าไม่มีสรีระคือรูปร่างทรวดทรงสัณฐาน อันเป็นเรื่องของรูป มีคูหาคือถ้ำเป็นที่อาศัย และคำว่ามีคูหาคือถ้ำเป็นที่อาศัยนี้ พระอาจารย์ได้อธิบายมาแต่ดั้งเดิมรวม ๆ มาว่าร่างกาย

อันนี้ แต่ว่ามีพระอาจารย์อีกจำพวกหนึ่งมีความเห็นว่า จิตนี้ตั้งอยู่ที่หทัยวัตถุ คือว่าเนื้อหัวใจที่เต้นอยู่นี้ และมาถึงสมัยต่อมาเมื่อได้พบมันสมองว่าเป็นที่รวมของประสาททั้งหลาย ก็มีคนเข้าใจว่าจิตนี้อาศัยตั้งอยู่กับมันสมอง แต่ก็มีบุคคลบางคนเข้าใจว่า ตัวมันสมองนี้เป็นตัวจิตทีเดียว ดั่งนี้ก็มี

แต่ว่าถ้าพิจารณาตามพระพุทธภาษิต ที่ตรัสถึงจิตไว้โดยตรงดังที่ยกมากล่าวข้างต้นว่า จิตเป็นอสรีระ คือไม่มีรูปร่างสรีระสัณฐานก็จะเป็นหลักฐานที่ต้องเห็นว่าจิตกับสมองต่างกัน เพราะมันสมองนั้นเป็นสิ่งที่มีสรีระสัณฐาน จึงเป็นรูปกายส่วนหนึ่ง แต่ว่าจิตไม่มีสรีระสัณฐาน เพราะฉะนั้นจิตจึงไม่ใช่มันสมอง แต่จิตกับกายต้องอาศัยกัน เพราะฉะนั้นหากว่าจิตเป็นธรรมชาติที่ไม่มีสรีระสัณฐานอาศัยอยู่กับกายนี้ จะอาศัยอยู่กับส่วนไหน ก็น่าจะเห็นว่าอาศัยอยู่กับมันสมองเป็นหลักสำคัญ เพราะมันสมองนั้นเป็นที่ตั้งของประสาททั้งหลาย ให้เกิดความรู้ทางประสาททั้งปวง และจิตนี้ที่จะรู้อะไรออกมาทางภายนอกได้ เช่นรู้รูปทางตา รู้เสียงทางหู ก็ต้องอาศัยประสาทตาอาศัยประสาทสมองเป็นต้น ซึ่งศูนย์รวมของประสาทก็รวมอยู่ที่มันสมอง ให้ไปดูรูปความสัมพันธ์กันของประสาทตาหูเป็นต้นกับมันสมอง ที่พิพิธภัณฑ์ของวัดบวรนิเวศวิหารซึ่งได้มีเขียนแสดงความสัมพันธ์เอาไว้ ฉะนั้นจิตก็น่าจะอาศัยอยู่กับส่วนนี้คือมันสมอง

คำว่ามีถ้ำเป็นที่อาศัย มันสมองนั้นก็อยู่ในกระโหลกศีรษะกระโหลกศีรษะนั้นก็มีลักษณะเป็นถ้ำเป็นคูหา เพราะฉะนั้นก็เข้ากันกับถ้อยคำคูหาคือถ้ำ มีคูหาเป็นที่อาศัย ส่วนพระอาจารย์ในสมัย

ก่อนที่เอาจิตไปอาศัยอยู่กับหทัยวัตถุคือเนื้อหัวใจที่เต้นอยู่นี้ ก็เนื่องด้วยเข้าใจว่าหัวใจที่เต้นอยู่นี้เป็นส่วนที่สำคัญในชีวิตของบุคคล เมื่อหัวใจยังทำงานอยู่คือเต้นอยู่ ชีวิตก็ยังคงดำรงอยู่ หยุดทำงานหรือหยุดเต้นชีวิตก็สิ้นไป จึงเอาจิตมาอาศัยอยู่กับเนื้อหัวใจ นี้เป็นข้อที่น่าพิจารณาเทียบเคียงดังกล่าว และก็น่าพิจารณาต่อไปอีกว่า อันลักษณะของจิตนั้นกำหนดได้ ว่าอาการต่าง ๆ ที่เนื่องมากับจิตล้วนเป็นสิ่งที่ไม่มีสรีระสัณฐานด้วยกันทั้งนั้น ดังเช่นว่าจิตที่แสดงอาการเป็นราคะหรือโลภะโทสะโมหะ ตัวกิเลสเหล่านี้ก็ไม่มีรูปร่างสัณฐาน หรือจิตที่แสดงอาการออกมาเป็นธรรมที่เป็นส่วนคุณเกื้อกูล เช่นเป็นเมตตาเป็นกรุณา เมตตากรุณาก็ไม่มีสรีระสัณฐาน และจิตนี้ประกอบด้วยอารมณ์คือเรื่อง บรรดาอารมณ์คือเรื่องทั้งหลายก็ไม่มีสรีระสัณฐาน อาการของจิตอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน เป็นต้นว่าความรู้ทางอายตนะ เช่นรู้รูปทางตา รู้เสียงทางหูเป็นต้น ที่เราเรียกกันว่าเห็นรูปได้ยินเสียง ความรู้คือการเห็นรูปได้ยินเสียงเป็นต้นนั้นก็ไม่มีสรีระสัณฐาน ตัวรูปที่เห็นตัวเสียงที่ได้ยินนั้นมีสรีระสัณฐาน แต่เมื่อมาเป็นอารมณ์ของจิตมาเป็นเรื่องที่จิตคิดถึงหมกมุ่นถึงกำหนดถึงมาเป็นเรื่องที่ตั้งขึ้นในจิต ตัวเรื่องเหล่านี้ก็ไม่มีสรีระสัณฐาน

อนึ่ง ความรู้ที่บุคคลได้เรียนศึกษาตั้งแต่นั้นมา ตั้งแต่ชั้นอนุบาลชั้นประถมชั้นมัธยมถึงชั้นอุดม หรือตลอดจนถึงความรู้ที่เล่าเรียนทางพระธรรมวินัยกันนี้ ก็ไม่มีสรีระสัณฐานอีกเหมือนกัน เพราะฉะนั้นที่กล่าวว่าคนนี้รู้มากเรียนมากสำเร็จถึงชั้นนั้นชั้นนี้ คนนั้นเรียนน้อยรู้น้อยสำเร็จเพียงแค่ชั้นประถมชั้นมัธยมเป็นต้น ก็ไม่มีสรีระสัณฐานที่จะนำมาชี้บอกได้ว่า ความรู้ที่ว่าน้อยหรือมากนั้น

มากน้อยแค่ไหน จะเอาเครื่องชั่งตวงวัดความรู้ของบุคคลว่าเท่านั้นเท่านี้ ก็ชั่งตวงวัดไม่ได้ เพราะฉะนั้นในการที่จะตรวจสอบความรู้ของบุคคลจึงต้องจัดเกณฑ์ที่จะทดสอบหรือตรวจสอบความรู้ของบุคคลขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ให้บุคคลผู้ที่เล่าเรียนนั้น ๆ มาแสดงความรู้ด้วยการเขียนคำตอบก็ดี การแสดงข้อค้นคว้าก็ดีเป็นต้น แล้วก็เอาใบตอบเหล่านั้นมาตรวจอีกทีหนึ่ง แล้วก็ให้คะแนนกันไปให้ชั้นกันไปว่าสำเร็จเป็นชั้นนั้นชั้นนี้เท่านั้นเท่านี้ ทั้งนี้เพราะความรู้นั้นไม่มีสรีระสัณฐานที่จะมาวัดชั่งกันได้เหมือนอย่างวัตถุ

และมันสมองนั้นเป็นกายส่วนหนึ่ง เพราะฉะนั้นโรคของมันสมองก็เป็นอีกลักษณะหนึ่ง แต่เราก็เรียกกันว่าโรคจิต แต่อันที่จริงนั้นไม่ใช่โรคจิตเป็นโรคสมอง จึงมีการแสดงออกมาทางประสาททั้งหลาย และจิตใจก็อยู่ใต้อำนาจของประสาท เพราะฉะนั้นจึงแสดงออกไปเป็นอาการที่วิปริตที่เราเรียกกันว่าเสียจริตและเรียกกันว่าโรคจิต แต่อันที่จริงเรียกว่าโรคจิตนั้นไม่ถูก โรคเสียจริตนั้นพอได้ต้องเป็นโรคสมอง โรคประสาท

แต่ว่าโรคของจิตโดยตรงนั้นก็คือกิเลสนั้นเอง อันได้แก่ตัณหาความดิ้นรนทะยานอยากและบรรดากิเลสทั้งปวง เป็นต้นว่าราคะหรือโลภะ โทสะ โมหะ เหล่านี้เป็นโรคจิตโดยตรง ซึ่งตั้งขึ้นในอารมณ์ เพราะจิตนี้เองไปยึดถืออารมณ์ แล้วก็ยินดียินร้ายหลงงมงายไปในอารมณ์ต่าง ๆ แล้วก็เป็นตัณหา เป็นราคะหรือโลภะ เป็นโทสะ เป็นโมหะ นี่เป็นโรคจิตโดยตรง อันทำให้เกิดทุกข์ใจต่าง ๆ เดือดร้อนใจต่าง ๆ เพราะฉะนั้นบรรดาคนที่มีกิเลสอยู่ยังละกิเลสไม่ได้ ก็เรียกว่ามีโรคจิตทั้งนั้น คือโรคกิเลสนั่นแหละเป็นโรคจิต

ทั้งนั้น เพราะฉะนั้นจึงไปเข้าเรื่องที่พระพุทธเจ้าต้องทรงรักษา ถอนลูกศรคือตัณหาออกจากจิตให้ได้เสียก่อน ไม่ต้องไปเสียเวลาที่จะสอบสวนอะไรต่างๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ด้วยการที่ต้องรีบทรงแสดงธรรมให้บุคคลเกิดปัญญาอันเป็นยาธรรมเรียกว่าธรรมโอสถที่จะรักษาโรคจิตคือบรรดากิเลสทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ธรรมโอสถคือธรรมนั้นเองที่เป็นยารักษาโรคกิเลสของบุคคล สำหรับที่จะดับตัณหา ดับราคะหรือโลภะ โทสะ โมหะ

จิตเป็นวิญญาณธาตุ

ตามที่ได้ยกมากล่าวนี้ก็เพื่อแสดงว่า ในบุคคลเรานี้ยังมีอีกสิ่งหนึ่งที่เรียกว่าจิต ซึ่งไม่มีสรีระสัณฐาน อาศัยอยู่กับกายอันนี้ ซึ่งรวมเข้าก็เป็นธาตุ ๖ และจิตนี้ก็เป็นวิญญาณธาตุ และธาตุอีก ๕ ข้อที่กล่าวมาข้างต้นนั้นก็รวมกันเข้าเป็นกาย วิญญาณธาตุก็เป็นจิต กายและจิตนี้อาศัยกันอยู่ จึงเป็นบุคคล ถ้าหากว่ากายแตกทำลาย จิตก็ต้องเคลื่อนออกไป เพราะฉะนั้นเมื่อกายรวมเข้ามา ธาตุดินน้ำลมไฟอากาศรวมเข้ามาตั้งต้นแต่ในครรภ์ของมารดา จิตก็ปฏิสนธิเรียกว่าปฏิสนธิจิต และในที่สุดเมื่อร่างกายนี้แตกสลาย คือธาตุที่รวมกันเข้านี้ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุอากาศแตกสลาย จิตก็เคลื่อนออกไปเรียกว่าจุติจิต ทีแรกก็เป็นปฏิสนธิจิต จิตปฏิสนธิประกอบเข้ามาและเมื่อกายแตกสลาย จิตก็เคลื่อนเรียกว่าจุติจิต จิตเคลื่อนหรือความเคลื่อนของจิตในที่สุด

ในบัดนี้คนมักเข้าใจผิดไปเรียกเอาปฏิสนธิว่าจุติกันมาก เช่นว่าจุติในที่นั่นที่นี่คือเกิดในที่นั่นที่นี่ ความจริงไม่ใช่เกิด จุติคือ

เคลื่อนซึ่งเราเรียกกันว่าตาย เมื่อเกิดในที่นั่นที่นี่เราเรียกว่าปฏิสนธิ แต่ว่าเป็นคำที่ใช้สำหรับจิตเท่านั้น จิตปฏิสนธิและจุติจิตเคลื่อนออกไปในที่สุด จิตนี้ท่านแสดงไว้ในตำราศัพท์ รวมเข้าก็มีความหมาย ๓ อย่างคือ

หนึ่ง คิดหรือรู้

สอง สั่งสม และ

สาม วิจิตร คือแตกต่างกันหลายอย่างหลายประการ

พระอาจารย์ผู้อธิบายศัพท์ได้ให้คำอธิบายของจิตไว้ แปลเป็น ๓ อย่าง คือ คิดหรือรู้ เก็บ และวิจิตรคือหลายหลากหลายอย่างต่าง ๆ กัน ที่แปลว่าคิดหรือรู้นั้น ก็โดยอธิบายว่าจิตเป็นธรรมชาติที่คิดนึกอะไรได้ หรือว่ารู้อะไรได้ คำว่าคิดและคำว่ารู้ในที่นี้มีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน เพราะจะคิดอะไรได้ก็ต้องรู้อะไรนั้น หรือว่าจะรู้อะไรได้ก็ต้องคิดอะไรนั้น และในความคิดนั้นก็มีความรู้อยู่ด้วย ในความรู้ก็มีความคิดอยู่ด้วย ฉะนั้นจิตจึงเป็นธรรมชาติที่คิดนึกอะไรได้หรือว่ารู้อะไรได้

ลักษณะที่ ๒ เก็บ ก็หมายความว่าเก็บสิ่งที่ประสบพบผ่านต่าง ๆ ไว้ได้ และเก็บกรรมที่ได้กระทำแล้วไว้ได้ ที่ปรากฏเป็นเก็บดีที่เรียกว่าบารมี เก็บชั่วที่เรียกว่าอาสวะ

และที่ว่ามีลักษณะวิจิตรคือหลายหลากหรือว่าหลายอย่างต่าง ๆ กัน ก็คือจิตมีลักษณะต่าง ๆ ดังเช่นที่มีจำแนกไว้ในอภิธรรม เป็นกามาวจรจิต จิตที่ท่องเที่ยวไปในกาม รูปาวจรจิต จิตที่ท่องเที่ยวไปในรูปภพ อรูปาวจรจิต จิตที่ท่องเที่ยวไปในอรูป โลกุตรจิต จิตที่เป็นโลกุตระ ฉะนั้นจึงเป็นสิ่งที่วิจิตรคือหลายหลากหลายอย่างต่าง ๆ

กัน ดังเช่นเราเรียกในภาษาไทยว่า วิจิตรพิสดาร หรือว่าวิจิตรงดงาม ดังคำว่าราชรถอันวิจิตร ราชรถที่งดงาม ที่ทำอย่างงดงามตกแต่งอย่างดงาม จิตก็เป็นธรรมชาติที่งดงาม เพราะเหตุว่ามีลักษณะที่เหมือนดังตกแต่งเอาไว้อย่างราชรถนั้น นี้เป็นการให้คำอธิบายคำว่า จิต ดังที่พระอาจารย์ผู้อธิบายศัพท์ได้ให้เอาไว้

จิตตัวเดิมและจิตที่เป็นตัวอาการ

และก็พึงทราบไว้ว่า คำว่าจิตท่านใช้เป็น ๒ อย่าง อย่างหนึ่งใช้หมายถึงธรรมชาติที่เป็นตัวเดิม กับอีกอย่างหนึ่งท่านใช้หมายถึงธรรมชาติที่เป็นตัวอาการ ที่ใช้หมายถึงธรรมชาติที่เป็นตัวเดิมนั้น ก็ใช้หมายถึงธรรมชาติที่เป็นธาตุรู้ อันเป็นธรรมชาติที่ประภัสสรคือผุดผ่อง ดังที่ได้มีพระพุทธภาษิตแสดงไว้ ว่าจิตนี้เป็นธรรมชาติที่ประภัสสร คือผุดผ่อง แต่ต้องเศร้าหมองไป เพราะอุปกิเลสคือเครื่องเศร้าหมองที่จรเข้ามา แต่ว่าเมื่อปฏิบัติทำจิตตภาวนาคืออบรมจิต จิตก็จะบริสุทธิ์ คือหมดจดสะอาดผ่องใสได้ วิมุตติคือหลุดพ้นได้ และจิตที่เป็นตัวเดิมนี้ ที่มีพุทธภาษิตแสดงไว้เป็นอันมาก เช่นว่าให้ฝึกจิต ให้ข่มจิต จิตที่ฝึกแล้วนำสุขมาให้ และเมื่อบุคคลอบรมให้ได้ปัญญารู้แจ้งเห็นจริง จิตก็หน่าย จะสิ้นความติดใจยินดี และวิมุตติหลุดพ้นจากอาสวะ คือเครื่องดองจิตดองสันดานทั้งหลายได้ ดั่งนี้ เหล่านี้หมายถึงจิตที่เป็นตัวเดิม

ส่วนจิตที่เป็นตัวอาการนั้นหมายถึงตัวความคิดต่าง ๆ คิดดีก็มี คิดไม่ดีก็มี ตัวความคิดนี้เป็นจิตที่เป็นอาการ จิตที่เป็นอาการนี้เกิดดับอยู่ในอารมณ์ทุกขณะจิต ทุกขณะอารมณ์ ดังจะพึงเห็นได้ว่า

ทุกคนย่อมมีความคิดไปในอารมณ์ คือเรื่องต่าง ๆ คิดถึงเรื่องนี้ ปล่อยเรื่องนี้ไปคิดเรื่องโน้น ปล่อยเรื่องโน้นไปคิดเรื่องนั้น เรื่องที่จิตจับคิดแล้วปล่อยไปครั้งหนึ่ง ก็เรียกว่าเกิดดับไปคราวหนึ่ง เพราะฉะนั้นจิตที่เป็นตัวความคิดนี้จึงเกิดดับอยู่เสมอ เพราะฉะนั้นท่านจึงเปรียบจิตที่เป็นตัวอาการนี้ ว่าเหมือนอย่างวานรที่กระโดดไปมาอยู่บนต้นไม้ กระโดดจับกิ่งไม้นี้ ปล่อยกิ่งไม้นี้ กระโดดไปจับกิ่งไม้นั้น จากกิ่งไม้นั้นก็กระโดดไปจับกิ่งไม้อื่นต่อไปอีกอยู่ตลอดเวลา อาการที่จับและปล่อยอารมณ์ต่าง ๆ ของจิตนี้คือจิตที่เป็นตัวอาการ คือความคิดเหมือนอย่างอาการของวานรที่กระโดดจับกิ่งไม้ กระโดดจับกิ่งโน้นกิ่งนี้กิ่งนั้นไปอยู่เสมอ อาการที่จับปล่อย ๆ กระโดดไปดั่งนี้ของวานรคือความคิด แต่ก็น่าจะต้องคิดดูตรงนี้ด้วยว่า แม้วานรจักกระโดดจับปล่อยกิ่งไม้ไปอยู่เสมอดั่งนี้ก็ตาม แต่ว่าตัววานรนั้น คงเป็นวานรตัวเดียวกัน ตัววานรที่อยู่ที่กิ่งไม้นี้ ตัววานรที่อยู่ที่กิ่งไม้นั้น ตัววานรที่อยู่ที่กิ่งไม้โน้นซึ่งกระโดดไปนั้น ก็เป็นวานรตัวเดียวกัน จึงเทียบได้กับจิตที่เป็นตัวเดิม ก็เป็นจิตเดียวกัน แต่ว่าอาการคือความคิดนั้นเปลี่ยนไปต่าง ๆ และตัวความคิดนี้ก็คืออาการ จิตมี ๒ อย่างดั่งนี้

ความอุปบัติและจุติของจิต

หากจะมีปัญหาว่า จิตที่เป็นตัวอาการนั้นก็เป็นจิตที่เกิดดับอยู่เสมอดังกล่าว แต่ว่าจิตที่เป็นตัวเดิมนั้นเล่า เป็นสิ่งที่เกิดดับหรือไม่ ปัญหานี้ก็เป็นข้อที่น่าพิจารณา ถ้าจะพิจารณาจำเพาะชาตินี้ ไม่ตั้งปัญหาไปถึงชาติหน้าหรือว่าชาติอดีตก็ตอบได้ง่าย ว่าจิตที่เป็นตัวเดิม

นั้น ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ดำรงอยู่ตั้งแต่เกิดจนตาย แต่ว่าจิตที่เป็นตัวอาการนั้นก็เปลี่ยนแปลงไปตามอารมณ์ เกิดดับไปพร้อมกับอารมณ์อยู่ทุกขณะจิต อยู่ทุกขณะอารมณ์ดังกล่าว จิตที่เป็นตัวเดิมอันเป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ตั้งแต่เกิดจนตายนั้นก็ดังที่ได้กล่าวแล้ว ว่าเมื่อเกิดจิตมาปฏิสนธิ ที่เรียกว่าจิตปฏิสนธิ เมื่อตายจิตก็จุติคือเคลื่อนออกไปอันเรียกว่าเคลื่อนออกไปหรือว่าดับ จึงต้องเข้าใจคำนี้ ว่าคำว่าดับกับคำว่าจุตินั้นต่างกัน คำว่าดับก็เหมือนกับไฟดับไป แต่คำว่าจุตินั้นแปลว่าเคลื่อน คือว่าไม่ดับ เคลื่อนออกไป ในข้อนี้ก็ตรงกับพระญาณของพระพุทธเจ้าที่ทรงได้ในปฐมยามแก่งราตรีที่ตรัสรู้ คือบุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความหยั่งรู้ระลึกได้ถึงนิวาสน์ คือขันธ์เป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อน คำว่านิวาสน์นั้นเราแปลกันว่าบ้าน คือเป็นที่อาศัยอยู่ ในที่นี้ใช้หมายถึงขันธ์คือขันธ์ ๕ นี่แหละอันเป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อน เพราะว่าขันธ์ ๕ นี้เรียกว่านิวาสน์แปลว่าเป็นที่อาศัยอยู่หากจะถามว่าเป็นที่อาศัยอยู่ของบุคคล มีคนมาอาศัยอยู่ในบ้านปลูกบ้านอยู่ ที่นี้มาเรียกว่านิวาสน์อันหมายถึงขันธ์ ๕ นี้ ขันธ์ ๕ นี้เป็นที่อาศัยอยู่ของใคร

สำหรับในพระญาณที่ตรัสรู้พระญาณแรกนี้ ตรัสแสดงถึงพระองค์เองโดยใช้คำว่าฉันหรือข้าพเจ้าหรือว่าเรา ซึ่งได้อุปบัติคือเข้าถึงชาตินี้ แล้วก็จุติคือว่าเคลื่อนจากชาตินี้ไปสู่ชาติอื่น เคลื่อนจากชาติอื่นนั้นไปสู่ชาติอื่นต่อไปอีก เรื่อยมาดั่งนี้ ตั้งแต่ ๑ ชาติ ๒ ชาติ ๓ ชาติจนถึงนับชาติไม่ถ้วน และระลึกได้ว่าเราหรือข้าพเจ้าหรือว่าฉันได้มีชื่ออย่างนั้นอย่างนี้ในชาตินั้น ๆ มีความสุขทุกข์อย่างนี้ ๆ ในชาตินั้น ๆ ระลึกได้ถึงประวัติความเป็นไปของชีวิตในชาติหนึ่ง ๆ

ด้วย ตามพระญาณที่ตรัสแสดงไว้นี้ ก็แสดงว่าข้าพเจ้าหรือว่าฉันว่าเรานั้น เป็นผู้ไม่ดับ และก็เป็นผู้ที่เข้าถึงชาตินี้เคลื่อนถึงชาตินี้ แล้วเข้าถึงชาตินั้นเคลื่อนถึงชาตินั้น และก็ต้องเข้าใจว่าคำว่าดับนั้นคู่กับคำว่าเกิด หรือคำว่าตายคู่กับคำว่าเกิด เกิดตายหรือว่าเกิดดับเป็นศัพท์บัญญัติที่หมายถึงขันธ์อันเป็นที่อาศัยอยู่ อันเป็นตัวนิวาสน์หรือเป็นตัวบ้าน ขันธ์ที่อาศัยอยู่อันเป็นตัวนิวาสน์หรือเป็นตัวบ้านนี้ในชาติหนึ่ง ๆ ก็สร้างขึ้นมาทีหนึ่ง เช่นเมื่อเกิดมาเป็นมนุษย์นี้ก็เริ่มสร้างตั้งแต่ในครรภ์ของมารดา เป็นกลละหนึ่ง แล้วก็แตกเป็นปัญจสาขา มีอายตนะบริบูรณ์ ได้กำหนดก็คลอดออกมาแล้วก็เติบใหญ่ขึ้นมา จนในที่สุดขันธ์นี้ก็แตกสลาย คือตายหรือว่าดับ คำว่าเกิดตายหรือเกิดดับนี้เป็นชื่อของขันธ์ เรียกขันธ์หรือว่าบ้าน สร้างบ้านทีหนึ่งก็เกิด บ้านพังทีหนึ่งก็ดับหรือว่าตาย แล้วก็สร้างบ้านขึ้นใหม่ก็เกิด บ้านพังไปอีกทีหนึ่งก็เป็นดับหรือตาย

เพราะฉะนั้นคำว่าเกิดตายก็ดี เกิดดับก็ดี เป็นชื่อหรือเป็นศัพท์บัญญัติ หมายถึงนิวาสน์เป็นที่อยู่อาศัย แต่ว่าตัวผู้มาอาศัยเหมือนเช่นคนที่มาอยู่บ้าน ไม่ใช่ตัวบ้าน ซึ่งเรียกในพระญาณที่ ๑ ว่าข้าพเจ้าหรือว่าเราหรือว่าฉัน นี่ไม่เรียกว่าเกิดดับหรือว่าเกิดตาย แต่เรียกว่าอุปบัติ เรียกว่าจุติ อุปบัติแปลว่าเข้าถึง จุติแปลว่าเคลื่อนคือเมื่อบ้านสร้างขึ้น ผู้ที่มาอาศัยบ้านก็เข้าถึงบ้านที่สร้างขึ้นนั้น คือเข้ามาอยู่บ้านนั้น ก็เป็นอุปบัติ แล้วก็เหมือนบ้านพัง ตัวผู้อาศัยบ้านนั้นก็เคลื่อนย้ายออกไป เพราะว่าบ้านพังแล้วก็ต้องย้ายออกไปนี่แปลว่าจุติคือเคลื่อน ซึ่งในพระญาณที่ ๑ นี้ได้เรียกผู้ที่เข้าอาศัยบ้าน อุปบัติเข้าอาศัย และจุติคือย้ายบ้าน เรียกว่าเราหรือข้าพเจ้า

หรือว่าฉัน คือหมายถึงพระองค์เอง คือทรงระลึกถึงพระองค์เองว่าเราหรือฉันหรือข้าพเจ้าเข้าถึงชาตินี้ แล้วก็เคลื่อนจากชาตินี้ แล้วก็เข้าถึงชาตินั้น แล้วก็เคลื่อนจากชาตินั้นแล้วเข้าถึงชาติโน้น แล้วเคลื่อนจากชาติโน้น เห็นทยอยมาโดยลำดับดั่งนี้ ด้วยพระญาณที่ระลึกได้ ซึ่งเรียกกันง่ายๆ ว่าระลึกชาติหนหลังได้ แต่ว่าตามศัพท์แสดงของท่านนั้น ระลึกถึงชาติคือระลึกถึงบ้านคือบ้านที่อาศัยอยู่ในปางก่อนมีความหมายดังที่กล่าวมานี้

สัตวโลกหรือสัตตภาวะ

คราวนี้มาถึงในพระญาณที่ ๒ เรียกว่าจุตูปปาตญาณ ทรงหยั่งรู้ถึงความเข้าถึงและจุติคือความเคลื่อนไปของสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งในพระญาณที่ ๒นี้ แสดงว่าได้ทรงระลึกได้ถึงสัตว์ทั้งหลาย ว่าสัตว์ที่ประกอบกรรมที่ชั่วไว้ คือประกอบกรรมที่เป็นทุจริตที่เป็นอกุศลที่เป็นบาปทางกายทางวาจาทางใจต่างๆ กายแตกสลายทำลายไปแล้วตายไปแล้วก็อุปบัติ คือว่าเข้าถึงชาติที่ชั่ว ที่เป็นทุคติคือคติที่ชั่ว ที่เป็นอบายเป็นนรกเป็นเปรตเป็นอสุรกายต่างๆ แต่ว่าสัตว์ทั้งหลายที่ประกอบกรรมที่ดีไว้เป็นกุศลเป็นสุจริตทางกาย ทางวาจาทางใจ กายแตกทำลายตายไปแล้ว ก็ถึงสุคติโลกสวรรค์ แต่ว่าก็ไม่ได้อยู่ยั่งยืนในสุคติในทุคตินั้น เมื่อสิ้นบาปสิ้นบุญที่ให้ไปเกิด ในสุคติหรือในทุคตินั้นแล้ว ก็ต้องจุติ คือเคลื่อนจากชาติที่เป็นสุคติหรือทุคตินั้นไปตามกรรมที่กระทำไว้ต่อไปอีกดั่งนี้

ในพระญาณที่ ๒ นี้ ทรงแสดงถึงผู้ที่สร้างบ้านขึ้น เข้าถึงบ้านและเมื่อบ้านพัง ก็เคลื่อนออกจากบ้าน ว่าเป็นสัตว์ ซึ่งคำว่าสัตว์นี้มิ

ใช่หมายถึงสัตว์เดียรัจฉาน ดังที่เราเรียกเพียงอย่างเดียว แต่หมายความคลุมหมดถึงสัตวโลก จะเป็นเทวดาเป็นมนุษย์หรือเป็นสัตว์เดรัจฉาน เป็นสัตว์นรก เป็นเปรต เป็นอสุรกายหรือเป็นอะไร เมื่อยังมีกิเลสเป็นเหตุให้ข้องติดอยู่ในโลก ก็เรียกว่าสัตว์ทั้งนั้น ดังที่เรียกสัตวโลก เมื่อยังมีกิเลสที่ข้องติดอยู่กับโลก จึงต้องเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในโลกทั้งปวง ความท่องเที่ยววนเวียนเกิดตายอยู่นี้เรียกว่าสังสารวัฏ สังสาระก็แปลว่าท่องเที่ยวไป วัฏคือวัฏฏะ แปลว่าวนเวียน สังสารวัฏก็คือว่าท่องเที่ยววนเวียนหรือว่าวนเวียนท่องเที่ยว และคำว่าวนเวียนนี้ ท่องเที่ยวนี้ ก็พูดกันง่าย ๆ ว่าวนเวียนท่องเที่ยวหรือท่องเที่ยวเวียนเกิดเวียนตาย เพราะว่ามาจับความเอาง่าย ๆ ตอนที่ว่าต้องเวียนเกิดเวียนตายกันอยู่ สร้างบ้านขึ้นมาก็เกิด เข้าไปอาศัย บ้านพังขึ้นมาก็ตาย ตัวบ้านพังก็ตาย ตัวผู้อาศัยอยู่ก็จุติเคลื่อนออกไป และเมื่อเคลื่อนออกไป ก็เข้าถึงชาติใหม่แปลว่าสร้างบ้านกันใหม่ เข้าอยู่ใหม่ บ้านพังก็คือตาย ผู้อาศัยก็เคลื่อนออกไป ก็วนเวียนอยู่เท่านี้ จะเป็นเทวดา เป็นมนุษย์ เป็นสัตว์เดียรัจฉาน เป็นสัตว์นรก เป็นเปรต เป็นอสุรกาย ก็ต้องขึ้นต้นด้วยเกิดแล้วลงท้ายด้วยดับหรือตาย หรือว่าขึ้นต้นด้วยเข้าถึงคืออุปบัติลงท้ายด้วยจุติคือเคลื่อนออกไปไม่จบสิ้น จึงเรียกว่าสังสารวัฏ ท่องเที่ยววนเวียนหรือวนเวียนท่องเที่ยวไป ในพระญาณที่ ๒ นี้เรียกว่าสัตว์

เพราะฉะนั้นตามที่เล่ามานี้ ที่แรกนั้นก็คือจิต จิตที่เป็นตัวเดิมแล้วมาถึงว่าเราหรือข้าพเจ้าหรือฉัน และในพระญาณที่ ๒ ที่อ้างมานี้ก็สัตว์ ซึ่งแสดงว่ามีอยู่สิ่งหนึ่งที่เป็นตัวเดิมและดำรงอยู่ในปัจจุบันนี้ทุกคนก็มีจิตที่เป็นตัวเดิม แล้วก็มีตัวเราหรือตัวฉันตัวข้าพเจ้าด้วย

กันทุกคน และก็มีภาวะที่เป็นสัตว์ คือเป็นผู้ข้องติดอยู่ในโลกเป็นสัตวโลก เรียกว่ามีภาวะที่เป็นจิตตัวเดิม มีภาวะที่เป็นตัวเรา เป็นข้าพเจ้าเป็นฉัน แล้วก็มีภาวะที่เป็นสัตวโลก เรียกว่ามีภาวะที่เป็นจิตตัวเดิม มีภาวะที่เป็นตัวเราเป็นข้าพเจ้าเป็นฉัน แล้วก็มีภาวะที่เป็นสัตวโลกหรือสัตตภาวะอยู่ทุกคนในบัดนี้

วิญญาณธาตุ - จิตที่เป็นตัวเดิม

ได้กล่าวถึงบุรุษสตรีบุคคลว่ามีกายและจิตประกอบกันอยู่ และจิตนั้นในธาตุวิภังคสูตร[๑] เรียกว่า วิญญาณธาตุ แปลว่าธาตุรู้ หมายถึงจิตที่เป็นตัวเดิม และจิตที่เป็นตัวเดิมนี้ในพระญาณที่ ๑ ของพระพุทธเจ้าเมื่อก่อนที่จะตรัสรู้ในราตรีที่จะตรัสรู้นั้น ที่ทรงได้ในปฐมยาม ที่ทรงระลึกถึงขันธ์เป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อนได้ คำว่าขันธ์เป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อนนั้นเรียกว่านิวาสน์ ที่มาใช้กันว่าเป็นที่อยู่อาศัย ตรัสเล่าถึงพระองค์เอง ก็ทรงใช้คำว่าฉันข้าพเจ้าหรือเรา และในพระญาณที่ ๒ ทรงใช้ว่าสัตว์ทั้งหลาย เพราะฉะนั้นส่วนที่หมายถึงในบุคคลทุก ๆ คน อันเป็นส่วนที่แม้เมื่อขันธ์เป็นที่อาศัยอยู่แตกสลาย ก็ไม่แตกสลายไป เป็นแต่ว่าเคลื่อนคือเคลื่อนออกจากขันธ์เป็นที่อาศัยอยู่ที่แตกสลายนั้น ไปเข้าถึงขันธ์เป็นที่อาศัยอยู่ใหม่ คือว่าเคลื่อนออกจากบ้านเก่าไปเข้าอาศัยอยู่ในบ้านใหม่ ในพระญาณที่ ๑ ตรัสเล่าถึงพระองค์เองก็เรียกว่าเราหรือฉันหรือข้าพเจ้า ในพระญาณที่ ๒ ก็ตรัสเรียกว่าสัตว์ทั้งหลาย และในส่วนที่

---

[๑] ม. อุป. ๑๔/๑๒๕

แบ่งออกเป็นกายและจิต ก็เรียกว่าวิญญาณธาตุ ธาตุรู้ หรือเรียกว่าจิต แม้ในธาตุวิภังคสูตรนั้นเองที่ตรัสแสดงถึงธาตุ ๖ ก็ตรัสสอนให้พิจารณาธาตุ ๕ ข้างต้น คือปฐวีธาตุ ธาตุดิน อาโปธาตุ ธาตุน้ำ เตโชธาตุ ธาตุไฟ วาโยธาตุ ธาตุลม อากาศธาตุ ธาตุอากาศคือช่องว่าง บรรดาที่มีอยู่ในกายนี้ ว่าเป็นสิ่งที่ไม่พึงยึดถือ ว่านี่เป็นของเรา เราเป็นนี่ นี่เป็นอัตตาตัวตนของเรา เพราะเป็นสิ่งที่เกิดดับ จึงแสดงถึงวิญญาณธาตุคือธาตุรู้ต่อไปว่า ธาตุรู้ย่อมผ่องใสควรแก่การงาน ในเมื่อได้พิจารณาเห็นธาตุ ๕ ข้างต้นตามที่เป็นจริงดั่งนั้น ฉะนั้นวิญญาณธาตุที่เป็นธาตุรู้นี้จึงหมายถึงจิตที่เป็นตัวเดิม ดังที่ตรัสสอนชี้ให้รู้ลักษณะของจิตว่า ไม่มีสรีรสัณฐาณ มีคูหาเป็นที่อยู่อาศัย เที่ยวไปไกล และตรัสสอนให้ฝึกจิตให้ข่มจิตให้รักษาจิตให้อบรมจิต

จิต - อัตตภาวะหรือสัตตภาวะ

ฉะนั้น จึงสรุปว่าสิ่งที่มีอยู่อาศัยอยู่ในกายอันนี้ ซึ่งแม้กายอันนี้จะแตกสลายก็เคลื่อนออกไป ไม่แตกสลายไปตามกาย เข้าถึงกายใหม่ซึ่งเป็นบ้านใหม่ต่อไป ก็เรียกว่าจิตบ้าง วิญญาณธาตุ ธาตุรู้ หรือวิญญาณบ้าง ถ้ามุ่งขึ้นมาถึงตัวเราเอง ก็เรียกว่าเราหรือว่าฉัน หรือข้าพเจ้า โดยนัยนี้เมื่อมุ่งถึงผู้อื่นเมื่อจะพูดถึง ก็เรียกว่าท่าน หรือเธอเป็นต้น และเมื่อเรียกรวมๆ ก็เรียกว่าสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งคำว่าสัตว์นี้ก็ได้กล่าวแล้วว่า ไม่ได้หมายจำเพาะถึงสัตว์เดียรัจฉานเปรต อสุรกาย หรือเป็นเทวดามารพรหม ก็เรียกว่าสัตว์ทั้งหมด ในเมื่อยังมีกิเลสเป็นเครื่องข้องอยู่ก็เรียกว่าสัตว์ทั้งนั้น

เพราะฉะนั้นจึงสรุปว่าตามอคติที่แสดงไว้ในพุทธศาสานานั้น บุคคลทุก ๆ คนไม่ว่าชายไม่ว่าหญิงจึงมีกายและจิตอาศัยกันอยู่ หรือเมื่อแบ่งเป็นธาตุทั้ง ๖ ก็มีธาตุที่เป็นส่วนกาย คือธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ธาตุอากาศ และวิญญาณธาตุหรือธาตุรู้ที่เป็นส่วนจิต และส่วนจิตนี้ก็เรียกว่าเราเขาหรือเรียกว่าสัตว์ จึงมีวิญญาณธาตุหรือจิต มีอัตตภาวะ คือภาวะที่เรียกว่าเราหรืออัตตาตัวตน หรือเรียกว่าสัตตภาวะ ความเป็นสัตว์อยู่ด้วยกัน ซึ่งสภาพที่เป็นจิตเป็นวิญญาณธาตุ เป็นอัตตาหรือเป็นอัตตภาวะ ความเป็นเรา ดังที่เรียกเป็นกิเลสว่าอหังการ มมังการ กิเลสที่เป็นเครื่องกระทำให้เราเป็นของเรา ในที่นี้ไม่ใช้คำนั้น แต่ใช้คำว่าอหภาวะ ภาวะที่เป็นของเรา หรือว่าเขาก็ได้ที่คู่กัน และสัตตภาวะ แต่ว่าภาวะเหล่านี้ไม่มีรูปสัณฐาน แต่ก็อาศัยอยู่ในกายอันนี้ เมื่อก่อเกิดกายอันนี้ขึ้นมาก็เกิดปฏิสนธิหรืออุปบัติคือเข้ามาอาศัย และเมื่อกายอันนี้แตกสลายก็จุติ คือว่าเคลื่อนออกไป แล้วก็เข้าถึงกายใหม่หรืออุปบัติ แต่ว่าภาวะที่เข้ามาและภาวะที่เคลื่อนออกไป หรือว่าสภาพที่เข้ามาสภาพที่เคลื่อนออกไปอันเรียกว่าจิตหรือวิญญาณธาตุ หรืออหภาวะหรือว่าสัตตภาวะดังกล่าวนั้น เมื่อไม่มีสรีรสัณฐานก็เป็นสิ่งที่มองไม่เห็น เป็นสิ่งที่พิสูจน์ทางวัตถุคือจะชั่งตวงวัดหรือจะพิสูจน์เหมือนอย่างพิสูจน์วัตถุทั้งหลายไม่ได้ เพราะไม่มีสรีระ เมื่อเป็นดั่งนี้ ผู้ต้องการที่จะพิสูจน์เหมือนอย่างผู้ที่มีสรีระ จึงกล่าวปฏิเสธว่าไม่มี เพราะเมื่อคนเกิดก็ไม่ปรากฏเป็นสรีระเป็นวัตถุว่า มีสิ่งที่เรียกว่าจิตหรือวิญญาณ หรือภาวะเป็นเราภาวะเป็นสัตว์ดังกล่าวนี้เข้ามา และเมื่อตายก็ไม่ปรากฏเป็นวัตถุว่า มีอะไรเคลื่อนออกไป แต่ว่าแม้จะพิสูจน์

ทางวัตถุไม่ได้ดั่งนั้น ก็ควรจะพิจารณาว่าสิ่งที่เรียกว่าจิตหรือวิญญาณ หรือภาวะเป็นเราหรือภาวะเป็นสัตว์ดังกล่าวนั้น คือในเดี๋ยวนี้สภาพ ที่เป็นวัตถุไม่มีสรีระสัณฐานนั้น มีอยู่ในบุคคลหรือไม่ในบัดนี้ อย่าง ตัวเราเองในบัดนี้มีอยู่หรือไม่

อารมณ์คืออาการที่ปรากฏของจิต

ถ้าหากพิจารณาดูแล้วโดยรอบคอบ ทุกคนก็จะรู้ว่าทุกคนมี ธาตุรู้หรือวิญญาณธาตุอยู่ คือรู้อะไรๆ ทางตาทางหูเป็นต้นได้ ซึ่ง เป็นความรู้ทางประสาท สัตว์เดียรัจฉานทั้งหลายก็มีความรู้ทาง ประสาททางตาทางหูเป็นต้นเหมือนกัน และเมื่อว่าถึงความรู้ทาง ประสาทตาประสาทหูเป็นต้นนั้น ประสาทหูประสาทตาบางอย่างของ สัตว์เดียรัจฉานดีกว่าของมนุษย์ อย่างเช่นตามองเห็นอะไรในความ มืด หูฟังเสียงอะไรที่ละเอียด ตาหูของสัตว์เดียรัจฉานบางจำพวก ดีกว่าตาหูของมนุษย์ แต่ว่ามีอยู่สิ่งหนึ่งที่สู้มนุษย์ไม่ได้ ก็คือปัญญา ซึ่งเรามักจะเรียกกันว่าสมอง สมองของมนุษย์นั้นดีกว่าของสัตว์ เดียรัจฉาน สมองอันเป็นสิ่งที่เป็นที่ตั้งของปัญญา แต่ว่าสิ่งที่เรียกว่า สมองนั้นเป็นส่วนหนึ่งของร่างกายซึ่งมีสรีรสัณฐาน มีอีกอย่างหนึ่ง คือจิตหรือวิญญาณธาตุซึ่งอาศัยอยู่ในร่างกายอันนี้ และก็อาศัยสมอง อันนี้เป็นที่ตั้งของประสาทรับรู้ต่างๆ และเป็นที่ตั้งของปัญญาต่างๆ สมองนั้นก็เป็นเครื่องมือของจิตคือธาตุรู้ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่มีสรีรสัณฐาน

ควรจะต้องพิจารณาว่า บรรดาร่างกายนั้นล้วนเป็นเครื่องมือ ของจิตหรือวิญญาณธาตุที่เป็นธาตุรู้ทั้งนั้น เพราะว่าจิตหรือวิญญาณ ธาตุที่เป็นธาตุรู้นั้นไม่มีสรีรสัณฐาน อาศัยร่างกายนี้ซึ่งเป็นตัว

สรีรสัณฐานสำหรับปฏิบัติงานการต่างๆ ไปตามต้องการ เช่นเกี่ยวแก่ประสาททั้งหลายก็ต้องอาศัยสมอง และเมื่อต้องการจะหยิบจับอะไรก็ใช้มือ จิตหรือวิญญาณธาตุธาตุรู้จะมาหยิบจับอะไรก็ไม่ได้ จะเดินไปไหนก็ต้องอาศัยเท้า เพราะจิตหรือวิญญาณธาตุธาตุรู้นั้นจะเดินเองก็ไม่ได้ ต้องอาศัยร่างกายอันนี้ ซึ่งรวมเข้าแล้ว จะดูอะไรก็ต้องอาศัยจักขุประสาท จะฟังอะไรก็ต้องอาศัยโสตประสาทเป็นต้น ซึ่งเป็นปรกติธรรมดา และอาการที่แสดงออกว่าเป็นอาการของจิตและธาตุรู้นั้น ก็คืออาการที่ปรากฏเป็นอารมณ์คือเรื่องที่ปรากฏเป็นกิเลส ที่ปรากฏเป็นอารมณ์ คือเรื่องนั้นก็คือเรื่องที่จิตคิด เรื่องที่จิตดำริ เรื่องที่จิตครุ่นคิดถึงทั้งหลาย เมื่อเป็นเรื่องรูปก็เรียกว่ารูปารมณ์ อารมณ์คือรูป เรื่องเสียงก็เรียกว่าสัททารมณ์ อารมณ์คือเสียง เรื่องกลิ่นก็เรียกว่าคันธารมณ์ อารมณ์คือกลิ่น เรื่องรสก็เรียกว่ารสารมณ์ อารมณ์คือรส เรื่องที่กายถูกต้องก็เรียกว่าโผฏฐัพพะ อารมณ์คือโผฏฐัพพะ เรื่องของเรื่องเหล่านั้นที่รู้ที่คิดอยู่ในใจก็เรียกว่าธรรมารมณ์ อารมณ์คือธรรม คือเรื่องราวของเรื่องเช่นรูปเป็นต้นเหล่านั้น ที่ประสบพบผ่านมาแล้วและก็นำมาคิดนำมาระลึกถึง และอารมณ์บางอย่างที่เป็นที่ตั้งของราคะหรือโลภะก็เกิดเป็นราคะ ความกำหนดยินดีติดอยู่ เป็นความโลภอยากได้ เรื่องที่เป็นที่ตั้งของโทสะก็เกิดความขัดแค้นโกรธเคืองอันเป็นตัวโทสะ เรื่องที่เป็นที่ตั้งของความหลง ก็เกิดความหลงที่เป็นตัวโมหะขึ้น

บรรดาอารมณ์และกิเลสเหล่านี้ก็ไม่มีสรีรสัณฐาน ก็เป็นสิ่งที่มีอยู่ และในด้านปฏิบัติธรรม ที่เรียกว่าปฏิบัติก็ดี ที่เรียกว่าศึกษา

ก็ดี ที่เป็นเมตตาเป็นกรุณา เป็นศีลเป็นสมาธิเป็นปัญญา ก็ไม่มีสรีรสัณฐานอีกเหมือนกัน แต่ก็เป็นสิ่งที่มีอยู่ แม้ว่าการศึกษาเล่าเรียนในทางคดีโลกก็ตามในทางคดีธรรมก็ตาม ก็เป็นความรู้ดังที่ได้เคยกล่าวแล้ว ก็ไม่มีสรีรสัณฐาน

อารมณ์เป็นอาหารอย่างหนึ่งของจิต

ในตอนนี้จะพิจารณาเห็นความแตกต่างกันได้ระหว่างสมองกับภาวะที่เรียกว่าจิตหรือวิญญาณธาตุ อาการของอารมณ์หรือกิเลสเหล่านี้เป็นเรื่องของจิตและวิญญาณธาตุ ไม่ใช่เป็นเรื่องของสมอง เรื่องของสมองนั้น สมองต้องการอาหารสำหรับเลี้ยงสมองเป็นแบบอาหารสำหรับเลี้ยงรูปกาย และเมื่อสมองป่วยก็เป็นอาการป่วยของรูปกาย ซึ่งต้องใช้หยูกยาทางรูปกายรักษา แต่ว่าอาหารของจิต หรือวิญญาณธาตุหรือธาตุรู้นั้น ก็คืออารมณ์

จะพึงกล่าวได้ว่า จิตย่อมมีอารมณ์เป็นอาหารอย่างหนึ่ง และจิตที่มีกิเลส กิเลสก็มีอารมณ์ที่เป็นอาหาร มีสิ่งที่กิเลสต้องการเป็นอาหาร อันนับว่าเป็นอาหารของอารมณ์และอาหารของกิเลส และเมื่อจิตมีกิเลส กิเลสนั้นเองต้องการ เช่นว่าเมื่อโลภเกิดขึ้น อยากจะได้เงินอยากจะได้ทอง ก็ทำให้อารมณ์ในเงินในทองนั้นมาเป็นอาหารของโลภ ของจิตที่โลภ เมื่อได้เงินได้ทองก็รู้สึกว่าอิ่มใจสบายใจ โทสะก็เหมือนกันต้องการอาหาร เมื่อโกรธขึ้นมาก็ต้องการทุบตีเขาทำลายเขา ได้ทุบตีทำลายเขา โกรธก็เบาลง แปลว่าหายหิว โทสะหิวก็คือจะต้องทุบตีเขาทำลายเขา การที่ได้ทุบตัวเขาก็เป็นอาหารแก้หิวของโทสะ โมหะก็เหมือนกันหลงสยบติดอยู่ ก็เพลิดเพลินสบายอยู่กับสิ่ง

ที่หลงสยบติดอยู่ นั่นก็เป็นอาหารของโมหะคือความหลง

แต่อันที่จริงไม่ได้เป็นอาหารของจิตหรือธาตุรู้โดยตรง แต่เป็นอาหารของกิเลส เหมือนดังว่าตัวพยาธิที่อาศัยอยู่ในท้องของบุคคล ตัวพยาธิก็ต้องการอาหารที่บุคคลบริโภคอาหารเข้าไป ตัวพยาธิก็แย่งบริโภคอาหารก็ไม่ได้บำรุงเลี้ยงร่างกายเท่าไหร่จิตก็เหมือนกัน โดยมากนั้นก็ต้องการอาหารที่เป็นอาหารของกิเลสดังกล่าวนั้น เหล่านี้เป็นเรื่องของจิต เป็นเรื่องของธาตุรู้เกี่ยวแก่กิเลส เป็นอาหารอีกอย่างหนึ่งที่ต่างจากอาหารของสมอง

ธัมมะเป็นอาหารของจิตโดยตรง

คราวนี้อาหารที่เป็นของจิตโดยตรงนั้น ก็คือธรรมที่เป็นคุณเกื้อกูล เมื่อจิตได้ดูดดื่มธรรมที่เป็นคุณเกื้อกูล เช่นว่าเมื่อได้ทำทานก็ได้ปีติได้สุขในทาน จิตก็ดื่มปีติสุขที่เกิดจากทาน และเมื่อทานที่บริจาคที่ทำนั้นไปขัดเกลาโลภะมัจฉริยะในจิต เมื่อโลภะมัจฉริยะเบาบางลง จิตก็บริสุทธิ์ผ่องใส ก็เกิดสุขเกิดปีติอันเกิดจากความบริสุทธิ์ จิตก็ได้ดูดดื่มปีติสุขอันเกิดจาความบริสุทธิ์นั้น ปฏิบัติในศีลในสมาธิในปัญญาก็เช่นเดียวกัน จิตบริสุทธิ์จิตก็ได้ดื่มปีติสุขอันเกิดจากความบริสุทธิ์นั้น ก็ได้ความปีติได้ความสุขที่บริสุทธิ์ยิ่งขึ้น คือธรรมปีติ ปีติในธรรมนั้นเอง นี่เป็นอาหารของจิตโดยตรง ทำให้จิตมีความสุขมีความอิ่มเอิบ เป็นความสุขเป็นความอิ่มเอิบยิ่งกว่าที่ได้อาหารของกิเลสเข้ามา เช่นได้อาหารของกิเลสเป็นความโลภเป็นต้นดังที่กล่าวนั้น เป็นความสุขเป็นความอิ่มเอิบที่บริสุทธิ์กว่าที่สงบเย็นกว่า ซึ่งบุคคลผู้ปฏิบัติธรรมได้รับก็ย่อมจะ

รู้สึก ธรรมนี้แหละเป็นอาหารของจิตโดยตรง และยังเป็นธรรมโอสถ หรือยาธรรมสำหรับที่จะแก้โรคกิเลส แก้โรคโลภหรือราคะ แก้โรคโกรธ แก้โรคหลง ได้ด้วย ดังที่ได้เคยกล่าวแล้ว ฉะนั้นยาสำหรับแก้โรคทางจิตคือโรคกิเลสดังที่ได้กล่าวแล้วก็คือธรรมโอสถ ซึ่งต่างจากยาแก้โรคสมองที่เป็นเวชโอสถ โอสถของหมอทางร่างกายนั้นเอง เพราะฉะนั้น เมื่อพิจารณาดูแล้วดั่งนี้จะเห็นได้ว่า ในบุคคลทุกๆ คนนี้มีสภาวะที่เรียกว่าจิตหรือธาตุรู้ หรือว่าภาวะเป็นเราหรือว่าภาวะเป็นสัตว์ อันเป็นสิ่งที่ยังดำรงอยู่แม้เมื่อร่างกายอันนี้แตกสลาย แล้วก็เคลื่อนไปสู่ที่บ้านใหม่ภพใหม่ต่อไป

พุทธศาสนาไม่แสดงว่าตายเกิดหรือตายสูญ

ตามที่กล่าวนี้ก็กล่าวเป็นทำนองว่าตายเกิด แล้วก่อนเกิดนั้นเล่าก็มีชาติภพในอดีตมาก่อนจึงมาถึงชาติภพนี้ และก็ต่อไปชาติภพอื่น เพราะเหตุว่ามีตัวที่เรียกว่าจิตหรือธาตุรู้หรือว่าตัวที่เป็นเราหรือที่เป็นสัตตภาวะหรือภาวะเป็นสัตว์อันเป็นสิ่งที่ไม่ตายไปตามกายเป็นสิ่งที่ยังดำรงอยู่เมื่อกายแตกสลาย คือบ้านอันนี้พัง สภาพที่กล่าวนี้ที่เป็นตัวเรา เป็นสัตตภาพ เป็นจิตหรือเป็นธาตุรู้ก็จุติคือเคลื่อนออกไป ไปถือภพชาติใหม่ต่อไป ก็เป็นอันว่ากล่าวไปในเค้าว่าตายเกิด และก่อนเกิดมาก็เคยเกิดในชาติภพอื่นมาก่อน สืบต่อมาถึงชาตินี้ภพนี้ แล้วก็จะสืบต่อไปถึงชาติหน้าภพหน้า ไม่ใช่ตายสูญ

แต่อันที่จริงนั้นตายเกิดตายสูญนี้เป็นทิฏฐิที่มีมาก่อนพุทธกาล และในบัดนี้ก็ยังมีอยู่ คือบางลัทธิแสดงว่าตายสูญคือไม่มีอะไรไปเกิดอีก เรียกว่าอุจเฉททิฏฐิ ความเห็นว่าขาดสูญ อีกลัทธิหนึ่ง

แสดงว่าตายเกิดเรียกว่าสัสสตทิฏฐิ ความเห็นว่าเที่ยง เพราะฉะนั้น หากจะมีปัญหาว่าพระพุทธศาสนาแสดงอย่างไร ก็ตอบได้ว่า พระพุทธศาสนา นั้นไม่แสดงว่าตายเกิด ไม่แสดงว่าตายสูญ คือ ปฏิเสธทั้งฝ่ายสัสสตทิฏฐิ ความเห็นว่าเที่ยง กับอุจเฉททิฏฐิ ความเห็นว่าขาดสูญ แต่ว่าแสดงตามเหตุผลว่าเมื่อยังมีเหตุก็ยังเกิดอีก เมื่อสิ้นเหตุให้ เกิดก็ไม่เกิด

ทิฏฐิคือความเห็นที่ถือกันมาตั้งแต่เก่าก่อนพุทธศาสนา เรื่องตายเกิดตายสูญ ฝ่ายที่มีความเห็นยึดถือว่าตายเกิดเรียกว่า สัสสตทิฏฐิ แปลว่าความเห็นว่าเที่ยง คือมีความเห็นว่าในชาตินี้ก็มี อัตตาหรืออาตมันตัวตน และเมื่อตายไป อัตตาหรืออาตมันตัวตนก็ไปถือภพชาติใหม่เรื่อยไป ไม่มีที่สิ้นสุด เรียกสั้น ๆ ก็คือว่าตายเกิด ก็เกิดกันเรื่อย ๆ ไป อีกฝ่ายหนึ่งตายสูญที่เป็นพวกอุจเฉททิฏฐิ ความเห็นว่าขาดสูญ ก็คือมีความเห็นว่ามีอัตตาหรืออาตมันตัวตนอยู่ในชาตินี้เท่านั้น ตายไปแล้วก็สูญ ไม่มีอัตตาหรืออาตมันตัวตนสืบต่อไปอีก ส่วนพุทธวาทะ วาทะของพระพุทธเจ้านั้น ไม่รับรองทิฏฐิทั้ง ๒ นี้ และก็ถือว่าทิฏฐิทั้ง ๒ นี้เป็นมิจฉาทิฏฐิคือความเห็นผิด โดยที่วาทะของพระพุทธเจ้านั้นแสดงว่าเป็นไปตามเหตุผล คือเมื่อยังมีเหตุให้เกิดก็เกิด เมื่อสิ้นเหตุให้เกิดก็ไม่เกิด แต่ว่าก็ไม่สูญ ฉะนั้นจึงจะต้องอ้างพุทธวาทะว่าตรัสไว้ที่ไหนอย่างนี้

กิเลส กรรม วิบาก

วาทะของพระพุทธเจ้า ที่ตรัสไว้อย่างนี้ โดยตรงก็คืออริยสัจทั้ง ๔ และปฏิจจสมุปบาท อริยสัจทั้ง ๔ นั้นคือสภาพที่จริงของทุกข์

เราทั้งหลายก็ได้สวดกันอยู่ทุกวันแล้วว่า *ชาติปิ ทุกฺขา* ความเกิดเป็นทุกข์เป็นต้น คือว่าทรงชี้ตัวทุกข์ตั้งแต่ชาติคือความเกิดเป็นต้นไป มาถึงสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ก็ทรงชี้เอาตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยาก ฉะนั้นเมื่อยังมีสมุทัยคือเหตุให้เกิดทุกข์ คือตัณหาอยู่ ก็ยังต้องมีทุกข์ อันเป็นส่วนผล ตั้งต้นแต่ชาติคือความเกิด

ตามหลักอริยสัจนี้ จึงกล่าวได้ว่าวาทะของพระพุทธเจ้านี้ทรงแสดงว่า เมื่อยังมีตัณหาเป็นสมุทัยคือเหตุให้เกิดทุกข์อยู่ ก็ยังต้องมีชาติคือความเกิด ก็หมายความว่าเมื่อขันธ์ ๕ นี้แตกหรือว่าบ้านนี้พัง สัตว์ก็ต้องจุติ คือเคลื่อนจากชาตินี้หรือว่าเคลื่อนออกจากบ้านที่พังนี้ ไปเช่าบ้านใหม่คือชาติภพใหม่หรือขันธ์เป็นที่ยึดถือใหม่ต่อไป เมื่อยังมีตัณหาอยู่ ขันธ์ ๕ นี้แตกสลาย จึงต้องไปถือชาติภพสืบต่อไป คราวนี้มาทุกขนิโรธคือความดับทุกข์ ก็คือดับตัณหาเมื่อดับตัณหาเสียได้ อันเป็นส่วนเหตุก็ดับทุกข์เสียได้ ก็คือดับตั้งแต่ชาติคือความเกิด ไม่ไปเกิดอีก แต่ว่าก็ไม่สูญ อย่างไรจึงว่าไม่สูญนั้น ก็จะต้องอธิบายต่อไป แต่มากล่าวถึงตอนนี้ก่อน

เมื่อวาทะของพระพุทธเจ้าแสดงไว้ดังนี้ จึงกล่าวได้ว่าลักษณะของพุทธศาสนาที่แสดงเรื่องนี้ไม่แสดงว่าตายเกิดไม่แสดงว่าตายสูญเพียงส่วนเดียว แต่แสดงว่าเมื่อยังมีกิเลสมีตัณหาเป็นต้นก็ต้องเกิด เมื่อสิ้นตัณหาสิ้นกิเลสก็ไม่เกิด แสดงตามเหตุผลดังนี้ และการที่เกิดนั้นก็เกิดตามกรรม พระพุทธเจ้าได้ทรงพระญาณคือความหยั่งรู้ในเรื่องนี้ ตั้งแต่ก่อนตรัสรู้ได้ทรงพระญาณที่ ๑ คือบุพเพนิวาสญาณตามที่ได้กล่าวแล้ว ซึ่งได้ทรงระลึกรู้หรือว่ารู้ระลึกถึงบ้านหนหลังได้ คือระลึกชาติหนหลังได้มีจำนวนมาก ว่าเราเข้าถึง

ชาตินี้ เคลื่อนจากชาตินี้ก็เข้าถึงชาตินั้นต่อ ๆ กันมา พร้อมทั้งรายละเอียดต่าง ๆ ของชาตินั้น ๆ มาถึงญาณที่ ๒ ก็ทรงได้พระญาณคือความหยั่งรู้ว่าสัตว์ทั้งหลายเข้าถึงชาติหนึ่ง ๆ ตามกรรมที่ได้กระทำไว้ ทำกรรมชั่วก็เข้าถึงชาติที่ชั่วมีทุกข์ ทำกรรมดีก็เข้าถึงชาติที่ดีมีสุขดั่งนี้ พร้อมทั้งรายละเอียดต่าง ๆ จนถึงญาณที่ ๓ ที่เรียกว่าอาสวักขยญาณ คือความหยั่งรู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ กิเลสที่ดองจิตสันดาน คือได้ตรัสรู้เข้าไปถึง ว่าที่ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดไปในชาติทั้งหลายตามกรรมซึ่งได้กระทำไว้นั้น ก็เพราะยังมีกิเลสอันเป็นเหตุให้กระทำกรรม กิเลสที่ดองสันดานก็เรียกว่าอาสวะ คือมีกิเลสที่ดองสันดานอยู่ จึงเป็นเหตุให้กระทำกรรม เมื่อกระทำกรรม กรรมก็ส่งวิบากคือผล ตั้งต้นแต่ให้ไปถือชาติภพในวิบากขันธ์ คือกายใจที่เป็นส่วนวิบากคือผลของกรรม ดังที่ทุกคนได้อยู่นี้

เพราะฉะนั้นเมื่อยังมีกิเลสที่ดองสันดานอยู่ก็ต้องประกอบกรรม กรรมก็ส่งผลตั้งแต่ให้ไปเกิดถือชาติภพ เกิดแล้วก็ต้องแก่ต้องตาย คือขันธ์เป็นที่ยึดถือได้แก่ตัววิบากขันธ์นี้เป็นสิ่งที่ต้องแก่ต้องตาย และขันธ์อันเป็นวิบากขันธ์นั้นก็เท่ากับเป็นตัวบ้านอันเป็นที่อาศัยอยู่ของจิตที่เป็นตัวเดิม หรือว่าอหภาวะคือตัวเรา หรือที่ยึดถือว่าเป็นอัตตาตัวตน หรือที่เรียกว่าสัตว์คือเป็นผู้ที่ยังข้องติดอยู่ และเพราะกิเลสนี้เองจึงทำให้จิตที่เป็นตัวเดิมนี้เป็นจิตที่แปลว่าคิดนึกรู้ ที่แปลว่าเก็บสั่งสม ที่แปลว่าวิจิตรหลายหลากต่าง ๆ ดังที่ได้แสดงอธิบายแล้ว และก็ทำให้มีอหภาวะคือความเป็นเรา ตลอดจนเป็นอหังการมมังการ อหังการก็คือว่าเครื่องกระทำให้เป็นเรา มมังการก็แปลว่าเครื่องกระทำให้เป็นของเรา หรือว่ามีตัวเราของ

เรา หรือว่ามีสัตตภาวะ คือความเป็นผู้ข้องเป็นผู้ติดอยู่ และสภาพที่เรียกว่าจิตอันเป็นตัวเดิม สภาพที่เรียกว่าอหภาวะความเป็นเรา หรือสภาพที่เรียกว่าสัตว์ หรือสัตตภาวะความเป็นสัตว์ผู้ข้องผู้ติดนี้ ก็เป็นคำที่สมมติบัญญัติเรียกขึ้นมาถึงสภาพอันหนึ่งซึ่งมีอยู่ในบุคคลทุก ๆ คนนี้ อันไม่มีสรีรสัณฐาน อาศัยอยู่ในกาย ซึ่งเหมือนกับเป็นตัวบ้าน กายสร้างขึ้นก่อขึ้นก็เข้าอาศัย กายพังบ้านพังก็เคลื่อนออก แล้วก็ไปถือเอากายใหม่บ้านใหม่ตราบเท่าที่ยังมีกิเลสที่เป็นอาสวะดองจิตสันดานอยู่

ก็แปลว่าสภาพที่กล่าวมานี้ไม่ตาย ส่วนที่ตายนั้นก็คือตัวกาย หรือตัวขันธ์รูปขันธ์นามขันธ์กายใจ ซึ่งเหมือนตัวบ้านดังที่กล่าวมานั้นสร้างขึ้นแล้วในที่สุดก็พัง แล้วสร้างขึ้นใหม่เป็นบ้านใหม่ แล้วบ้านใหม่นั้นก็เก่าไป ๆ แล้วก็พัง แล้วก็สร้างบ้านขึ้นใหม่อีก แล้วเก่าไป ๆ แล้วก็พัง และบ้านที่สร้างขึ้นนี้ บางคราวก็ลักษณะเป็นมนุษย์ก็เรียกว่ามนุษยโลก บางคราวก็ลักษณะเป็นเดียรัจฉาน เป็นช้างเป็นม้าเป็นวัวเป็นควาย ก็เรียกว่าเดียรัจฉานโลก ก็เป็นอบายอันหนึ่ง บางคราวก็เป็นพวกโอปปาติกะพวกลอยเกิด เช่นเป็นเปรตเป็นอสุรกายเป็นผีเป็นสัตว์นรกซึ่งเป็นอบาย เป็นฝ่ายดีก็เป็นเทพพวกกายทิพย์หรือเป็นพรหม บ้านก็มีต่าง ๆ เหล่านี้ จะเป็นชนิดไหนก็ตามกรรม ถ้าทำชั่วไว้บ้านก็เป็นสัตว์เดียรัจฉาน เป็นช้างเป็นม้าเป็นวัวเป็นควายเป็นต้น หรือว่าเป็นเปรตเป็นอสุรกาย ถ้าทำกรรมดีก็เป็นบ้านมนุษย์ ก็มีหน้ามีตาเป็นมนุษย์อย่างนี้ หรือมีกายทิพย์เป็นเทพเป็นพรหม ซึ่งคติทางพุทธศาสนานั้น จะเป็นเทพเป็นพรหมเป็นมนุษย์หรือเป็นพวกอบายต่าง ๆ ก็ต้องมีชาติ เมื่อมีชาติความเกิดก็จะ

ต้องมีความตายในที่สุด ต้องแตกสลายทั้งนั้น ไม่มีที่จะยั่งยืนตลอดไป

เพราะฉะนั้นเมื่อยังมีชาติมีภพอยู่ คติทางพุทธศาสนาจึงแสดงว่ายังมีกิเลสมีตัณหายังเป็นสัตวโลก ก็เป็นไปอยู่ดั่งนี้ เพราะฉะนั้นเมื่อพระญาณของพระพุทธเจ้าได้ทรงเห็นปรุโปร่งดั่งนี้ก่อนตรัสรู้ จึงได้ทรงมองเป็น *อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา* ชัดเจน ว่าบรรดาชาติภพทั้งหลายนับไม่ถ้วน ที่พระองค์เองก็ได้เวียนว่ายตายเกิดอยู่ จะเลวที่สุดหรือเลวปานกลางหรือเลวน้อยหรือดีน้อยดีปานกลางดีที่สุดก็ตาม ต้องเกิดต้องดับ ทุกขะเป็นทุกข์ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงทนอยู่คงที่ไม่ได้ เป็นอนัตตามิใช่อัตตาตัวตนแท้จริง ล้วนไปยึดถือทั้งนั้น เพราะบังคับให้เป็นไปตามปรารถนามิได้ เพราะฉะนั้นจึงทรงหน่ายในทุกข์คือหน่ายในชาติภพทั้งหลาย ไม่ว่าจะมีชาติภพเป็นมนุษย์เป็นเทพเป็นพรหม ซึ่งยึดถือกันว่ามีความสุขน้อยมีความสุขปานกลางมีความสุขมากก็ตาม ก็ล้วนเป็นสิ่งที่เกิดดับทั้งนั้นต้องวนเวียนไปตามกรรมที่ตนเองได้กระทำนั้น ทำกรรมดีก็ต้องไปเข้าถึงชาติภพที่ดี ทำกรรมชั่วก็ต้องไปเข้าถึงชาติภพที่ชั่ว กรรมจึงเท่ากับเป็นผู้สร้าง เรียกว่าชนกกรรม กรรมที่ให้เกิด ไม่มีอะไรมาสร้างให้เกิด แต่กรรมนี้เองเป็นผู้สร้างให้เกิด และกรรมนั้นก็ตนเองเป็นผู้กระทำไม่ใช่ผู้อื่นกระทำ กรรมดีก็ตนเองกระทำ กรรมชั่วก็ตนเองกระทำ ไม่ใช่ผู้อื่นกระทำ เพราะฉะนั้นตัวเองจึงเป็นผู้กระทำสร้างกรรมให้สร้างตัวเองขึ้นมาอีกในชาติภพต่อไป เพราะฉะนั้นตัวเองจึงเท่ากับเป็นผู้สร้างตัวเอง เพราะสร้างกรรมขึ้นให้เป็นผู้สร้างตัวเองต่อไป ไม่ใช่ผู้อื่น

แต่ว่าญาณที่ทรงระลึกได้ถึงชาติหนหลังและถึงกรรมที่ได้

กระทำไว้อันเป็นเหตุให้เข้าถึงชาติทั้งหลาย ของพระองค์เองด้วย และของสัตว์ทั้งหลายด้วยก็เช่นเดียวกัน ยาวนักหนา เรียกว่าระลึกย้อนหลังขึ้นไป ๆ ก็ไม่รู้จักจบ จึงเรียกว่า อนมตัคคะ ที่แปลว่ามียอดหรือเบื้องต้นที่ไม่ตามไปรู้แล้ว คำว่าไม่ตามไปรู้แล้วนี้ไม่ใช่หมายความว่าตามไปรู้ไม่ได้ แต่ว่าตามไปรู้ได้ คราวนี้เมื่อตามไปรู้แล้วก็ไม่รู้สิ้นสุด เพราะว่าเบื้องต้นอันเป็นส่วนอดีตนั้นยาวไกล เพราะฉะนั้นเมื่อทรงระลึกได้มีจำนวนมากนักหนาแล้วแต่ยังไม่หมด ก็เป็นอันว่ายุติได้ เพราะว่าได้ความรู้ที่เป็นสัจจะจริงแท้แล้ว ว่ามีความเวียนว่ายตายเกิดตามกรรมมาแล้วนานนักหนา แล้วก็เป็นความเวียนว่ายตายเกิดจริง ๆ ตามกรรมจริง ๆ

ดับตัณหา ดับทุกข์

ก็สรุปได้แล้วว่า ความที่เวียนว่ายตายเกิดไปนานนักหนานั้น รวมกันเข้าคำเดียวว่าเป็นตัวทุกข์ คือเป็นสิ่งที่ไม่ดำรงอยู่คงที่ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป มีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเป็นธรรมดา ซึ่งเมื่อแยกทุกข์ออกไปแล้ว ย่อมจะได้ลักษณะเป็นอนิจจะคือไม่เที่ยง ต้องเกิดดับ และลักษณะที่เป็นตัวทุกข์เอง คือเป็นทั้งสิ่งที่ทนอยู่คงที่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเหมือนอย่างถูกความเกิดความดับบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา และเมื่อเป็นสัตว์บุคคลก็เหมือนอย่างเป็นของร้อนอยู่ตลอดเวลา ต้องถูกเผาอยู่ตลอดเวลา สรุปเข้าก็รวมอยู่ในคำเดียวว่าทุกข์ ทุกขสัจจะ สภาพที่จริงคือทุกข์ และที่มีทุกขสัจจะสภาพที่จริงคือทุกข์อยู่ดั่งนี้ เพราะมีสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ คือยังมีตัณหาความดิ้นรนทะยานอยากนี้เองที่จับ

พิจารณาดูได้ที่จิตใจ มีลักษณะที่เป็นความอยากความดิ้นรน ที่ปรากฏออกมาเป็นราคะหรือโลภะ เป็นโทสะเป็นโมหะ แต่ก็รวมอยู่ในลักษณะที่เป็นความดิ้นรนเป็นความอยาก ราคะเองก็เป็นตัวดิ้นรน โทสะก็ดิ้นรน โมหะก็ดิ้นรน ไม่สงบทั้งนั้น เพราะฉะนั้นจึงยกเอาตัณหาขึ้นเป็นตัวสมุทัย

แต่ในปฏิจจสมุปบาทที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นนั้น ได้ทรงพิจารณาจับตั้งแต่ทุกข์ทั้งหลาย มีชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้นที่เราสวดกันอยู่ จับเหตุปัจจัยย้อนขึ้นไป ก็ได้ทรงพบเหตุปัจจัยขึ้นไปโดยลำดับ ซึ่งรวมทั้งตัวตัณหานั้นด้วยขึ้นไปถึงอวิชชาคือความไม่รู้ในสัจจะที่เป็นตัวความจริง คือจิตนี้เองที่เป็นธาตุรู้ แต่ยังมีอวิชชาคือความไม่รู้ในสัจจะที่เป็นตัวความจริง จึงเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดตัณหาเป็นต้นเรื่อยไปจนถึงชาติชราโสกะปริเทวะเป็นต้น นี้เป็นสมุทัยคือเหตุให้เกิดทุกข์ จึงทำให้เกิดความหน่าย หน่ายในทุกข์ด้วย หน่ายในสมุทัยในตัวตัณหาทั้งปวงด้วย ก็แปลว่าเกิดคลายความติดใจยินดีคลายความรักในตัวทุกข์ คือหน่ายในชาติภพทั้งหลาย คลายความรักในสมุทัยในตัณหา อวิชชาก็เปลี่ยนเป็นวิชชาคือความรู้ขึ้น เมื่อเป็นดั่งนี้ตัณหาก็ดับ เมื่อตัณหาดับทุกข์ก็ดับ ความดับทุกข์ก็ปรากฏขึ้น ตัววิชชานี้เองซึ่งเมื่อเกิดขึ้นทำให้ อวิชชาดับ ก็เพราะเหตุว่าทรงได้มัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติที่เป็นหนทางกลางดังที่ได้กล่าวมาแล้ว เพราะฉะนั้นรวมเข้าแล้วจึงเป็นตัวอวิชชา เมื่อวิชชาเกิดขึ้นอวิชชาก็ดับ กิเลสก็ดับหมดพร้อมทั้งตัณหา ทุกข์ก็ดับ จึงทรงเป็นพุทโธ ผู้ตรัสรู้แล้วผู้ตื่นแล้ว ดังที่ตรัสเล่าไว้ในปฐมเทศนา ว่าเมื่อญาณความหยั่งรู้ผุดขึ้นในธรรมที่มิได้สดับฟังมา

ก่อนคืออริยสัจทั้ง ๔ ก็ทรงปฏิญญาพระองค์ได้ว่าตรัสรู้ยิ่งแล้วซึ่งพระสัมมาสัมโพธิญาณ เป็นพระสัมมาสัมพุทธะ ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบในโลก ดั่งนี้

เมื่อพุทธภาวะปรากฏสัตตภาวะก็ดับ

เพราะฉะนั้น ภาวะเป็นสัตว์ซึ่งเป็นผู้ข้องติดจึงได้หายไปดับไปปรากฏเป็นพุทธภาวะ ภาวะเป็นพุทธคือผู้ตรัสรู้ แม้เมื่อเป็นพระพุทธะขึ้นแล้วก็ยังต้องทรงใช้สมมติของโลก ว่าเราว่าเขาหรือว่าตัวว่าตน ตลอดจนถึงว่าจิตใจวิญญาณมโนเป็นต้น แต่ว่าคำเหล่านี้เป็นสมมติบัญญัติสมมติธรรมบัญญัติธรรมทั้งนั้น เพราะฉะนั้นเมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพาน คือว่าพระพุทธสรีระซึ่งเป็นวิบากขันธ์ดับคือแตก ที่คนสามัญเรียกกันว่าตาย จึงไม่เกิดอีกตามที่ตรัสเอาไว้ และสิ่งที่เรียกว่าจิตตัวเดิมก็ดี ตัวเราก็ดี อัตตาตัวตนก็ดี หรือสัตตภาวะคือภาวะเป็นสัตว์ ก็สิ้นสุดไปแล้วตั้งแต่ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ทั้งหมดนี้ก็เป็นอันว่าเลิกพูดกัน เพราะเมื่อไม่เกิดอีกก็สิ้นสมมติบัญญัติ สมมติบัญญัติว่าเป็นจิตเป็นบุคคลเป็นเทพเป็นมารเป็นพรหมหรืออะไรก็ไม่มีทั้งนั้น เลิกพูดถึง แต่ว่าแม้จะเลิกพูดถึงก็ไม่ใช่หมายความว่าสูญ

รูปกายและนามกาย

ดั่งที่ได้กล่าวแล้วว่าบุรุษสตรีบุคคลทั้งปวง พระพุทธเจ้าตรัสว่ามีธาตุ ๖ สำหรับธาตุทางวัตถุนั้นก็คือธาตุ ๕ ข้างต้นประกอบกันเป็นรูปกาย ส่วนธาตุที่ ๖ คือวิญญาณธาตุ ธาตุรู้ ก็มาประกอบกันเข้า

วิญญาณธาตุนั้นเมื่อมาประกอบเข้ากับรูปกายคือธาตุ ๕ ข้างต้น ก็ปรากฏเป็นนามกาย ซึ่งเป็นอาการของวิญญาณธาตุหรือจิตใจสำหรับรูปกายคือกองรูปโดยเฉพาะนั้น เป็นสิ่งที่มีสรีรสัณฐานเป็นวัตถุ และเมื่อมาประกอบกันก็เป็นสังขาร คือเป็นส่วนผสมปรุงแต่งมาจากธาตุทั้งหลาย และธาตุนั้นได้แสดงแล้วว่าทางพุทธศาสนาพระพุทธเจ้าแสดงไว้อย่างไร ได้มุ่งอะไร แต่ก็ได้เป็นต้นฉบับหรือต้นทางที่จะให้มองเห็นได้ ว่าส่วนที่เป็นสังขารคือส่วนผสมปรุงแต่งนั้น ที่ปรากฏเป็นรูปกายของทุก ๆ คนจะต้องมาจากสิ่งที่มาผสมปรุงแต่งเข้า และสิ่งนั้นคือธาตุ และธาตุนั้นมุ่งถึงส่วนที่เป็นสาระแก่นสาร เช่นปฐวีธาตุธาตุดิน ก็หมายถึงสิ่งที่แข้นแข็งเป็นต้น และสิ่งที่แข้นแข็งนั้นเมื่อแยกออกไปอีก ๆ ก็ย่อมจะพบละเอียดเข้า ๆ ไปโดยลำดับ จนถึงที่สุดแปลว่าแยกไปอีกไม่ได้ นั่นเป็นตัวธาตุแท้ดั้งเดิม แต่บัดนี้จะค้นพบหรือยังไม่ทราบ นี้เป็นด้านวัตถุ ซึ่งด้านวัตถุแม้ที่กล่าวมาแล้วนี้ก็สรุปลงได้ ว่าส่วนที่เป็นสังขารนั้นก็เป็นสังขตธรรม แลส่วนที่เป็นธาตุแท้ก็เป็นอสังขตธรรม เพราะเมื่อแยกออกไปอีกไม่ได้ เมื่อมีอยู่ก็แปลว่าเป็นสิ่งที่ไม่มีอะไรมาปรุงแต่ง เป็นตัวเดิมแท้ ๆ ของวัตถุ

คราวนี้มาว่าถึงวิญญาณธาตุ ธาตุรู้ก็เหมือนกัน อันวิญญาณธาตุธาตุรู้ ที่มาประกอบอยู่ในกายนี้อันหมายถึงรูปกายอันนี้ ก็ย่อมจะมีตัวเดิมซึ่งเป็นตัวธาตุแท้ และมีตัวอาการซึ่งเป็นสังขารหรือเป็นส่วนผสมปรุงแต่งเช่นเดียวกัน บุคคลทุก ๆ คนนั้นย่อมรู้สึกได้หรือว่าจับได้ในส่วนที่เป็นอาการ ดังที่ได้ตรัสแสดงไว้ในขันธ์ ๕ ที่เป็นส่วนนามกาย คือเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

เวทนา

นามข้อที่ ๑ คือเวทนานั้น ได้แก่ความรู้สุขทุกข์หรือรู้เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข ที่ทุก ๆ คนได้มีความรู้สึกอยู่ คำว่าเวทนานั้นมักจะแปลกันว่าเสวยอารมณ์ คือกินอารมณ์หรือว่าเอาสุขทุกข์มาใส่เข้า ว่าเสวยสุขเสวยทุกข์เสวยเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข ในเมื่อเสวยสุขทุกคนก็รู้สึกว่าสบายกายสบายใจ เมื่อเสวยทุกข์ทุกคนก็รู้สึกว่าไม่สบายกายไม่สบายใจ เมื่อเสวยภาวะเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขก็รู้สึกปรกติเฉย ๆ ธรรมดา เหมือนอย่างในเมื่ออยู่ในที่มีอากาศเป็นกลาง ๆ ไม่ร้อนไม่หนาว รู้สึกเฉย ๆ ธรรมดา เหมือนอย่างว่าไม่มีเวทนาแต่ความจริงนั้นมี คล้าย ๆ กับว่าบริโภคอาหารที่มีรสเป็นปรกติธรรมดา ก็ไม่รู้สึกว่าอร่อย แต่ก็ไม่รู้สึกว่าจืดชืดไม่ชอบรส ซึ่งความจริงก็เคี้ยวอาหารและก็กลืนอาหารลงท้องไปเรียกว่ากินเหมือนกัน แต่เมื่อรสเป็นธรรมดาก็รู้สึกเป็นปรกติธรรมดา อร่อยก็ไม่ใช่ ไม่อร่อยก็ไม่ใช่ ดังนี้คือเวทนาที่เป็นกลาง ๆ จึงได้แบ่งเวทนาเป็น ๓ คือสุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา เวทนาที่ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข และก็มีแบ่งพิสดารออกไปเป็น ๕ คือ สุขเวทนานั้นก็แบ่งเป็น ๒ คือสุขเวทนาทางกาย สุขเวทนาทางใจ ทุกขเวทนานั้นก็แบ่งเป็น ๒ คือทุกขเวทนาทางกาย ทุกขเวทนาทางใจ ส่วนเวทนาที่ไม่ทุกข์ไม่สุขนั้นเรียกว่าอุเบกขาเวทนา เวทนาที่เป็นกลาง ๆ ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข แบ่งเป็น ๕ เวทนา นี้ก็เป็นอาการของจิตหรือของธาตุรู้ ซึ่งนับว่าเป็นตัวสังขารคือส่วนผสมปรุงแต่เหมือนกัน จึงเป็นเวทนาขึ้นมา แต่ว่าเป็นสังขารอย่างไรนั้นจะยังไม่อธิบาย

สัญญา

นามข้อที่ ๒ คือสัญญา ความรู้จำ ก็คือจำรูป จำเสียง จำกลิ่น จำรส จำโผฏฐัพพะ สิ่งที่กายถูกต้อง และจำเรื่องราวทางใจ แม้ความรู้จำคือสัญญานี้ก็เป็นสังขาร คือส่วนผสมปรุงแต่งเหมือนกัน

สังขาร

นามข้อที่ ๓ คือสังขาร ซึ่งเป็นคำที่ซ้ำกันกับคำว่าสังขาร แต่ว่าสังขารในขันธ์ ๕ นี้ มุ่งถึงสังขารทางใจเท่านั้น คือความคิดปรุงหรือปรุงคิด ก็คือปรุงหรือปรุงคิดรูปบ้าง เสียงบ้าง กลิ่นบ้าง รสบ้าง โผฏฐัพพะสิ่งที่ถูกต้องกายบ้าง ธัมมะคือเรื่องราวทางใจบ้าง หรือว่าแบ่งสรุปลงเป็น ๓ คิดดี คิดชั่วหรือคิดไม่ดี และคิดเป็นกลาง ๆ อันนี้เรียกว่าสังขาร ได้แก่รู้ปรุงหรือรู้คิด คือคิดปรุงหรือปรุงคิด อันนี้ก็เห็นได้ชัดว่าเป็นตัวสังขารโดยตรง คือเป็นส่วนผสมปรุงแต่ง

วิญญาณ

นามข้อที่ ๔ คือวิญญาณซึ่งเป็นความรู้ ในเมื่อตากับรูปประจวบกันก็รู้รูปคือเห็น ในเมื่อหูกับเสียงประจวบกันก็รู้เสียงคือได้ยิน เมื่อจมูกกับกลิ่นประจวบกันก็รู้กลิ่นคือทราบกลิ่น เมื่อลิ้นกับรสประจวบกันก็รู้รสคือทราบรส เมื่อมโนคือใจกับธัมมะคือเรื่องราวประจวบกันก็รู้เรื่อง คือความรู้ที่เราเรียกว่าเห็นรูป ความรู้ที่เราเรียกว่าได้ยินหรือฟังคือได้ยินเสียงฟังเสียง ความรู้ที่เราเรียกว่าทราบคือทราบกลิ่นทราบรสทราบโผฏฐัพพะคือสิ่งที่กายถูกต้อง

และความรู้ที่เราเรียกว่ารู้หรือคิดคือรู้หรือคิดเรื่อง ในขณะที่อายตนะภายในอายตนะภายนอกมาประจวบกันเข้านี้คือวิญญาณ เป็นวิญญาณในขันธ์ ๕ ไม่ใช่เป็นวิญญาณในวิญญาณธาตุ ธาตุรู้ที่กล่าวมาโดยลำดับ

สังขารและวิญญาณในความหมายที่ต่างกัน

เพราะฉะนั้นมาถึงตอนนี้แล้วจะพบคำที่ซ้ำกัน แต่ความหมายต่างกันอยู่ ๒ คำ คำหนึ่งก็คือคำว่าสังขาร ที่พูดมาโดยลำดับตั้งแต่ต้นแล้วว่าสิ่งที่ผสมปรุงแต่ง นี่คลุมทั้งหมด ทุกอย่างที่ผสมปรุงแต่งเป็นสังขารทั้งนั้น และมาถึงสังขารอีกคำหนึ่งก็คือสังขารในขันธ์ ๕ ก็หมายถึงผสมปรุงแต่งเหมือนกัน แต่ว่าเฉพาะที่เป็นทางจิตใจ คือคิดปรุงหรือปรุงคิดต่าง ๆ

อีกคำหนึ่งคือคำว่าวิญญาณ ที่กล่าวมาโดยลำดับนั้น วิญญาณธาตุ ธาตุรู้ ซึ่งหมายถึงรู้ที่เป็นตัวเดิมหรือว่าจิตที่เป็นตัวเดิม แต่ว่าวิญญาณในขันธ์ ๕ นี้มุ่งถึงการเห็นการได้ยินเป็นต้นดังกล่าวแล้ว เพราะฉะนั้น เมื่อมุ่งอธิบายต่างกันดั่งนี้ ก็จะพึงเห็นว่า วิญญาณที่เป็นวิญญาณธาตุ ธาตุรู้ หมายถึงรู้ที่เป็นตัวเดิมในบุคคลทุก ๆ คนนี้มีรู้ที่เป็นตัวเดิมประกอบอยู่ จะนอนหลับหรือว่าจะตื่นหรือว่าจะสลบไสลไปยังไม่ตายละก็ ตัวรู้ที่เป็นตัวเดิมนี้ยังอยู่ นี้คือตัววิญญาณธาตุ ธาตุรู้ รู้ที่เป็นตัวเดิม

ส่วนวิญญาณในขันธ์ ๕ นี้ ถ้าหากว่าตากับรูปไม่มาประจวบกัน จักขุวิญญาณรู้ทางตาก็ไม่เกิดไม่มี เหมือนอย่างหลับตาอยู่ไม่ได้ดูอะไรไม่ได้มองอะไร ยิ่งคนตาบอดก็แปลว่าจักขุวิญญาณไม่มี ทางอื่น

ก็เหมือนกัน เช่นว่าหูกับเสียงถ้าไม่มีประจวบกัน โสตวิญญาณรู้ทางหูก็ไม่มี คนหูหนวกก็ย่อมไม่มีข้อนี้ คนตาบอดหูหนวกนั้นก็แปลว่าไม่มีจักขุวิญญาณไม่มีโสตวิญญาณ จมูกลิ้นกายนั้นก็เหมือนกัน คนที่เป็นอัมพาตเอาเข็มแทง ก็ไม่เจ็บตรงที่เป็นอัมพาตนั้น หรือว่าคนที่เขาฉีดยาชาผ่าตัดไม่เจ็บ ก็แปลว่าดับกายวิญญาณ ดับรู้ทางกายในส่วนนั้น มโนวิญญาณ ถ้าหากว่ามโนคือใจกับธัมมะคือเรื่องราวไม่มาประจวบกัน มโนวิญญาณก็ไม่เกิด เช่นขณะที่หลับสนิทหรือสลบไสลไปทีเดียว

แต่ว่าแม้คนตาบอดหูหนวกคนที่สลบไสลคนที่ถูกฉีดยาชาดังกล่าวมานั้น ตัววิญญาณธาตุที่เป็นธาตุรู้ คือรู้ที่เป็นตัวเดิมยังอยู่ เขาจึงสะกดจิตที่หัดกันมาแล้วให้คนตาบอดเห็นได้ ในขณะที่จิตถูกสะกดเข้าสู่สภาพที่จะเรียกว่าเป็นสมาธิหรือเป็นจิตส่วนลึก ให้รู้สึกเห็นได้เหมือนอย่างอาศัยทางประสาทกายส่วนใดส่วนหนึ่ง เพราะว่ายังมีวิญญาณธาตุ ธาตุรู้ที่เป็นตัวเดิมคือตัวรู้ รู้ที่เป็นตัวเดิมยังอยู่ เพราะฉะนั้นเวทนาสัญญาสังขารวิญญาณทั้ง ๔ นี้จึงเป็นความรู้ ซึ่งเป็นสังขารคือส่วนผสมปรุงแต่ง ซึ่งมาจากรู้ที่เป็นตัวเดิมคือธาตุรู้ เมื่อรู้ที่เป็นตัวเดิมคือธาตุรู้นั้นมาประกอบกันอยู่กับรูปกาย ซึ่งเป็นธาตุไม่รู้คือเป็นวัตถุ แล้วก็ได้ความรู้ที่เป็นตัวอาการทั้ง ๔ นี้ เวทนาสัญญาสังขารวิญญาณ รู้สุขรู้ทุกข์รู้เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข รู้จำรู้คิดปรุงปรุงคิด และรู้เห็นรู้ได้ยินเป็นต้น ดังที่สามัญชนทุก ๆ คนได้อยู่มีอยู่ ความรู้เหล่านี้เป็นสังขารคือส่วนผสมปรุงแต่งทั้งนั้น ซึ่งมาจากธาตุรู้ที่เป็นตัวเดิมมาประกอบกันกับรูปกาย

กายมีความหมายอย่างเดียวกับขันธ์

ตรงนี้จะอธิบายคำว่า "กาย" ซึ่งมักจะเข้าใจกันว่าหมายถึงรูปกายอย่างเดียว และบางทีเราก็เรียกรูปกายว่ากาย เช่นคำว่ากายใจ คำว่ากายในคำว่ากายใจนี้หมายถึงรูป ใจก็ใจ แต่บางทีคำว่ากายนั้นก็มาใช้กับนามด้วย เช่นรูปกาย นามกาย คือคำว่ากายนี้แปลว่าประชุม เหมือนกับคำว่าขันธ์ที่แปลว่ากอง กองก็คือสิ่งทั้งหลายหลายอย่างมากองรวมกัน กายก็แปลว่าประชุม ก็หมายถึงสิ่งหลายอย่างมาประชุมกัน เพราะฉะนั้นคำว่ากายกับคำว่าขันธ์จึงมีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน และอาจใช้ได้ทั้งแก่รูป เรียกว่ารูปกาย ทั้งแก่นาม เรียกว่านามกาย และคำว่านามนั้นก็บ่งอยู่แล้ว ว่าไม่ใช่รูป สักแต่ว่าเป็นนาม และคำว่านามนี่แปลว่าอะไรมีความหมายอย่างไรจะต้องอธิบายอีกหนหนึ่ง เพราะฉะนั้นให้เข้าใจคำวว่ากายดั่งนี้ เวลาเรียกว่ารูปกาย นามกายจะได้ไม่สงสัยคือใช้ได้ทั้งสอง แปลว่าประชุมแห่งรูปประชุมแห่งนาม ก็คือกองรูปกองนาม

อุปาทานขันธ์ ขันธ์เป็นที่ยึดถือ

คราวนี้คำที่เรียกโดยมากว่าขันธ์ ๕ นั้น ขันธ์ก็คือคำว่ากองดังที่กล่าวแล้ว รูปขันธ์ก็คือกองรูป ก็หมายถึงหลาย ๆ สิ่งมารวมกันเข้ามากองอยู่เป็นรูป เวทนาขันธ์ กองเวทนา สัญญาขันธ์ กองสัญญา สังขารขันธ์ กองสังขาร วิญญาณขันธ์ กองวิญญาณ ก็หมายความว่า เวทนามีหลายอย่าง สัญญาก็หลายอย่าง สังขารก็หลายอย่าง วิญญาณก็หลายอย่าง มากองรวมกันอยู่เป็นกอง จึงเรียกว่าขันธ์แต่ละข้อ และที่เรียกว่าอุปาทานขันธ์ ขันธ์เป็นที่ยึดถือ ก็หมายความ

ว่า สัตว์บุคคลทั้งปวงนั้นย่อมยึดถือขันธ์ทั้ง ๕ นี้ว่า "เอตํ มม" นี่เป็นของเรา "เอโสหมสฺมิ" เราเป็นนี่ "เอโส เม อตฺตา" นี่เป็นอัตตาตัวตนของเรา เพราะฉะนั้น ขันธ์ทั้ง ๕ นี้จึงเรียกว่าอุปาทานขันธ์ แปลว่าขันธ์เป็นที่ยึดถือ

เพราะฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงได้ทรงสั่งสอนให้รู้จักสัจจะคือความจริง ว่าอันที่จริงนั้นข้อที่บุคคลยึดถือกันอยู่ว่าอัตตา คือตัวตนก็ดี อัตตนิยะ คือที่จะพึงยึดถือว่าตัวตนก็ดี โดยมากนั้นก็เข้าใจหรือว่าเห็นรวม ๆ กันอยู่ ว่านี้แหละตัวเราของเรา เข้าใจและเห็นรวม ๆ กันอยู่ จึงได้ตรัสแยกออกไป ว่าอันที่จริงนั้นก็แยกออกไปได้เป็นขันธ์ ๕ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ รูปขันธ์ คือกองรูปนั้นก็เป็นสังขารส่วนผสมปรุงแต่งทั้งนั้น แต่ว่าก็เป็นส่วนผสมปรุงแต่งซึ่งเป็นไปตามธรรมชาติธรรมดา เหมือนอย่างต้นไม้ก็เป็นส่วนผสมปรุงแต่ง ก็เกิดขึ้นมาตามธรรมชาติธรรมดา ที่ว่าธรรมชาติธรรมดานั้นก็หมายความว่าเกิดขึ้นจากเหตุปัจจัย คือเมื่อมีเหตุปัจจัยก็ย่อมเกิดเป็นผลขึ้นมา ธรรมชาติทั้งหลายในโลกก็เป็นอย่างนี้ ซึ่งที่ปรากฏเป็นฝนตกแดดออกเป็นผลก็เกิดขึ้นจากเหตุซึ่งเป็นธรรมชาติธรรมดา ฟ้าผ่าก็เป็นผลที่เกิดจากเหตุซึ่งเป็นธรรมชาติธรรมดา กลางวันกลางคืนเป็นต้นก็เหมือนกัน โลกธาตุดาวเดือนทั้งหมดก็เหมือนกัน สัตว์บุคคลทั้งหมดก็เหมือนกัน และมาเฉพาะจิตใจก็โดยสิ่งที่เรียกว่าเป็นมนุษย์ก็ดี เป็นเดรัจฉานก็ดี ย่อมมีธรรมชาติธรรมดาที่ประกอบกันอยู่ ๒ ส่วนดังกล่าวมาแล้ว คือส่วนที่ไม่รู้คือส่วนที่เป็นวัตถุ ได้แก่ส่วนที่เป็นรูปกาย และส่วนที่เป็นธาตุรู้คือตัวรู้ ส่วนที่ไม่รู้กับส่วนที่รู้มาประกอบกันเข้าก็เป็นมนุษย์เป็นสัตว์

เดรัจฉานต่าง ๆ

มนุษย์นั้นก็มีชาติกำเนิดในครรภ์ สัตว์เดรัจฉานนั้นก็มีชาติกำเนิดต่าง ๆ เกิดในไข่ก็มี เกิดในเถ้าไคลก็มี เกิดในครรภ์อย่างมนุษย์ก็มี ตลอดไปถึงอีกจำพวกหนึ่งเรียกว่าโอปปาติกะ คือพวกที่ลอยเกิด ไม่ได้เกิดในครรภ์ในไข่เกิดในเถ้าไคลเหมือนย่างมนุษย์และสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย ได้แก่พวกเทพทั้งหลาย พวกผีทั้งหลาย พวกอสุรกายทั้งหลาย เรียกว่าพวกเทวดามารพรหม เปรตอสุรกาย นรกอะไรทั้งหมดนี้เป็นพวกโอปปาติกะหรือพวกลอยเกิด แต่ก็มีกายทิพย์เป็นกายส่วนละเอียด กับมีตัวรู้หรือมีธาตุรู้ รู้ที่เป็นตัวเดิมอีกเหมือนกันมาประกอบกัน จึงได้รวมกันเข้าเรียกว่าสัตวโลก นี่เป็นธรรมชาติธรรมดากันมาทั้งนั้น

คราวนี้อย่างภูเขาที่เป็นภูเขาขึ้นมา แม่น้ำเป็นแม่น้ำขึ้นมา นี้เป็นแต่วัตถุ วัตถุที่ไม่มีรู้ ต้นไม้ทั้งหลายท่านแสดงว่าเป็นสิ่งที่มีอินทรีย์เดียวคือชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต แต่ก็ไม่นับว่ามีธาตุรู้หรือรู้ที่เป็นตัวเดิม แต่อันที่จริงนั้นต้นไม่ก็มีตัวรู้เหมือนกัน แต่เราไม่เรียกว่ารู้เหมือนอย่างมนุษย์สัตว์ทั้งหลาย อย่างต้นไม้บางอย่างไปถูกเข้า ใบจะหุบทันที เหมือนอย่างมีรู้เหมือนกัน หรือเช่นที่เขาทดลองดูแล้ว ว่าต้นไม้ที่คนหมั่นไปเยี่ยมและคนแผ่เมตตาให้อยู่เสมอ ๆ มักจะงอกงามดีกว่าต้นไม้ที่ปล่อยปละละเลยไม่สนใจ แม้ว่าจะให้น้ำให้อาหารคล้าย ๆ กันก็ตาม ก็เหมือนอย่างว่ารับรู้เหมือนกันแต่ว่าไม่มากจนเรียกว่ามีธาตุรู้หรือที่เรียกว่ารู้ที่เป็นตัวเดิม

คราวนี้ที่จะมาถึงจุดของความรู้ซึ่งเป็นตัวสังขาร กับรู้ที่เป็นตัวเดิมที่เรียกว่า ธาตุรู้ อันจะพึงเรียกได้ว่าวิสังขาร ความรู้หรือรู้ที่เป็น

สิ่งผสมปรุงแต่งนั้นเป็นสังขตธรรม รู้ที่เป็นตัวเดิมนั้นหรือที่เรียกว่าธาตุรู้นั้นคือที่เป็นธาตุแท้ เรียกว่าอสังขตธรรม แต่คราวนี้ที่จะเป็นสังขตธรรมขึ้นมา ตลอดจนถึงทำให้ธาตุที่ไม่รู้คือที่เป็นวัตถุเป็นสังขตธรรมไปด้วยนั้น ก็เพราะมีอีกสิ่งหนึ่งที่เรียกว่ากิเลสเข้ามาผสมปรุงแต่งอยู่กับความรู้หรือว่าธาตุรู้ดังกล่าวนั้นด้วย

สังขตธรรมฝ่ายวัตถุ

พระพุทธเจ้าได้ทรงเป็นพระสัพพัญญู คือเป็นผู้ตรัสรู้ทั้งหมด ตรัสรู้จบสากลธรรม ธรรมทั้งสิ้น สาโกลโลก โลกทั้งสิ้น อันรวมทั้งสากลสัตวโลก สัตวโลกทั้งสิ้น ดังนั้นจึงได้ทรงประมวลทุก ๆ สิ่งทุก ๆ อย่างทั้งฝ่ายที่เป็นวัตถุ และทั้งฝ่ายที่ไม่ใช่วัตถุคือจิต เข้าเป็นสังขตธรรม ธรรมที่มีปัจจัยปรุ่งแต่งอย่างหนึ่ง อสังขตธรรม ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่งอย่างหนึ่ง และสิ่งที่ปรากฏอยู่ในโลกนี้ที่เป็นฝ่ายวัตถุล้วน ๆ ก็มี ๒ อย่างดังกล่าวนั้นเช่นเดียวกัน

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า เรียกกันถึงสิ่งที่มีปัจจัยปรุงว่าสังขตธรรมว่าสังขาร และสังขารนั้นก็คือส่วนผสมปรุงแต่งทั้งหลายว่าถึงฝ่ายที่เป็นวัตถุเท่านั้น ไม่มีจิตเข้าประกอบ ก็เป็นฝ่ายสังขารคือส่วนผสมปรุงแต่ง เอาอะไรมาปรุงแต่ง ปรุงแต่งจากอะไร ก็จากธาตุทั้งหลายคือส่วนที่เป็นสาระแก่นสาร ซึ่งจะกล่าวได้ว่าเป็นตัวเดิม ดังเช่นปรุงแต่งมาจากธาตุทั้ง ๔ ซึ่งได้กล่าวแล้วว่าแสดงในทางวิปัสสนากรรมฐานสำหรับจัดขึ้นพิจารณาแยกธาตุ แต่ก็ได้ประโยชน์ตั้งแต่ทางสมถกรรมฐานขึ้นไปด้วย สิ่งที่แข้นแข็งก็เรียกว่าปฐวีธาตุ ธาตุดิน ที่เหลวเอิบอาบก็เป็นอาโปธาตุ ธาตุน้ำ ที่อบอุ่นก็เป็น

เตโชธาตุ ธาตุไฟ ที่พัดไหวก็เป็นวาโยธาตุ ธาตุลม และเมื่อทั้ง ๔ นี้มาผสมปรุงแต่งขึ้นเป็นสังขาร เช่นเป็นภูเขา เป็นก้อนดิน ท่อนไม้ ก็ย่อมมีอากาศธาตุ ธาตุอากาศคือช่องว่าง อยู่ในสิ่งเหล่านี้อีกด้วย และนี้คืออากาสธาตุ ช่องว่าง ความจริงในช่องว่างนั้นต้องหมายถึงว่าไม่มีอะไร แต่ในทุกสิ่งก็มีช่องว่างอยู่ทั้งนั้น อย่างหยาบอย่างละเอียด

คราวนี้เมื่อค้นลงไป ๆ ถ้าสามารถจนถึงธาตุที่เป็นอย่างละเอียดที่สุดที่แยกออกไปไม่ได้อีกนั้นก็เรียกว่าเป็นต้นเดิม และที่เป็นต้นเดิมนั้น ก็กล่าวได้ว่าไม่มีปัจจัยอะไรมาปรุง เพราะเมื่อยังมาปรุงอยู่ก็ยังเป็นสังขารอยู่ จนกว่าจะได้พบ ถ้ามี ส่วนที่เป็นวัตถุนั้น ไม่มีอะไรมาปรุง แยกออกไปไม่ได้อีก นั่นแหละถึงจะเป็นอสังขตธรรม คือสิ่งที่ไม่มีปัจจัยปรุง ซึ่งก็น่าจะต้องมีอยู่ แต่จะละเอียดไปอย่างไรหรือจะกลายเป็นอะไรไป นั่นก็ไม่ทราบได้ในทางวัตถุ

สังขารฝ่ายวัตถุมีเกิดมีดับ

คราวนี้ได้ว่ามาถึงต้นไม้ด้วย ว่าต้นไม้นั้นก็มีเกิดมีเติบโตและก็มีตาย แต่ก็ไม่รับรองว่ามีจิตหรือวิญญาณ ท่านแสดงไว้ว่ามีอินทรีย์เดียวคือมีชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต และก็ดูเหมือนว่าจะมีความรับสัมผัสอยู่บ้าง ซึ่งน่าจะคล้าย ๆ กับเริ่มจะมีกายประสาทหรือมีกายประสาทอยู่บ้าง เพราะว่าเมื่อมีชีวิตินทรีย์ อินทรีย์เดียว ก็น่าจะต้องมีประสาทอยู่บ้าง เช่นว่ากายประสาท ประสาทส่วนกาย ที่รับสัมผัสหนาวร้อนเป็นต้นได้ เพราะฉะนั้นจึงยังไม่จัดเป็นสัตว์มีชีวิตที่เข้าในข้อห้ามไม่ให้ฆ่าตามศีลข้อที่ ๑ *ปาณาติปาโต ปาณาติปาตา*

เวรมณี ปาณาติปาโตก็คือการทำสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วง เมื่อเป็นศีลก็เป็นเวรมณี คือเว้นจากการทำสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วง และสัตว์ที่มีวิตนี้ท่านใช้คำว่าปาโณหรือปาณะ ที่แปลว่าสัตว์ที่มีลมหายใจเข้าลมหายใจออก ซึ่งในศีลข้อที่ ๑ นี้ ก็รับรองว่า อะไรเป็นปาโณ คือสัตว์มีปราณหรือมีชีวิต เอาถึงบรรดามนุษย์และสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย ทั้งใหญ่ทั้งเล็กตลอดจนถึงมดปลวก แต่ว่าไม่ได้รับรองไปจนถึงเชื้อโรค ซึ่งในบัดนี้พบบรรดาเชื้อโรคต่าง ๆ เป็นต้น ซึ่งมีอาการเคลื่อนไหวเป็นต้นเหมือนอย่างตัวน้ำหรืออะไรที่เป็นชนิดเล็กที่สุด แต่ว่าถ้าจะเป็นสัตว์มีชีวิต ก็ไม่ได้รับรองเข้าในศีลข้อที่ ๑ นี้ หรือว่าจะไม่ถึงปาโณ สัตว์มีปราณมีลมหายใจเข้าออก ก็เป็นอันว่าไม่ใช่เข้าจำพวกนี้ เพราะฉะนั้นจึงมีอนุญาตให้ใช้ยาได้ ซึ่งยานี้ก็ใช้ทำลายเชื้อโรคนั่นเอง เพราะฉะนั้นบรรดาพวกนี้จึงไม่รับรองว่าเป็นสัตว์มีชีวิต ซึ่งนับเข้าในข้อห้ามศีลข้อที่ ๑ เอาแต่ที่ปรากฏทั่ว ๆ ไปสัตว์ใหญ่สัตว์เล็กจนถึงมดปลวกลูกน้ำเป็นต้น นี้นับว่าเป็นสัตว์มีชีวิต เพราะฉะนั้นโลกนี้จึงไม่เล็กลง ดังจะพึงเห็นได้ว่า บรรดาสิ่งที่เป็นสังขารนั้น ซึ่งมีลักษณะแห่งสังขารที่พระพุทธเจ้าตรัสเอาไว้ คือมีความเกิดขึ้นปรากฏ มีความเสื่อมสิ้นไปปรากฏ เมื่อยังตั้งอยู่มีความปรวนแปรเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่นปรากฏ และเมื่อมีความเสื่อมสิ้นไปนั้น เช่นว่าต้นไม้ภูเขาต้องสลายไป ต้นไม้ก็ตายไปผุไปก็เป็นอยู่ดั่งนี้ แล้วก็เกิดขึ้นใหม่ เพราะหากว่าบรรดาสังขารที่มารวมกันแล้วก็แตกสลายไปหรือแยกกันออกไป ถ้าหากว่าหมดสิ้นไป โลกก็จะเล็กลง ๆ ทุกที แต่นี่ก็ไม่เล็กลง ก็เพราะว่าบรรดาธาตุทั้งหลายไม่ได้สลายไป เป็นแต่เพียงว่าเมื่อธาตุทั้งหลายมารวมกัน

เข้าเป็นสังขาร และเมื่อสังขารแตกสลายธาตุทั้งหลายก็แยกย้ายกันไป เช่นธาตุที่แข้นแข็งก็ไปเป็นส่วนที่แข้นแข็ง ธาตุที่เอิบอาบก็ไปเป็นธาตุที่เอิบอาบ อบอุ่นก็ไปเป็นธาตุอบอุ่น พัดไหวก็ไปเป็นธาตุที่พัดไหว แต่ว่าความสำคัญของธาตุเหล่านี้ก็น่าจะรวมกันอยู่ในส่วนที่แข้นแข็ง และมีส่วนอื่น ๆ เข้ามาประกอบ จะเล็กเท่าไรก็ตาม ก็แปลว่ายังอยู่ และเมื่อถึงเวลาก็มาประกอบกันเข้าเป็นสังขารอีก และเมื่อสังขารแตกสลายก็แยกกันไปอีก ก็ไปรวมกันอยู่ในโลกธาตุที่เรียกว่าโอกาสโลกอันนี้นี่เอง ไม่ใช่ไปทางไหน โลกจึงไม่มีเล็กลง

เมื่อรูปกายดับ วิญญาณธาตุเคลื่อนไปตามกรรม

คราวนี้มากล่าวถึงที่มีทั้ง ๒ ส่วนร่วมกัน คือว่าส่วนที่ไม่รู้กับส่วนที่รู้มาร่วมกันประกอบกัน อันหมายถึงสังขารคือส่วนผสมปรุงแต่งนี่แหละที่ไม่เป็นวัตถุทั้งหมดหรือวัตถุล้วน ๆ แต่ว่ามีธาตุรู้มารวมอยู่ด้วย ดังเช่นบุรุษบุคคลชายหญิงสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย ส่วนที่เป็นร่างกายหรือรูปกายเป็นส่วนที่ไม่รู้ แต่ว่าส่วนที่เป็นนามกายคือส่วนที่เป็นจิตใจนี่มีตัวรู้ ก็แปลว่าทั้ง ๒ ส่วนนี้มาประกอบกันก็มาเป็นสัตวโลก คราวนี้ทั้ง ๒ ส่วนที่มาประกอบกันนี้ ว่าถึงส่วนที่ไม่มีตัวรู้ คือส่วนรูปกายนั้น ก็เป็นส่วนที่เป็นวัตถุและก็ประกอบมาจากธาตุที่เป็นวัตถุ เช่นเดียวกับสิ่งที่เป็นวัตถุล้วน ๆ ทั้งหลายเช่นต้นไม้ภูเขาก้อนดินก็มาประกอบกันเข้าเป็นสังขาร แต่ว่ามีส่วนที่เป็นนามกายหรือนามธรรมเข้าประกอบ จึงนับว่าเป็นสังขารพิเศษขึ้นไปอีกส่วนหนึ่งในโลกนี้ คือมีส่วนที่เป็นธาตุรู้เข้าประกอบ และส่วนที่เป็นวัตถุก็มาจากธาตุทั้งหลายที่เป็นวัตถุ ส่วนที่เป็นนามธรรม

หรือนามกายคือเป็นความรู้ต่าง ๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ก็มาจากตัวรู้ที่เป็นธาตุรู้ที่เรียกว่าวิญญาณธาตุ เพราะว่าเมื่อส่วนที่เป็นวัตถุซึ่งมาประกอบกันเป็นรูปกายอันนี้ก็เป็นสังขาร เมื่อมาจากธาตุทั้งหลายมาประกอบกันเข้าซึ่งเป็นธาตุที่เป็นวัตถุนั่นแหละ ตัวความรู้ต่าง ๆ ก็เช่นกัน ก็ต้องมาจากตัวรู้ที่เป็นธาตุรู้ จึงเป็นอันว่าธาตุที่ไม่มีความรู้ในตัวหรือธาตุที่ไม่รู้ กับธาตุที่เป็นธาตุรู้มาประกอบกัน ก็เป็นบุรุษสตรีบุคคลอันเป็นสัตวโลกนี้ และก็ต้องทำความเข้าใจเช่นเดียวกัน ว่าส่วนที่เป็นรูปกายนั้นก็เป็นสิ่งที่มีเกิดมีดับ เข้ากับลักษณะของสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งดังกล่าวแล้ว และเมื่อดับก็ไม่หมดสิ้นไปอีกเหมือนกัน ดังคนเรานี้เมื่อตาย ตัวธาตุรู้ดังจะเรียกว่าจิตก็ตามวิญญาณก็ตามจุติคือเคลื่อนออกไปแล้ว ทิ้งร่างกายอันนี้ไว้ ร่างกายอันนี้ก็เป็นเหมือนอย่างก้อนดินท่อนไม้ไร้วิญญาณ ก็กลายมาเป็นสังขารที่เป็นวัตถุเหมือนอย่างสังขารที่เป็นวัตถุทั้งหลาย และก็แตกสลายไป ลมก็ดับ ธาตุน้ำก็แห้งเหือดหายไป ธาตุไฟก็ดับ ธาตุที่เป็นธาตุดินก็เน่าเปื่อยไป แต่ว่าตัวธาตุนั้นก็ไม่หมดสิ้นไม่หายไปไหนอีก เพราะฉะนั้นเมื่อเกิดขึ้นมาก่อเกิดร่างกายขึ้นมาใหม่ ธาตุเหล่านั้นก็มาประกอบกันเข้าใหม่ แต่เมื่อกายอันนี้แตกสลายไป ธาตุอันนี้ก็แยกย้ายกันไป ก็อยู่ในโอกาสโลกนี่แหละ โลกจึงไม่เล็กลง เพราะฉะนั้นเมื่อคนตายหรือสัตว์เน่าเปื่อยไปหรือว่าเผาไป ตั้งแต่ครั้งดึกดำบรรพ์ก็นับไม่ถ้วน โลกก็ไม่เล็กลง ก็คงอยู่เท่านั้นแหละ และธาตุทั้งหลายก็มารวมกันเข้าใหม่ ก็เป็นสังขารขึ้นมาใหม่ คราวนี้ส่วนจิตก็เหมือนกัน คือความรู้ต่าง ๆ ที่เป็นเวทนาสัญญาสังขารวิญญาณก็ดับไป แต่ว่าตัวธาตุรู้ก็ไม่ดับ คือรู้ที่เป็นตัวธาตุก็ไม่ดับ ก็เหมือน

กับวัตถุที่เป็นตัวธาตุนั้นก็ไม่แตกไม่หายไม่หมดไม่สิ้น ตัวรู้ที่เป็นธาตุรู้ที่มาปรากฏเป็นความรู้ก็เช่นเดียวกัน ตัวความรู้ที่เป็นเวทนาสัญญาสังขารวิญญาณนั้นเป็นสังขาร เป็นสังขารฝ่ายธาตุรู้ ก็เป็นสิ่งที่มีเกิดมีดับเช่นเดียวกับสังขารที่เป็นฝ่ายวัตถุ และเมื่อดับในที่สุดแล้ว ตัวธาตุรู้คือสิ่งที่เป็นตัวธาตุรู้ รู้ที่เป็นตัวธาตุรู้ก็ไม่ดับ ก็เคลื่อนไปตามกรรมดังที่กล่าวมาแล้ว

วิญญาณธาตุอุปบัติหรือจุติเพราะกิเลส

คราวนี้การที่ธาตุส่วนที่เป็นวัตถุกับธาตุที่เป็นตัวรู้มาประกอบกันอยู่ อาศัยกันอยู่นี้ ก็เป็นสังขารอีกอย่างหนึ่ง คือเป็นส่วนผสมปรุงแต่ง และก็ต้องมีเหตุปัจจัยเหมือนกัน ซึ่งพระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสรู้พบว่า อะไรเป็นเหตุปัจจัยที่ทำให้ธาตุที่เป็นวัตถุกับธาตุที่เป็นตัวรู้ต้องมาพบกันมาประกอบกัน ดั่งที่ทุก ๆ คนเรานี้ก็มีทั้ง ๒ ส่วนนี่แหละมาประกอบกันอยู่ มาเป็นสังขาร ซึ่งมาจากธาตุที่เป็นวัตถุกับสังขารจากธาตุที่เป็นตัวรู้ แล้วก็สมมติชื่อเรียกกันไปทั้ง ๒ ฝ่ายต่าง ๆ กัน

ทำไมจึงต้องประกอบกัน เมื่อแยกจากกันแล้วทำไมไม่แยกจากกันไปเสียเลย ทำไมต้องมาพบกันอีกมาประกอบกันอีก และความที่มาประกอบกันอีกนั้นก็เรียกว่ามาเกิดอีกนั่นเอง และเมื่อแตกสลาย ก็แปลว่าเคลื่อนออกไป เป็นภาษาเรียกฝ่ายที่เป็นธาตุรู้ตายหรือแตกสลายก็เป็นภาษาเรียกสำหรับธาตุที่ไม่รู้ คือภาษาเรียกตัวสังขารที่มาจากธาตุที่เป็นวัตถุที่ไม่ใช่เป็นธาตุรู้ ก็เรียกว่าเกิด และเมื่อแตกสลายก็เรียกว่าตายหรือว่าดับ ส่วนที่มาจากธาตุที่เป็นตัวรู้นั้น ถ้าเกิดก็เรียกว่าอุปบัติ ซึ่งแปลว่าเข้าถึง และเมื่อจะไปก็เรียกว่า

จุติ คือเคลื่อนไป อันเป็นคำที่มีความหมายว่าไม่ตาย ยังมีตัวที่ไม่ตาย และตัวที่ไม่ตายนี้มาแล้วก็ไป ก็มาอาศัยอยู่ในกายอันนี้ ซึ่งมาจากธาตุที่เป็นวัตถุ ซึ่งเป็นส่วนที่ต้องเกิดต้องดับคือตาย แต่ตัวที่เป็นธาตุรู้นั้นเป็นตัวเข้าถึงมาประกอบเป็นสังขารขึ้น และเมื่อสังขารอันนี้แตกแยกก็เคลื่อนออกไป เรียกว่าจุติคือเคลื่อน สุดแต่จะตั้งชื่อเรียกกันว่าจิต ว่าวิญญาณ ว่าสัตว์ ว่าเรา ว่าเขา คราวนี้เมื่อมาประกอบกันเข้าเป็นบุรุษสตรีเราเขาดังนี้แล้ว ก็มีกระบวนการทางร่างกายทางจิตใจไปตามธรรมชาติธรรมดา เช่นมีตามีหูมีจมูกมีลิ้นมีกายและมีมโนคือใจประกอบกันอยู่ แล้วก็มีรูปมีเสียงมีกลิ่นมีรสมีโผฏฐัพพะและมีสิ่งที่ใจรู้ใจคิดเรียกว่าธัมมะ มาประจวบกันอยู่ แล้วก็เกิดเป็นนามธรรมคือเป็นนามธรรมที่ว่าตามลำดับตามขันธ์ ๕ ก็เป็นเวทนาสัญญาสังขารวิญญาณ รวมทั้งรูปก็เป็นรูปเวทนาสัญญาสังขารวิญญาณเรียกว่าขันธ์ ๕ ตามที่กล่าวแล้ว ซึ่งก็เป็นธรรมชาติธรรมดา แต่ว่ายังมีอีกส่วนหนึ่งเข้ามาผสมปรุงแต่ง อันเรียกว่า กิเลสที่แปลว่าเครื่องเศร้าหมอง และกิเลสอันนี้ก็อาศัยขันธ์ ๕ นี้นี่แหละบังเกิดขึ้น หรือว่าอาศัยรูปกายอาศัยนามกาย อาศัยรูปนามอันนี้นี่แหละบังเกิดขึ้น

ดังที่มีตรัสเอาไว้ในปฏิจจสมุปบาท ธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นว่า เพราะเวทนาเป็นปัจจัยเกิดตัณหา และตรัสไว้ในพระสูตรอีกพระสูตรหนึ่งซึ่งมีใจความว่า ในเมื่ออาศัยรูปกายและนามกายประกอบกัน ก็เกิดเวทนาคือความรู้ที่เป็นสุขเป็นทุกข์หรือเป็นกลางๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขดังที่ได้กล่าวมาแล้ว คราวนี้เมื่อเป็นสุขเวทนาเป็นสุขได้กินสุขได้เสวยสุข ก็เกิดความยินดีพอใจ และความยินดีพอใจนี้ก็มาเป็นราคานุสัย อนุสัยคือราคะ ความติดใจยินดี อนุสัย

ก็แปลว่านอนจม คือหมายความว่ายังจมเข้าไปอยู่ในจิตส่วนลึก ติดอยู่ในจิตส่วนลึก เป็นราคานุสัย อนุสัยเครื่องที่นอนจมอยู่ในจิตส่วนลึกคือราคะความติดใจยินดี คือยินดีอยู่ในสุขเวทนานั่นเอง ตลอดจนถึงในสิ่งทั้งหลายที่ทำให้เกิดสุขเวทนาด้วย คราวนี้เมื่อได้รับทุกขเวทนา ได้กินทุกข์เสวยทุกข์เป็นทุกข์ต่าง ๆ ก็ไม่ชอบไม่พอใจในตัวทุกข์ด้วย และในสิ่งที่ทำให้เกิดทุกข์ด้วย ก็ทำให้บังเกิดปฏิฆานุสัย ปฏิฆะคือความกระทบกระทั่งนอนจมติดอยู่ในจิตส่วนลึก เมื่อประสบอทุกขมสุขเวทนา เวทนาที่ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข เมื่อไม่พิจารณาก็เกิดความโมหะคือหลง ก็ทำให้บังเกิดเป็นอวิชชานุสัย อนุสัยคืออวิชชาคือความไม่รู้ ยังนอนจมติดอยู่ในจิตส่วนลึก เพราะว่าจิตนี้ที่เรียกว่าจิต คือเรียกตัวรู้ที่เป็นธาตุรู้นั้นว่าจิต ก็เพราะเหตุว่าคิด รู้ เก็บ และวิจิตรคือหลากหลายต่าง ๆ กันตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ฉะนั้นจึงเก็บเอาไว้ เก็บเอาไว้เป็นราคะความติดใจยินดีอยู่ในสุขเวทนาและในสิ่งที่ทำให้เกิดสุขเวทนา เก็บตัวไม่พอใจกระทบกระทั่งในทุกขเวทนาและในสิ่งที่ทำให้เกิดทุกขเวทนา เก็บเอาอวิชชาคือตัวความไม่รู้อันมีอาการให้หลงในเวทนาที่เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข ทั้งในสิ่งที่ทำให้เกิดเวทนาเช่นนั้น ก็เป็นอวิชชาขึ้นมา อันนี้แหละเป็นตัวกิเลสที่เข้ามาประกอบเข้าอีก ก็เป็นสังขารคือส่วนผสมปรุงแต่งเข้าอีก คือว่าปรกตินั้นก็มีการผสมปรุงแต่งจากส่วนที่เป็นธาตุวัตถุไม่รู้ กับส่วนที่เป็นธาตุรู้คือตัวรู้ มารวมกันเข้ามาเป็นบุรุษสตรีบุคคลสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย แล้วยังมีกิเลสเข้ามาปรุงแต่งเข้าอีกส่วนหนึ่งประกอบเข้าอีก เพราะฉะนั้นจึงเป็นสังขาร คือส่วนผสมปรุงแต่งที่มีกิเลสเข้าผสมอยู่ด้วย

จะได้กล่าวถึงกระบวนการของกายและจิตที่เป็นไปตามธรรมชาติธรรมดา กับที่มีบุคคลเข้าไปมีส่วนปรุงแต่ง และก็จะกล่าวเทียบกับทางฝ่ายวัตถุก่อน ซึ่งทางฝ่ายวัตถุนั้นก็มีกระบวนการของตนเอง กับมีกระบวนการที่มีบุคคลเข้าไปเกี่ยวข้องดั่งเช่นต้นไม้ก็มีทั้ง ๒ อย่าง คือที่เป็นไปตามสภาพคือภาวะของตนเอง กับที่มีบุคคลเข้าเกี่ยวข้อง ส่วนที่มีบุคคลเข้าเกี่ยวข้องนั้น ก็คือการที่บุคคลทำการเพาะหว่านปลูก เช่นทำนาทำสวนก็มีการเพาะหว่านปลูกข้าวและต้นไม้ต่าง ๆ ตามต้องการ และการให้น้ำการบำรุงต่าง ๆ การรักษาต่าง ๆ เหล่านี้บุคคลเข้าเกี่ยวข้อง กับอีกส่วนหนึ่งที่เป็นไปตามภาวะของตน ที่เรียกว่าตามสภาพ คือการที่ต้นไม้เริ่มงอกเป็นต้นขึ้นจากเมล็ดแล้วก็เติบโตขึ้นไปโดยลำดับ ออกดอกออกผล นี้ต้นไม้เป็นไปตามภาวะของตนที่เรียกว่าสภาพ

อธิบายความหมายของสภาพกับภาวะ

เพราะฉะนั้นจึงใคร่จะอธิบายคำว่าสภาพ ว่ามาจากคำว่าสภาวะในภาษาบาลี ไทยเรามาใช้ทับศัพท์ว่าสภาพ เอา "ว" เป็น "พ" แปลตามคำก็แปลว่าภาวะของตัว เพราะฉะนั้น สิ่งที่จะเรียกว่าสภาพนั้นคือสิ่งที่เป็นไปตามภาวะของตน ดั่งเช่นสภาพของต้นไม้ดังที่กล่าวมานั้น บุคคลไม่ได้เป็นผู้ไปทำ แต่ต้นไม้เขาทำของเขาเอง คือเป็นไปเอง การที่แตกเป็นหน่อขึ้นจากเม็ดแล้วก็เติบโตขึ้นมามีลำต้น มีเปลือก มีกิ่ง มีใบ มีดอก มีผล เป็นต้นเหล่านี้ เขาเป็นไปของเขาเอง เรียกว่าเขามีภาวะของเขาเอง ไปตามภาวะของตนเองความเป็นของตนเอง ภาวะแปลว่าความเป็น ลักษณะดั่งนี้เรียกว่า

สภาพหรือสภาวะ แต่การที่บุคคลเข้าไปทำเข้าไปตกแต่งนั้นไม่เรียกว่าสภาพ แต่อาจเรียกว่าภาวะได้ เช่นว่าการที่เป็นบ้านเป็นเรือนนี่ไม่ใช่เป็นสภาพ คือมิได้เป็นบ้านเป็นเรือนขึ้นมาเอง คนไปตัดเอาไม้มา เอาทัพสัมภาระอื่น ๆ มาปลูกมาสร้างขึ้น จึงเป็นบ้านเป็นเรือน ฉะนั้นบ้านเรือนจึงมิได้เป็นไปตามสภาพ คือไม่ได้เกิดขึ้นตามสภาพตามภาวะของตน แต่มีคนปรุงแต่ง ถ้าหากว่าบ้านเรือนเป็นไปเอง เช่นว่าเราเพียงแต่หาไม้มากอง ๆ เอาไว้ เอาทัพสัมภาระมากอง ๆ เอาไว้ แล้วบ้านเรือนเขามาปรุงของเขาเอง เสาก็ตั้งขึ้นเอง ฝาก็มาประกอบกันเอง หลังคาก็มาประกอบกันเอง กระเบื้องก็มุงเอง ถ้าดั่งนี้จึงจะเป็นสภาพ แต่นี่คนทำทั้งนั้น ส่วนต้นไม้นั้นคนทำแต่เบื้องต้น คือว่าปลูกหว่านบำรุงรักษา เหล่านี้เป็นภาวะคือเป็นเรื่องของคน แต่ความที่ต้นไม้แตกขึ้นมาเป็นต้นไม้ นี้เป็นไปตามภาวะของตน ของตนก็คือของต้นไม้เอง เป็นไปเองดั่งนี้เรียกว่าสภาพ นี่เป็นความต่างกันของถ้อยคำที่เรียกว่าสภาพหรือเรียกว่าภาวะเฉย ๆ

กระบวนการของกาย

คราวนี้ในบุคคลเองก็เหมือนกัน ว่าถึงในส่วนกาย เอารูปกายเช่นว่าอาหาร คนก็ต้องแสวงหามา แล้วก็ต้องมาหุงมาต้มมาบริโภคนำเข้าปากเคี้ยวกลืนลงไป ที่คนทำ แต่เมื่อกลืนลงไปถึงในท้องแล้วอาหารนั้นถูกย่อยแล้วนำไปบำรุงเลี้ยงร่างกาย แล้วเป็นส่วนที่ขับถ่ายออกมาเหล่านี้เป็นสภาพคือเป็นไปเอง ลมหายใจก็คล้าย ๆ กับเป็นสภาพ เพราะว่าการหายใจเข้าหายใจออกนี้ ก็หายใจไปตามเรื่อง

ของร่างกาย และลมที่เข้าไปบำรุงเลี้ยงร่างกายอย่างไร แล้วก็หายใจเอาอากาศที่ไม่ดีออกมาอย่างไร นี่ก็เป็นไปเองตามสภาพตามภาวะของตนของร่างกาย แต่ว่าส่วนหนึ่งนั้นบุคคลทำ เช่นว่ามีเจตนาคือความจงใจขึ้นมา ทำทางกายทำทางวาจาทำทางใจขึ้นมา เป็นกรรม เหล่านี้ไม่ใช่สภาพ คือว่าคนใช้ร่างกายอันนี้ทำพร้อมทั้งจิตใจคราวนี้เมื่อทำกรรมขึ้นมาแล้ว กรรมและการให้ผลของกรรมนี่เป็นสภาพของกรรมที่เป็นไปเอง เมื่อเป็นกรรมขึ้นมาแล้วละก็ การให้ผลของกรรมก็เป็นไปตามสภาพของกรรมคือเป็นไปเอง กับมีปัจจัยอื่นๆ เข้ามาประกอบ นั่นก็สุดแต่จะเป็นอย่างไร อันนี้ก็จะปรารภกล่าวกันอีกเรื่องหนึ่ง แต่นี่เพียงยกมาเป็นตัวอย่างเท่านั้นก่อน ว่ากระบวนการของสิ่งที่ผสมปรุงแต่งนี้ เมื่อผสมปรุงแต่งขึ้นมาแล้วก็เป็นตามสภาพคือภาวะของตนนั้นส่วนหนึ่ง แล้วก็มีบุคคลเข้าไปเกี่ยวข้องนั้นอีกส่วนหนึ่ง ดังเช่นตัวอย่างที่กล่าวนั้น

กระบวนการของจิต

คราวนี้มาถึงกระบวนการของจิต กายและจิตที่อาศัยกันอยู่นี้ก็มีกระบวนการที่เป็นไปตามธรรมชาติธรรมดาส่วนหนึ่ง และที่มีบุคคลเข้าเกี่ยวอีกส่วนหนึ่ง จะว่าถึงที่เป็นไปตามธรรมชาติธรรมดาดั่งที่เรียกว่าสภาพนั้นก่อน คือว่าจิตนี้ดังที่ได้กล่าวแล้วก็อาศัยอยู่ในกายนี้ และกายนั้นในที่นี้ก็หมายถึงแค่รูปกายก่อน หรือว่าธาตุ ๕ ที่เป็นฝ่ายรูปหรือฝ่ายวัตถุมารวมกันเข้า จิตก็มุ่งถึงตัววิญญาณธาตุธาตุรู้ ที่มาอาศัยกับกายนี้ ทีนี้เมื่อมาอาศัยกันแล้ว ก็มีกระบวนการที่อาศัยกันไปตามธรรมชาติธรรมดา อันหมายถึงว่ากายจิตของใครๆ

ก็จะต้องเป็นอย่างนั้น คือว่าความที่อาศัยกันนี้ ก็ตั้งต้นแต่ที่ตรัสแสดงไว้ถึงอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ ที่ประกอบกันที่คู่กัน คำว่าอายตนะนั้นแปลว่าที่ต่อคือต่อกัน อายตนะภายในก็ได้แก่จักขุคือตา หมายถึงส่วนที่เป็นจักษุประสาท โสตะคือหู หมายถึงที่เป็นโสตประสาท ฆานะคือจมูก หมายถึงที่เป็นฆานประสาท ชิวหาคือลิ้น หมายถึงที่เป็นชิวหาประสาท กายะคือกาย หมายถึงที่เป็นกายประสาท และมโนคือใจอันเป็นข้อที่ ๖ อายตนะภายนอกก็คือรูปที่คู่กับตา เสียงที่คู่กับหู กลิ่นที่คู่กับจมูก รสที่คู่กับลิ้น โผฏฐัพพะสิ่งถูกต้องที่คู่กับกาย และธัมมะ นี่ก็ใช้คำว่าธัมมะอีกเหมือนกัน แต่หมายถึงเรื่องราวที่คู่กับมโนคือใจ นี่เป็นการแสดงถึงกระบวนการของกายและจิตอาศัยกัน อันนับว่าเป็นก้าวแรก ก็คือว่าตากับรูปประจวบกัน หูกับเสียงประจวบกัน จมูกกับกลิ่นประจวบกัน ลิ้นกับรสประจวบกัน กายกับโผฏฐัพพะประจวบกัน มโนคือใจและธัมมะคือเรื่องราวประจวบกัน ดังที่ทุกคนได้มีอยู่เป็นไปอยู่และเมื่อมาประจวบกันแล้วก็เกิดวิญญาณ กล่าวคือเมื่อตากับรูปประจวบกันก็เกิดจักขุวิญญาณ ความรู้ทางตา อันได้แก่เห็น หูกับเสียงประจวบกันก็เกิดโสตวิญญาณ ความรู้ทางหู คือได้ยิน จมูกกับกลิ่นประจวบกันก็เกิดคความรู้อันเรียกว่าฆานวิญญาณ ความรู้ทางฆานะคือจมูก อันได้แก่ทราบกลิ่น ลิ้นกับรสประจวบกันก็เกิดชิวหาวิญญาณ คือความรู้ทางลิ้น ได้แก่ทราบรส กายและโผฏฐัพพะประจวบกันก็เกิดกายวิญญาณ ความรู้ทางกาย คือทราบสิ่งที่ถูกต้อง มโนคือใจกับธัมมะคือเรื่องราวประจวบกันก็เกิดความรู้อันเรียกว่ามโนวิญญาณ คือความรู้ทางมโนคือใจ

เมื่อเกิดเป็นวิญญาณ ๖ ขึ้นดั่งนี้แล้ว เมื่อทั้ง ๓ อย่างมาประชุมกันขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ก็เกิดสัมผัสหรือผัสสะ คือว่าเมื่อตากับรูปและจักขุวิญญาณมาประชุมกัน ก็เกิดจักขุสัมผัสกับความกระทบทางจักษุ เมื่อหูกับเสียงและโสตวิญญาณมาประชุมกัน ก็เกิดโสตสัมผัส ความสัมผัสคือความกระทบทางหู เมื่อจมูกกับกลิ่นและฆานวิญญาณมาประชุมกัน ก็เกิดฆานสัมผัสคือสัมผัสทางจมูก เมื่อลิ้นกับรสและชิวหาวิญญาณมาประชุมกันมาประจวบกัน ก็เกิดชิวหาสัมผัสคือสัมผัสทางลิ้น เมื่อกายกับโผฏฐัพพะและกายวิญญาณทั้ง ๓ นั้น ก็เกิดกายสัมผัสคือสัมผัสทางกาย เมื่อมโนคือใจกับธัมมะคือเรื่องราวและมโนวิญญาณทั้ง ๓ นี้มาประชุมกัน ก็เกิดมโนสัมผัสคือสัมผัสทางใจ เมื่อมาถึงสัมผัสดั่งนี้แล้วจึงเกิดเวทนา คือเพราะสัมผัสทางตาก็เกิดเวทนาอันเกิดจากสัมผัสทางตา เรียกว่าจักขุสัมผัสสชาเวทนา และเพราะสัมผัสทางหูก็เกิดเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางหู เรียกว่าโสตสัมผัสสชาเวทนา เพราะสัมผัสทางจมูกก็เกิดเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางจมูก เรียกว่าฆานสัมผัสสชาเวทนา เพราะสัมผัสทางลิ้นก็เกิดเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางลิ้น เรียกว่าชิวหาสัมผัสสชาเวทนา เพราะสัมผัสทางกายก็เกิดเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางกาย เรียกว่ากายสัมผัสสชาเวทนา เพราะสัมผัสทางมโนคือใจก็เกิดเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางใจ เรียกว่ามโนสัมผัสสชาเวทนา จึงเกิดสัญญาคือความจำได้หมายรู้ซึ่งเกิดถัดมาจากเวทนานั้น เป็นสัญญาในรูปก็เรียกว่ารูปสัญญา สัญญาในเสียงก็เรียกว่าสัททสัญญา สัญญาในกลิ่นก็เรียกว่าคันธสัญญา สัญญาในรสก็เรียกว่ารสสัญญา สัญญาในโผฏฐัพพะก็เรียกว่าโผฏฐัพพสัญญา

สัญญาในเรื่องราวก็เรียกว่าธัมมสัญญา และก็เกิดสังขารคือความปรุงคิดหรือความคิดปรุงดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ก็เป็นความคิดปรุงหรือความปรุงคิดไปในรูปบ้างในเสียงบ้างในรสบ้างในโผฏฐัพพะบ้างในธัมมะคือเรื่องราวบ้าง เป็นความคิดปรุงหรือความปรุงคิดที่เป็นฝ่ายดีบ้างฝ่ายชั่วบ้าง หรือฝ่ายที่เป็นกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่วบ้าง และเมื่อคิดปรุงหรือปรุงคิดไปก็รู้ไปด้วย ที่รู้เป็นวิญญาณ ก็เป็นวิญญาณเวียนขึ้น ๆ มาอีก เพราะฉะนั้นกระบวนการของกายและจิตที่อาศัยกันอยู่จึงเป็นดั่งนี้ ตามที่มีแสดงไว้ตามลำดับในธรรมวิภาคในนวโกวาทนั้นแล้ว

รูปนามหรือนามรูป

ในเบื้องต้นก็ให้ดูและกำหนดจำไว้ แล้วก็ทำความเข้าใจคราวนี้ก็จะได้อธิบายเพิ่มเติมจากที่ท่านวางไว้เป็นแบบดั่งนั้น ก็คือว่าในฝ่ายอายตนะภายในภายนอกนั้น ๕ ข้อข้างต้นก็เป็นวัตถุ หรือเป็นรูปกายเป็นรูปขันธ์โดยตรง ส่วนข้อที่ ๖ คือมโนกับธัมมะคือเรื่องราวนั้น ก็เป็นสิ่งที่เชื่อมเกี่ยวกันอยู่ในระหว่างรูปซึ่งเป็นวัตถุ กับจิตที่เป็นฝ่ายทางจิตใจ เหตุฉะนั้นจึงจะสามารถทำให้กายและจิตใจนั้นมาประสานกันได้ มาเป็นสังขารคือปรุงแต่งด้วยกันได้ และในฝ่ายที่เป็นส่วนรูปนั้นก็เป็นรูป ในฝ่ายที่เป็นวิญญาณเป็นสัมผัสเป็นเวทนาเป็นสัญญาเป็นสังขาร แล้วก็กลับมาเป็นวิญญาณขึ้นอีก นั่นรวมเรียกว่าเป็นนาม ย่อเข้าจึงเป็นนาม แต่ว่าเรียกนามไว้ต้นเป็นนามรูป ตามลำดับที่กล่าวมานี้จะเห็นว่าเรียงลำดับต่างจากขันธ์ ๕ ขันธ์ ๕ นั้นเรียงลำดับว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แต่ว่า

ตามที่ได้อธิบายถึงกระบวนการเกิดขึ้นของกายและจิตที่อาศัยกันอยู่ เรียงว่ารูปคืออายตนะทั้ง ๒ แล้วก็วิญญาณ แล้วก็สัมผัส เวทนา สัญญา สังขาร แล้วก็เวียนมาวิญญาณต่อไป ถ้ายังไม่กล่าวถึงวิญญาณไว้ท้ายทีเดียว ไม่เรียงวิญญาณเอาไว้ต่อจากรูป และไม่ได้แสดงสัมผัส พิจารณาดูแล้วว่าท่านเรียงขันธ์ ๕ ไว้อย่างนั้น ไม่ได้มุ่งแสดงตามกระบวนการที่เกิดขึ้นของกระบวนการทางจิตใจ แต่ว่ามุ่งแสดงขันธ์ ๕ สำหรับให้พิจารณาทางด้านวิปัสสนา คือปัญญาที่รู้แจ้งเห็นจริง คือตรัสสอนให้กำหนดแยกก้อนอันนี้ที่ยึดถือกันว่าตัวเราของเราอยู่นี้ออกไป ว่าอันที่จริงนั้นไม่ได้รวมเป็นก้อนเดียวกัน แต่ว่าแยกออกเป็นรูปฝ่ายหนึ่ง เวทนาสัญญาสังขารวิญญาณแต่ละฝ่ายเป็น ๕ เพื่อให้พิจารณาเห็นได้ง่าย เพราะว่ารูปนั้นเป็นส่วนหยาบเห็นได้ง่าย ตรัสสอนให้พิจารณาก่อน ว่านี่รูป เวทนานั้นก็เป็นความที่ปรากฏอาการเป็นทุกข์เป็นสุขหรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขของกายใจ นี่แปลว่าคาบเกี่ยวอยู่ระหว่างกายและใจ เวทนาทางกายก็มี เวทนาทางใจก็มี นี่จึงมาเป็นที่ ๒ เพราะเมื่อพบกายก็พบเวทนา คือเมื่อพบรูปก็พบเวทนา เพราะเวทนาทางรูปมีทางกายมี จึงให้จับพิจารณาเวทนาต่อไปเลย แล้วจึงมาสัญญาสังขารซึ่งเป็นอาการทางใจ เพราะว่าสัญญาสังขารทางรูปไม่มี รูปจำอะไรไม่ได้ รูปคิดอะไรไม่ได้ นั่นต้องใจหรือจิต แต่ว่ารูปมีเวทนาได้เป็นสุขได้เป็นทุกข์ได้เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขได้ เพราะฉะนั้นจากเวทนาจึงมาสัญญามาสังขารแล้วก็กลับมาวิญญาณซึ่งเป็นตัวที่ละเอียด ก็แปลว่าตรัสเรียบเรียงลำดับจากหยาบมาหาละเอียดก็เป็นรูปเวทนาสัญญาสังขารวิญญาณ และก็ไม่จำเป็นจะต้องมาพิจารณาตัวสัมผัส

ซึ่งเป็นตัวสำคัญ แต่ก็เป็นตัวที่แฝงอยู่ในระหว่างของวิญญาณและเวทนา ต่อเมื่อมาจับพิจารณาถึงกระบวนการเกิดทางจิตใจที่อาศัยกาย จึงได้ทรงแสดงดังที่กล่าวมาแล้ว เป็นการแสดงถึงกระบวนการเกิดทางจิตใจกับร่างกายที่อาศัยกัน

จิตน้อมออกรับอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖

คราวนี้มาถึงคำที่ย่อลงว่าเป็นนาม นามนั้นอะไร คำว่านามนั้น เรามักจะเข้าใจกันเพียงว่าไม่ใช่รูป เป็นแต่เพียงชื่อที่เรียก เหมือนอย่างคนที่ชื่อนั้นชื่อนี้ เป็นชื่อที่ไม่มีรูป เป็นสักแต่ว่าชื่อ แต่ว่าความหมายในทางความเกิดขึ้นนั้น คำว่านามแปลว่าน้อม เหมือนอย่างคำว่าโมแปลว่าความนอบน้อม คำว่านามนั้นก็มีมูลธาตุเหมือนกับคำว่านโม คือแปลว่าน้อม แต่ถ้านโมแปลว่านอบน้อมเคารพ ถ้านามไม่หมายความว่าเคารพ แต่ก็มีความหมายว่าน้อม ก็คือว่าอาการที่จิต ที่เป็นตัวธาตุรู้อันอาศัยอยู่ในกายส่วนที่เป็นรูป น้อมออกรู้ รู้โลก คือรู้สิ่งภายนอก อาศัยอายตนะภายในภายนอกที่ประจวบกัน เพราะว่าจิตนั้นถ้าหากว่าอายตนะภายในภายนอกยังไม่ประจวบกัน จิตก็ไม่น้อมออกรู้ และเมื่อไม่น้อมออกรู้ก็เหมือนว่าไม่รู้ ต่อเมื่ออายตนะภายในภายนอกประจวบกัน จิตจึงน้อมออกรู้

เพราะฉะนั้นจึงเปรียบเหมือนอย่างว่ามีบ้านอยู่บ้านหนึ่ง จิตเป็นเจ้าของบ้านอยู่ภายในบ้าน และบ้านนั้นมีประตูนอกอยู่ ๕ ประตูใน ๑ ดังกล่าวนั้น โดยที่จิตออกไปรู้ก็ตาม คือจิตออกประตูออกไปรู้ก็ตาม หรือสิ่งที่จิตรู้นั้นเข้าประตูมาให้จิตรู้ก็ตาม จิตน้อม

ออกไปรู้ ฉะนั้นจึงรู้ได้ คือว่าน้อมออกรู้รูปก็ทางประตูตา น้อมออกไปรู้เสียงก็ทางประตูหู กลิ่นรสโผฏฐัพพะเรื่องราวก็ทางประตูจมูกประตูลิ้นประตูกายประตูมโนคือใจ แต่ว่าในขณะที่ยังไม่มีเรื่องอะไรเข้าประตูเข้ามา จิตก็เหมือนอย่างไม่รู้อะไร และในขณะที่จิตยังไม่รู้อะไรทางประตูดังกล่าวนั้น อันนี้แหละที่เรียกว่า ภวังคจิต นี้เป็นภาษาในอภิธรรม ภวังคจิตตามศัพท์ ภวังค์แปลว่าองค์ของภพ ภวะ อังคะ แปลว่าองค์ของภพ เป็นจิตที่ยังไม่ออกรับรู้อะไร เพราะฉะนั้นท่านจึงเปรียบเหมือนดังว่าน้ำในมหาสมุทรที่ไม่มีลมก็ไม่มีคลื่นสงบอยู่เฉยๆ นี้คือภวังคจิต แต่เมื่อเกิดลมเกิดคลื่นขึ้นมานั่นก็แปลว่าน้ำที่ออกจากภาวะปรกติไปสู่ภาวะที่มีคลื่นที่เป็นคลื่นเพราะลม จิตก็เหมือนกัน เมื่อยังไม่ออกรู้อะไรทางตาทางหูเป็นต้นดั่งนั้น ก็เป็นภวังคจิต เหมือนอย่างน้ำที่สงบเงียบไม่มีลมไม่มีคลื่น

เพราะเหตุนี้จึงได้มีเรียกอายตนะภายในทั้ง ๖ ว่าทหวาร เช่น จักขุทวารก็คือประตูตา โสตทวารก็ประตูหู ฆานทวารก็ประตูจมูก ชิวหาทวารก็ประตูลิ้น กายทวารก็ประตูกาย มโนทวารก็ประตูใจ เป็นประตูสำหรับที่จะรับเรื่องเข้าสู่จิต หรือสำหรับจิตจะออกรับเรื่อง และสิ่งที่เข้าทางทวารทั้ง ๖ นี้จึงเรียกว่า อารมณ์ คำว่าอารมณ์หมายถึงเรื่อง เรื่องที่จิตคิดเรื่องที่จิตดำริเรื่องที่จิตหมกมุ่นถึง ในอภิธรรมเรียกว่า อาลัมพนะ แปลว่าเป็นเครื่องหน่วงจิต ก็เพราะว่าที่จิตรับเรื่องนั้นคือน้อมออกไปรับเรื่อง อันหมายความว่าสิ่งที่จิตรับได้นั้นเป็นเพียงแต่เรื่อง ไม่ใช่วัตถุ อย่างเช่นว่าเมื่อตากับรูปประจวบกัน รูปที่ตาเห็นเป็นภูเขา ต้นไม้ บุคคล หรือเป็นอะไรก็ตาม ซึ่งล้วนเป็นวัตถุ จิตจะรับเอาต้นไม้เอาภูเขาเอาบุคคลเอาอะไรต่ออะไร

เข้ามาในจิตไม่ได้ จิตรับได้แต่เรื่อง คือเมื่อตากับรูปประจวบกัน จิตก็รับเอาแต่เรื่องของรูปที่เข้ามาทางจักขุทวารคือประตูตา เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่ารูปารมณ์ อารมณ์คือรูป คือรับอารมณ์คือรูปเท่านั้นเอง ไม่ใช่รับเอาต้นไม้ภูเขาบุคคลเข้ามา เสียงก็เหมือนกัน ก็รับแต่เรื่องที่เรียกว่าสัททารมณ์ อารมณ์คือเสียง กลิ่นก็เหมือนกัน เรียกว่าคันธารมณ์ อารมณ์คือกลิ่น รสารมณ์ อารมณ์คือรส โผฏฐัพพะ อารมณ์คือโผฏฐัพพะ สิ่งที่กายถูกต้อง และธรรมารมณ์ อารมณ์คือเรื่องราวของสิ่งเหล่านั้น จิตรับได้แต่เรื่องที่เข้ามาทางทวารทั้ง ๖ นั้น และโดยเฉพาะ ๕ ข้อข้างต้นนั้น สิ่งที่รับล้วนแต่เพียงวัตถุ รูปเสียงกลิ่นรสโผฏฐัพพะ จะเอามาใส่ในจิตไม่ได้ จิตรับแต่เรื่องเข้ามา เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่าอารมณ์ เมื่ออธิบายในแนวที่แสดงถึงจิตน้อมออกรับอารมณ์ดั่งนี้ อายตนะภายในทั้ง ๖ จึงเรียกว่าทวารทั้ง ๖ และอายตนะภายนอก ๖ จึงเรียกว่าอารมณ์ ๖ เพื่อให้ชัดขึ้นมาว่า จิตน้อมออกรับอารมณ์ทั้ง ๖ นั้นทางทวารทั้ง ๖ ก็ไม่ต่างอะไรจากอายตนะภายในภายนอกนั่นแหละ แต่ว่ามาเปลี่ยนชื่อเป็นทวาร ๖ เป็นอารมณ์ ๖ ก็โดยมุ่งที่จะแสดงถึงกระบวนการของจิต ที่น้อมออกรับอารมณ์ทั้ง ๖ นี้ทางทวารทั้ง ๖ รับมาเป็นวิญญาณเป็นสัมผัสเป็นเวทนาเป็นสัญญาเป็นสังขาร

อินทรีย์ หรืออายตนะภายใน หรือทวาร ๖

จะได้กล่าวอธิบายทบทวนบ้าง ต่อไปบ้าง ในข้อที่ควรจะกล่าวเพื่อให้เกิดความเข้าใจในกระบวนการของจิตตามทางพุทธศาสนาดีขึ้น จะเริ่มด้วยอายตนะภายในหรือทวาร ๖ ตามที่กล่าวแล้ว

โดยจะเพิ่มชื่อของทั้ง ๖ ข้อนี้ ขึ้นอีกชื่อหนึ่งคือ อินทรีย์ ที่แปลว่าเป็นใหญ่คือทั้ง ๖ ข้อนี้นอกจากเรียกชื่อว่าอายตนะ ซึ่งแปลว่าที่ต่อเรียกชื่อว่าทวาร ที่แปลว่าประตูหรือช่องทาง ยังเรียกชื่ออินทรีย์ที่แปลว่าเป็นใหญ่ด้วย คือจักขุนทรีย์ อินทรีย์คือจักษุหรือตา ชื่อว่าอินทรีย์เพราะเป็นใหญ่ในการเห็นรูป โสตินทรีย์ อินทรีย์คือหู ชื่อว่าอินทรีย์เพราะเป็นใหญ่ในการฟังเสียง ฆานินทรีย์ อินทรีย์คือจมูก ชื่อว่าอินทรีย์เพราะเป็นใหญ่ในการทราบกลิ่น ชิวหินทรีย์ อินทรีย์คือลิ้น ชื่อว่าอินทรีย์เพราะเป็นใหญ่ในการลิ้มรส กายินทรีย์ อินทรีย์คือกาย ชื่อว่าอินทรีย์เพราะเป็นใหญ่ในการทราบโผฏฐัพพะสิ่งถูกต้อง มนินทรีย์ อินทรีย์คือมนะหรือมโนคือใจ ชื่อว่าอินทรีย์เพราะเป็นใหญ่ในการคิดหรือรู้ธัมมะคือเรื่องราว และเป็นใหญ่ใน ๕ ข้อข้างต้นนั้นด้วย คือในการเห็นรูป ในการฟังเสียง ในการทราบกลิ่น ในการทราบรส ในการทราบสิ่งถูกต้อง

ตามที่อธิบายนี้ มนินทรีย์ อินทรีย์คือมนะหรือมโนคือใจ จึงเป็นใหญ่ในทางของตนโดยจำเพาะด้วย คือในทางรู้หรือคิดเรื่องอันเป็นข้อ ๖ และเป็นใหญ่ในแต่ละข้อ ๕ ข้อข้างต้นนั้นด้วย มนินทรีย์ อินทรีย์คือมนะหรือใจ เป็นอายตนะข้อที่ ๖ และทวารข้อที่ ๖ จึงเป็นใหญ่ครอบไปในอายตนะ ๕ ข้อข้างต้น ในทวาร ๕ ข้อข้างต้นนั้นด้วย ในข้อนี้ท่านให้คำอธิบายไว้ว่าในขณะที่ตาและรูปประจวบกัน มโนต้องเข้าไปประกอบด้วย จึงจะสำเร็จเป็นการเห็นรูป หูกับเสียงประจวบกัน มโนจะต้องเข้าไปประกอบด้วย จึงจะสำเร็จการได้ยินเสียง จมูกกับกลิ่นประจวบกัน มโนจะต้องเข้าไปประกอบด้วย จึงจะสำเร็จการทราบกลิ่น ลิ้นกับรสประจวบกัน

มโนจะต้องเข้าไปประกอบด้วย จึงจะสำเร็จการทราบรส กายและสิ่งถูกต้องคือโผฏฐัพพะประจวบกัน มโนจะต้องเข้าไปประกอบด้วย จึงจะสำเร็จการทราบสิ่งถูกต้อง ตามนัยนี้มโนต้องเข้าไปประกอบด้วยแต่ละข้อทุกข้อ ถ้าไม่มีมโนเข้าไปประกอบด้วยทุกข้อแล้ว แต่ละข้อนั้นจะไม่สำเร็จเป็นการเห็นรูปเป็นต้นได้ และโดยเฉพาะในข้อที่ ๖ มโนก็ประกอบกับธัมมะคือเรื่องราว ก็รู้และคิดคือเรื่องราวอีกเป็นประการที่ ๖ นั้นด้วย

เพราะฉะนั้นตามอธิบายนี้จึงทำให้ท่านผู้รู้ทางพุทธศาสนาหลายท่าน ซึ่งได้ศึกษาวิชาสรีรวิทยาปัจจุบัน ให้คำอธิบายว่ามโนได้แก่มันสมอง แม้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็ประทานคำอธิบายไว้อย่างนี้ ว่ามโนคือมันสมอง ท่านทั้งหลายที่ขึ้นไปดูห้องกรรมฐานที่ตึกภปร. ซึ่งได้มีแสดงถึงประสาททั้ง ๕ เมื่อกระทำหน้าที่เห็นรูปได้ยินเสียงเป็นต้นนั้น ดำเนินไปอย่างไร คือเมื่อจักขุประสาทกับรูปมาประจวบกัน จะต้องวิ่งไปถึงมันสมองส่วนที่มีหน้าที่เกี่ยวกับการเห็นรูป จึงจะสำเร็จเป็นการเห็นรูป ทางเสียงก็เหมือนกันเมื่อประจวบกับโสตประสาท ก็จะสิ่งไปถึงมันสมองที่มีหน้าที่เกี่ยวกับการได้ยินเสียง จึงจะสำเร็จเป็นการได้ยินเสียง ทางจมูกทางลิ้นทางกายก็เช่นเดียวกัน เมื่อกลิ่นรสและสิ่งถูกต้องมาประจวบกับฆานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท ก็ต้องวิ่งไปถึงมันสมอง ส่วนที่จะให้ทราบกลิ่นทราบรสทราบโผฏฐัพพะสิ่งถูกต้อง จึงจะสำเร็จเป็นการทราบกลิ่นทราบรสและทราบโผฏฐัพพะสิ่งที่กายถูกต้อง

ฉะนั้นตามระบบสรีรศาสตร์ตามที่กล่าวมานี้ จึงต้องมี

มันสมองส่วนที่เกี่ยวกับประสาททั้ง ๕ นั้น เข้ามาประกอบเข้าอีกส่วนหนึ่งด้วย ก็ตรงกับคำอธิบายของพระอาจารย์และตรงกับพุทธศาสนาที่ท่านอธิบายไว้ดังกล่าวมาแล้วด้วย ถึงหน้าที่ของมโนซึ่งเป็นมนินทรีย์ อินทรีย์คือมโน ซึ่งเป็นใหญ่ในการช่วยให้สำเร็จการเห็นรูป การได้ยินเสียง การทราบกลิ่น การทราบรส การทราบโผฏฐัพพะ ตลอดจนถึงในหน้าที่เฉพาะของตัวเอง คือรู้คิดเรื่องอันเป็นข้อที่ ๖ นั้นก็ตรงกับระบบของมันสมองตามหลักของสรีรศาสตร์ปัจจุบันนี้ ไปดูบนตึกภปร. นั้นมีแสดงไว้ไปกดปุ่ม ถ้าไฟไม่เสียก็จะมองเห็นชัด เช่นตอนที่รูปมาประจวบกับจักขุประสาทแล้วจึงแล่นปราดไปถึงมันสมองจึงจะเห็นรูป และการได้เห็นรูป การได้ยินเสียง การได้ทราบกลิ่น การได้ทราบรส การได้ทราบโผฏฐัพพะสิ่งถูกต้อง และการรู้เรื่องหรือคิดเรื่อง นี่แหละคือจักขุวิญญาณโสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และมโนวิญญาณ

ฉะนั้นหากมีปัญหาว่าเห็นรูปด้วยอะไร เราพูดตามภาษาสามัญว่าเห็นรูปด้วยจักษุคือดวงตา แต่เมื่อว่าตามกระบวนจิตแล้ว ต้องตอบว่าเห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ ได้ยินเสียงด้วยอะไร ได้ยินเสียงด้วยหู ถ้าตอบตามกระบวนการของจิตละก็ ต้องตอบว่า ได้ยินเสียงด้วยโสตวิญญาณ ข้ออื่นก็เหมือนกัน ทราบกลิ่นด้วยฆานวิญญาณทราบรสด้วยชิวหาวิญญาณ ทราบโผฏฐัพพะด้วยกายวิญญาณ ทราบเรื่องที่เรียกว่าธัมมะเรื่องราวด้วยมโนวิญญาณดั่งนี้ นี้เป็นการตอบที่ถูกต้องตามกระบวนการของจิต แต่เราก็พูดตามสามัญว่าเห็นรูปด้วยตา ฟังเสียงด้วยหูเป็นต้น

จิตรู้ได้เพราะต่อกับอายตนะภายในภายนอก

คราวนี้ตามที่ได้อธิบายแล้ว ตาหูจมูกลิ้นกายและใจทั้ง ๖ นี้ เรียกว่าอายตนะ เพราะเป็นที่ต่อ คือว่าต่อกับอายตนะภายนอกที่คู่กัน รูปเสียงกลิ่นรสโผฏฐัพพะและธัมมะคือเรื่องราวเป็นอายตนะที่ต่อ นอกจากต่อกันในระหว่างภายในและภายนอกทั้ง ๒ นี้แล้ว ยังเป็นอายตนะของจิต คือธาตุรู้ คือต่อจิตหรือธาตุรู้ จิตหรือธาตุรู้นั้นต่อกับอายตนะภายในภายนอกทั้ง ๒ นี้ จึงรู้ภายนอกได้ และเรียกว่าทวารแปลว่าช่องหรือประตู ก็เป็นช่องหรือประตูสำหรับที่จิตจะได้รู้อารมณ์คือเรื่อง

ดังที่ได้กล่าวอธิบายไว้แล้ว ว่าจิตนั้นไม่มีสรีระคือ รูปร่างสีสัณฐาน มีคูหาคือกายนี้เป็นที่อาศัย หรือจะพิจารณาว่ามันสมองนั้นเป็นที่อาศัยของจิตสำหรับที่จะรู้สิ่งต่าง ๆ ก็อยู่ในกะโหลกศีรษะก็คล้าย ๆ อย่างคูหาคือถ้ำเหมือนกัน แต่ถ้าพูดทั้งหมดคลุมเสียหมดเลยว่ามีกายนี้เป็นที่อาศัยอย่างท่านพระอาจารย์ ก็ไม่มีผิด คือจิตรู้อารมณ์คือเรื่องทางทวารทั้ง ๖ ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในวันก่อนนั้น และในวันก่อนนั้นก็ได้กล่าวแล้วว่า สิ่งทั้งหลายที่ตาได้เห็นที่หูได้ยินที่จมูกที่ลิ้นที่กายได้ทราบ คือรูปเสียงกลิ่นรสโผฏฐัพพะต่าง ๆ นั้นเป็นวัตถุทั้งนั้น เพราะฉะนั้นจึงเข้าไปอยู่ในจิตไม่ได้ ได้เพียงเห็นเพียงได้ยินได้ทราบ จะเอาใส่เข้าไปในจิตไม่ได้เพราะเป็นวัตถุ เห็นบ้านหลังหนึ่ง จะเอาบ้านหลังนั้นใส่เข้าไปในจิต ก็ไม่ได้ ดั่งนี้เป็นต้น แต่ว่าจิตรับได้เพียงเรื่อง เรื่องของสิ่งเหล่านี้ ซึ่งเรียกว่าอารมณ์ เพราะฉะนั้นจึงมีคำแปลอารมณ์ว่าเรื่องที่จิตคิด เรื่องที่จิตดำริ เรื่องที่จิตอนุสัยคือหมกมุ่นถึงครุ่นคิดถึงที่เข้ามานอนเนื่องอยู่ในจิต

ใจ คือว่าบรรดาเรื่องเหล่านี้ที่จิตคิด คือว่าคิดแล้วก็แล้วไป ที่จิตดำริ คือดำริแล้วก็แล้วไป ที่จิตอนุสัยคือเก็บเข้ามาไว้ในจิตอีก นอนอยู่ในจิตอีก เหล่านี้คืออารมณ์ ซึ่งได้กล่าวแล้วว่าทางอภิธรรมเรียก อาลัมพนะ แปลว่าเครื่องหน่วงของจิต คือหน่วงคิดนั่นเอง แต่ทางพระสูตรเรียกว่า อารัมมณะ อารมณ์ ไม่ใช่อารมย์ อารมณ์เหล่านี้ก็มี ๖ ดังที่ได้กล่าวแล้วตามอายตนะภายนอกทั้ง ๕ ประการ อารมณ์คือรูป รูปารมณ์ อารมณ์คือเสียง สัททารมณ์ อารมณ์คือกลิ่น คันธารมณ์ อารมณ์คือรส รสารมณ์ อารมณ์คือสิ่งถูกต้อง โผฏฐัพพารมณ์ อารมณ์คือเรื่องราว ธรรมารมณ์ จิตที่รับอารมณ์ คือกิริยาที่จิตรับอารมณ์นี้เอง เรียกว่านามที่แปลว่าน้อมไป

คราวนี้ก็ควรจะอธิบายถึงลักษณะจิตหรือธาตุรู้ ที่ท่านอธิบายไว้ในอภิธรรม ว่าจิตคือธาตุรู้ที่ยังไม่ได้รับอารมณ์อะไรทางทวารทั้ง ๖ เรียกว่าภวังคจิต ก็ได้อธิบายแล้วเหมือนกัน แต่มาทบทวนเพราะต้องการชี้แจงให้แจ่มแจ้งขึ้นอีกในที่นี้ ภวังคะ แปลว่าองค์ของภพ ภพแปลว่าความเป็นความมี องค์ของภพคือองค์ของความเป็นความมี แต่ว่าตามความหมายนั่น ภวังคจิตคือจิตที่ยังไม่รับอารมณ์ ท่านจึงมีตัวอย่างว่าบุรุษนอนหลับอยู่ใต้ต้นมะม่วง ผลมะม่วงหล่นลงมา คนนอนหลับนั้นก็ตื่นขึ้นเอามือคว้ามะม่วงมาบริโภค บริโภคเสร็จแล้วก็หลับไปใหม่ จิตที่เป็นภวังคจิตนั้นเปรียบเหมือนคนนอนหลับ ผลมะม่วงที่หล่นลงมานั้นเปรียบเหมือนอารมณ์ที่มากระทบกับทวารทั้ง ๖ คนนอนหลับนั้นตื่นขึ้น ก็เปรียบเหมือนจิตที่เคลื่อนออกจากภวังค์และคนนอนหลับนั้นเอามือคว้ามะม่วงมาบริโภค ก็เหมือนจิตที่รับอารมณ์ การรับอารมณ์ก็คือการที่จิตบริโภคอารมณ์ เหมือน

อย่างคนที่บริโภคผลมะม่วง ครั้นรับอารมณ์แล้วก็ตกภวังค์ไปใหม่ ก็เหมือนอย่างที่ท่านเปรียบคนคว้ามะม่วงมาบริโภคแล้วก็หลับไปใหม่ หลับไปใหม่คือว่าจิตที่รับอารมณ์แล้วก็ตกภวังค์ไปใหม่

ฉะนั้นตามอุปมานี้ จิตที่ยังไม่รับอารมณ์ก็อยู่ในภวังค์เป็นภวังคจิต ครั้นมีอารมณ์ผ่านทวารทั้ง ๖ เข้ามา ซึ่งน่าจะอุปมาอีกอย่างหนึ่งเหมือนว่ามีคนมาเคาะประตู คนนอนหลับอยู่ในบ้านแล้วก็มีคนมาเคาะประตูดังปังๆ ก็เปิดประตูออกรับแขกให้เข้ามา จิตก็ออกจากภวังค์รับอารมณ์ และเมื่อรับอารมณ์เสร็จแล้วก็ปิดประตู แล้วหลับไปใหม่ ก็คือตกภวังค์ไปใหม่ มีแขกมาเคาะประตูอีกก็ออกจากภวังค์มารับใหม่ แล้วก็ปิดประตูตกภวังค์ไปใหม่ มีแขกมาเคาะประตูอีก ก็เปิดประตูรับกันใหม่ ดั่งนี้ เพราะฉะนั้นจึงต้องให้อุปมาในตอนนี้อีกด้วย ว่าร่างกายอันนี้เหมือนอย่างว่าบ้านซึ่งมีประตูนอก ๕ ประตู ประตูใน ๑ ประตู แล้วจึงถึงจิตที่เป็นเจ้าของบ้านอยู่ในห้องใน ห้องในนั้นมีประตูเดียว ห้องนอกนั้นมี ๕ ประตู ๕ ประตูนั้นคือประตูตาหูจมูกลิ้นกาย เมื่ออารมณ์คือรูปเข้ามาก็เข้ามาทางประตูตา แล้วก็มาผ่านประตูมโน แล้วถึงจะถึงจิต หรือจะเปรียบในด้านตรงข้ามคือจิตออกไปทางประตูในคือมโนทวาร แล้วก็จักขุทวาร รับอารมณ์คือ รูป เสียงก็เหมือนกัน เข้าทางประตูหูแล้วก็มาผ่านประตูใจหรือมโน แล้วจึงถึงจิต กลิ่นก็ต้องผ่านประตูจมูกแล้วก็ต้องผ่านประตูใจ แล้วจึงถึงจิต รสก็ต้องผ่านประตูลิ้น แล้วต้องผ่านประตูใจ แล้วจึงถึงจิต ธัมมะคือเรื่องราวนั้นก็ผ่านตรงเข้าประตูใจอย่างเดียว แล้วจึงถึงจิต ที่เปรียบดั่งนี้ก็โดยอธิบายข้างต้นว่าที่เรียกอินทรีย์ ๖ สำหรับมนินทรีย์ อินทรีย์คือใจอันเป็นข้อที่ ๖

นั้น มีหน้าที่ครอบหมด หน้าที่ข้างต้นด้วยและหน้าที่จำเพาะของตนด้วย จึงเปรียบดั่งนี้ เพราะฉะนั้นกิริยาที่จิตรับอารมณ์จึงต้องผ่านทวารดั่งนี้

จิตรับอารมณ์ด้วยความรู้หรือน้อมไปรู้

และก็ควรทราบว่า อันกิริยาที่จิตรับอารมณ์นั้นคือรับอย่างไร ก็ตอบว่ารับด้วยความรู้ เพราะว่าจิตนั้นดังที่ได้กล่าวแล้วว่าเป็นธาตุรู้ และมีอรรถคือความหมายว่ารู้หรือคิดอันเป็นลักษณะสำคัญ เพราะฉะนั้นวิธีรับอารมณ์ของจิตนั้นก็คือรับด้วยความรู้ แต่ว่าความรู้นั้นมีลักษณะต่างๆ กัน ในอภิธรรมนั้นส่วนหนึ่งยังไม่พูดถึง จะพูดถึงแต่นามธรรมในขันธ์ ๕ ที่แสดงไว้ในทางปฏิบัติทั่วไป ก็คือว่ารับด้วยความรู้ที่เรียกว่าวิญญาณ ที่เรียกว่าสัมผัส ที่เรียกว่าสัญญา ที่เรียกว่าสังขาร กล่าวคือจิตรับอารมณ์ขั้นแรกคือเป็นวิญญาณ คือการเห็น การได้ยิน การเห็นรูป การได้ยินเสียง การทราบกลิ่น การทราบรส การทราบโผฏฐัพพะ การทราบความรู้หรือคิดเรื่องราว ที่เรียกว่าจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ ดังที่ได้กล่าวแล้ว ว่าที่จริงนั้นว่ากันว่าเห็นรูปด้วยตา แต่ที่จริงนั้นเห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณเป็นต้น นี่เป็นการรับรู้

การรับอารมณ์ก็คือการรับรู้อารมณ์ ความรู้อารมณ์เป็นขั้นแรกคือวิญญาณ ถ้าหากว่ายังไม่ดับไปเสียในขั้นนั้น ก็ต่อมาขั้นสัมผัสที่อธิบายมาแล้วเหมือนกันว่า อายตนะภายในอายตนะภายนอกและวิญญาณทั้ง ๓ นั้นมาประชุมกันก็เป็นสัมผัส โดยความก็คือกระทบถึงจิต นี่เป็นขั้นที่ ๒ ขั้นที่ ๓ ก็เวทนา คือเป็นความรู้สุขรู้

ทุกข์หรือรู้เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข เมื่อรับรู้ในขั้นวิญญาณ ก็เลื่อนขึ้นมารับรู้ในขั้นสัมผัส แล้วก็เลื่อนมารับรู้ในขั้นเวทนา จากนั้นก็รับรู้ในขั้นสัญญาคือรู้จำหรือจำหมาย จำรูปจำเสียงจำกลิ่นจำรสจำโผฏฐัพพะจำเรื่องราวเป็นต้น แล้วก็เลื่อนขึ้นมารับรู้เป็นเรื่องสังขาร คือความคิดปรุงหรือปรุงแต่ง ก็คิดปรุงแต่งไปในรูปบ้างเสียงบ้าง กลิ่นรสโผฏฐัพพะและธัมมะคือเรื่องราวเหล่านี้ คิดดีบ้างคิดชั่วบ้าง คิดเป็นกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่วบ้าง ก็เป็นบุญเป็นบาปเป็นกุศลเป็นอกุศล หรือเป็นกลาง ๆ มาถึงในขั้นที่เป็นสังขารนี้ รับรู้ในขั้นสังขารคือ คิดปรุงหรือปรุงคิด และตอนนี้แหละ ที่ในอภิธรรมท่านก็แสดงว่าก็ตกภวังค์กันไปเสียหนหนึ่ง คือในอารมณ์อันหนึ่งนั้น จิตจะออกรับรู้เป็นวิญญาณ เป็นสัมผัส เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร ในอารมณ์ ๑ นั้น แล้วก็ตกภวังค์ แล้วก็มารับอารมณ์เป็นที่ ๒ ใหม่ ที่ ๓ ใหม่ ที่ ๔ ใหม่

แต่ว่าบรรดาอารมณ์ที่จิตนับนี้ก็ไม่ได้หมายความว่ารับมาถึงขั้นที่สุดทุกอารมณ์ บางอารมณ์ก็ตกหล่นในระหว่าง คือเป็นอารมณ์ที่ผิวเผินมากไม่กระทบใจมาก จิตก็ไม่รับอารมณ์เต็มที่ เหมือนดังว่าคนที่นอนหลับอยู่ในห้องในดังกล่าวนั้นนั่นแหละ และมีใครมาเคาะประตูเบา ๆ แผ่ว ๆ บางทีก็ได้ยินนิดหนึ่งแล้วก็หลับไปใหม่ ไม่ถึงกับตื่น เสียงนั้นก็ยังไม่ปลุกให้ตื่น เพียงแต่งัวเงียขึ้นมาหน่อยเท่านั้นแล้วก็หลับไปใหม่ แต่ว่าถ้าเป็นเสียงดังโครมครามเป็นอารมณ์ที่แรงก็ปลุกให้ตื่นขึ้นมา ก็รับกันมาจนถึงขั้นสังขารคือ คิดปรุงหรือปรุงคิดต่าง ๆ จะน้อยหรือมากก็ตามแต่ว่าจะมีความผูกพันที่เข้ามาเกี่ยวอีก น้อยหรือมากเพียงไร แต่ก็ผ่านไป ผ่านไปนั้น

คือว่าตกภวังค์ไปใหม่

ดังจะพึงเห็นได้ว่า ที่มาจากกุฏิมาถึงที่นี้ หูก็ ได้ยินอะไรมากมาย ตาก็เห็นอะไรมากมาย ก็อาจจะได้กลิ่นทางจมูกหลายอย่าง ลิ้นก็เหมือนกัน กายก็เหมือนกัน ก็ถูกต้องกับหนาวร้อนแดดลมอะไรต่าง ๆ ใจก็คิดต่าง ๆ เหล่านี้คงจะหลายร้อยเรื่องเหมือนกัน หลายร้อยสิ่ง ถ้าไปคิดรายละเอียดของสิ่งที่ประสบพบผ่านตั้งแต่จากกุฏิมาที่นี่ และก็จะต้องเป็นวิญญาณเป็นต้นในอารมณ์คือเรื่องเหล่านั้น ถ้าเป็นเรื่องที่มากระทบแผ่วเบาและมีความสนใจน้อย ก็เป็นเรื่องที่ผ่านไป ๆ ๆ แปลว่าอาจจะเพียงวิญญาณ เห็นแล้วก็ผ่านไป ได้ยินแล้วก็ผ่านไป ไม่ขึ้นไปถึงสัมผัสกระทบใจเป็นเวทนาเป็นสัญญาเป็นสังขารอะไร เพราะว่าจะเป็นสังขารคือคิดปรุงหรือปรุงคิดนั้น จะต้องผ่านสัญญา ผ่านเวทนา ผ่านสัมผัส ผ่านวิญญาณ ถ้ากระทบนิด ๆ หน่อย ๆ ก็เพียงวิญญาณเท่านั้น แล้วก็ผ่านไป ๆ ๆ เพราะฉะนั้นสิ่งที่ผ่าน ๆ มาคงจะตั้งหลายร้อยเรื่อง แต่ถ้าคิดเป็นรายละเอียดแล้วก็เพียงเห็นเพียงได้ยินแล้วก็ผ่าน ๆ ๆ ไม่ได้จดจำ เป็นสัญญาอะไรด้วยซ้ำ แต่สิ่งที่จะผ่านขึ้นมาจนถึงสังขารนั้น จะต้องผ่านมาโดยลำดับเป็นสัญญาจดจำแล้วก็มาเป็นสังขารปรุงแต่ง ถ้าหากว่าไม่มีจดจำแล้วละก็ ก็ไม่มีการปรุงแต่งเป็นสังขาร

นี้เป็นอาหารที่จิตรับรู้อารมณ์ อาการที่จิตรับรู้อารมณ์นี้เรียกว่าน้อมไป คือจิตน้อมไปรู้ ถ้าจะเปรียบเหมือนกับว่ามะม่วงอยู่บนต้น คนนอนหลับใต้ต้นมะม่วงเอื้อมมือไปคว้ามะม่วงเข้ามาใส่ปากแล้วก็บริโภค ก็คืออาการที่จิตรับรู้อารมณ์ ก็เหมือนกับว่าเขาน้อมแขนไปจับผลมะม่วงมาใส่ปาก นี่ก็เหมือนกัน จิตก็รับอารมณ์ก็

เหมือนอย่างน้อมจิต จิตเอื้อมแขนออกไปจับอารมณ์ และแขนของจิตที่เอื้อมออกไปนี้ก็คือว่าเป็นวิญญาณเป็นสัมผัสเป็นเวทนาเป็นสัญญาเป็นสังขารดังกล่าวแล้วนั่นเอง แล้วก็ตกภวังค์ไปใหม่ เพราะฉะนั้นลักษณะของจิตตามที่แสดงไว้ในอภิธรรมนั้น จึงรับอารมณ์ ก็คือเคลื่อนออกจากภวังค์รับอารมณ์อย่างหนึ่ง แล้วก็ตกภวังค์ แล้วก็เคลื่อนออกรับอารมณ์ต่อไป แล้วก็ตกภวังค์ เรื่อยๆ ไปดั่งนี้ทุกอารมณ์ อารมณ์หนึ่งๆ ก็ออกจากภวังค์ไปรับ แล้วก็ตกภวังค์ทุกอารมณ์ เพราะฉะนั้นความเป็นไปของจิตที่รับอารมณ์นี้จึงรวดเร็วและละเอียดมาก ภวังค์ที่แสดงไว้ในอภิธรรมนั้นมีลักษณะดังที่กล่าวมานี้ เป็นพื้นของจิตที่ไม่รับอารมณ์ เหมือนอย่างคนนอนหลับที่อยู่ใต้ต้นมะม่วงดังที่กล่าวนั้น ออกจากภวังค์ก็รับอารมณ์ แล้วก็ตกภวังค์ไปใหม่ เป็นอยู่ดั่งนี้ตลอดเวลา

สรุปลงในตอนนี้ก่อนว่า ได้มีอสังขตธรรม คือสิ่งที่ปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง อันหมายถึงตัวธาตุแท้ซึ่งเป็นตัวเดิมไม่มีอะไรปรุงแต่งทางฝ่ายวัตถุและทางฝ่ายจิตใจหรือธาตุรู้ ทางฝ่ายวัตถุนั้นไม่มีตัวรู้ ส่วนทางฝ่ายจิตใจนั้นมีตัวรู้ สรุปลงแล้วก็คือ มีธาตุแท้ซึ่งไม่มีความรู้ในตัว กับธาตุแท้ที่เป็นตัวรู้ และธาตุแท้ที่ไม่มีตัวรู้ซึ่งเป็นวัตถุนั้นมาประสมปรุงแต่งกันขึ้น ก็เป็นสังขตธรรม ธรรมที่มีปัจจัยปรุงทางวัตถุ

ส่วนตัวรู้ซึ่งเป็นธาตุแท้นั้น ก็อาจจะกล่าวได้ว่ามี ๒ จำพวก คือตัวรู้จำพวกหนึ่งยังมีอวิชชาคือยังมิได้อบรม ตัวรู้อีกจำพวกหนึ่งนั้นอบรมแล้ว เป็นตัวรู้จริงรู้แท้ประกอบด้วยวิชชา สำหรับตัวรู้ที่อบรมแล้วประกอบด้วยวิชชาเป็นรู้จริงรู้แท้ ก็เป็นอสังขตธรรม

ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่งอีกต่อไป ไม่มาประกอบกับฝ่ายที่ไม่มีตัวรู้คือทางฝ่ายที่เป็นวัตถุอีก คือไม่เกิดอีก เมื่อไม่เกิดก็ไม่มีแก่ไม่มีตาย ก็ได้แก่ธาตุรู้ที่เป็นตัวรู้แท้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกทั้งหลาย ผู้สิ้นกิเลสแล้ว ไม่มีอวิชชาอีกแล้ว เป็นรู้ที่รู้พ้น ก็คงดำรงความเป็นอมตธรรม ธรรมที่ไม่ตาย คือสิ่งที่ไม่ตายอยู่นั่นเอง แต่ว่าธาตุรู้ที่ยังเป็นตัวรู้หลงรู้ผิดคือยังไม่ได้อบรมย่อมมาประกอบเข้ากับธาตุที่ไม่มีความรู้อีกต่อไป จึงนับว่าเป็นสังขตธรรม ธรรมที่มีปัจจัยปรุง โดยที่ทั้ง ๒ ฝ่ายมาปรุงกันผสมกันคือธาตุรู้กับธาตุที่ไม่มีความรู้ในตัว ฉะนั้นจึงได้มีพุทธภาษิตตรัสเอาไว้ในติกนิบาต ซึ่งแปลโดยความ ว่าอาศัยธาตุทั้ง ๖ ความหยั่งลงแห่งครรภ์คือตั้งครรภ์จึงมี เมื่อมีความหยั่งลงแห่งครรภ์ ก็มีนามรูปเป็นต้นต่อไป

ธรรมชาติแท้ของจิตประภัสสรคือผุดผ่อง

คำว่าอาศัยธาตุ ๖ นั้น ธาตุ ๖ ก็ได้กล่าวแล้วคือ ปฐวีธาตุ ธาตุดิน อาโปธาตุ ธาตุน้ำ เตโชธาตุ ธาตุไฟ วาโยธาตุ ธาตุลม อากาสธาตุ ธาตุอากาศคือช่องว่าง และวิญญาณธาตุ ธาตุรู้ ๕ ข้อข้างต้นนั้นเป็นธาตุที่ไม่มีความรู้ในตัว เป็นฝ่ายวัตถุ ส่วนวิญญาณธาตุเป็นธาตุรู้ อาศัยธาตุทั้ง ๖ นี้มาปรุงแต่งกันขึ้นก็มีการตั้งครรภ์ และเมื่อมีการตั้งครรภ์ขึ้นก็มีนามรูปเป็นต้นต่อไป ก็คือว่ามีชาติคือความเกิดมาเป็นบุรุษบุคคลชายหญิงดังที่ปรากฏอยู่นี้ ดั่งนี้ก็เป็นอันว่าธาตุทั้ง ๒ ฝ่ายนี้มาเป็นสังขาร คือมาผสมปรุงแต่งกันขึ้น ก็เป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา บรรดาสัตวโลกก็คือทั้ง ๒ ฝ่ายนี้มาผสมปรุง

แต่งกันขึ้นนั่นเอง และแม้เมื่อมาผสมปรุงแต่งกันแล้ว ก็มีกระบวนการฝ่ายธาตุที่ไม่มีความรู้ในตัวปรุงแต่งกันไปฝ่ายหนึ่ง มีกระบวนการทางจิตใจ ซึ่งเป็นตัวธาตุรู้ปรุงแต่งกันไปอีกฝ่ายหนึ่ง แต่ก็อาศัยกันอยู่นั่นเอง ถ้าหากว่าวิญญาณธาตุที่เป็นตัวธาตุรู้นี้เคลื่อนออกไปเสียแล้วเมื่อใดก็ตาม ส่วนที่เป็นธาตุที่ไม่มีความรู้ในตัวที่ปรุงแต่งกันเป็นรูปกายก็แตกสลาย เพราะฉะนั้นเมื่อตั้งครรภ์ยังอยู่ในครรภ์วิญญาณธาตุเคลื่อนออกไปเมื่อใดก็แท้งเมื่อนั้น เมื่อคลอดออกมาแล้วตั้งแต่เป็นเด็กเล็กเด็กใหญ่ขึ้นมาโดยลำดับ วิญญาณธาตุเคลื่อนออกไปเมื่อใด ก็ดับเมื่อนั้นแตกสลายเมื่อนั้นที่เรียกว่าตาย เพราะฉะนั้นจึงต้องมีวิญญาณธาตุประกอบอยู่ด้วยเสมอ และวิญญาณธาตุนี้ที่ตรัสเรียกอีกชื่อหนึ่งว่าจิต ตรัสแสดงไว้ว่าจิตนี้ประภัสสรคือผุดผ่อง จิตนี้เศร้าหมองไปเพราะอุปกิเลสทั้งหลายที่จรเข้ามา ปุถุชนผู้มิได้สดับแล้วย่อมไม่รู้ตามเป็นจริงถึงจิตนั้น เราตถาคตกล่าวปุถุชนผู้มิได้สดับแล้วนั้นว่าไม่มีจิตตภาวนา คือการอบรมจิตดั่งนี้

ตามพระพุทธภาษิตนี้ แสดงลักษณะของธาตุรู้ซึ่งเป็นธาตุรู้อันยังมิได้อบรม จึงต้องมาเป็นสังขารคือผสมปรุงแต่ง เป็นสัตว์บุคคลเป็นบุรุษเป็นสตรีเป็นชายเป็นหญิงอยู่ โดยชื่อว่าจิต แล้วตรัสว่าเป็นธรรมชาติประภัสสรคือผุดผ่อง อันเป็นธรรมชาติของธาตุรู้หรือของจิต ซึ่งผุดผ่องด้วยและเป็นตัวรู้ด้วย ตัวรู้และผุดผ่องนี้เป็นธรรมชาติของจิตหรือของธาตุรู้ และตรัสว่าเศร้าหมองไปเพราะอุปกิเลสทั้งหลายที่จรเข้ามา คำว่าอุปกิเลสนี้ อุปะแปลว่าเข้ามาหรือเข้าไป กิเลสะ แปลว่าเศร้าหมอง หากจะถามว่าเข้ามาหรือเข้าไปสู่อะไรหรือในอะไร ก็ตอบว่าเข้ามาหรือเข้าไปสู่จิต แล้วอะไรเศร้า

หมอง ก็คือจิตนั้นเอง คือเมื่อกิเลสอันแปลว่าเครื่องเศร้าหมองเข้ามาหรือเข้าไปสู่จิต ก็ทำให้จิตเศร้าหมอง เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่าอุปกิเลส ชื่อนี้เรียกใช้ในที่นี้แสดงว่ากิเลสนั้นไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของจิต ไม่ใช่เป็นธรรมชาติของจิต หากถามว่าธรรมชาติของจิตคืออะไร ก็ตอบได้ว่าคือรู้กับผุดผ่อง นี่เป็นธรรมชาติของจิต แต่เพราะเหตุที่ยังไม่ได้อบรมจึงยังมีอวิชชาคือรู้ไม่จริงหรือไม่รู้จริง รู้เหมือนกัน แต่รู้ไม่จริงหรือไม่รู้จริง เพราะฉะนั้นจึงยังเป็นความรู้หลงรู้ผิดเพราะยังไม่ได้อบรม แต่ว่าธรรมชาติของจิตนั้นก็คงเป็นธรรมชาติผุดผ่อง

จิตเศร้าหมองเพราะอุปกิเลส

คราวนี้เมื่อมีกิเลสเข้ามาหรือเข้าไปสู่จิต จิตที่ผุดผ่องนั้นจึงเศร้าหมอง หากจะเปรียบก็เปรียบเหมือนอย่างทองคำธรรมชาติเนื้อบริสุทธิ์ เมื่อมีโลหะต่าง ๆ เข้าไปหลอมปนเช่นเงิน เหล็ก สังกะสี เป็นต้น ทองคำที่เป็นเนื้อบริสุทธิ์นั้นก็เป็นเนื้อที่ไม่บริสุทธิ์ไป หรือเหมือนอย่างเพชรน้ำหนึ่งซึ่งเป็นธรรมชาติที่ผุดผ่อง เมื่อมีสิ่งต่าง ๆ เข้าพอกตั้งต้นแต่สิ่งที่พอกอยู่ตั้งแต่ดั้งเดิมของเพชรอันจะเป็นหินที่หุ้มห่ออยู่ก็ตาม เป็นเปลือกของอะไรที่หุ้มห่อเม็ดของเพชรอยู่ก็ตาม เพชรก็เศร้าหมอง คือความผุดผ่องไม่ปรากฏ เพราะฉะนั้นบรรดาสิ่งที่มาหลอมปนเช่นว่าเงิน เหล็ก สังกะสี เป็นต้น ไม่ใช่เนื้อแท้ของทอง แต่เป็นสิ่งที่เข้ามาปน สิ่งที่หุ้มห่อเพชร จะเป็นเปลือกหินหรืออะไรที่หุ้มห่ออยู่ก็ตาม นั่นก็ไม่ใช่เป็นเนื้อเพชร ไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของเพชร กิเลสก็เช่นนั้นไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของจิต เพราะฉะนั้นจึงละกิเลส

ได้สำรอกกิเลสออกได้ และการสำรอกกิเลสออกได้นั้นก็เป็นการที่จะทำให้จิตนี้ปรากฏความผุดผ่องตามธรรมชาติอย่างเต็มที่ และปรากฏความรู้ของธาตุรู้อย่างเต็มที่ ไม่มีรู้ผิดไม่มีรู้หลง ก็เหมือนอย่างหลอมทองคำเอาโลหะที่ปนออกไปก็เหลือแต่เนื้อทองคำที่บริสุทธิ์ หรือว่าเพชรที่เจียระไนแล้วก็เหลือแต่เพชรที่บริสุทธิ์ฉะนั้น จิตที่สำรอกเอากิเลสที่เข้ามาหรือเข้าไปทำให้เศร้าหมองนั้นพ้นไปได้ หลุดไปได้ ก็ต้องเป็นจิตที่อบรมแล้ว เพราะฉะนั้นจึงได้มีพุทธภาษิตตรัสไว้ต่อไปอีก ว่าจิตนี้ประภัสสรคือผุดผ่อง จิตนี้พ้นได้แล้วจากอุปกิเลสทั้งหลายที่จรเข้ามา อริยบุคคลผู้ได้สดับแล้วย่อมรู้จักจิตนั้นตามเป็นจริง เรากล่าวอริยบุคคลผู้ไดสดับแล้วว่าผู้มีจิตตภาวนา คือการอบรมจิตดั่งนี้ และคำว่าอุปกิเลสนั้นก็มีใช้ในหมวดอุปกิเลส ๑๖ ที่แสดงไว้ในหมวด ๑๖ ในนวโกวาท ก็เป็นการแสดงจำแนกกิเลสที่เข้ามาหรือเข้าไปสู่จิต ทำจิตให้เศร้าหมองในลักษณะต่าง ๆ กัน แต่ก็สรุปเข้าเป็นกองกิเลสราคะหรือโลภะ กิเลสกองโทสะ กิเลสกองโมหะนั่นเอง

การใช้คำว่าอุปกิเลสในที่นี้ได้กล่าวแล้ว ว่าแปลตามศัพท์ว่ากิเลสที่เข้ามาหรือเข้าไปสู่จิต ทำจิตให้เศร้าหมอง หรือว่าสิ่งที่เข้ามาหรือเข้าไปสู่จิตทำจิตให้เศร้าหมอง และเป็นการที่แสดงเพื่อให้ชัดเจนว่ากิเลสนั้นไม่ใช่เนื้อแท้ของจิต แต่เป็นอาคันตุกะคือสิ่งที่จรเข้ามาหรือจรเข้าไป อาคันตุกะนั้นคือแขกผู้มาหา ไม่ใช่เป็นเจ้าของบ้าน แต่ว่าแขกผู้มาหานั้น คือกิเลสนี้ เมื่อเข้ามาหาก็เข้ามายึดบ้านเป็นที่อยู่อาศัย เหมือนอย่างข้าศึกต่างบ้านต่างเมืองยกเข้ามายึดเอาบ้านเมืองของผู้อื่นเป็นของตน กิเลสก็เป็นเช่นนั้น เข้ามาหรือเข้าไปสู่

จิต แล้วก็ยึดจิตเป็นที่อยู่อาศัย และก็ครอบงำจิตให้อยู่ในอำนาจ เหมือนอย่างเป็นเจ้าเป็นนายปกครองจิตนี้ให้อยู่ในอำนาจ เพราะฉะนั้นจึงได้มีพระพุทธภาษิตตรัสเอาไว้ว่า *ตณฺหาทาโส* บุคคลเป็นทาสของตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยาก และก็ตรัสไว้ว่า ในบ้านในเมืองมีตัณหาเป็นใหญ่ โดยตรงก็คืออันนี้นั่นเอง เมื่อยังมีตัณหาเป็นใหญ่ครอบงำจิตอยู่ จิตตกเป็นทาสของตัณหา ก็มีระบอบการปกครองเรียกว่าตัณหาธิปไตย แปลว่าตัณหาเป็นใหญ่ คำว่าตัณหาธิปไตยนี้เป็นพระพุทธภาษิตอยู่ในพระสูตรบางพระสูตร ทั้งนี้ก็เพราะว่าจิตซึ่งเป็นตัวธาตุรู้ ซึ่งยังต้องมาเกิด เป็นจิตที่ยังมิได้รับการอบรม จึงเป็นจิตที่ยังรู้ผิดได้ เรียกว่ามีอวิชชาคือความไม่รู้จริงเพราะยังไม่ได้อบรม ถ้าหากมีความรู้จริง เพราะอบรมแล้วก็ไม่มาเกิดอีก ที่ยังต้องมาเกิดอีกก็เพราะยังมีอวิชชาคือความไม่รู้จริง ยังมิได้อบรม

เพราะฉะนั้นเมื่อมาผสมปรุงแต่งเป็นบุรุษสตรีชายหญิงเป็นสัตวโลก จึงอาศัยกระบวนการทางจิตนี้เองรับกิเลสเข้ามา รับอาคันตุกะคือกิเลสเข้ามาให้ยึดครอง และช่วงที่รับกิเลสเข้ามานี้ก็คือช่วงกระบวนการของจิตที่ถึงเวทนา ความเสวยอารมณ์หรือความรู้เป็นสุขเป็นทุกข์หรือเป็นกลาง ๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ทางกายทางใจ ที่ทุกคนมีอยู่โดยปกตินี้นี่เอง เมื่อเกิดสุขเวทนาก็ยินดีพอใจชอบและความชอบนี้เองก็ตกตะกอนลงไปเป็นราคานุสัยอยู่ในจิต เมื่อเกิดทุกขเวทนาคือได้รับทุกขเวทนา เสวยทุกข์ทางกายทางใจ ก็ไม่ชอบใจ ความไม่ชอบใจนี้เองก็ตกตะกอนเป็นปฏิฆานุสัย อนุสัยคือความกระทบกระทั่ง และเมื่อประสบเวทนาที่มิใช่ทุกข์มิใช่สุข มิได้

พิจารณา ก็เกิดความไม่รู้ซึ่งเป็นตัวโมหะคือความหลง เพราะไม่รู้ตามเป็นจริงด้วย และเพราะสยบติดอยู่ด้วย ความไม่รู้นั้นก็ตกตะกอนเป็นอวิชชานุสัยอยู่ในจิต และกิเลสที่ตกตะกอนอยู่ในจิตนี้ก็ตกตะกอนไปพร้อมกับตัวอารมณ์คือเรื่อง ดังที่ได้กล่าวมาแล้วคือจิตน้อมรับอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ อารมณ์นั้นก็คือ เรื่องที่จิตคิด เรื่องที่จิตดำริ เรื่องที่จิตหมกมุ่นถึง

อารมณ์และกิเลสตกตะกอนอยู่ในจิต

อันเรื่องที่จิตหมกมุ่นถึงนี้เรียกว่าอารมณ์นุสัยหรืออารัมณานุสัย อารมณ์ที่ตกตะกอนอยู่ในจิต อารมณ์ที่ตกตะกอนอยู่ในจิตนี้มีทั้งฝ่ายซึ่งเป็นที่ตั้งของราคะ มีทั้งฝ่ายซึ่งเป็นที่ตั้งของโทสะ มีทั้งฝ่ายที่เป็นที่ตั้งของโมหะ และเมื่อมีทั้งอารมณ์ทั้งกิลเสตกเป็นตะกอนอยู่ในจิตดั่งนี้ ในขณะที่ตกตะกอนอยู่จิตนี้จะดูผ่องใส แต่อันที่จริงนั้นยังเป็นจิตที่มีตะกอน ตะกอนนั้นอาจฟุ้งขึ้นมาอีกได้ และเมื่อตะกอนฟุ้งขึ้นมาจิตที่ดูผ่องใสนั้นก็เป็นจิตที่ขุ่น ท่านจึงเปรียบเหมือนอย่างน้ำในตุ่ม ในขณะที่ตะกอนนอนอยู่ก้นตุ่ม น้ำในตุ่มเบื้องบนก็ดูใส แต่ว่าเมื่อตะกอนก้นตุ่มนั้นคลุ้งขึ้นมา น้ำในตุ่มก็จะขุ่นจนถึงผิวน้ำเบื้องบน จิตก็เหมือนกัน ในขณะที่อารมณ์ที่เป็นตะกอนในขณะที่กิเลสเป็นตะกอนนอนสงบอยู่ในจิตก็ดูคล้ายไม่มีกิเลส ไม่มีโลภไม่มีโกรธไม่มีหลง คล้ายเป็นอย่างนั้น แต่ว่าเมื่อมีอะไรมากวนตะกอนนั้นให้คลุ้งขึ้นมาแล้วจิตก็จะขุ่นทันที จะปรากฏเป็นโลภหรือราคะบ้างโกรธบ้างหลงบ้าง จนถึงพื้นผิวของจิต ดังที่เราเรียกกันว่าใจขุ่นหรือจิตขุ่น นี่แปลว่าตะกอนคลุ้งขึ้นมาแล้ว บางทีกว่าจะทำจิตให้สงบ

คือขับตะกอนนั้นให้ลงไปแช่ไว้ก้นตุ่มหรือในก้นจิตได้ ก็ต้องใช้เวลานาน และเมื่อตะกอนลงไปอยู่ที่ก้นตุ่มได้ก้นจิตได้ จิตก็ผ่องใสก็สบาย คนสามัญมักจะเป็นดั่งนี้

ในข้อที่ว่าในจิตส่วนลึกของบุคคลนี้ มีตะกอนอารมณ์และตะกอนกิเลสนอนจมอยู่นั้น ดังจะพึงเห็นได้ เช่นว่ารสอาหารที่บริโภคอันรสนั้นที่เป็นตัวรสที่บริโภคจริง ๆ ก็เป็นวัตถุที่บริโภค เช่นข้าวกับข้าว ของหวาน ผลไม้ และอะไรต่าง ๆ ก็ตาม เป็นวัตถุที่เมื่อบริโภคก็เป็นรสปรากฏที่ลิ้น รสของสิ่งนั้นรสของสิ่งนี้ คนเราตั้งแต่เกิดมาก็บริโภคอาหารตามที่บิดามารดาเป็นต้นปรุงให้รับประทาน ก็เป็นไปตามนิยมของท้องถิ่นของชาตินั้น ๆ แต่ละแห่ง และเมื่อใครได้บริโภคแบบไหนอยู่เป็นประจำตั้งแต่เกิดมานั่นแหละก็เป็นรสารมณ์อารมณ์คือรส ที่แม้จะบริโภคไปอิ่มหนึ่งแล้วตัวความชอบรสก็ยังตกเป็นตะกอน กับตัวรสเองอันหมายถึงตัวอารมณ์ของรสเองก็ยังตกเป็นตะกอนอยู่ในจิต เพราะฉะนั้นเมื่อได้พบอาหารเช่นนั้นที่เคยชอบ จึงได้บังเกิดความชอบใจใคร่ที่จะบริโภค อันเรียกว่าเอร็ดอร่อย ทั้งนี้ก็เพราะว่ามีรสารมณ์เช่นนั้นนอนจมเป็นตะกอนมาตั้งแต่แรก เมื่อได้พบอาหารเช่นนั้นจึงได้เกิดชอบใจใคร่จะบริโภค บริโภคแล้วก็เอร็ดอร่อย บุคคลที่บริโภคอาหารเป็นประจำตั้งแต่เกิดมาในถิ่นหนึ่งในชาติหนึ่ง ก็ย่อมจะพอใจในอาหารที่ตนบริโภค เรียกว่าติดรสเช่นนั้น แล้วก็อาหารของบุคคลนี้กลุ่มนี้ชอบอย่างนี้ แต่ว่าอาหารของอีกบุคคลหนึ่งกลุ่มหนึ่งชอบอีกอย่างหนึ่งไม่ตรงกัน อย่างคนไทยจะไปบริโภคอาหารที่ฝรั่งว่าอร่อยของเขา คนไทยก็ไม่อร่อย หรือฝรั่งจะมาบริโภคอาหารที่คนไทยว่าอร่อย ฝรั่งก็ไม่อร่อย

ดั่งนี้เพราะว่ามีตัวรสารมณ์ความชอบในรสตกอยู่เป็นตะกอนในจิตใจของแต่ละบุคคลแตกต่างกัน ดั่งนี้แสดงว่าตัวเวทนานี้เองเป็นปัจจัยให้บังเกิดราคะหรือโลภะ โทสะ โมหะ หรือบังเกิดตัณหาในอารมณ์นั้น ๆ และอารมณ์นั้น ๆ พร้อมทั้งตัวความชอบความชังความหลงหรือความดิ้นรนเหล่านี้ ก็ตกเป็นตะกอนอยู่ในจิต ก็สั่งสมพอกพูนขึ้นมาโดยลำดับ ดั่งนี้เรียกว่าเป็นกิเลสอย่างละเอียด

ความรู้ในแนวของพุทธธรรม

ปัญญานั้นแปลว่า ความรู้ทั่ว อันหมายความว่าความรู้ทั่วถึงเหตุและผล รู้เหตุถึงผล รู้ผลถึงเหตุ ตามสัจจะคือความจริง เมื่อมีความรู้ดังกล่าวในสิ่งใด ก็ชื่อว่ามีปัญญาในสิ่งนั้น แต่ถ้าเป็นความรู้หลง รู้ผิด คือไม่ใช่เป็นความรู้จริง ก็ไม่เรียกว่าปัญญา แต่ก็มีคำเรียกรู้ถูกต้องว่า สัมมัปปัญญา ปัญญาชอบ ส่วนรู้ผิด รู้หลง เรียกว่ามิจฉาปัญญา หรือ มิจฉัปปัญญา ปัญญาผิด ก็แปลว่าเมื่อแยกเรียกดั่งนี้ ปัญญาก็เป็นคำกลาง ๆ แต่ว่าอีกอย่างหนึ่ง ต้องเป็นความรู้ถูกต้องจึงเป็นปัญญา หรือสัปมัปปัญญานั้นเองจึงเป็นปัญญา ถ้าไม่ใช่สัมมัปปัญญา เป็นมิจฉาปัญญา ปัญญาผิด ก็ไม่เรียกว่าปัญญา แต่เป็นความรู้หลงผิด รู้ผิด เพราะฉะนั้น เมื่อเรียกว่าปัญญาโดยทั่วไปจึงมุ่งถึงในทางดี อันหมายถึงว่ารู้ถูกต้อง ดั่งที่อธิบายไว้ข้างต้นว่า รู้ทั่วถึงเหตุผลตามสัจจะคือตามที่เป็นจริง

คำว่าตามที่เป็นจริงนั้น เรียกว่าตามสัจจะคือความจริงอย่างนั้นก็ได้ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ยถาภูตะ ตามที่เป็นแล้ว ตามที่มีแล้ว คือว่ามีแล้วเป็นแล้วอย่างไร ก็รู้อย่างนั้น ไม่ใช่รู้ผิดไปจากที่มี

แล้วที่เป็นแล้ว พูดกันสั้นๆ ก็รู้ตามเป็นจริง

ปัญญาดั่งกล่าวนี้เป็นสิกขา คือเป็นข้อที่พึงศึกษา อันหมายความว่าเรียนให้รู้จักว่าปัญญาที่เป็นตัวปัญญาดังกล่าวนั้นเป็นอย่างไร และก็ปฏิบัติให้ปัญญาดังกล่าวนี้มีขึ้นเป็นขึ้น

ความรู้ทางอายตนะ

ความรู้ที่บุคคลและสัตว์ดิรัจฉานได้รับกันอยู่เหมือนๆ กัน ก็คือความรู้ทางอายตนะ สำหรับคนนั้นมีอายตนะที่เป็นภายในสำหรับต่อให้จิตซึ่งเป็นธาตุรู้ออกมารู้อะไรๆ ได้ ๖ ทาง จึงเรียกว่ามีทวารทั้ง ๖ อันได้แก่ จักขุทวาร ทวารตาคือทางตา โสตทวาร ทวารคือทางหู ฆานทวาร คือทางจมูก ชิวหาทวาร คือทางลิ้น กายทวารคือทางกาย และมโนทวาร คือทางใจอันได้แก่มโน ซึ่งมโนทวารคือทางใจนี้ ในบัดนี้บางท่านได้มีความเห็นว่าได้แก่มันสมอง แต่ในทางพระพุทธศาสนานั้นได้แสดงไว้ในด้านของความรู้ซึ่งเป็นหลักการ และก็ยังนับว่าตั้งอยู่ระหว่าง รูป และ นาม เพราะว่าเป็นสื่อสำคัญที่จะให้รูปนั้นได้เกิดเป็นความรู้ซึ่งเป็นนามธรรมขึ้นมา ถ้าไม่มีมโนเป็นสื่อกลางอยู่ รูปธรรมก็ไม่อาจจะก่อให้เกิดนามธรรมได้ ดังเช่น ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ทั้ง ๕ นี้เป็นรูปทั้งหมด ส่วนเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งแสดงไว้ในขันธ์ ๕ นี่เป็นนาม

มโนเป็นตัวเชื่อมระหว่างรูปและนาม

คราวนี้รูปกับนามนี้จะมาต่อเข้ากันได้ สัมพันธ์กันได้ ก็ด้วยมีมโนเป็นสื่อสำหรับที่จะทำให้จิตซึ่งเป็นธาตุรู้ออกมาอาศัยมโน รับรู้เรื่องทางตา เรื่องเสียงทางหู เรื่องกลิ่นทางจมูก เรื่องรสทางลิ้น เรื่องสิ่งถูกต้องทางกาย และเรื่องของเรื่องเหล่านี้ทางมโนคือใจเอง เพราะฉะนั้น จึงมีแสดงว่า ในการที่ตาจะมองเห็น หูจะได้ยิน และจมูกลิ้นกายจะได้ทราบ ก็ต้องมีมโนคือใจนี้เข้าไปประกอบอยู่ด้วยในขณะที่เห็น ในขณะที่ได้ยิน ในขณะที่ได้ทราบนั้น หรืออีกอย่างหนึ่งจะต้องเข้าไปประกอบด้วยจักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาท ซึ่งเป็นที่ ๕ นั้นด้วย จึงทำให้เกิดการมองเห็น เกิดการได้ยิน เกิดการได้ทราบ เป็นต้น ทางทวารทั้ง ๕ ข้างต้นนั้น และแม้ปราศจากทวารทั้ง ๕ นั้น ตัวมโนเอง ซึ่งเป็นข้อที่ ๖ นั้น ก็คิดรู้ถึงเรื่องอะไรต่ออะไร มีเรื่องรูปเป็นต้นที่ประสบพบผ่านมาแล้วได้ เช่นว่าเมื่อไปเห็นรูปอะไรมาเมื่อเช้านี้มาบัดนี้ก็นึกถึงคิดถึงรูปที่เห็นเมื่อเช้านั้นได้ โดยไม่ต้องอาศัยตาในปัจจุบัน ดังนี้เป็นวิสัยของมโนเอง

วิถีจิตใจเกี่ยวกับมโนตรงกับระบบมันสมอง

การที่มโนต้องเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยทุกทางดั่งนี้ ก็ไปตรงกับแผนที่ของมันสมอง ดังที่มีแสดงไว้ในพิพิธภัณฑ์กรรมฐานที่ตึก ภปร. ดังที่มีแสดงไว้ว่า รูปที่ตาเห็นนั้นก็ไปกระทบประสาทตา แล้วก็ต้องเข้าไปกระทบประสาทอีกอันหนึ่งซึ่งเป็นมันสมองส่วนหนึ่ง จึงจะสำเร็จเป็นการเห็นได้ เสียงเป็นต้นก็เช่นเดียวกันแปลว่า

ต้องมี ๒ อย่าง คือ จะต้องมีประสาทตาส่วนหนึ่ง และจะต้องมีประสาทที่เป็นมันสมองส่วนหนึ่ง สำหรับรับสิ่งที่เข้าไปทางประสาทตานั้น ต้องมี ๒ อย่าง และอันนี้แหละที่ท่านผู้ศึกษาธัมมะบางท่านเห็นว่า มโนเป็นสมันสมอง ก็หมายถึงมันสมองส่วนนั้น แต่ว่าการจะเทียบกับอวัยวะร่างกายนั้น จะเทียบอะไรกับอะไรก็สุดแท้แต่ผู้รู้จะเทียบกันไป แต่พุทธศาสนานั้นได้แสดงเอาสิ่งที่เป็นปรากฏการณ์ของจิตใจเป็นสำคัญ เมื่อปรากฏการณ์ทางจิตใจได้ปรากฏว่ามีมโนอีกอันหนึ่งมาประกอบอยู่ดั่งนี้ จึงได้แสดงเอาไว้

ก็เป็นอันว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้เกี่ยวกับเรื่องวิถีจิตใจไว้อย่างถูกต้อง และมาตรงกับระบบมันสมองในปัจจุบัน และวิถีจิตใจที่กล่าวมาถึงมโนนี้ ดังที่ยกมาเทียบนี้ ทุกคนก็สามารถที่จะพิสูจน์ได้ในบัดนี้ ในเวลาที่ประสาท ๕ ข้างต้นปฏิบัติหน้าที่อยู่ จะต้องมีมโนเข้าไปประกอบด้วย จึงจะทำให้การปฏิบัติหน้าที่ของประสาทนั้นสำเร็จ เช่น ตา ก็สำเร็จเป็นการเห็นรูปดังที่กล่าวมาแล้ว ถ้าไม่มีมโนเข้าไปประกอบแล้ว ตาเห็นรูปจริง แต่ก็เหมือนกับไม่เห็นถ้าไม่มีมโนเข้าไปเกี่ยว เสียงที่พูดนี้ก็เหมือนกัน หูฟังคือประสาทหูกระทบเสียงแต่ว่าต้องมีมโนเข้าไปเกี่ยวด้วยจึงจะได้ยินเสียง ดังเช่นที่กำลังพูดอยู่นี้ ถ้ามโนคือใจของผู้ฟังไม่ตั้งใจฟังไปพร้อมกับหู คือส่งใจไปคิดถึงเรื่องอื่น เมื่อส่งใจไปคิดถึงเรื่องอื่นเมื่อใด หูก็ดับเมื่อนั้น คือฟังไม่ได้ยิน ต่อเมื่อส่งใจมาฟังพร้อมกับหูด้วย จึงจะได้ยินทุกถ้อยคำ ถ้ามโนคือใจของตนเองนั้นออกไปเมื่อใด หูก็ดับเมื่อนั้น ไม่ได้ยินเสียงที่พูดนี้ หากจะถามว่า กายที่ไม่ได้ยินนั้น เป็นเพราะหูหนวกหรือไม่ ก็ตอบได้ว่าไม่ใช่เพราะหูหนวก ประสาทหูยังดี เสียงที่พูดอยู่นี้

กับหูก็ยังกระทบกัน ประสาทหูนั้นรับเสียงได้ แต่เพราะมโนคือใจคือไม่ได้ตั้งใจฟัง ใจ ไม่ฟังด้วย เพราะฉะนั้น หูก็ดับ ต้องมีมโนคือใจคือตั้งใจฟังด้วย หูจึงจะใช้ได้คือได้ยินเสียงและทราบเรื่อง ทางตา ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ก็เช่นเดียวกัน ต้องมีมโนคือใจ คือต้องมีความตั้งใจเข้าไปประกอบอยู่ ในการดูอะไร ถ้าไม่มีใจเข้าไปประกอบอยู่ ตาแม้จะตาดีไม่บอด ก็เหมือนตาบอด ไม่เห็น จมูกก็เหมือนกัน ลิ้นก็เหมือนกัน กายก็เหมือนกัน ต้องมีมโนคือใจเข้าไปประกอบด้วย เพราะฉะนั้น ตัวมโนนี้จึงเป็นตัวเชื่อมในระหว่างรูปและนาม ถ้าหากว่าไม่มีมโนเป็นตัวเชื่อมแล้ว รูปกับนามก็ต่อกันไม่ได้ คือรูปเองนั้นที่เป็นประสาทต่าง ๆ ก็ไม่สำเร็จประโยชน์คือใช้ไม่ได้ ต่อเมื่อมีมโนเข้าไปประกอบ ประสาทต่าง ๆ นั้นจึงใช้ได้ และก็ก่อให้เกิดนามธรรม เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร เป็นวิญญาณ ในอารมณ์นั้น ๆ คือในเรื่องนั้น ๆ เพราะฉะนั้น จึงต้องมีมโนอยู่ดั่งนี้

ความรู้ทางอายตนะไม่ใช่ตัวปัญญา

จิตซึ่งเป็นธาตุรู้นี้ ก็ออกรู้เรื่องต่าง ๆ เรื่องรูป เรื่องเสียง เรื่องกลิ่น เรื่องรส เรื่องโผฏฐัพพะ คือสิ่งที่กายถูกต้อง อยู่โดยปกติ สัตว์ดิรัจฉานก็มีอายตนะ มนุษย์ก็มีอายตนะ สัตว์ก็มองเห็นอะไรได้ ได้ยินอะไรได้ มนุษย์ก็มีตามีหูที่เห็นที่ได้ยินอะไรได้ และก็มีความรู้ทางอายตนะดังกล่าวนี้ด้วยกัน บางอย่างสัตว์มีความรู้ทางอายตนะยิ่งกว่าคนหรือดีกว่าคนในบางอย่าง ในบางอย่างคนก็มีอายตนะที่ให้รู้อะไรยิ่งกว่าสัตว์ดิรัจฉาน แต่ว่าความรู้ทางอายตนะดังที่กล่าวมานี้ เป็นความรู้ที่เป็นไปตามธรรมชาติธรรมดา ยังไม่เรียกว่าเป็นตัว

ปัญญา

มนุษย์นั้นเป็นสัตวโลกที่ได้รับนับถือว่ามีพื้นปัญญามาแต่กำเนิด เรียกว่า **สชาติปัญญา** ปัญญาที่เกิดมาพร้อมกับชาติ เพราะว่าความเกิดมาเป็นมนุษย์นี้ เกิดมาได้ด้วยอำนาจของกุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล คือเป็นกรรมที่กระทำด้วยความฉลาด กุศลแปลว่ากิจของคนฉลาด แต่ก็แปลอย่างอื่นได้อีก เพราะฉะนั้น เมื่อมีกุศลอันเป็นกิจของคนฉลาด ก็แปลว่าเป็นกรรมของคนมีปัญญานำให้เกิดมาเป็นมนุษย์ จึงได้มีปัญญาที่เป็นตัวความฉลาด อันสูงยิ่งกว่าความรู้ทางอายตนะนี้มาแต่กำเนิด เพราะฉะนั้น มนุษย์เราจึงมีปัญญาที่เป็นตัวความรู้ทั่วถึง ที่เป็นตัวความฉลาดติดมาแต่กำเนิด มีความรู้ถึงสัจจะคือความจริงของโลกในเรื่องต่าง ๆ และสามารถที่จะนำมาพัฒนาให้เกิดความเจริญขึ้นทั้งทางร่างกาย ทั้งทางจิตใจ ต่างจากสัตว์ดิรัจฉานเป็นอันมาก ที่ก็มีความรู้ทางอายตนะอยู่ด้วยกัน บางอย่างสัตว์มีความรู้ทางอายตนะดียิ่งกว่าคน สัตว์บางชนิดสามารถที่จะเห็นอะไรในกลางคืนในความมืดได้ดียิ่งกว่าคน สามารถที่จะได้มีสัมผัสทางกายอะไรได้ดียิ่งกว่าคน ดั่งนี้เป็นต้น แต่ว่าทำไมสัตว์ดิรัจฉานจึงได้มีภาวะอยู่แค่นั้น ตั้งแต่ดึกดำบรรพ์มาอย่างไร เดี๋ยวนี้ก็เป็นอย่างนั้น ไม่มีความเจริญขึ้นในทางร่างกายและในทางจิตใจแต่อย่างใด แต่ว่าคนเรานั้นมีความเจริญทางร่างกายและทางจิตใจขึ้นมากมาย ทั้งนี้ก็เพราะมีตัวปัญญาเป็นพื้นอยู่ และก็มาประกอบสั่งสมปัญญาที่เป็นความรู้เข้าถึงสัจจะที่เป็นตัวความจริงนี้ให้มากขึ้น ๆ พัฒนามาโดยลำดับ

ทางให้เกิดปัญญา

ความรู้ที่เป็นตัวปัญญาที่พัฒนามาโดยลำดับนี้ ก็อาศัยความรู้ทางอายตนะนี่แหละมาประกอบกระทำการปฏิบัติปลูกปัญญาต่าง ๆ ด้วยวิธีที่ทางพุทธศาสนาได้ย่อลงเป็น ๓ คือ

ทาง สุตะ คือการฟัง หมายรวมทั้งกานอ่าน และหมายรวมทั้งการที่ทราบทางอายตนะอย่างอื่น อันการฟังนั้นได้ทางหู อ่านได้ทางตา การทราบนอกจากนี้ก็ได้ทางจมูกทางลิ้นทางกาย อาศัยทางทั้ง ๕ นี้เสริมความรู้ให้มากขึ้น แต่ว่าทางเสริมความรู้เหล่านี้ครั้งโบราณไม่มีตัวหนังสือ ก็ต้องอาศัยหู อาศัยฟังทางหูเป็นข้อสำคัญ จึงได้ยกเอาสุตะคือการสดับฟังขึ้นมาเป็นทางให้เกิดปัญญา และปัญญาที่ได้จากการฟังอันรวมทั้งการอ่าน และการทราบทางจมูกทางลิ้นทางกายเหล่านี้ ก็รวมเรียกว่า สุตมัยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการสดับ

และอาศัย จินตา คือความคิด คิดค้นพิจารณาจับเหตุจับผลที่ถูกต้อง เรียกว่า จินตา ก็เป็นทางให้เกิดปัญญา เรียกว่า จินตามัยปัญญา ปัญญาที่เกิดทางจินตา คือ ความคิดพิจารณา

และยังต้องอาศัยการประกอบกระทำ ทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น อันเรียกว่า ภาวนา ที่แปลว่า การกระทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น ได้แก่ ภาคปฏิบัติ ปัญญาที่ได้ทางนี้เรียกว่า ภาวนามัยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากภาวนา การปฏิบัติทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น

ทางพุทธศาสนาได้ตรัสแสดงปัญญาไว้ ๓ ทางดั่งนี้ แต่ก็พึงทราบว่า ทั้ง ๓ ทางเหล่านี้นั้น คือตัวสุตะ การสดับฟัง จิตนา ตัวความคิดพินิจพิจารณากับภาวนาการปฏิบัติอบรมให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นนั้นเป็นทางให้เกิดปัญญา แต่ไม่ใช่ตัวปัญญา

ปริยัติปัญญา ปฏิบัติปัญญา ปฏิเวธปัญญา

ความรู้ที่เกิดจากการเรียนต่าง ๆ เป็นศิลปวิทยา ตลอดจนถึงเรียนพุทธศาสนาดังที่เรียนกันอยู่นี้ ใช้ตาใช้หูก็เป็นความรู้ขึ้นมา ดั่งนี้ก็เรียกกันว่าปัญญา เป็นปริยัติปัญญา ปัญญาทางปริยัติคือการเรียน และคำว่าการเรียนนั้นจึงมีความหมายว่าฟัง แต่โบราณก็ใช้ฟัง ไม่มีตัวหนังสือ เมื่อมีตัวหนังสือขึ้นก็มีอ่าน ท่องบ่นจำทรง เพ่งด้วยใจอันหมายถึงว่าพินิจพิจารณา ขบเจาะด้วยทิฏฐิ ความเห็นคือทำความเข้าใจให้ถูกต้อง นี่เป็นปริยัติปัญญา ปัญญาทางปริยัติ

เมื่อเรียนรู้แล้วก็ปฏิบัติ ดังเช่นเมื่อเรียนรู้ศิลปวิทยาแล้วก็นำมาปฏิบัติ เหมือนอย่างเรียนการช่าง เรียนรู้แล้วก็มาประกอบสิ่งนั้น ๆ ที่เป็นเรื่องของช่าง เช่นสร้างสิ่งนั้น สร้างสิ่งนี้ สร้างตึกรามบ้านเรือนเป็นต้น และเมื่อเรียนทางพุทธศาสนา มีความรู้ทางปริยัติแล้วก็นำมาปฏิบัติทางกายทางวาจาทางใจ เช่นเมื่อเรียนรู้จักศีล รู้จักสมาธิ รู้จักปัญญา ก็นำมาปฏิบัติให้เป็นศีล เป็นสมาธิ เป็นปัญญาขึ้นที่ตนเอง ก็ได้ปัญญาที่เกิดจากการปฏิบัตินี้ขึ้นโดยลำดับ และโดยเฉพาะพุทธศาสนา ซึ่งพุทธศาสนาคือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้นล้วนเป็นคำสั่งสอนที่ให้ละชั่ว ทำดี ให้ชำระจิตของตนให้บริสุทธิ์ผ่องใสเป็นเครื่องขัดเกลากิเลส เครื่องเศร้าหมอง คือตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยาก กิเลสกองโลภ กองโกรธ กองหลง หรือกิเลสกองราคะโทสะโมหะให้หมดไปจากจิตใจ ก็ได้ปัญญาคือความรู้ในการปฏิบัติ อันเป็นเครื่องขัดเกลาดังกล่าวนี้ขึ้นไปโดยลำดับ ดั่งนี้ก็เป็นปฏิบัติปัญญา ปัญญาอันเกิดจากการปฏิบัติ

เมื่อปฏิบัติไปจนถึงที่สุดอันหมายความว่าชำระจิตใจด้วยปัญญา

ให้บริสุทธิ์หมดจดได้บางส่วนหรือสิ้นเชิง ที่เรียกว่าเป็นมรรค เป็นผล เป็นนิพพาน ตั้งแต่ชั้นต้นคือ โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล จนถึงชั้น อรหัตตมรรค อรหัตตผล อันเป็นชั้นสูงสุด กำจัดกิเลสได้หมดสิ้น ก็เรียกรวบยอดว่า ปฏิเวธปัญญา ปัญญาคือความรู้แจ้งแทงตลอด อันหมายความว่าเจาะแทงกิเลสที่หุ้มห่อจิตใจให้หลุดไปได้หมดสิ้น ให้บรรลุถึงความบริสุทธิ์สิ้นเชิง เพราะฉะนั้น ปัญญาจึงมี ๓ อันได้แก่ ปริยัติปัญญา ปฏิบัติปัญญา ปฏิเวธปัญญา

ปัญญานี้เป็นธรรมข้อสำคัญ แม้ในทางปฏิบัติ ก็มุ่งปฏิบัติให้เกิดปัญญาในธรรมเป็นข้อสำคัญ เช่นในสิกขา ๓ ก็มี ปัญญาสิกขาเป็นข้อสูงสุด ในธุระ ๒ ก็มี วิปัสสนาธุระ เป็นข้อสูงสุด เพราะการปฏิบัติทุกอย่างถ้าขาดการปฏิบัติให้เกิดปัญญาก็เหมือนอย่างการเดินไปโดยไม่ลืมตาดู ไม่มีความรู้ความเห็นอะไรเกิดขึ้น

แต่ว่าคำว่า ปัญญานี้ ได้มีความหมายที่ใช้กัน ทั้งในทางรู้ผิด ทั้งในทางรู้ถูก เมื่อเป็นความรู้ผิด เรียกว่า มิจฉัปปัญญา คือ มิจฉาปัญญา รู้ผิด เมื่อเป็นความรู้ถูกเรียกว่า สัมมาปัญญา หรือ สัมมัปปัญญา ความรู้ถูกต้อง ทางพุทธสาสนาต้องการให้ละมิจฉัปปัญญา แต่ปฏิบัติให้ได้สัมมัปปัญญา ปัญญาคือความรู้ถูกต้อง

ก็แหละความรู้นี้เป็นธรรมชาติของจิต ของทุกคน เพราะทุกคนนั้นมีจิตซึ่งเป็นวิญญาณธาตุ คือธาตุรู้ คือย่อมรู้อะไร ๆ ได้ แต่ว่าธาตุรู้ของจิตนี้ เมื่อยังมีอวิชชาคือความไม่รู้ อันหมายความว่าความไม่รู้จริงประกอบอยู่ ก็ทำให้จิตซึ่งเป็นธาตุรู้นี้เป็นความรู้ผิด เพราะฉะนั้นจิตซึ่งเป็นธาตุรู้อันประกอบด้วยอวิชชา และเมื่ออวิชชาแสดงออกมา จึงทำให้เป็นความรู้ผิด เป็นความรู้หลง อันเรียกว่า โมหะ

คือความหลง เพราะที่เรียกว่าโมหะคือความหลงนั้น ก็ต้องมีความรู้อยู่เหมือนกัน ไม่ใช่ไม่รู้ แต่ว่าเป็นความรู้ผิด รู้ที่ถือเอาผิด จึงเรียกว่าเป็นความหลง ก็คือเป็นความรู้หลงหรือความรู้ผิดนั่นเอง

ปัญญาที่แท้จริงต้องเป็นปัญญาที่รู้ทั่วถึงสัจจะ

ตัวปัญญาที่เป็นปัญญาที่แท้จริงนั้น จะต้องเป็นปัญญาที่รู้ทั่วถึงสัจจะ คือความจริง ตามเหตุและผล หรือรู้ทั่วถึงเหตุผลตามความเป็นจริง คือว่าปัญญาต้องรวมกับสัจจะคือความจริง เป็นความรู้จริง รู้จริง รู้ถูกต้อง จับเหตุจับผลได้จริง ได้ถูกต้อง ในสิ่งอันใดสิ่งอันนั้นเป็นปัญญา เพราะฉะนั้น ปัญญากับสัจจะจึงต้องประกอบกันเป็นความรู้ทั่วถึงจริงหรือเป็นความรู้จริง จึงจะเป็นตัวปัญญา ความรู้ทางอายตนะนั้นเหมือนดังที่สัตว์ดิรัจฉานมีอยู่ และที่คนก็มีอยู่ด้วยกันนั้น เป็นความรู้ที่ยังไม่ให้ความจริงโดยแท้จริง แต่เป็นทางให้เกิดปัญญาที่เป็นความรู้จริงได้ เช่นว่า เมื่อมองดูด้วยตาไปตามถนน คือเมื่อยืนกลางถนนและเมื่อมองดูไปสุดตา จะเห็นว่าถนนนั้นเล็กเข้ามาทุกที จนถึง ๒ ข้างถนนนั้นรวมเข้ามาเป็นเส้นเดียว เมื่อเรามองสิ่งที่ห่างออกไปจากสายตา จะเห็นว่าเล็กเข้าทุกที เช่นว่าเห็นดวงจันทร์ดวงอาทิตย์เป็นวงกลม เล็ก ไม่โตนัก เห็นดวงดาวยิ่งเล็กเข้าไปอีก ที่มีอยู่บนท้องฟ้า เพราะเหตุว่ามีขอบเขตของตาและหู เช่นตาก็ดูได้เห็นชัดเจน และก็เห็นใกล้เคียงกับความเป็นจริงในรูปร่างสัณฐานในเมื่ออยู่ใกล้ แต่เมื่อใกล้ออกไปแล้วจะเห็นไม่ชัด และสิ่งที่ใหญ่ก็จะเห็นเล็กเข้า ๆ จนเห็นเล็กที่สุด แต่ความจริงนั้นถนนไม่ได้เล้กเข้าอย่างนั้น ถนนก็ยังคงเป็นถนนอยู่ตามเดิมนั่นแหละ แต่ตา

คนเห็นอย่างนั้น เพราะฉะนั้น จึงเชื่อตาไม่ได้ เมื่อตาเห็นอย่างนั้น จะบอกว่าถนนนี้สายนี้ตรงที่ยืนอยู่นั้นโต แต่ว่าข้างหน้านั้นเล็กเข้า ๆ ทุกที จะไปเชื่อตาอย่างนี้ไม่ได้ หูก็เหมือนกัน จะไปเชื่อหูก็ไม่ได้ ยิ่งไปมีความยึดถือ มีสมมติมีบัญญัติเข้ามาอีก ก็ยิ่งทำให้เกิดความเข้าใจผิดในเรื่องเสียงอีกเป็นอันมาก ดังคนเราได้ยินเสียงลมพัด ก็ไม่รู้สึกว่าอะไร เป็นลมพัดอู้ อู้ อู้ มา แต่ว่าถ้าได้ยินเสียงคนพูด ถ้าเป็นเจ๊กพูด หรือว่าฝรั่งพูด ที่เราไม่รู้ภาษาของเขา เราก็ไม่รู้อะไร ก็เฉย ๆ แต่ว่าถ้าได้ฟังคนไทยพูดที่รู้ภาษากัน หรือคนพูดภาษาอื่นที่รู้ภาษากันแล้ว ก็รู้ว่าเขาพูดนินทาบ้าง เขาพูดสรรเสริญบ้าง เขาพูดเรื่องนั้นบ้างเรื่องนี้บ้าง ใจก็เลยไปยึดถือในเสียงซึ่งปรากฏออกมาเป็นภาษา แล้วก็มีสมมติมีบัญญัติเป็นโน่นเป็นนี่อะไรต่าง ๆ ตามที่โลกได้บัญญัติกันขึ้น จึงได้มีความเข้าใจผิดในเสียง ว่าเป็นสรรเสริญบ้าง ว่าเป็นนินทาบ้าง ความยึดถือในเสียงนั้นว่าเป็นอย่างนั้น ก็เขายึดถือกันอย่างนั้น ก็ต้องยึดถือไปตามกัน แต่ว่าเมื่อไปยึดถือเป็นจริง ก็ทำให้เกิดความสบายใจบ้าง ไม่สบายใจบ้าง เพราะว่าสิ่งเหล่านั้นเป็นสิ่งสมมติบัญญัติกันขึ้น ก็ไม่ต่างอะไรกับเสียงลมที่พัดอู้ ๆ มาที่ฟังแล้วก็ไม่รู้ว่าเป็นอะไร ก็ไม่เป็นอะไร

ปัญญาในอริยสัจเป็นปัญญาสูงสุด

นอกจากนี้ยังมีอื่น ๆ อีกมาก ตลอดจนถึงความคิดทางใจที่เกิดขึ้นจากการที่ได้เห็นได้ยินนั้น ก็เป็นไปต่าง ๆ ซึ่งก็ถูกบ้างไม่ถูกบ้าง หรือว่าผิดมากถูกน้อยอะไรเหล่านี้เป็นต้น ก็ขาดปัญญาที่เป็นความรู้จริงดังที่กล่าวนี้นั้นเอง เพราะฉะนั้น คนเราจึงได้มีความฉลาด

ที่รู้จักใช้ความรู้ทางตาทางหูนี้เอง มาพัฒนาขึ้นให้เป็นความรู้ที่เข้าถึงความจริงขึ้นได้โดยลำดับ คือรู้จักว่าอำนาจของตาของหูเป็นต้นนี้มีขอบเขตอย่างไร และสิ่งที่ตาเห็นนั้น เช่นว่าเห็นถนนตรงที่ยืนอยู่ใหญ่ข้างหน้าเล็ก เห็นดวงเดือนดวงตะวันเล็ก ดาวยิ่งเล็กขึ้นไปอีกนั้น ความจริงนั้นไม่ใช่อย่างนั้น ดวงอาทิตย์นักวิทยาศาสตร์บัดนี้ก็พบว่าใหญ่ยิ่งกว่าโลก ดวงดาวต่าง ๆ ก็ต่างว่าเป็นดวงอาทิตย์บ้างเป็นดาวบริวารต่าง ๆ บ้าง เป็นต้น ซึ่งล้วนแต่ใหญ่โตทั้งนั้น ไม่ใช่เล็กอย่างนั้น นี่อาศัยความรู้ที่เกิดจากจินตา เอาการดูการเห็นนั่นแหละมาคิดพินิจพิจารณา และก็เอามาพิสูจน์ทดลองต่าง ๆ เป็นภาคปฏิบัติจนถึงกับจับได้คือจับสัจจะคือความจริงได้เป็นขั้น ๆ เป็นตอน ๆ ขึ้นมา จึงมีความรู้ที่พัฒนาขึ้นมาจนถึงปัจจุบัน

พระพุทธเจ้าเองก็ทรงพัฒนาความรู้ดังกล่าวนี้แหละขึ้นมาเป็นบารมี คือเป็นความรู้ที่ถูกต้องโดยลำดับ จนถึงได้ตรัสรู้อริยสัจ ๔ ทำทุกข์ให้สิ้นไป เป็นอันว่าได้ทรงพัฒนาความรู้ทางจิตใจขึ้นมาจนถึงที่สุด ส่วนในทางโลกก็มีการพัฒนาความรู้ขึ้นมาอีกมากมายดังที่ปรากฏนี้ ทั้งในด้านสร้างทั้งในด้านทำลาย แต่ความรู้ของพระพุทธเจ้าที่เป็นปัญญาบารมีนั้น เป็นความรู้ที่ยิ่งไปกว่าความรู้ในทางโลกนี้ เพราะเหตุว่ามีความรู้ในอริยสัจ ๔ ซึ่งทรงรู้จักเหตุผลในด้านเป็นทุกข์ ทรงรู้เหตุผลในด้านความดับทุกข์ ส่วนในทางโลกนั้นมีความรู้เหตุผลในด้านสร้าง ในด้านทุกข์ ไม่ได้มุ่งถึงความดับทุกข์ เพราะฉะนั้น จึงได้มีการสร้างกันทั้งในด้านเกื้อกูล ทั้งในด้านทำลาย ดังที่ปรากฏอยู่ แต่พระพุทธเจ้านั้นทรงตรัสรู้ถึงว่า ความรู้ในทางโลกนั้นจะมากเท่าไรก็ตาม แต่ก็ยังเป็นไปในด้านก่อทุกข์อยู่ร่ำไป

เพราะยังดับตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากไม่ได้ เมื่อดับตัณหาได้จึงดับทุกข์ได้ เพราะฉะนั้นจึงได้ตรัสรู้ทั้งในด้านทุกข์ ทั้งในด้านดับทุกข์ ซึ่งเป็นปัญญาในอริยสัจอันนับว่าเป็นปัญญาสูงสุด อันนี้ก็เป็นผลจากปัญญาบารมีที่ทรงได้บำเพ็ญมาโดยลำดับนั้นเอง

ปริยัติปัญญา

เพราะฉะนั้น จึงจำเป็นต้องมีศาสนาสำหรับเป็นเครื่องสั่งสอนอบรม คือเป็นเครื่องปกครองอบรมจิตใจนี้นั่นเอง และปัญญาก็เป็นข้อสำคัญที่กำลังกล่าวถึงอยู่นี้ เพราะว่าเมื่อได้ปัญญารู้เหตุรู้ผล ใช้เหตุใช้ผล ก็ย่อมจะเป็นไปในทางที่ดี เป็นไปในทางที่เจริญ ถ้าไม่ใช่ปัญญา ก็เป็นไปในทางที่เสื่อม ที่กล่าวดังนี้ก็หมายความว่ามีปัญญารู้เหตุรู้ผล และใช้เหตุใช้ผลนั้น ก็คือรู้เหตุผลอันถูกต้อง รู้เหตุผลที่เป็นตัวความจริง ใช้เหตุใช้ผลนั้นก็หมายความว่าใช้เหตุผลที่ถูกต้อง และปัญญาที่รู้หรือใช้เหตุผลที่ถูกต้องนี้ก็ไม่ใช่สิ่งที่จะพึงได้จากโรงเรียนโดยตรงหรือจากการอบรมต่าง ๆ โดยตรง แต่เกิดจากตัวเองที่จะต้องมีศีลคือความสำรวมดังกล่าว จะต้องมีจิตตั้งเพื่อที่จะฟังเพื่อที่จะรู้อันเป็นสมาธิดังกล่าวนี้ ในเหตุการณ์ทั้งหลายที่ประสบ เมื่อเป็นดั่งนี้ ความรู้ที่เป็นตัวปัญญาจะผุดขึ้นมาเหมือนเช่นการเข้าโรงเรียน เรียนวิชาความรู้ต่าง หรือแม้การฟังธรรม การเรียนธรรมในโรงเรียน หรือแม้ว่าการฟังธรรมบรรยายที่สอนก็เหมือนกัน ตั้งจิตฟังก็ได้ปัญญาคือความรู้ในธรรม แต่เป็นความรู้ในขั้นปริยัติที่รู้จำรู้เข้าใจ แต่อาจจะไม่ใช่ตัวปัญญาที่รู้ถึงเหตุจริงผลจริงดังที่กล่าวมานั้น ยังไม่ใช่ก็ได้ แต่ว่ารู้จำรู้เข้าใจ จึงเป็น

อบรมปัญญาที่ทำให้ละได้เว้นได้

อันปัญญาที่รู้จริงถึงเหตุถึงผลต้องเป็นปัญญาที่มีลักษณะอีกอย่างหนึ่ง คือจะต้องละได้เว้นได้เป็นประการสำคัญ ดังจะมีตัวอย่างเล่าให้ฟังต่อไป เช่นฟังเรื่องศีล ๕ แล้วรู้ จำและเข้าใจ ศีล ๕ ก็ได้แก่ เว้นจากการฆ่า เว้นจากการลัก เว้นจากความประพฤติผิดในกาม เว้นจากการพูดเท็จ และเว้นจากการดื่มน้ำเมา ฟังแล้วก็รู้ เข้าใจและจำได้ เพราะเคยฟังมานักหนาตามที่พ่อแม่สั่งสอนตั้งแต่เป็นเด็กว่านี่ดีควรทำ นี่ชั่วอย่าทำ แล้วฟังคำสอนทางศาสนาว่าอะไรเป็นบาป อะไรเป็นบุญ ก็รู้ก็จำได้ ซึ่งก็เป็นปัญญาเหมือนกัน เป็นปัญญาที่เป็นปริยัติปัญญา แต่จะเว้นการกระทำนั้นได้เท่าใด เมื่อพิจารณาที่ตัวเอง ทุกคนก็จะรู้ได้ว่าทำได้บ้างไม่ได้บ้าง อยากทำบ้างไม่อยากทำบ้าง ก็แสดงว่ายังทำดีทำชั่วกันอยู่ ทั้งที่รู้ว่าควรหรือไม่ควร จึงต้องมาพิจารณาว่าเพราะอะไร ก็เพราะลุอำนาจของตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากของใจเป็นข้อสำคัญ อีกอย่างหนึ่งก็คือว่า ยังลุอำนาจต่อความโลภ โกรธ หลง คือโลภอยากได้ขึ้นมาก็ต้องเอาให้ได้ โกรธมีโทสะขึ้นมาก็ต้องทำร้ายเขาให้ได้ หลงขึ้นมาก็ต้องว่ากันไป ตามที่หลงใหลนั้น พูดรวมเข้ามาก็คือว่าลุอำนาจของตัณหาคือ ความดิ้นรนทะยานอยาก เพราะฉะนั้น ทั้งที่รู้อยู่ ก็ไม่สามารถจะห้ามได้ จึงต้องทำชั่วกันบ้างทำดีกันบ้างดังที่เป็นไปกันอยู่ ดั่งนี้เรียกว่า กำลังปัญญายังไม่พอ ยังเป็นปัญญาคือความรู้ที่ทำให้ละยังไม่ได้ตัดไม่ได้ ยังเป็นปริยัติปัญญา

คราวนี้ปัญญาที่ต้องการจริง ๆ นั้น ต้องการปัญญาที่รู้แล้วก็ละได้ตัดได้ แต่ปัญญาดังกล่าวนี้ไม่ได้เกิดขึ้นอย่างที่เราต้องการให้เกิด ต้องปฏิบัติให้ถึงขั้นถึงตอน หรือว่าต้องอบรมให้ถึงขั้นถึงตอน ถ้ายังไม่ถึงขั้นถึงตอนก็ไม่ได้ แต่ถ้าถึงขั้นถึงตอนแล้ว ได้แสงอะไรแหย่เข้าไปนิดเดียว ได้ความรู้ที่ละได้ตัดได้ทันที จิตที่ได้ความรู้ที่ละได้ตัดได้ทันทีนั้น อันที่จริงก็เกิดจากการที่อบรมบ่อย ๆ นั้นแหละ ทำมาเรื่อย ๆ จะทำมาในอดีตนานเท่าใดก็ตาม หรือในปัจจุบันก็ตาม เมื่อถึงขั้นถึงตอนเข้าแล้ว ก็จะได้ความรู้ ความสำนึกที่ละได้ตัดได้ นั่นเป็นตัวปัญญาที่ต้องการ ซึ่งปัญญาที่ต้องการนี้ก็ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า เมื่อถึงขั้นถึงตอนแล้ว ได้อะไรเข้าไปตักเตือน แนะแนวหรือชี้ทาง แล้วจะเกิดปัญญาขึ้นมาทันที ที่ละได้ตัดได้อย่างไม่น่าเชื่อ

ดังเช่นเรื่ององคุลีมาลโจรที่ต้องการความรู้ ก็ไปเรียนวิชาจากอาจารย์ อาจารย์ก็ประสาทวิชาให้ คราวนี้ลูกศิษย์ด้วยกันอิจฉาริษยาว่า อาจารย์จะรักองคุลีมาลมาก เพราะว่าตั้งใจเรียนตั้งใจปฏิบัติ จึงยุแหย่อาจารย์ว่าเป็นศิษย์ที่คิดทรยศต่ออาจารย์ อาจารย์ก็เกิดความแคลงใจตามคำยุยง ครั้นจะฆ่าจะทำลายศิษย์ของตนก็น่าเกลียด จึงได้แกล้งบอกวิธีที่จะให้สำเร็จความรู้อย่างสูงสุดคือ ต้องไปฆ่าคนแล้วเอานิ้วมาให้ครบพัน จึงจะประสาทวิทยาที่สูงสุดให้ องคุลีมาลก็เชื่อ ก็กลายเป็นโจรฆ่าคน ตัดนิ้วมารวมแล้ว พระพุทธเจ้าทรงเห็นอุปนิสัยขององคุลีมาลโจรว่า อันที่จริงนั้นได้อบรมบารมีมาดีมาก และก็ต้องการความรู้ ไม่ได้มีเจตนาที่เป็นสันดานชั่วสันดานทรามอย่างไร แต่เพราะหลงผิดตามคำบอกของอาจารย์ สันดานไม่ชั่วร้าย พอที่จะโปรดได้ จึงได้เสด็จไปโปรด องคุลีมาลโจรเห็น

พระพุทธเจ้าก็วิ่งไล่ตาม พระพุทธเจ้าก็เสด็จเดินไปตามปรกติ แต่องคุลีมาลก็ไล่ไม่ทัน ก็ร้องบอกว่า สมณะ สมณะ จงหยุด จงหยุด พระพุทธเจ้าก็ทรงตอบว่า เราหยุดแล้ว แต่ท่านยังไม่หยุด ก็ด้วยคำเพียงเท่านี้ไปจี้ใจขององคุลีมาลโจรให้ได้ความสำนึกที่เป็นตัวปัญญาขึ้นมา แล้วก็รู้ตัวเองว่าไม่หยุดจริงคือยังฆ่ามนุษย์ คือทำบาปหยาบช้าอยู่เป็นอันมาก ก็ได้สติได้ปัญญาขึ้นมา ก็ทิ้งดาบกราบพระพุทธเจ้า แล้วขอบวช ก็ได้บวชเป็นภิกษุ แล้วบำเพ็ญเพียรจนสำเร็จ ได้เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง ก็ด้วยวาจาเพียงเท่านี้ก็จี้ใจขององคุลีมาลโจรให้ได้ปัญญาขึ้นได้ ปัญญานี้แหละที่ต้องการ แม้จะไปเทศน์สัก ๒-๓ ชั่วโมง ก็ไม่ได้ปัญญานี้ ถ้าจี้ให้ถูกจุดแล้วก็ได้ปัญญาอันนี้ขึ้นมา ก็จะหยุด อันนี้แหละสำคัญ เป็นปัญญาที่ได้โดยไม่มีหลักสูตร และไม่มีโรงเรียน แต่กล่าวได้ว่าเกิดจากการปฏิบัติอบรมให้มากขึ้นๆ นี้แหละ แล้วจะถึงจุดที่ต้องการของภูมิสาวก คือหยุดได้ แต่ถ้าไม่มีผู้จี้ก็จะไม่ได้

ให้รู้จักกำหนดรู้หรือปัญญา

เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสสอนให้รู้จักกำหนดรู้ด้วยความรู้ เรียกว่า ญาตปริญญา กำหนดรู้ด้วยความรู้ คำว่า ปริญญา นั้น ท่านมักแปลว่ากำหนดรู้ แต่ตามศัพท์แปลว่ารู้รอบคอบ ปริ แปลว่า รอบคอบ ญา แปลว่า รู้ รวมกันเป็น ปริญญา แปลว่า รู้รอบคอบ แต่มักจะแปลกันในทางปฏิบัติว่า กำหนดรู้ ก็คือกำหนดรู้ให้รอบคอบนั้นเอง ด้วยความรู้ คือว่าด้วยความรู้ที่ได้จากตา ได้จากหู เป็นการเห็น เป็นการได้ยิน ที่ได้จากจมูก ที่ได้จากลิ้น ที่ได้จาก

กาย จากความที่ทราบที่รู้ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และจากมโนคือใจ คือที่ได้คิด ได้รู้ทางใจ ให้กำหนดรู้ความรู้เหล่านี้แหละให้รอบคอบ ดั่งนี้เรียกว่า ญาตปริญญา แปลว่ากำหนดรู้ด้วยความรู้หรือด้วยการรู้ คือเมื่อรู้ด้วยตาด้วยหูเป็นต้น ดังที่กล่าวนี้แล้ว ก็ไม่ใช่ว่าพอเพียงเท่านั้น ต้องทำความกำหนดรู้ให้รอบคอบในความรู้ในทางรู้ ตลอดถึงในสิ่งที่รู้ และเมื่อได้กำหนดรู้ด้วยความรู้ ดั่งนี้แล้ว ขั้นต่อไปก็คือว่า ตีรณปริญญา กำหนดรู้ด้วยการพิจารณา คือพิจารณาสิ่งที่รู้นั้น ให้รู้จักสภาพคือความเป็นไปของตน ของสิ่งเหล่านั้น ตามเป็นจริง คือตามที่เป็นแล้วว่าเป็นอย่างไร และต่อจากนั้นก็ตรัสสอนให้ปฏิบัติในปริญญาขั้นต่อไปคือ ปหานปริญญา กำหนดรู้ด้วยการละ ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติโดยตรงในพุทธศาสนา คือละฉันทราคะ ความติดใจยินดีพอใจในทุก ๆ สิ่ง ซึ่งเป็นการปฏิบัติขัดเกลากิเลสในจิตใจ ละความทุกข์ที่บังเกิดขึ้นให้สิ้นไปตามเป้าหมายทางพุทธศาสนา ซึ่งจะต้องมีปหานะ คือการละ ละสิ่งที่พึงละไปโดยลำดับ เพราะฉะนั้น ปริญญาในพุทธศาสนานั้นจึงมี ๓ ญาตปริญญา กำหนดรู้ด้วยความรู้ ตีรณปริญญา กำหนดรู้ด้วยการพิจารณา ปหานปริญญา กำหนดรู้ด้วยการละ นี่เป็นตัวปัญญาในพุทธศาสนา

สภาพเหตุผลและเหนือเหตุผลในพุทธธรรม

ธรรมนั้นได้กล่าวแล้วว่า สัจจะ ความจริง และความจริงนั้นก็แบ่งออกเป็นสองชั้น คือชั้นที่เป็นเหตุผลและชั้นที่เหนือเหตุผล ชั้นที่เป็นเหตุผลนั้นก็ได้แก่ เหตุผลที่เป็นกรรมและเหตุผลที่เป็นสภาพ คือเป็นไปเองตามกฎเกณฑ์หรือหลักธรรมดาของตนเอง เหตุผลที่เป็นกรรมนั้นคือที่เกี่ยวแก่การกระทำ เหมือนอย่างเช่นเหตุผลในฝ่ายที่เป็นอกุศล กรรมคือปาณาติบาต การทำสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วงหรือว่าการฆ่าสัตว์ นี่เป็นเหตุ ผลของกรรมอันนี้อันเป็นผลที่เป็นความทุกข์ เช่นความมีอายุสั้น ตามที่ได้ตรัสแสดงไว้ในบางพระสูตรเป็นผล กรรมคืออทินนาทาน การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้หรือว่าการลักเป็นเหตุ ผลคือผลที่เป็นทุกข์ เช่นความยากจนขัดสนความที่ทรัพย์วิบัติ ตามที่ได้ตรัสไว้ในบางพระสูตร นี้เป็นผลของอทินนาทานกรรม เหตุและผลดังกล่าวนี้เนื่องด้วยกรรม คือการงานที่บุคคลกระทำ กรรมคือการงานที่บุคคลกระทำนี้ ก็เนื่องด้วยกิริยาการกระทำ ต้องกระทำจึงจะเป็นกรรมขึ้นมา ต้องทำการฆ่า จึงจะเป็นปาณาติบาตกรรม ต้องทำการลัก จึงจะเป็นอทินนาทานกรรม

ยกตัวอย่างในฝ่ายดี ทานกรรม กรรมคือทานการให้ การบริจาคเป็นเหตุ ผลก็คือการมีทรัยพ์เป็นต้น ตามที่ได้ตรัสแสดงไว้ในบางพระสูตร นี้เป็นผลของทานกรรม กรรมคือทาน การให้การบริจาค ศีลกรรม กรรมคือศีล ได้แก่ความตั้งใจงดเว้นจากความประพฤติชั่วประพฤติผิดข้อนั้น ๆ ผลก็คือ สุคติและโภคสมบัติเป็นต้น ตามที่ได้ตรัสแสดงไว้เช่นเดียวกัน นี้เป็นผลของศีลกรรม กรรมคือศีล

ยกตัวอย่างในทางที่เป็นกลาง ๆ ไม่จัดว่าเป็นกุศลหรืออกุศล เช่นอาชีวกรรม กรรมที่เป็นอาชีพต่าง ๆ เช่นกสิกรรมหรือเกษตรกรรม พาณิชยกรรม และอาชีวกรรมอื่น ๆ นี้เป็นเหตุ ผลก็คือ เมื่อเป็นกสิกรรมหรือเกษตรกรรม ก็ได้แก่พืชผลนั้น ๆ เมื่อเป็นพาณิชยกรรม ก็ได้แก่ทรัพย์นั้น ๆ และเมื่อเป็นอาชีวกรรม ก็ได้แก่ผลนั้น ๆ นี้เป็นผล แม้กรรมในฝ่ายดีและฝ่ายที่เป็นกลาง ๆ นี้ก็เช่นเดียวกัน เกิดจากกิริยาคือการกระทำของบุคคล บุคคลต้องกระทำ เช่น ต้องกระทำการให้ ต้องกระทำความตั้งใจ วิรัติงดเว้น จึงจะเป็นทานเป็นศีลขึ้นมา บุคคลต้องทำนาทำการเกษตร ต้องทำการค้า ต้องประกอบอาชีพอื่น ๆ นั้น ๆ จึงจะเป็นกสิกรรมเกษตรกรรม เป็นพาณิชยกรรม เป็นอาชีวิกรรมนั้น ๆ ขึ้นมา นี้เป็นผลทางกรรมอันเกี่ยวแก่กิริยา คือการกระทำของบุคคล บุคคลต้องทำจึงจะเป็นเหตุเป็นผลขึ้นมา ถ้าไม่ทำก็ไม่เป็นเหตุเป็นผลขึ้นมา

อีกอย่างหนึ่ง เป็นเหตุเป็นผลที่เป็นสภาพดังกล่าว แม้เหตุผลที่เป็นสภาพดังกล่าว บางอย่างก็เนื่องมาจากกรรม อันเนื่องมาจากกิริยา คือการกระทำของบุคคลอีกนั่นนแหละ คือที่เรียกว่าเป็น

สภาพนั้นก็เพราะว่า เมื่อเป็นเหตุขึ้นมาแล้ว ก็ให้ผลไปเองตามกฎตามเกณฑ์ธรรมดาของตน บุคคลไม่มีอำนาจมาจัดในการให้ผล แต่ว่าเหตุนั้นเองจัดการให้ผลเอง และที่ว่าเนื่องจากกรรมเนื่องกับกิริยาก็มีนั้น ก็ได้แก่บรรดากรรมทั้งหมดนั่นแหละ เมื่อเป็นกรรมอันเป็นตัวเหตุขึ้นมาแล้ว กรรมนั้นก็จัดให้ผลไปเอง คนผู้ทำไม่ได้เข้ามาจัดในการให้ผลของกรรม เป็นแต่เพียงว่า ก่อนแต่ที่จะเป็นกรรมขึ้นมานั้น ต้องเนื่องมาจากกิริยาคือการกระทำของบุคคล บุคคลต้องทำ บุคคลเป็นผู้จัดในการทำ แต่ครั้นทำสำเร็จเป็นกรรมขึ้นมาแล้ว กรรมนั้นก็จัดการให้ผลเอง ยกตัวอย่างปาณาติบาตกรรมดังกล่าวแล้ว ก่อนจะเป็นกรรม คนต้องทำคนต้องจัดในการกระทำก็คือ ต้องจัดในการฆ่า มีคนเป็นใหญ่ ครั้นสำเร็จเป็นปาณาติบาตกรรมขึ้นแล้ว เรียกว่าสำเร็จเป็นเหตุขึ้นแล้ว กรรมอันนี้ก็จัดการให้ผลไปเอง คนไม่ได้จัด และกรรมก็จัดการให้ผลแก่ผู้ทำนั้นเอง ผู้ทำจะอยากรับหรือไม่อยากรับ ก็ต้องได้รับผล มานึกดูว่า ถ้าเป็นผลที่เป็นทุกข์ ผู้ทำที่ไหนจะอยากรับ ก็ต้องไม่อยากรับ แต่ว่าไม่อยากรับก็ต้องรับ ก็เพราะว่า มาตอนนี้บุคคลที่เป็นผู้ทำนั้นไม่เป็นใหญ่เสียแล้ว กรรมนั้นเองเป็นใหญ่ จัดการให้ผลไปเอง

ในฝ่ายกรรมดีก็เช่นเดียวกัน เช่นทานกรรม ก่อนที่จะเป็นกรรม คนเป็นใหญ่ คือเป็นใหญ่ในการให้ ต้องทำการให้ แต่ครั้นสำเร็จเป็นทานกรรมขึ้นมาแล้ว กรรมเป็นใหญ่ กรรมจัดให้ผลไปเอง ก็ให้ผลแก่ผู้ทำนั่นแหละ ผู้ทำจะอยากรับหรือไม่อยากรับก็ต้องได้รับผล

ในกรรมเป็นกลางๆ ก็เหมือนกัน เช่นว่า กสิกรรม กรรมคือ

การทำนา ก่อนที่จะเป็นกสิกรรมขึ้นมา คนเป็นใหญ่ คือต้องทำนา ต้องกระทำ เป็นใหญ่ในการกระทำ แต่ครั้นสำเร็จเป็นกสิกรรมขึ้นมาแล้ว คือว่า คราด ไถ เพาะ หว่าน หรือว่าดำนา หรือปลูกต้นข้าวขึ้นมาแล้ว ต้นข้าวที่ปลูกนั่นเองดำเนินการให้เมล็ดข้าวออกรวงข้าวเอง ต้นข้าวที่ปลูกนั้นเป็นใหญ่ในการที่ค่อย ๆ เติบโตขึ้นแล้วก็ออกเมล็ดออกรวงข้าวขึ้นเอง คนไม่เป็นใหญ่ เมื่อคนทำนาจะอยากได้เมล็ดรวงข้าว หรือไม่อยากได้ก็ต้องได้ เพราะว่าต้นข้าวนั้นออกเมล็ดออกรวงเอง คือให้ผลขึ้นเอง ต้นข้าวให้ผลขึ้นเอง คนไม่เป็นใหญ่ แม้ในต้นผลไม้อย่างอื่นก็เช่นเดียวกัน เช่นว่าปลูกมะม่วง มะปราง คนเป็นใหญ่ในการปลูก ในการรักษาต้นไม้ แต่ว่าต้นไม้นั้น เขาให้ผลของเขาเอง ต้นมะม่วงเขาก็ให้ผลเป็นมะม่วง ต้นมะปรางเขาก็ให้ผลเป็นมะปราง นี่คือเป็นเหตุเป็นผลที่เป็นสภาพ คือที่มีภาวะความมีขึ้น เป็นขึ้น เป็นไปตามกฎธรรมดาของตนเอง หรือของสิ่งนั้นนั่นเอง และที่เกี่ยวแก่กรรมอันเนื่องจากกิริยาคือการกระทำของบุคคลก็มีดังกล่าวมาแล้ว

หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า เหตุผลที่เป็นสภาพ คือมีขึ้นเป็นขึ้นตามกฎเกณฑ์ของสิ่งนั้นเอง หรือตามธรรมชาติธรรมดา ดังกล่าวนี้ ย่อมมีอยู่ทั่วไป ทั้งภายในทั้งภายนอก ภายในก็ได้แก่กรรม ดังที่ยกเป็นตัวอย่างมาแล้ว และเรื่องกรรมนี้สืบเนื่องมาจากกิริยา คือการกระทำของบุคคล จึงได้กล่าวไว้ข้างต้นว่า เป็นเหตุผลทางกรรมที่เนื่องมาจากกิริยา คือการกระทำของบุคคล บุคคลต้องทำ จึงเป็นเหตุเป็นผลขึ้น และแม้กรรมนั้นเอง เมื่อบุคคลทำให้เป็นกรรมขึ้นมาแล้ว กรรมก็จัดการให้ผลของกรรมไปเอง คนไม่เป็นใหญ่

ฉะนั้น เมื่อพิจารณาให้ละเอียดลงไปแล้ว ก็จะเห็นว่า แม้กรรมและผลของกรรมนี้ก็เป็นเหตุเป็นผลที่เป็นสภาพเหมือนกัน ส่วนที่เป็นภายนอกนั้นก็เช่นต้นไม้ กับการให้ผลของต้นไม้ดังกล่าว บางอย่างก็เนื่องกับกรรมเนื่องกับกิริยา คือว่าคนเพาะปลูก บางอย่างก็เป็นต้นไม้ ที่บังเกิดขึ้นตามธรรมชาติธรรมดา แต่ว่าเป็นตัวอย่างที่ชี้ให้เห็นชัดว่า เป็นเหตุเป็นผลที่เป็นสภาพจริง ๆ คือต้นไม้กับผลของต้นไม้ดังกล่าวนั้น ต้นไม้เขาให้ผลของเขาเอง

แม้เหตุผลที่เป็นภายนอกอื่น ๆ ที่เป็นธรรมชาติก็มีอยู่เป็นอันมาก และคนเราก็พยายามค้นคิดคิดค้นหาเหตุผลเหล่านี้กันมามากมาย จึงได้เกิดเป็นความรู้ในแขนงต่าง ๆ ขึ้น แม้จนถึงเป็นศาสนาขึ้น

เหตุผลซึ่งเป็นสภาพมีภาวะความเป็นคือมีเป็นขึ้นมาตามธรรมชาติของตนนั้น ที่เป็นส่วนภายนอกคือที่เป็นส่วนโลกธาตุ ก็มีอยู่เป็นอันมากทั่วไป ส่วนที่เป็นผลนั้นก็เช่นว่า โลกธาตุนี้เองคือพื้นพิภพที่อาศัยอยู่นี้ ประกอบด้วยธาตุ ๔ หรือ ดิน น้ำ ไฟ ลม หรือว่า ดิน ฟ้า อากาศ สภาพของดินฟ้าอากาศที่ปรากฏอยู่ทั่ว ๆ ไป ตลอดจนถึงต้นไม้ภูเขาทั้งหลาย และต้นไม้ที่ยกตัวอย่างมาในวันก่อน คือการปลูกต้นไม้ให้เป็นขึ้นและต้นไม้ให้ผล เหล่านี้ก็เป็นเหตุผลตามธรรมชาติธรรมดาของโลกธาตุ ที่เรียกว่าเป็นสภาพหรือเป็นสภาวะอย่างหนึ่ง ๆ สิ่งที่ปรากฏของโลกธาตุดังกล่าว ตลอดถึงกลางวันกลางคืน เดือน ฤดู ปี อันเนื่องด้วยกาลเวลา ย่อมเป็นผลอย่างหนึ่ง ๆ ที่จะต้องมีเหตุ

คราวนี้จึงถึงข้อที่กล่าวว่า ผลและเหตุ หรือเหตุและผลที่เป็น

สภาพเหล่านี้ ย่อมเป็นมูลเหตุอันหนึ่งที่ทำให้เกิดศาสนาต่าง ๆ ขึ้น คือก็ได้มีผู้ที่ค้นคิดหาเหตุว่าอะไรเป็นเหตุของสิ่งที่ปรากฏขึ้นเหล่านี้ เช่นว่าโลกธาตุอันนี้ประกอบด้วยดิน น้ำ ไฟ ลม หรือว่า ดิน ฟ้า อากาศ อันแสดงลักษณะต่าง ๆ เช่น บางคราวก็ฝนตก บางคราวก็ฝนแล้ง บางคราวก็น้ำท่วม บางคราวก็ฟ้าผ่า เป็นต้น ที่เรียกว่าให้เกิดภัยธรรมชาติ จึงทำให้มนุษย์ทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายเกิดความกลัวต่อภัยทั้งหลายเหล่านั้น จึงได้มีความคิดที่จะแสวงหาที่พึ่งเพื่อให้พ้นภัย ฉะนั้น จึงได้ปรากฏมาตั้งแต่ครั้งโบราณกาลแล้ว ว่าได้มีผู้คิดค้นหาเหตุของผลที่เป็นสภาพหรือที่เป็นธรรมชาติดังกล่าวมานี้

เมื่อสมัยก่อนพุทธกาล ผู้นับถือศาสนาพราหมณ์ ก็แสดงว่าพระพรหมเป็นผู้สร้างโลก และได้แสดงว่ามีเทพประจำธาตุต่าง ๆ ประจำสิ่งต่าง ๆ เช่น ฝนก็มีเทวดาของฝน ไฟก็มีเทวดาของไฟ ตลอดจนถึงดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ ก็เป็นเทพเหล่านี้เป็นต้น และเมื่อต้องการที่จะพ้นภัย เช่นภัยธรรมชาติดังกล่าวมา จึงได้ถึงต้นไม้ภูเขาที่เป็นเจดีย์ทั้งหลายบ้าง ถึงเทพทั้งหลายบ้างเป็นสรณะ คือเป็นที่พึ่ง และก็ปฏิบัติพิธีกรรมในทางที่จะให้บรรดาที่พึ่งเหล่านั้นโปรดปรานรักษาคุ้มครองบำบัดภัยอันตรายต่าง ๆ ตลอดจนถึงอำนวยโชคลาภต่าง ๆ ให้ จึงได้เกิดลัทธิศาสนาต่าง ๆ ขึ้น ตั้งแต่ก่อนพุทธกาลมา แม้พระพุทธภาษิตเองก็มีแสดงไว้ว่า "มนุษย์ทั้งหลายถูกภัยคุกคามแล้ว ย่อมถึงภูเขาและต้นไม้ที่เป็นเจดีย์ทั้งหลายว่าเป็นสรณะ คือที่พึ่งกันเป็นอันมาก และได้ตรัสว่านั่นไม่ใช่ที่พึ่งอันเกษม นั่นไม่ใช่ที่พึ่งอันอุดม บุคคลถึงสิ่งนั้น ๆ เป็นที่พึ่งแล้ว ย่อมไม่พ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้"

ภัยคือความกลัวของคนเราที่ถูกภัยต่าง ๆ คุกคาม อันเป็นเหตุให้แสวงหาสรณะคือที่พึ่ง ที่พึ่งให้พ้นภัย นี้คือมูลเหตุให้เกิดศาสนาต่าง ๆ ขึ้น พระพุทธเจ้าได้ทรงมองเห็นสัจจะคือความจริงแห่งมูลเหตุที่ทำให้คนต้องแสวงหาที่พึ่ง ตรัสไว้ดั่งนี้ แม้นักปราชญ์ในภายหลังนี้ก็ได้เห็นตามรับรองตามพระพุทธภาษิตที่ตรัสเอาไว้นี้ แต่ทางพุทธศาสนานั้นเป็นศาสนาที่พิเศษคือมีลักษณะที่พิเศษจากศาสนาอื่น ๆ

พุทธศาสนานั้นมุ่งแสดงเข้ามาถึงเหตุผลที่เป็นภายใน คือเหตุผลที่มีอยู่ภายในบุคคลทุก ๆ คน ที่เนื่องด้วยกรรมและที่เป็นสภาพดังที่กล่าวมา พระพุทธเจ้าเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ ก่อนที่จะได้ตรัสรู้ได้ทรงปรารภถึงความแก่ ความเจ็บ ความตาย ที่มีอยู่แก่ชีวิตทุกชีวิต ทรงปรารถนาโมกขธรรม จึงได้เสด็จออกทรงผนวช ครั้นเสด็จออกทรงผนวชแล้วก็ได้ทรงค้นคว้าแสวงหาทางเพื่อที่จะประสบโมกขธรรมจนได้ทรงพบทางอันเรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางกลางจึงได้ทรงปฏิบัติดำเนินไปในทางนี้อย่างเต็มที่แล้ว จึงได้ตรัสรู้สัจจะคือความจริง อันได้แก่สัจจะทั้ง ๔ คือ ทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ดังที่ได้แสดงอธิบายมาแล้ว สัจจะทั้ง ๔ นี้ เป็นเหตุผลภายในที่เนื่องด้วยกรรมและที่เป็นสภาพ ทุกข์กับสมุทัยนั้นเป็นเหตุและผลฝ่ายสมุทยวาร คือวาระแห่งสมุทัยคือความเกิด ส่วนนิโรธกับมรรคเป็นเหตุผลฝ่ายนิโรธวาร วาระแห่งความดับ ดังจะพึงเห็นได้ว่า เมื่อมีทุกขสมุทัย คือเหตุให้เกิดทุกข์ อันได้แก่ตัณหา ก็ต้องมีทุกข์คือมีชาติความเกิด มีชราความแก่ มีมรณะความตาย โดยนัยนี้แม้เมื่อ

ตายไปแล้วก็ต้องมีชาติคือความเกิดขึ้นอีก แล้วก็มีความแก่ แล้วก็มีความตาย ตายแล้วก็ต้องมีชาติคือความเกิดขึ้นอีก แล้วก็มีแก่มีตาย จะเรียกว่าต้องมีเกิดตายหรือจะเรียกว่าต้องมีตายเกิดตลอดเวลาที่มีตัณหาอยู่ดั่งนี้ก็ได้

เพราะฉะนั้น หากจะถามว่าพระพุทธศาสนาแสดงว่า ตายเกิดหรือตายสูญ ก็จะต้องตอบว่าพระพุทธศาสนาแสดงเป็นวิภัชวาทะ คือมีวาทะที่แบ่งแยกจำแนกแสดง คือแสดงว่าเมื่อยังมีตัณหาอยู่ก็ต้องตายเกิด และหากจะถามว่าเมื่อสิ้นตัณหาแล้วตายสูญหรือ ข้อนี้ก็ตอบได้ตามหลักนิโรธวาร ที่จะกล่าวต่อไปว่า เมื่อสิ้นตัณหาแล้วตายไม่เกิด แต่พระพุทธศาสนาไม่ได้แสดงว่า พระอรหันต์ดับขันธ์ไปแล้วสูญ นี้เป็นวาทะทางพระพุทธศาสนา

ฉะนั้น เมื่อมีทุกขสมุทัยคือตัณหาอยู่ก็ต้องมีทุกข์ คือเกิดตายตายเกิด และทุก ๆ สัตว์ บุคคลนี้จะเกิดตายตายเกิดมานานเท่าไรในอดีตตามหลักพระพุทธศาสนาแสดงว่าเป็นอนมตัคคะ คือมียอดหรือว่าปลายสุดที่ไม่ตามไปรู้ ซึ่งหมายความว่านานมาก เมื่อเป็นดั่งนี้ ทางพระพุทธศาสนาก็ไม่ประสงค์จะให้ตามไปรู้ ฉะนั้น คำว่าอนมตัคคะ จึงอาจมีความหมายว่า มีปลายหรือยอดอันไม่ประสงค์จะให้ตามไปรู้ เมื่อเป็นดังนี้ หากจะมีปัญหาว่า เมื่อเป็นเช่นนั้นทางพระพุทธศาสนาประสงค์จะให้รู้อะไร ก็ตอบได้ว่า ประสงค์จะให้รู้เหตุและผลหรือผลและเหตุในปัจจุบัน ว่าเพราะอะไรจึงต้องเวียนตายเกิด หรือว่าเกิดตายไม่จบ และจะให้จบลงได้อย่างไร จึงได้มีพระสูตรหนึ่งที่ได้แสดงเป็นอุปมาไว้ว่า

พระพุทธเจ้าเหมือนอย่างหมอที่รักษาคนที่ถูกยิงด้วยลูกศร

ทำนองหมอผ่าตัด เมื่อมีผู้ถูกยิงด้วยลูกศร พวกญาติก็นำมาหาหมอ ถ้าว่าหมอจะมัวซักถามรายละเอียดว่า ถูกยิงที่ไหน ใครยิง ยิงด้วยลูกศรอะไร ลูกศรนั้นใครทำ ทำด้วยอะไร เหล่านี้เป็นต้น คนไข้ที่อาการไม่มากนัก ก็จะมาก ที่มากก็จะตายเลย เพราะฉะนั้นหน้าที่ของหมอก็คือว่ารีบผ่าตัดนำเอาลูกศรออกทันที และก็ทายาให้ยาโดยไม่ต้องเสียเวลาไปซักถามดังกล่าว พระพุทธเจ้าก็เหมือนอย่างหมอผ่าตัดลูกศร เมื่อคนไข้มาหาหมอ คือเมื่อคนทั้งหลายผู้ต้องการพ้นทุกข์ ต้องการธรรม มาเฝ้าเพื่อฟังธรรม หน้าที่ของพระองค์ซึ่งได้ตรัสรู้ ทรงทราบแล้วว่าได้มีลูกศรคือตัณหาเสียบจิตใจอยู่ อันทำให้ต้องเป็นทุกข์ จึงได้ทรงทำการผ่าตัดนำเอาลูกศรคือตัณหาออกทันที ไม่จำเป็นที่จะต้องไปสอบถามรายละเอียดต่าง ๆ ในอดีตฉะนั้น หน้าที่ของพระองค์ก็คือทรงแสดงมรรคทางปฏิบัติให้ถึงทางดับทุกข์คือดับตัณหา เป็นการถอนลูกศรคือตัณหาที่เสียบแทงใจออก เพื่อให้พบกับความทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ คือดับตัณหาเสีย นี้เป็นหน้าที่ของพระพุทธเจ้า

เพราะฉะนั้น จึงจะพึงเห็นได้ว่า ทางพระพุทธศาสนานั้นไม่กังวลในเรื่องว่าใครสร้างโลก ใครสร้างดิน น้ำ ไฟ ลม และทุก ๆ สัตว์บุคคลนี้มาจากไหนตั้งแต่เมื่อไรในอดีต ไม่กังวลในเรื่องเหล่านี้และไม่ถือว่าเรื่องเหล่านี้เป็นเรื่องสำคัญ ถือว่าเป็นอนมตัคคะ คือมีปลายสุดที่ไม่จำเป็นที่จะต้องตามไปรู้ ที่ไม่ประสงค์จะตามไปรู้ ซึ่งไม่บังเกิดประโยชน์อันใด หน้าที่ของพระองค์ก็คือว่า แสดงธรรมโปรดในปัจจุบัน ให้พ้นทุกข์ในปัจจุบัน เพราะได้ตรัสรู้เหตุผล เหตุผลสายสมุทัยวาร และเหตุผลสายนิโรธวาร คนไข้คือทุกคนที่มีทุกข์ มีเกิด

มีแก่ มีตาย มีตัณหา นี่เป็นคนไข้ทั้งนั้น เมื่อมาพบพระองค์เข้า พระองค์ได้ตรัสรู้ในสมุทัยวารและนิโรธวารอยู่เต็มที่แล้ว ก็ได้ทรงรักษาแสดงธรรมผ่าตัดนำเอาลูกศรที่เสียบแทงใจคือตัณหาออกทันที โปรดให้พ้นทุกข์ทันทีเป็นหน้าที่ของหมอคือพระพุทธเจ้า

พระพุทธศาสนาอันเกี่ยวแก่ปฏิบัติธรรมนั้น ย่อมมุ่งเหตุผลที่เป็นสัจจะคือความจริงอันเป็นไปอยู่ทุกกาลสมัย ในอดีตก็เป็นสัจจะอันเดียวกันนี้ ในปัจจุบันก็เป็นสัจจะอันเดียวกันนี้ ในอนาคตก็เป็นสัจจะอันเดียวกันนี้ และเมื่อจับเหตุผลอันเป็นสัจจะปัจจุบันซึ่งครอบคลุมทั้งเหตุผลอดีตอนาคตได้แล้วก็จะปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงผลได้ในปัจจุบันนี้ ไม่จำเป็นที่จะต้องระลึกย้อนไปถึงอดีตหรือระลึกล่วงหน้าไปถึงอนาคต ความระลึกถึงชาติอดีตได้หรือว่าความระลึกชาติในอนาคตได้ เป็นวิสัยของญาณ คือความหยั่งรู้อย่างหนึ่ง แต่ในทางปฏิบัติธรรมที่เป็นตัวพระพุทธศาสนาโดยตรงนั้น ไม่จำเป็นต้องระลึกชาติหนหลังได้ หรือระลึกชาติล่วงหน้าได้ แต่ต้องการให้หยั่งรู้ถึงสัจจะที่เป็นเหตุผลกันครอบไปทุกกาลสมัยดังกล่าวมาข้างต้น

พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้สัจจะนี้ก็คืออริยสัจจ์ อันได้แก่ ทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ดังที่ได้ยกมากล่าวไว้แล้ว ในที่นี้นำมากล่าวซ้ำก็เพื่อที่จะเน้นให้เห็นความสำคัญว่า สัจจะทั้ง ๔ นี้เป็นกฎธรรมดา จึงเป็นกฎที่จริงแท้แน่นอนครอบไปทุกกาลสมัย เมื่อมีเหตุให้เกิดทุกข์คือตัณหา ก็ต้องมีทุกข์เริ่มต้นแต่ชาติความเกิด ตลอดถึงชรา มรณะ ความแก่ ความตาย และทุกข์อื่นๆ เมื่อดับตัณหาเสียได้ ก็ดับทุกข์ได้ และจะ

ดับตัณหาได้ ก็ต้องปฏิบัติมรรคมีองค์ ๘ คราวนี้กฎอันนี้ใช้ได้ทุกกาลสมัย หนหลังเป็นอดีต กฎอันนี้ย่อมดำรงอยู่ เป็นไปอยู่ กล่าวคือเมื่อมีเหตุให้เกิดทุกข์ คือตัณหา ก็ต้องมีทุกข์ตั้งต้นแต่ชาติคือความเกิด ดับตัณหาเสียได้ก็ดับทุกข์ได้ โดยปฏิบัติมรรคมีองค์ ๘ ล่วงหน้าไปในอนาคต กฎอันนี้ก็ยังเป็นอยู่ ดำรงอยู่

ฉะนั้น ความระลึกชาติหนหลังได้หรือความระลึกชาติข้างหน้าได้จึงเป็นสิ่งไม่จำเป็น เหมือนอย่างว่าสิ่งที่ปรากฏอยู่ในโลกธาตุของเรานี้ เช่น เมื่อฝนตก อันฝนตกนั้น เริ่มตกมาตั้งแต่เมื่อไรก็ไม่รู้ หากว่าจะระลึกถึงเรื่องฝนตกว่า เมื่อฤดูฝนปีที่แล้ว ฝนตกที่นั่นที่นี่เท่านั้นเท่านี้ ย้อนหลังไปอีกปีหนึ่งฝนตกที่นั่นที่นี่เท่านั้นเท่านี้ ย้อนหลังออกไปทีละปีจนถึร้อยปีพันปีหมื่นปีแสนปี เท่าไรก็ตาม ว่าฝนตกที่นั่นที่นี้ เท่านั้นเท่านี้ การที่จะระลึกตรวจสอบถอยหลังไปดั่งนี้ ย่อมไม่มีสิ้นสุด แม้การที่จะทำนายล่วงหน้า ในปีหน้าหรือต่อปีหน้าไปอีกหนึ่งปี สองปี สามปีเรื่อยออกไป ฝนจะตกที่นั่นที่นี่เท่านั้นเท่านี้ก็เช่นเดียวกัน ก็เป็นเรื่องไม่สิ้นสุด แต่ว่าการที่มาค้นหาเหตุผลของฝนตก ว่าฝนตกนั้นเป็นผล อะไรเป็นเหตุให้ฝนตก ค้นพบเหตุผลดั่งนี้แล้วก็ย่อมจะทราบตลอดหมดว่าฝนตกเมื่อพันปี หมื่นปีแสนปีที่แล้วมา ก็อยู่ในกฎอันนี้ ฝนตกในทุกวันนี้ก็อยู่ในกฎอันนี้ฝนที่จะตกต่อไปข้างหน้าก็อยู่ในกฎอันนี้ เมื่อค้นพบเหตุอันนี้เสียอันเดียวแล้วเพียงพอ คือเมื่อรู้เหตุรู้ผลของฝนและมีความสามารถต้องการจะไม่ให้ฝนตก ก็ระงับเหตุที่จะให้เกิดฝนตก หรือต้องการจะให้ฝนตกก็ทำเหตุที่ให้เกิดฝนตก เพราะฉะนั้น กฎอันนี้เป็นเหตุผลที่ใช้ได้ในปัจจุบัน แต่ก็ครอบคลุมไปได้ทุกกาลสมัย การที่จะ

ระลึกไปถึงฝนตกในอดีต ฝนตกในอนาคต ว่าตกที่นั่นที่นี่เท่านั้นเท่านี้ ไปได้นานไกลเท่าไรก็ตาม ก็อาจเป็นประโยชน์ในบางอย่าง แต่ว่าไม่ใช่เป็นตัวเหตุผลซึ่งเป็นกฎธรรมชาติธรรมดา การระลึกถึงอดีตชาติหรืออนาคตชาติก็เช่นเดียวกัน ระลึกไปได้ ๒ ชาติ ๓ ชาติที่ล่วงมาแล้วก็ตามหรือข้างหน้าก็ตาม จะได้เกิดมาหรือจะไปเกิดเป็นนั่นเป็นนี่ที่นั้นที่นี้ มีสุขมีทุกข์อย่างนี้ มีอายุเท่านั้นเท่านี้เหล่านี้เป็นต้น ก็อาจเป็นประโยชน์บางอย่าง แต่ก็ไม่ได้ประโยชน์ในบางเหตุผล ที่เป็นกฎธรรมชาติธรรมดา จึงไม่ได้เป็นสิ่งจำเป็นในการปฏิบัติธรรมดังกล่าว

แม้ในพระสูตรบางพระสูตร พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า ความระลึกรู้ชาติได้ก็ดี ความรู้ถึงจุติคือความเคลื่อนอุปบัติ คือความเข้าถึงชาติอันนั้นของสัตว์ทั้งหลายก็ดี ไม่ใช่เป็นตัวพุทธศาสนา เพราะว่าผู้ที่ได้วิชาระลึกชาติได้เป็นต้น ดั่งนี้ ก็ได้เคยมีมาก่อนพุทธศาสนาเกิดขึ้น เป็นวิชาอย่างหนึ่งที่บุคคลภายนอกพุทธศาสนาก็ได้กันมีอยู่ แต่ว่าความหยั่งรู้ในสัจจะทั้ง ๔ นี้เป็นตัวพุทธศาสนา พิจารณาดูก็จะเห็นได้ว่าเพราะว่าเป็นตัวกฎที่เป็นสัจจะ คือความจริงที่ครอบไปได้ทุกกาลสมัยดังกล่าวมาแล้ว

เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงเปรียบพระองค์เองเหมือนอย่างหมอผ่าตัดลูกศรดังที่ได้เคยเล่ามาแล้ว จึงไม่จำเป็นต้องไปสืบสาวราวเรื่อง ต้องรักษาทันที เพราะว่าเมื่อทราบกฎอันเป็นสัจจะเป็นความจริงดั่งนี้แล้ว หน้าที่ก็คือว่ารีบปฏิบัติมรรคมีองค์ ๘ เพื่อดับตัณหาอันเป็นเหตุแห่งทุกข์เมื่อดับตัณหาได้แล้วก็เป็นอันดับทุกข์ ได้หมดตั้งต้นแต่ชาติคือความเกิด เมื่อสิ้นชาติคือความเกิด ก็ไม่ต้องแก่

ต้องตาย ไม่ต้องเป็นทุกข์ด้วยประการทั้งปวง เป็นสัจจะที่เป็นกฎธรรมดาที่พระพุทธเจ้าได้ทรงพบ จะเกิดมากี่ร้อยกี่พันชาติก็อยู่ในกฎธรรมดาอันนี้ จะเกิดต่อไปข้างหน้าก็อยู่ในกฎธรรมดาอันนี้ บัดนี้ ก็อยู่ในกฎธรรรรดาอันนี้ เพราะฉะนั้น เมื่อรู้กฎธรรมดาอันนี้ก็เพียงพอที่จะปฏิบัติดับทุกข์ได้เลยทีเดียว ไม่ต้องไปนึกถึงชาติอดีต ไม่ต้องไปนึกถึงชาติอนาคตอะไรทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น พุทธศาสนาที่เป็นสัจจะคือเป็นกฎธรรมดาอันนี้ จึงเป็นปัจจุบันธรรมและก็กล่าวได้ว่า เป็นปัจจุบันกาลทุกสมัย คือครอบไปในอดีตในอนาคตทั้งหมด เรียกว่าตั้งแต่สร้างโลกมาจนถึงโลกสลาย ก็อยู่ในกฎคืออยู่ในสัจจะอันนี้ ตรัสรู้สัจจะอันนี้เท่านั้นเพียงพอที่จะดับทุกข์ได้ อันนี้แหละเป็นจุดประสงค์และเป็นตัวพุทธศาสนาที่แท้จริง อันเป็นขั้นเหตุผล อันหมายถึงว่าทุกข์และเหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์และทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เป็นเหตุผลฝ่ายเกิดและเป็นเหตุผลฝ่ายดับ

คราวนี้ต่อจากดับขึ้นไปแล้วนั่นแหละเรียกว่า เหนือเหตุผล นิพพานเป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุผล ก็คือเหนือเหตุผลฝ่ายเกิดเหนือเหตุผลฝ่ายดับดังกล่าว แต่ว่าในขณะที่ยังอยู่ในเหตุผลฝ่ายเกิด คือยังมีตัณหา อันเป็นสมุทัย มีทุกข์ มีชาติทุกข์ เป็นต้น ก็จะยังไม่พบธรรมที่อยู่เหนือเหตุผลคือนิพพาน เพราะยังวนเวียนอยู่ในเหตุผลฝ่ายเกิด แต่ว่าเมื่อบรรลุถึงเหตุผลฝ่ายดับ คือปฏิบัติมรรคมีองค์ ๘ เป็นมรรคดับตัณหาได้ ดับทุกข์ได้ เป็นนิโรธ ก็แปลว่าได้พบเหตุผลฝ่ายดับแล้ว และก็ได้ถึงที่สุดของเหตุผลฝ่ายดับแล้วก็บรรลุถึงธรรมที่อยู่เหนือเหตุผลคือนิพพาน ธรรมที่อยู่เหนือเหตุผลคือนิพพานนั้น จึงอยู่ในอันดับถัดจากที่สุดของฝ่ายดับคือนิโรธกับ

มรรคดังกล่าว แต่ในข้อนี้จะได้กล่าวขยายความในภายหลังต่อไปอีก

ในบัดนี้จะได้กลับมาถึงการพิจารณาจนถึงความตรัสรู้ดังกล่าวของพระพุทธเจ้าตามเหตุและผล รวมเข้าก็คือเหตุผลฝ่ายเกิดและเหตุผลฝ่ายดับ อันได้แก่อริยสัจจ์ทั้ง ๔ ดังที่กล่าวมา พึงทราบว่าเป็นการกล่าวแสดงโดยสรุป คือสรุปเข้าเป็นทุกข์ เป็นทุกขสมุทัย เป็นทุกขนิโรธ เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ดังที่กล่าวมา แต่ว่าเมื่อแสดงโดยพิสดารออกไป ได้มีพระพุทธภาษิตตรัสเล่าถึงความพิจารณาจับเหตุจับผลของพระองค์ โดยที่ทรงจับผลพิจารณาย้อนไปหาเหตุ และย้อนกลับไปโดยลำดับจนถึงต้นเหตุ เป็นผลและเหตุสายเกิด และได้ทรงพิจารณาสายดับ เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท คือธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้น แสดงโดยย่อทรงจับเอาชรามรณะขึ้นมาพิจารณา ว่าชราคือความแก่ มรณะคือความตาย พร้อมทั้งทุกข์อื่น ๆ ทั้งหมดมีโสกะปริเทวะเป็นต้น เกิดขึ้นเพราะอะไรเป็นปัจจัย ก็ได้ทรงทราบว่า เพราะชาติคือความเกิดเป็นปัจจัย ก็ทรงจับพิจารณาชาติ ว่าเกิดมีขึ้นเพราะอะไรเป็นปัจจัย ก็ทรงทราบว่าเพราะภพความมีความเป็นเป็นปัจจัย ภพเกิดมีขึ้นเพราะอะไรเป็นปัจจัย ก็เพราะอุปาทานความยึดถือเป็นปัจจัย อุปาทานเกิดมีขึ้นเพราะอะไร ก็เพราะว่าตัณหาเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดมีขึ้นเพราะอะไรเป็นปัจจัย ก็เพราะเวทนาเป็นปัจจัย เวทนาเกิดมีขึ้นเพราะอะไร ก็เพราะผัสสะเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดมีขึ้นเพราะอะไร ก็เพราะสฬายตนะ คืออายตนะ ๖ เป็นปัจจัย สฬายตนะเกิดมีขึ้นเพราะอะไร ก็เพราะนามรูปเป็นปัจจัย นามรูปเกิดมีขึ้นเพราะอะไร ก็เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดมีขึ้นเพราะอะไร ก็เพราะสังขารเป็นปัจจัย

สังขารเกิดมีขึ้นเพราะอะไร ก็เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงเป็นอันสิ้นสุดอยู่ที่อวิชชา

ฉะนั้น เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงเกิดสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงเกิดวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงเกิดนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงเกิดสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงเกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงเกิดตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงเกิดอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงเกิดภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงเกิดชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงเกิดชรามรณะ และทุกข์อื่น ๆ มีโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ฉะนั้นจึงได้อาการเป็นปัจจัยเนื่องกันไปเป็นสายดังนี้ เป็น ๑๒ อาการ และนับโดยเป็นปัจจัยและผลได้ ๑๑ คู่ หรือ ๑๑ ห่วง โดยเทียบกับสายโซ่ ๑๑ ห่วง

จึงสรุปกล่าวได้ว่า เหตุและผลในปฏิจจสมุปบาทสายสมุทัยวาร ซึ่งวนเป็นวัฏฏะอยู่ตลอดเวลาในปัจจุบันนี้ก็วนอยู่ในอดีตก็วนมาแล้ว และวนต่อไปในอนาคต ก็คืออาการ ๑๒ หรือว่า ๑๑ ห่วง รวมเข้าเป็นวัฏฏะ ๓ คือ กิเลส กรรม วิบาก รวมเข้าอีกเป็นอริยสัจจ์ ๒ เป็นเหตุเป็นผล หรือเป็นผลและเป็นเหตุที่วนอยู่ดังนี้ และสำหรับพระโพธิสัตว์ผู้ค้นคว้าหาโมกขธรรมเอง เพื่อพุทธภาวะหรือพุทธภูมิ และบรรดาสาวกของพระพุทธเจ้าผู้ที่มิได้ค้นคว้าหาโมกขธรรมเอง แต่ว่าได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า ปฏิบัติอยู่ในมรรคมีองค์ ๘ ก็เป็นผู้ปฏิบัติสร้างเหตุและผลขึ้นอีกสายหนึ่ง คือสายนิโรธวาร ได้แก่ปฏิบัติในมรรค เป็นเหตุเพื่อนิโรธคือความดับ เป็นผล เป็นอันว่าได้มีเหตุผลทั้งสองฝ่ายเป็นไปอยู่ คือเหตุผลฝ่ายสมุทัยวาร ได้แก่ทุกข์

และสมุทัย ฝ่ายนิโรธวารได้แก่นิโรธและมรรค ดังเราทั้งหลายในบัดนี้ก็กล่าวได้ว่า ได้มีเหตุผลทั้งสองฝ่ายนี้หรือว่ากำลังเป็นไปอยู่ในเหตุผลทั้งสองฝ่ายนี้ เพราะว่ายังมีอวิชชา ตัณหา อุปาทานอยู่ ก็เป็นไปในเหตุผลฝ่ายทุกข์และสมุทัยทางหนึ่ง มาปฏิบัติธรรมของพระพุทธเจ้าก็เป็นไปในเหตุผลฝ่ายนิโรธและมรรคทางหนึ่ง นี่เป็นเหตุผลทางทุกข์ เหตุผลทางนิโรธ คราวนี้ใครจะไปทางไหน มากหรือน้อยกว่ากันอย่างไรนั้น ก็สุดแต่ความประพฤติปฏิบัติ แต่รวมความเข้าแล้ว ก็เป็นไปอยู่ในเหตุและผลหรือผลและเหตุ ไม่พ้นไปจากผลและเหตุหรือเหตุและผลดังกล่าวมานี้ได้ จนกว่าจะดับกิเลสได้หมดเหมือนอย่างพระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกทั้งหลาย คือว่าดับอวิชชา ก็ดับสังขาร จนถึงดับชรา มรณะ และทุกข์ทั้งปวง ดังที่ได้กล่าวว่า บรรลุวิชชาและวิมุตตินั้น

เมื่อเป็นดั่งนี้ก็เข้าถึงวิวัฏฏะหรือบรรลุนิพพาน อันเป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุผล คือว่าเหนือเหตุผลทั้งสายสมุทัยวาร ทั้งสายนิโรธวาร กล่าวคือพ้นจากทุกข์ พ้นจากเหตุเกิดทุกข์ ดับทุกข์ ดับเหตุเกิดทุกข์ ไม่ต้องเป็นไปตามเหตุผลสายทุกข์ และอยู่เหนือนิโรธเหนือมรรคเพราะว่าได้เป็นผู้ปฏิบัติเสร็จกิจ ไม่ต้องปฏิบัติในมรรคอีกต่อไป เหมือนอย่างว่าเดินทางมาถึงที่สุดทางแล้วก็พักการเดินทางได้ ไม่ต้องเดินทางอีกต่อไป การเดินทางนั้นเท่ากับมรรค การถึงที่สุดทางนั้นเท่ากับนิโรธ ฉะนั้น เมื่อเดินทางมาถึงก็เป็นอันว่าถึงที่สุด จึงไม่ต้องทำการเดินทางเพื่อให้ถึงที่ไหนอีกต่อไป ธรรมอันเป็นที่สุดนี้คือนิพพาน อันหมายถึงธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ โมหะ เป็นที่สิ้นอวิชชา สังขาร เป็นต้น ตลอดจนถึง ชาติ ชรา

มรณะ และทุกข์ทั้งปวง นิพพานจึงเป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุผลดั่งนี้ อันหมายถึงว่าอยู่เหนือเหตุผลทั้งสายสมุทัยวาร ทั้งสายนิโรธวาร เมื่อยังเป็นเหตุผลอยู่ ไม่ว่าจะสายไหน ก็ยังต้องมีการดำเนินไปอยู่ ยังต้องปฏิบัติอยู่ แต่เมื่อเสร็จกิจทั้งปวงแล้ว ก็เป็นอันเสร็จสิ้น ไม่ต้องดำเนินไปในเหตุผลสายไหนทั้งนั้น จึงชื่อว่าอยู่เหนือเหตุผลดังนี้ นี้คือนิพพาน และนิพพานนี้จึงบรรลุได้ในปัจจุบัน จึงได้มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้รวมใจความว่า เพราะหน่ายสิ้นติดสิ้นยินดี วิมุตติหลุดพ้นไม่ถือมั่น จากอวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ และโสกะ ปริเทวะเป็นต้น ย่อมบรรลุทิฏฐธรรมนิพพาน คือ นิพพานในปัจจุบันทันตาเห็น

และได้ตรัสไว้ถึงลักษณะเบ็ดเตล็ดต่างๆ อีก เป็นต้นว่า ลักษณะที่เรียกว่าปฏิจจสมุปบาทคือความอาศัยกันเกิดขึ้นด้วยกัน ว่าเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยเกิดสังขารเป็นต้น เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม คือเป็นความตั้งอยู่แห่งธรรม เป็นความกำหนดแน่แห่งธรรม พระตถาคตจะอุบัติขึ้นหรือไม่อุบัติขึ้น ข้อนี้ก็ตั้งอยู่ดำรงอยู่ แต่เมื่อพระตถาคตอุบัติขึ้นจึงได้ตรัสแสดงเปิดเผยกระทำให้แจ้ง ว่าเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยเกิดสังขารเป็นต้น ส่วนปฏิจจสมุปปันนธรรม คือธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นได้แก่อวิชชาเป็นต้นนั่น เป็นอนิจจะคือไม่เที่ยง เป็นสังขตะคือเป็นสิ่งที่ปรุงแต่ง เป็นสิ่งที่อาศัยกันบังเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรมดา มีความสลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา

ตามที่แสดงถึงเรื่องพระนิพพานอันโยงมาถึงปฏิจจสมุปบาท อันนับว่าเป็นธรรมที่สุดยอดในพระพุทธศาสนา ก็เพื่อที่จะให้ได้ทราบตามที่พระพุทธเจ้าและพระอาจารย์ทั้งหลายได้แสดงอธิบายไว้ และโดยเฉพาะต้องการที่จะให้เป็นที่เข้าใจว่า นิพพานนั้นเป็นยอดของพระพุทธศาสนา เป็นที่รวมของพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมดย่อมเอียงเทลุ่มลาดลงไปสู่พระนิพพานทั้งนั้น อันกล่าวได้ว่า หันหน้าไปสู่ทิศทางเดียวกัน คือทางแห่งนิพพาน

เพราะฉะนั้น แม้ว่าจะยังไม่ได้ไปถึงนิพพาน แต่เมื่อมาปฏิบัติธรรมของพระพุทธเจ้าแล้วก็ชื่อว่าได้ปฏิบัติหันหน้าไปสู่นิพพานทั้งนั้น นิพพานจะยังอยู่ไกลหรือใกล้ก็ตาม แต่ก็หันหน้าไปสู่นิพพาน และเมื่อได้ปฏิบัติไป ก็ชื่อว่า ได้เดินใกล้นิพพานเข้าไปทุกที

เพราะฉะนั้น จึงเป็นข้อที่ควรทราบ และก็ไม่ใช่เป็นข้อที่ควรคิดว่าเหลือวิสัยที่จะได้จะถึง หรือเอื้อมไม่ถึง ดังที่ได้ปรารภกล่าวมาแล้วข้างต้น ก็เหมือนอย่างขึ้นบันไดคือเหมือนอย่างการเดินขึ้นไปโดยลำดับ การปฏิบัตินี้เองจะได้ส่งให้ใกล้เข้าไป และความที่ได้บรรลุสันติสุข คือความสงบเย็นจากการปฏิบัติธรรม ก็ชื่อว่าเป็นผลที่แผ่ออกมาจากนิพพานทั้งนั้น เช่นเดียวกับความร้อนที่ทุก ๆ คนได้ก็เนื่องมาจากดวงอาทิตย์ทั้งนั้น

ฉะนั้น เมื่อเข้ามาปฏิบัติธรรม ก็ชื่อว่านำตนเข้ามาอยู่ในขอบเขตรัศมีของนิพพาน จึงย่อมได้รับความสงบความเย็นจากนิพพานอยู่ด้วยกันทั้งนั้น และเมื่อแสดงเรื่องนิพพานก็ทำให้ต้องแสดงเรื่องเหตุผลและธรรมที่อยู่เหนือเหตุผล ในการแสดงธรรมที่

เป็นเหตุผลนั้นก็หมายถึงปฏิจจสมุปบาททั้งสองสาย แล้วจึงจะมาถึงธรรมที่อยู่เหนือเหตุผลคือนิพพาน ก็ขอให้ท่านทั้งหลายได้หมั่นพิจารณาทบทวน แล้วจะได้ความเข้าใจแจ่มแจ้งยิ่งขึ้นด้วยตนเอง

พิมพ์ที่
เรือนแก้วการพิมพ์
๙๔๗ ถนนอรุณอมรินทร์ ตรงข้ามตึกผู้ป่วยนอก โรงพยาบาลศิริราช
นายธีระ เจียรดิษฐ์อาภรณ์ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๓๗
โทร. ๔๑๑-๑๕๒๓ และ ๔๑๒-๖๕๕๒

คำกราบบังคมทูลรายงาน

ในวโรกาสที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี
เสด็จฯ ทรงวางศิลาฤกษ์อาคารเรียน ๒ หลัง ทรงเททองหล่อพระกริ่ง
ณ มหาวิทยาลัยสงฆ์ วิทยาเขตอ้อมน้อย
วันที่ ๑๘ มิถุนายน ๒๕๓๕ เวลา ๑๕.๐๐ น.

• • • • • • • • • • • • • •

ขอพระราชทานกราบบังคมทูลทรงทราบฝ่าละอองพระบาท

ข้าพระพุทธเจ้า นายยุวรัตน์ กมลเวชช ประธานกรรมการมูลนิธิวิทยาเขตอ้อมน้อย และมวลพสกนิกรที่มาเฝ้ารับเสด็จ ต่างสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณอย่างล้นพ้น ที่ฝ่าละอองพระบาทเสด็จพระราชดำเนินมาทรงวางศิลาฤกษ์อาคารเรียน ๒ หลัง และทรงเททองหล่อพระกริ่งในวันนี้ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระราชวโรกาสกราบบังคมทูลรายงานความเป็นมาของวิทยาเขต โดยสังเขปดังต่อไปนี้

สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ วัดบวรนิเวศวิหาร ตั้งขึ้นตามพระบรมราชโองการแห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖

ทรงมีพระราชประสงค์ให้เป็นสถาบันชั้นสูงทางพระพุทธศาสนา ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเปิด เมื่อวันที่ ๒๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงสนองพระราชประสงค์นั้นตลอดพระชนมสมัย และสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทรงสถาปนาสถานศึกษาแห่งนี้ขึ้นเป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๙ เพื่อรับพระภิกษุสามเณรเข้าศึกษาในระดับอุดมศึกษา ซึ่งในปัจจุบันมีจำนวน ๓๙ รุ่นแล้ว พระภิกษุสามเณรที่จบการศึกษาตามหลักสูตร ได้บำเพ็ญประโยชน์แก่ประเทศชาติและพระศาสนาเป็นอย่างมาก

ต่อมา ปีพุทธศักราช ๒๕๑๖ ได้ขยายการศึกษาไปตั้ง ณ อำเภอวังน้อย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และขอพระราชทานนามว่า "มหาวชิราลงกรณราชวิทยาลัย" สถานศึกษาแห่งนี้ ได้จัดการศึกษาถึงระดับอุดมศึกษา ซึ่งเป็นวิทยาเขตแห่งที่ ๑

วิทยาเขตแห่งที่ ๒ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก นายกสภามหาวิทยาลัย ได้ประทานที่ดินจำนวน ๖๒ ไร่เศษ ณ บ้านอ้อมน้อย ตำบลอ้อมใหญ่ อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๒ เพื่อจัดตั้งวิทยาเขตชื่อตามหมู่บ้านว่า "วิทยาเขตอ้อมน้อย" และได้เสด็จมาทรงวางศิลาฤกษ์อาคารต่าง ๆ เมื่อวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๓ แต่นั้น ท่านเจ้าพระคุณพระพรหมมุนี ผู้อำนวยการมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย และประธานกรรมการสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย มอบให้พระเทพวราจารย์ วัดบวรนิเวศวิหาร รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร เป็นประธานกรรมการก่อสร้างและ

ปรับปรุงสถานที่วิทยาเขตอ้อมน้อย เป็นเวลา ๒ ปีเศษแล้ว คือ สร้างถนน สร้างอาคารที่พักต่าง ๆ พร้อมที่จะเปิดรับพระภิกษุสามเณรเข้าศึกษาระดับอุดมศึกษาได้ปีละ ๔๐ รูป ตั้งแต่ปีการศึกษา ๒๕๓๕ เป็นต้นไป แต่ยังไม่มีอาคารเรียนถาวร จึงมอบให้กรมโยธาธิการออกแบบอาคารเรียนพระสงฆ์ เป็นอาคารทรงไทย ๓ ชั้น ประกอบด้วยห้องประชุมใหญ่ - เล็ก ห้องสมุด ห้องพิพิธภัณฑ์ ห้องโสตทัศนศึกษา ห้องทำงานและห้องเรียนอีก ๑๖ ห้อง และในโอกาสเดียวกันนี้ วิทยาเขตอ้อมน้อยร่วมกับกรมสวัสดิการและผู้คุ้มครองแรงงาน ดำเนินการก่อสร้างอาคารเรียนเด็กก่อนเกณฑ์อีก ๑ หลัง เป็นคอนกรีตตามแบบมาตรฐานเพื่อจะรองรับเด็กเล็กในบริเวณวิทยาเขตนี้ เข้าศึกษาได้ถึง ๑๕๐ คน ซึ่งจะเปิดรับสอนได้ตั้งแต่ปีการศึกษา ๒๕๓๖ เป็นต้นไป

เพื่อที่จะหาทุนมาเป็นค่าใช้จ่ายในการก่อสร้างอาคารเรียนทั้ง ๒ หลัง และค่าใช้จ่ายอื่น ๆ ของวิทยาเขต จึงขอพระราชทานพระราชวโรกาส ทรงเททองหล่อพระกริ่ง พระชัยวัฒน์ เนื้อทองคำ เงิน นวโลหะ ในโอกาสนี้ด้วย

บัดนี้ ได้เวลาอันเป็นมหาอุดมมงคลฤกษ์ ข้าพระพุทธเจ้าขอเชิญฝ่าละอองพระบาท ทรงวางศิลาฤกษ์อาคารเรียนทั้ง ๒ หลัง ทรงเททองหล่อพระกริ่ง พระชัยวัฒน์ เพื่อเป็นเกียรติประวัติและเป็นสิริมงคลสืบไป และขอพระราชทานพระราชวโรกาสเบิกผู้อุปการะผู้บริจาคทรัพย์สร้างอาคารเรียนทั้ง ๒ หลัง เข้าเฝ้ารับพระราชทานของที่ระลึก ในลำดับต่อไป

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม

คำกราบบังคมทูลรายงาน
ในโอกาสที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี
เสด็จทรงเปิดอาคารเรียนศูนย์เด็กเล็กและทรงวางศิลาฤกษ์อาคารเรียนเอนกประสงค์

ณ วิทยาเขตอ้อมน้อย ต.อ้อมใหญ่ อ.สามพราน จ.นครปฐม

วันพุธ ที่ ๑๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๓๖ เวลา ๑๐.๐๐ น.

••••••••••••••

ขอพระราชทานกราบบังคมทูลทรงทราบฝ่าละอองพระบาท

ข้าพระพุทธเจ้า พลเอก ชวลิต ยงใจยุทธ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย พร้อมด้วยข้าราชการ พ่อค้า ประชาชน สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณอย่างหาที่สุดมิได้ ที่ฝ่าละอองพระบาทเสด็จพระราชดำเนินมาทรงเปิดอาคารศูนย์เด็กเล็ก และทรงวางศิลาฤกษ์อาคารเรียนเอนกประสงค์ วิทยาเขตอ้อมน้อยในวันนี้ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระราชวโรกาส กราบบังคมทูลรายงานดังต่อไปนี้

วิทยาเขตอ้อมน้อย เป็นวิทยาเขตแห่งที่ ๒ ของมหามกุฏราช-

วิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ วัดบวรนิเวศวิหาร ท่านเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงดำรงตำแหน่งนายกสภามหาวิทยาลัย มีพระประสงค์ให้ขยายการศึกษาของมหาวิทยาลัยสงฆ์ จึงประทานที่ดินให้จำนวน ๖๓ ไร่ พระพรหมมุนี วัดบวรนิเวศวิหาร ผู้อำนวยการมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย มอบให้พระเทพวราจารย์ วัดบวรนิเวศวิหาร รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร ดำเนินการก่อสร้างวิทยาเขต ตั้งแต่ปี ๒๕๓๓ เป็นต้นมา และได้เปิดรับพระภิกษุสามเณรเข้าศึกษาในวิทยาเขตแห่งนี้ในระดับอุดมศึกษา มาเป็นเวลา ๒ ปีแล้ว และเมื่อมาก่อสร้างวิทยาเขต ปรากฏว่าโรงเรียนในกลุ่มลุ่มน้ำท่าจีน และโรงเรียนใกล้เคียงไม่มีครูสอนวิชาจริยศึกษา จึงให้อาจารย์และภิกษุนักศึกษาที่มีความรู้ไปสอนเด็กถึง ๑๐ โรงเรียน จำนวน ๒๗ รูป สอนตลอดปี ทั้งนี้เพื่อให้เด็กนักเรียนได้รับความรู้วิชาพระพุทธศาสนาแต่เยาว์วัย

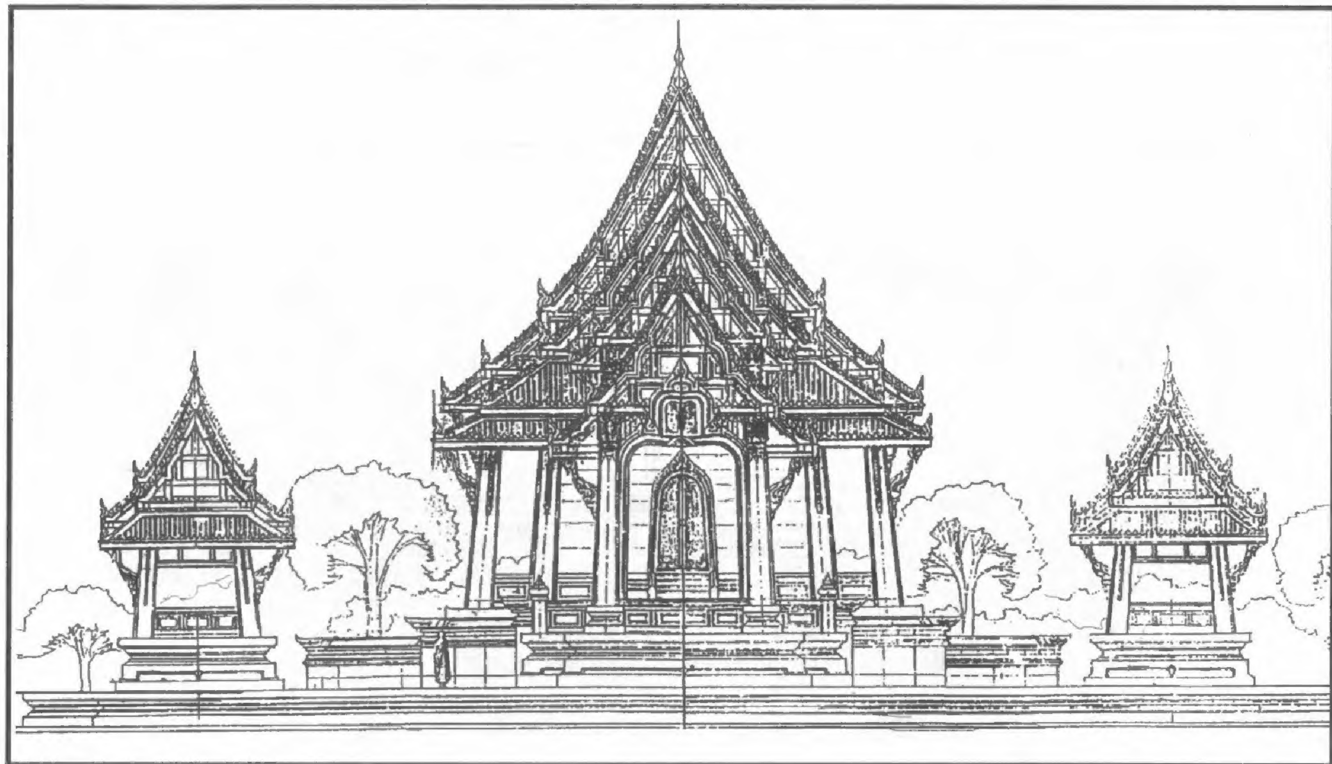
รอบ ๆ วิทยาเขตอ้อมน้อยตั้งอยู่ เป็นย่านอุตสาหกรรม ประชาชนส่วนใหญ่มาจากถิ่นอื่น มีอาชีพเป็นลูกจ้างในโรงงาน ปัญหาที่สำคัญคือการเลี้ยงดูเด็กเล็ก บางครั้งทำให้ผู้ปกครองต้องละทิ้งงานมาเลี้ยงเด็ก ทำให้ขาดรายได้ หากจะจ้างผู้อื่นมาเลี้ยงดูก็ไม่มีค่าเลี้ยงดู เพราะค่าเลี้ยงดูสูง และทั้งไม่มั่นใจว่า ผู้เลี้ยงดูจะเลี้ยงดูได้ดี เมื่อมาตระหนักถึงปัญหานี้ จึงจัดสร้างศูนย์เด็กเล็กตามโครงการพระราชดำริในฝ่าละอองพระบาท โดยประสานงานกับกองแรงงานหญิงและเด็ก กรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน กระทรวงมหาดไทย ออกแบบก่อสร้างอาคารเรียนคอนกรีตชั้นเดียว

๒ ห้องเรียน และรับเด็กในปีการศึกษานี้เข้าเรียนจำนวน ๖๑ คน มีครูปริญญาตรี ๓ คน ครูพี่เลี้ยง ๑ คน โดยได้รับความอุปถัมภ์อุปกรณ์การศึกษาและเงินเดือนครูจากองค์การยูนิเซฟ

เพื่อจะได้ขยายการศึกษา และเปิดรับเด็กลูกคนงานให้ได้มากยิ่งขึ้น กรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน จึงได้ออกแบบอาคารเรียนเอนกประสงค์เป็นอาคารเรียน ๒ ชั้น มีเนื้อที่ใช้สอย ๑,๘๐๐ ตารางเมตร ประกอบด้วย ๑๕ ห้องเรียน ๑ ห้องประชุม ๑ ห้องสมุด ๑ ห้องอาหาร ๓ ห้องพักครู และห้องน้ำ ๑๐ ห้อง ค่าก่อสร้างประมาณ ๑๕ ล้านบาท เมื่อสร้างเสร็จตามโครงการแล้วสามารถจะรับเด็กได้ ๖๐๐ คน และเด็กลูกคนงานที่เข้ามาศึกษาในศูนย์นี้จะได้รับการเลี้ยงดูเป็นอย่างดี ตามหลักวิชาการ จากครูที่มีความรู้ และองค์กรของศาสนาจะได้ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางการพัฒนาจิตใจ ตามนโยบายของรัฐบาลที่ส่งเสริมให้วัดจัดศูนย์รับเด็กเล็ก เพื่อให้เด็กเล็กได้รับการศึกษาอย่างทั่วถึง

บัดนี้ ได้เวลาอันเป็นมหามงคลฤกษ์แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระราชวโรกาส กราบบังคมทูลเชิญฝ่าละอองพระบาท ทรงเปิดอาคารศูนย์เด็กเล็ก และทรงวางศิลาฤกษ์อาคารเรียนเอนกประสงค์ เพื่อเป็นเกียรติประวัติสืบไป

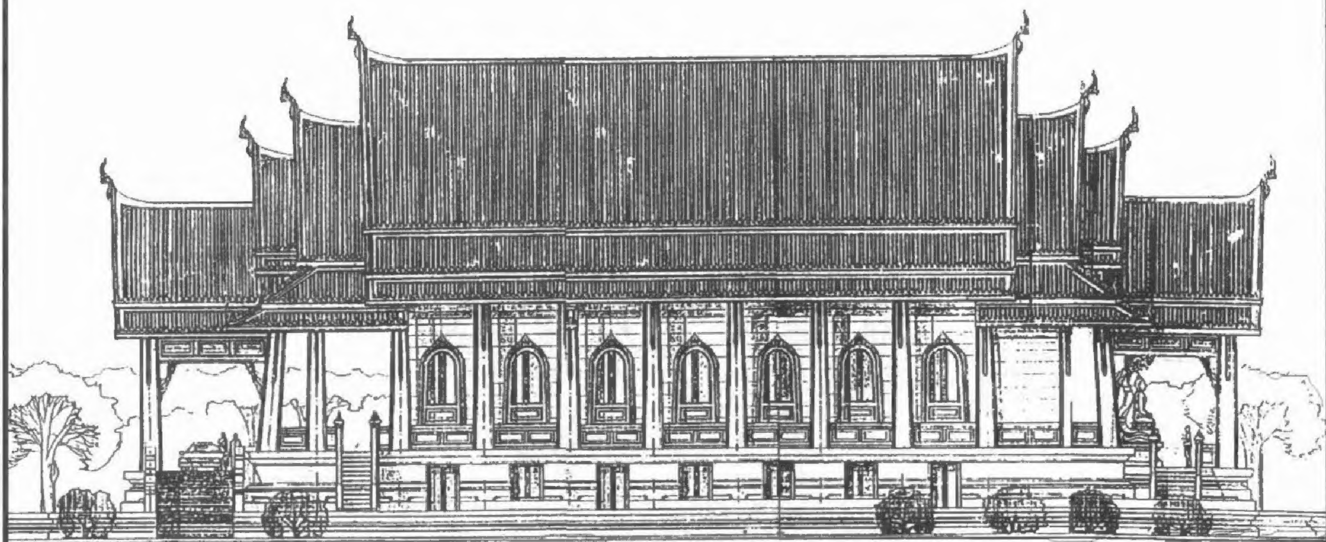
ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม

รูปตั้งด้านหน้า

พระอุโบสถ วัดสิรินธรเทพรัตนาราม ในพระราชูปถัมภ์

สถาปนิก ดร. ภิญโญ สุวรรณคีรี

รูปตั้งด้านข้าง
พระอุโบสถ วัดสิรินธรเทพรัตนาราม ในพระราชูปถัมภ์
สถาปนิก ดร. ภิญโญ สุวรรณคีรี

พระเจดีย์ วัดบวรนิเวศวิหาร